

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Александар Д. Стојановић

**ИДЕЈЕ, ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКИ
ПРОЈЕКТИ И ПРАКСА ВЛАДЕ
МИЛАНА НЕДИЋА (1941–1944)**

докторска дисертација

Београд, 2014

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Aleksandar D. Stojanović

**IDEAS, SOCIO-POLITICAL PROJECTS
AND PRAXIS OF MILAN NEDIĆ'S
GOVERNMENT (1941–1944)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2014

МЕНТОР

Др Мира Радојевић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ

Академик Др Љубодраг Димић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Др Александар Животић, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Др Драган Алексић, виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије, Београд

Датум одбране.....

ИДЕЈЕ, ДРУШТВЕНО–ПОЛИТИЧКИ ПРОЈЕКТИ И ПРАКСА ВЛАДЕ МИЛАНА НЕДИЋА (1941–1944)

РЕЗИМЕ:

У раду се, на основу архивске грађе, периодике, наративних, дневничких и мемоарских извора, као и српске и стране литературе, анализирају идеје, друштвено-политички пројекти и пракса владе Милана Недића. Иако идеолошки хетерогена, српска колаборационистичка влада у великој мери баштинила је идеје екстремне српске деснице и деснице интегрално-југословенског националног усмерења из међуратног периода. Овај континуитет посебно је уочљив у колаборационистичкој визији културне и просветне политике, као и у учешћу великог броја међуратних екстремних десничара у колаборационистичкој управи и њеном пропагандном апарату. Окупатор је чврсто контролисао све сегменте живота у окупираној Србији, али је као основне приоритете означио безбедност својих трупа, експлоатацију српске привреде и њене радне снаге. Влади Милана Недића била је остављена ограничена слобода у артикулисању националне и културне политике, посебно након слома устанка крајем 1941. године. Културна политика српске колаборационистичке владе била је свеобухватног карактера: влада је тежила да потпуно контролише све сегменте културе и просвете, као и да утиче на уметничко стваралаштво и стварање новог система вредности, који је био утемељен на патријархално-националистичким основама. Истовремено је, у више различитих центара, почео развој друштвено-политичких пројеката Недићеве владе чији је коначни циљ био коренит преображај српског друштва и државе. Председништво министарског савета развијало је пројекат Српске сељачке задружне државе, покушавајући да српску државу организује по угледу на сеоско задружно домаћинство а Милану Недићу обезбеди неограничену власт у земљи. Реализацију овог пројекта, који је у многоме био анахрон и екстреман, зауставила је окупаторска управа вођена сопственим интересима. Паралелно са концептом Српске сељачке задружне државе настајао је Српски цивилни/културни план, чији је творац био Владимир Велмар-Јанковић, помоћник министра просвете. Инспирисан „Начертанијем“ Илије Гарашанина, он је уз

помоћ Универзитета у Београду и великог броја српских интелектуалаца и стручњака из бројних области саставио списак од око двеста проблема који су оптерећивали развој српског народа и државе. Сваки од наведених проблема потом је разматрала посебна комисија састављена од универзитетских професора и других истакнутих стручњака; израђивани су елаборати и смернице, а реализација Плана била је предвиђена за период после рата. Српски цивилни/културни план био је у свом највећем делу аполитичан и практично усмерен, и представља јединствену појаву у српској историји. Трећи друштвено-политички пројекат Недићеве владе био је концепт интегралног „васпитања у националном духу“, често називан и пројектом стварања „новог српског човека“. Замишљен као део једне ултра-конзервативне, антиинтернационалистичке и екстремно националистичке културне и просветне политике, овај пројекат имао је за циљ да, кроз дугорочну строгу контролу државе над образовно-васпитним процесима, допринесе стварању идеолошки индоктринираних појединаца спремних на подношење најразличитијих жртава за добробит српског народа и државе. Ослобођење Србије 1944. године значило је и крах владе Милана Недића, њених идеја и друштвено политичких пројеката, а у раду се разматра и послератна судбина истакнутих српских колаборациониста.

Кључне речи: Србија, Други светски рат, окупација, колаборација, влада Милана Недића, културна политика, просветна политика, Српска сељачка задружна држава, Српски цивилни/културни план, „Нови Србин/нови српски човек“

НАУЧНА ОБЛАСТ: ИСТОРИЈА

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ: ИСТОРИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ

УДК:.....

IDEAS, SOCIO-POLITICAL PROJECTS AND PRAXIS OF MILAN NEDIĆ'S GOVERNMENT (1941–1944)

SUMMARY:

This study offers analysis of ideas, socio-political projects and praxis of Milan Nedić's government, based on use of archival sources, newspapers and journals, narrative sources, diaries and memoirs, Serbian and foreign literature. Although ideologically heterogeneous, Serbian collaborationist government followed, to a large extent, the ideas of interwar Serbian extreme right and the right-wing of integral-Yugoslav national idea. This continuity is especially obvious in collaborationists' vision of cultural and educational policy, and also in participation of many prominent interwar rightists in collaborationist administration and its propaganda. The occupier firmly held all aspects of life in occupied Serbia under control, but the security of German troops and exploitation of Serbian economy and labor force were highlighted as the priorities. Limited freedom of act was left to the Milan Nedić's government in creation of national and cultural policies, particularly after crashing of the uprising in late 1941. Cultural policy of Serbian collaborationist government was a totalitarian in its nature: authorities tried to put all aspects of culture and education under full control, while influencing art creativity and promoting a new value system based on patriarchal-nationalist foundations at the same time. Simultaneously, in several centers of Nedić's government, a development of socio-political projects has started, aiming at the full transformation of Serbian society and state. Prime-minister's office was developing a project of Serbian peasant corporative (cooperative) state, with intention to organize Serbian state by the model of Serbian peasant cooperative household, giving the limitless political power to Milan Nedić. Realization of this, in many aspects anachronous and extreme project, has been stopped by German authorities, following their own interests. Serbian civil/cultural plan, conceived by Vladimir Velmar-Janković, Assistant Minister of education, had a development parallel to the one of Serbian peasant corporative (cooperative) state.

Inspired by the Garašanin's „Načertanije“, Velmar- Janković created a list of some 200 problems of Serbian nation and state development, with the assistance of Belgrade University and a great number of Serbian experts in various sciences. Each of determined problems has been processed by special commission made of University professors and other prominent experts; studies and directives has been made and the realization of the Plan was suppose to start after the end of the war. Serbian civil/cultural plan has mostly been apolitical and practical and it is a unique phenomena in Serbian history. The third socio-political project of Nedić's government was the concept of integral education “in the national spirit”, often referred as the project for creation of the “New Serb” or “new Serbian man”. Conceptualized as a part of one ultra-conservative, anti-internationalistic and extreme nationalistic cultural and educational policy, this project aimed toward creation of indoctrinated individuals prepared for all kinds of sacrifices for wellbeing of Serbian state and nation, through strict, long-lasting state control over the educational processes. Liberation of Serbia in 1944 meant a fall of Milan Nedić's government, its ideas and socio-political projects. Postwar fate of Serbian collaborationists was also discussed in this study.

Key words: Serbia, World War II, occupation, collaboration, Milan Nedić's government, cultural policy, educational policy, Serbian peasant corporative (cooperative) state, Serbian civil/cultural plan, „New Serb/new Serbian man“

SCIENTIFIC FIELD: HISTORY

NARROW SCIENTIFIC FIELD: HISTORY OF YUGOSLAVIA

UDC.....

САДРЖАЈ:

ПРЕДГОВОР	I
I УВОД: ИДЕОЛОШКЕ ОСНОВЕ СРПСКИ КОЛАБОРАЦИОНИСТА	1
1.1. Српски народ у Краљевини СХС/Југославији.....	1
1.2. Идеје и политичке организације екстремне српске деснице и деснице интегралног југословенства	24
1.2.1. Европска међуратна десница и њен утицај на развој српске екстремне деснице и десничарских организација интегрално-југословенског националног усмерења	27
1.2.2. Политичке организације српске и југословенске екстремне деснице	33
II СРБИЈА ПОД НЕМАЧКОМ ОКУПАЦИЈОМ	51
2.1. Априлски рат: слом и подела Краљевине Југославије и страдање српског народа	51
2.2. Окупациони апарат и живот становништва на простору под јурисдикцијом Војног заповедника у Србији.	56
2.3. Окупација и колаборација – теоријско и правно одређење	74
2.4. Савет комесара – прва колаборационистичка управа у окупираној Србији	81

III ВЛАДА МИЛАНА НЕДИЋА	92
3.1. Политички односи унутар владе Милана Недића	93
3.2. Влада Милана Недића и устанак у Србији: колаборационисти између Немаца, партизана и четника	103
3.3. Колаборационистичка влада и стање у Србији од слома Устанка до почетка операција за ослобођење Србије	111
3.4. Размере колаборације и место окупиране Србије у систему европских окупираних и сателитских држава у Другом светском рату	116
IV ИЗМЕЂУ ИДЕОЛОГИЈЕ И ПРАКСЕ: КУЛТУРНА ПОЛИТИКА ВЛАДЕ МИЛАНА НЕДИЋА	133
4.1. Опште одлике и порекло културне политике владе Милана Недића	133
4.2. Утицај нацистичког окупатора на српску културну политику током окупације	135
4.3. „Људи мисије“: протагонисти културне политике владе Милана Недића	141
4.4. Између идеја и праксе: културна политика владе Милана Недића	159
4.5. Универзитет у Београду за време окупације	164
4.6. Злоупотреба угледних националних установа културе у служби „нове културне политике“ – случај Српске књижевне задруге 1942–1944. године	182
4.7. Културна политика владе Милана Недића и уметничко стваралаштво у окупираној Србији	195

4.8. Просветна политика владе Милана Недића као део	
културне политике	206

**V ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКИ ПРОЈЕКТИ ВЛАДЕ МИЛАНА НЕДИЋА:
концепти преображаја српског друштва и државе** 219

5.1. Српска сељачка задружна држава	219
5.1.1. Корпоративизам у међуратној Европи: идеологија и пракса	221
5.1.1.2. Корпоративизам у фашистичкој Италији	221
5.1.1.3. Корпоративизам у Аустрији: између социјално-хришћанске идеје и тоталитаризма	227
5.1.1.4. Салазарова међуратна Португалија: корпоративистички „Estado Novo” између фашистичке диктатуре и енциклике „Quadragesimo anno“	231
5.1.1.5. Друштвена и политичка мисао Освалда Мозлија: фашизам на британски начин. Идеја корпоративне и „професионалне“ државе у једном богатом и развијеном друштву	234
5.1.2. Југословенски корпоративизам у међуратном периоду: између идеје и праксе.	239
5.1.2.1. Уставни предлози 1920–21. године: покушај стварања корпоративног парламента	239
5.1.2.2. Сталешка/Задружна држава у идеологији српских десничара тридесетих година	242
5.1.3. Концепт српске сељачке задружне државе у Србији 1941–1944. године	246
5.1.3.1. Генеза и полазне основе	246
5.1.3.2. Државно уређење предвиђено пројектом Сељачке задружне државе	249
5.1.3.3. Између пројекта и праксе: историјски контекст и карактер Српске сељачке задружне државе	252

5.2. Српски цивилни/културни план	258
5.2.1. Генеza Српског цивилног/културног плана	258
5.2.2. Биолошки сектор Српског цивилног/културног плана	268
5.2.3. Духовни сектор Српског цивилног/културног плана	270
5.2.4. Економски сектор Српског цивилног/културног плана.	277
5.2.5. Технички сектор Српског цивилног/културног плана	280
5.2.6. Српски цивилни/културни план и послератне власти у Југославији	283
5.3. „Нови Србин“/„Нови српски човек“: концепт диригованог интегралног васпитања у „националном духу“ – идеја и пракса	287
5.3.1. Српски сеоски младићи на раду и обуци у Немачкој	290
5.3.2. Национална служба за обнову Србије: култ рада у идеологији и концепту васпитања омладине у окупираној Србији	293
5.3.3. Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци	300
5.3.4. „Недићев Дечји град“ у Обилићеву код Крушевца	310
VI ЕПИЛОГ: ИДЕОЛОГИЈА, КУЛТУРНА ПОЛИТИКА И ДРУШТВЕНО– ПОЛИТИЧКИ ПРОЈЕКТИ ВЛАДЕ МИЛАНА НЕДИЋА И ПОСЛЕРАТНЕ ВЛАСТИ У ЈУГОСЛАВИЈИ	317
ЗАКЉУЧАК	320
ABSTRACT	350

БИОГРАФИЈА

ПРИЛОЗИ

–Изјава о ауторству

–Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

–Изјава о коришћењу

ПРЕДГОВОР

Истраживање широког тематског круга питања везаних за деловање колаборационистичке управе у Србији под нацистичком окупацијом у Другом светском рату отпочело је пре више од шест деценија. Овом проблематиком бавила се југословенска историографија како у земљи, тако и у емиграцији, као и изван број страних истраживача. На основу анализе досадашње историографске продукције може се закључити да су проучени и фактографски утврђени значајни делови историје окупиране Србије: историјат партизанског и равногорског покрета, организациона структура и политички рад установа окупаторске и колаборационистичке управе, привреда и свакодневни живот. Последњих година објављена су и значајна истраживања везана за културне и просветне прилике у Србији 1941–1944. године, као и за оружане снаге владе Милана Недића. Међутим, у претходном периоду није било посвећено довољно пажње сложеним питањима која се односе на идеолошко деловање колаборационистичке управе и културну политику под окупацијом. Разлоге за то можемо тражити не само у објективним већ и у субјективним чиниоцима научног истраживања. Неки од главних фактора који су утицали на процес истраживања јесу расутоост и делимична недоступност архивске грађе, чији се највећи део за ову тему налази у Србији, и који је – као последица политичког надзора над писањем историје деценијама носио ознаку државне тајне. Други разлог је што су у југословенској историографији, како оној у земљи тако и у емиграцији, у највећем делу овог раздобља, политичке околности наметале и научна мерила. Историографија у земљи развијала се под контролом победничког комунистичког покрета и била је приморана да усвоји и годинама следи наметнуто идеолошко

гlediште актуелне власти. На другој страни српски историчари у емиграцији, и сами учесници рата и њихови идеолошки истомишљеници, наступали су са апологетских позиција поражене стране у рату, настојећи по сваку цену да оправдају сарадњу српске управе с окупатором. С обзиром на супротстављена идеолошка гlediшта двеју српских историографских групација, садржаји историографске продукције су у великој мери противуречни. Необјективност и острашћеност које карактеришу један број радова обе стране подељене српске историографије значајно су умањиле њихову научну вредност. Свака од њих стварала је поједностављену црно-белу слику прошлости која често није одговарала историјској стварности. Због тенденциозних тумачења и селективног коришћења извора, једном делу продукције која је наслеђена од старијих генерација историчара Другог светског рата потребно је приступити опрезно и с резервом. Пристрасност на коју се наилази у постојећим делима упућује на преиспитивање одређених ставова у историографији, и то уз императивно враћање самим изворима и укључивање у компаративну анализу са страним историографским радовима посвећеним европском искуству окупације и колаборације 1939–1945. године.

Окупација земље и присуство стране војне силе најчешће избаце на површину многе негативне наслага акумулиране у друштву у претходном периоду. Учесће у домаћој управи за време окупације само по себи обично носи негативни етички предзнак, посебно у околностима једног тоталног рата, какав је био Други светски рат у Европи. Стога је уопште у свету, а можда још и више на простору бивше Југославије, посебно осетљива проблематика везана за питање колаборације. Због природне потребе за одржавањем нормалне свакодневице поједине одредбе међународног права предвиђају да се за време окупације задрже одређене структуре домаће власти. Проблем настаје када појединци или политичке групације које су добровољно ушле у привремене органе власти под окупацијом изађу из законских оквира нужне сарадње и својим активним залагањем, без обзира на то којим мотивима је оно подстакнуто, почну да доприносе ратном напору окупатора. Једна од можда најзначајнијих особености Другог светског рата јесте то што су истовремено с урушавањем система домаће власти у окупираним земљама нестали и инструменти за очување постојећег

поретка, на шта су превасходно утицали немачки ратни интереси и тотални карактер овог највећег оружаног сукоба у историји. Оваква ситуација омогућила је политичким снагама блиским окупатору да, осим активног учешћа у окупационој управи, покушају да наметну и реализују своје политичке идеје, или да их барем, под окриљем окупатора, неометано промовишу у јавности. У окупираној Србији то су биле политичке групације и појединци који су у својим партијским програмима или личним политичким уверењима усвојили идеологију блиску нацизму и фашизму. Ове снаге пре рата нису представљале значајан чинилац на политичкој сцени, те су у периоду од 1941. до 1944. године, ослоњене на окупатора, настојале да преузму политичку власт у земљи и покушају да изврше коренит преображај српског друштва.

Последњих година историја Другог светског рата, а посебно феномени окупације и колаборације, нашла се у фокусу истраживања неких од најеминентнијих светских историчара, између осталих Марка Мазовера (Mark Mazower, чије се презиме у српској транскрипцији у литератури јавља и као Мазауер), Ерика Хобсбаума (Eric Hobsbawm), Антонија Бивора (Antony Beevor), Питера Дејвиса (Peter Davies), Џулијана Џексона (Julian Jackson) и Ричарда Вајнена (Richard Vinen). Мазоверове монографије о „Хитлеровој Европи“ – огромној територији над којом су нацисти имали контролу током рата (*Hitler's Empire – Nazi rule in occupied Europe*, 2009) и окупираној Грчкој (*Inside Hitler's Greece*, 1993) значајно су унапредиле постојећа сазнања о окупацији и колаборацији у Другом светском рату. Вредан допринос у том смислу свакако је и Дејвисова монографија о сарадњи са окупатором (*Dangerous Liaisons: Collaboration and World War Two*, 2004), док су за разумевање идеолошке колаборације посебно драгоцен његова истраживања посвећена екстремној француској десници (између осталих и: *Extreme Right in France, 1789 to Present – From de Maistre to Le Pen*, 2002). Вајненово истраживање о Французима под окупацијом (*The Unfree French: Life under the Occupation*, 2007) више је фокусирано на свакодневни живот и друштвену историју, али пружа значајне информације о перцепцији Петена, Де Гола и доживљају колаборације од стране различитих слојева француског становништва. Правним и идеолошким аспектом вишијевског режима бавио се у низу својих радова Џулијан Џексон, док драгоцен

прилог проучавању окупације у Другом светском рату представљају нешто старија истраживања Вернера Вармбруна (*The Dutch under the German occupation 1940–1945* и *The German occupation of Belgium 1940–1944*, 1963, 1993).

У домаћој историографији током пола века проучавања објављен је велики број научних радова који се баве колаборацијом, владом Милана Недића или његовом личношћу. Први значајнији радови из те области, објављени у Југославији, биле су монографије Ферда Чулиновића *Окупаторска подела Југославије* (Загреб, 1970), Милана Борковића *Контрареволуција у Србији* (књ. 1–2, Београд, 1979) и Милан Недић (Загреб, 1985), Мухарема Креса *Њемачка окупациона управа у Београду 1941–1944* (Београд, 1979), као и неколицина научних чланака проф. Јована Марјановића. При разматрању улоге окупатора и колаборационистичке владе незаобилазне су синтезе проф. Бранка Петрановића *Револуција и контрареволуција у Југославији 1941–1945* (књ. 1–2, Београд, 1983), *Историја Југославије 1918–1988* (Београд, 1988; посебно је значајан други том, посвећен проблематици Другог светског рата) и *Србија у Другом светском рату 1939–1945* (Београд, 1992), које пружају слику стања у окупираној Србији, и омогућавају сагледавање владе Милана Недића у одговарајућем контексту. Најзначајнија дела емигрантске (заграничне) историографије која се баве овом проблематиком јесу монографије Бошка Костића *За историју наших дана*, Станислава Кракова *Генерал Милан Недић* (књ. 1–2), Боривоја Карапанџића *Грађански рат у Србији 1941–1945* и Ратка Парезанина *Други светски рат и Димитрије В. Љотић*, као и обимна синтеза Ђока Слијепчевића *Историја Југославије уочи и за време Другог светског рата*. Готово сва поменута дела имају снажан идеолошки предзнак. Ово посебно важи за историографску продукцију у земљи, која се деценијама развијала „под надзором“, уз сва ограничења која је то подразумевало. Писање емигрантске гране југословенске историографије било је оптерећено како идеолошким, тако и утилитарним мотивима. Право научно и идеолошки неоптерећено истраживање историје Југославије за време Другог светског рата почиње тек са поменутим синтезама професора Петрановића. Са великом слободом може се закључити да је његова синтеза *Србија у Другом светском рату 1939–1945* која је објављена 1992. године, дакле пре више од две деценије, и данас непревазиђено, најутемељеније и најзаокруженије

историографско дело посвећено ратној историји Србије. Природан ток допуне постојећих сазнања и уклањања идеолошког предзнака историографије, који су крајем прошлог века доживеле готово све друге социјалистичке државе, прекинули су ратови на југословенском простору деведесетих година. Створена је нова клима политичког и културног екстремизма, која је науку поново изложила огромним притисцима, афирмишући овог пута другу страну у грађанском рату 1941–1945. Тако су многе личности преко ноћи од издајника постале хероји и обрнуто, вршене су паушалне ревизије жртава, призиван је реваншизам, а жртва тих процеса била је историјска наука. Чак и данас, како због наведених околности, тако и услед утилитарних мотива појединаца и друштвених група, историографско проучавање Другог светског рата на простору Србије повезано је са идеолошким притисцима и честим дневно-политичким инструментализацијама.

Овај рад бави се релативно широким спектром истраживачких тема суштински везаних за идеологију српских колаборациониста, културну и просветну политику, као и друштвено-политичке пројекте владе Милана Недића. Ове теме и раније су и извесној мери привлачиле пажњу истраживача, али изузев докторске дисертације проф. др Слободана Ћ. Керкеза (касније уз мање измене и допуне објављивана под називом *Друштво Србије у Другом светском рату 1941–1945* и *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији*) није било покушаја да се оне проуче и представе у интегралном облику и својој сложеној међусобној повезаности. Сараднике окупатора у Србији 1941–1944. године одликује извесна идеолошка хетерогеност, јер су се међу њима нашли како екстремни десничари идеолошки блиски фашизму и нацизму, тако и различити националисти, конзервативци или личности које нису биле јасно идеолошки оријентисане и политички профилисане. Поред битних разлика које су током окупације доводиле и до сукоба унутар колаборационистичких структура, њих је везивао екстремни српски национализам, снажно антикомунистичко (и уопште антиинтернационалистичко) опредељење, као и заједничко ангажовање у десничарским организацијама српског и интегрално-југословенског националног усмерења током међуратног периода. Истраживањем идеологије српских колаборациониста бавио се у прошлости већи број српских историчара, али такође најчешће фрагментарно и у оквиру истраживања у чијем су се средишту

налазили други проблеми. Поред поменутих монографија проф. Петрановића и др Милана Борковића, међу значајније историографске радове на ову тему можемо уврстити низ научних расправа проф. др Милана Ристовића (објављених на српском, енглеском и немачком језику) и проф. др Оливере Милосављевић (посебно је вредан допринос тротомна монографија *Савременици фашизма*, док више других радова карактерише извесна идеолошка пристрасност). Осврти на идеологију српских колаборациониста изузетно су присутни у већ поменутих делима емигрантске гране југословенске историографије, али и код групе савременијих апологета и следбеника политичких идеја Димитрија Љотића, попут др Драгана Суботића, који је приредио најактуелније издање Љотићевих сабраних дела (Београд, 2001), а уређивао је и политиколошки часопис *Српске органске студије*. Суботићева дела корисна су са фактографске стране, али су оптерећена ауторовим симпатијама за екстремне српске националисте и задружно уређење државе и друштва. Због тога и неке амбициозно замишљене и методолошки солидно постављене монографије, каква су издања из едиције *Личности српске деснице 20. века*, које је Суботић приређивао у сарадњи са Живојином Ђурићем, имају ограничену вредност за историографска истраживања.

Културној политици владе Милана Недића посвећен је значајан простор у овом раду јер се у њој, више него и у једној другој сфери политички инструментализованог живота у окупираној Србији, прожимају елементи идеологије и праксе. Последњих десетак година учињени су велики помаци у проучавању и разумевању културне политике Недићеве владе. Поред поменутих монографија др Слободана Керкеза, драгоцен допринос истраживању ове теме представљају дела проф. др Бојана Ђорђевића *Српска култура под окупацијом* и *Летопис културног живота у Србији под окупацијом 1941–1944*, др Бора Мајданца *Српско позориште под окупацијом*, др Василија Марковића *Театри окупиране престонице*, мр Љубинке Шкодић *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944: Судбина институције под окупацијом* (као и низ њених расправа објављених у последњих неколико година), те научни чланци и расправе др Драгице Кољанин.

Влада Милана Недића развијала је, током окупације Србије у Другом светском рату, три основна друштвено-политичка пројекта за пробрајај српског друштва: пројекат Српске сељачке задружне државе (новог државног уређења и принципа организовања заједнице на национално-патријархалним основама), Српски цивилни/културни план (који је био замишљен као општи план народног живота и разоја) и концепт интегралног националног васпитања, који се у документима и колаборационистичкој штампи јављао и под именом „нови српски човек“. Постојање ових пројеката уочено је у старијој југословенској историографији (Петрановић, Борковић, Керкез), али се није улазило у дубље истраживање и контекстуализацију, осим делимично у случају пројекта задружне државе. Они су најчешће бивали само фрагментарно анализирани у већ наведеним истраживањима посвећеним културној и просветној политици Недићеве владе и Србији у Другом светском рату, а осим њих и у радовима др Жарка Јовановића и интегралној верзији рукописа докторских дисертација др Данила Килибарде и др Драгана Алексића (дисертација др Килибарде нажалост никада није објављена у целини, док су у објављеној верзији Алексићеве дисертације изостављени делови који се баве Српском сељачком задружном државом). Српски цивилни/културни план био је тема дипломског рада Александра Стојановића, из кога је 2012. године произашао зборник историјских извора са уводном студијом (*Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*), док је за проучавање појединих аспеката концепта интегралног васпитања осим наведених радова посвећених просветној политици веома драгоцен била и најновија монографија др Зорана Јањетовића: *У складу са насталом потребом...принудни рад у окупираној Србији 1941–1944*. Судбине истакнутих српских колаборациониста након рата, које су у овом раду посматране у форми епилога, биле су предмет вредних истраживања мр Наташе Милићевић (*Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950*), др Момчила Митровића (*Изгубљене илузије; Српска национална част пред законом 1945*, као и више радова посвећених Универзитету у Београду након 1945. године) и др Срђана Цветковића (монографија *Између српа и чекића: репресија у Србији 1944–1953* и низ чланака објављених у научној периодици).

Када је реч о истраживању Другог светског рата на простору Србије неопходно је указати на релативну исцрпеност архивских историјских извора, до

које је пре свега дошло захваљујући огромном истраживачком интересовању за ратне теме у време социјалистичке Југославије, као и током ратова за југословенско наслеђе деведесетих година прошлог века. Може се рећи да је већина најзначајнијих докумената која сведоче о војном аспекту рата, успостављању и природи идеолошки мотивисане колаборације, као и раду неколицине министарстава владе Милана Недића објављена у великим едицијама, какве су биле *Зборник докумената и података о народно-ослободилачком рату Југословенских народа (Зборник НОР-а, 15 томова)* и *Немачка обавештајна служба у окупираној Југославији*, као и искоришћена у радовима проф. др Бранка Петрановића, др Милана Борковића, проф. др Милана Ристовића, др Драгана Алексића, др Косте Николића и других историчара који су се бавили ратном проблематиком. Значајну новину у истраживање Другог светског рата донела је грађа некадашње Управе државне безбедности, која је делимично постала доступна јавности у оквиру фонда „Безбедносно-информативна агенција“ који се чува у Архиву Србије. У овом архивском фонду чувају се документи који су више деценија носили ознаку државне тајне и нису били коришћени у историографским истраживањима. Неки од њих указују на до сада непознате димензије обавештајног рада при политичком покрету Збор, као и на извесне личне антагонизме који су постојали унутар владе Милана Недића. Такође, у овом фонду чува се и грађа Југословенског анти-марксистичког комитета, у коме су истакнути чланови били Владимир Велмар-Јанковић и Станислав Краков, али који је до данас изузетно слабо истражен. У целини сагледано, грађа из фонда БИА може се сматрати материјалом од прворазредног значаја, јер доноси неке потпуно нове информације и перспективе, те суштински представља новину у процесу истраживања.

Делимична исцрпеност архивских извора није утицала на динамику истраживања у српским архивима. За потребе овог рада спроведено је истраживање у најзначајнијим архивима у Србији: Архиву Југославије, Архиву Србије, Архиву САНУ, Војном архиву, Историјском архиву Београда, Историјском архиву Ниша, Историјском архиву Смедеревске Паланке, док је фрагментарно коришћена грађа и из других српских архивских установа. Од фондова Архива Југославије од највећег значаја био је фонд „Државна комисија за

утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, као и личне збирке „Збор Димитрија Љотића“ и збирка Илије Пржића, професора Правног факултета који је током окупације био један од главних правних саветника Милана Недића. У фонду Државне комисије налазе се драгоцени документи који сведоче о кривици српских колаборациониста: за потребе рада комисије конфискована су многа службена и приватна документа која су коришћена као доказни материјал против истакнутих сарадника окупатора. Овај архивски фонд посебно је значајан јер садржи велики број реферата и пројеката из Српског цивилног/културног плана. Збирка Илије Пржића била је од немерљивог значаја за суштинску спознају и разумевање друштвено-политичког пројекта Српске сељачке задружне државе, новог државног уређења којег су Недић и његови сарадници желели да успоставе у окупираној Србији. Вредност Пржићеве заоставштине додатно је потврђена истраживањима у Војном архиву: у фонду Микротеке чува се микрофилмована грађа Националног архива у Вашингтону, тј. војни и политички документи немачких окупационих снага и ратне команде Југоистока. Неки од меморандума (сачуваних на немачком језику) које је председник српске колаборационистичке владе слао немачким властима оригинално је израдио Пржић, у чијој се збирци они чувају у пуном обиму и на српском језику. Вредност збирке „Збор Димитрија Љотића“ превасходно се огледа у неколико вредних писама из предратне преписке Љотића са Слободаном Јовановићем и Миланом Недићем. Истраживање у Архиву Југославије обухватило је и фонд Емигрантске владе Краљевине Југославије, али грађа тог фонда није употребљена у научном апарату у овом раду, те стога није ни наведена у списку извора и литературе. Документа емигрантске владе која се односе на предмет истраживања немају већу истраживачку вредност, јер углавном представљају личне рефлексије чланова владе на лик и дело Милана Недића и активности његове владе. Оне су, због удаљености емигрантске владе и непознавања прилика у окупираној Србији, често плод незваничних информација и гласина, и обично су настајале недељама, а неретко и месецима, након историјских догађаја на које се односе.

У Архиву Србије чува се више фондова изузетно драгоцених за проучавање историје Србије у Другом светском рату. Поред већ помињаног фонда Безбедносно-информативне агенције, свакако најзначајнији био је фонд

Министарства просвете и вера 1941–1944, у коме се чувају бројни документи који сведоче о просветним и културним приликама у окупираној Србији. Илустративне информације садржи и грађа (махом преписка и пропагандни извештаји са терена) која се чува у фонду Председништво министарског савета 1941–1944, као и документи из фондова Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Министарство народне привреде 1941–1944, Министарство пољопривреде и исхране 1941–1944, као и Комесаријат за цене и наднице 1941–1944. За проучавање рада Универзитета у Београду у току окупације од највећег значаја били су фондови Универзитет у Београду и Правни факултет у Београду, такође у Архиву Србије. Грађа Историјског архива Београд коришћена за израду овог рада углавном је обавештајно-безбедносног порекла. Фонд БдС (Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdiensts–Заповедник полиције безбедности и службе безбедности) садржи неке од сачуваних личних досијеа лица која су била под обавештајним мерама окупаторских служби. Међу њима се налазе и бројни високи функционери Недићеве владе, као и делови српске интелигенције и грађанства. Фонд Одељења Специјалне полиције Управе града Београда знатно је разноврснији и богатији од БдС-а, а за израду овог рада посебно су била корисна документа Танасија Тасе Динића, војног обавештајца, дипломате, истакнутог германофила и колаборационистичког комесара и министра, која се чувају у овом фонду (корисна грађа о Динићу такође се чува у Архиву Југославије, збирка Моше Пијаде). У Војном архиву у Београду чувају се неки од најзначајнијих докумената који сведоче о раду владе Милана Недића и животу у окупираној Србији. Фонд Недићева архива најзначајнији је у том смислу, јер се у њему чувају документи из различитих министарстава српске колаборационистичке владе, често од прворазредног значаја. У истом архиву се у фонду Четничка архива чувају документа везана за неке од најистакнутијих српских колаборациониста (укључујући и министра просвете Велибора Јонића као и неколико високих функционера Специјалне полиције) који су пред судове нове Југославије изведени у оквиру поступка против генерала Драгољуба Драже Михаиловића. Истраживање у Војном архиву обухватило је и део грађе партизанског покрета, али се она не налази у научном апарату и списку литературе, јер су готово сва суштински важна документа за проучавање предмета истраживања објављена у

едицији *Зборник докумената и података о народно-ослободилачком рату Југословенских народа*. Од изузетно богате заоставштине коју чува Архив Српске академије наука и уметности коришћене су заоставштине угледних интелектуалаца и јавних радника, пре свих Ива Андрића, Милана Антића и Милана Живановића, који су део историјске збирке. Грађа Архива Српске књижевне задруге коришћена је у циљу расветљавања динамичних дешавања и злоупотреба које је током окупације у овој установи спровела комесарска управа на челу са др Светиславом Стефановићем. Из Историјског архива у Нишу коришћена је грађа Јадранске страже, као и неколико пропагандних плаката и брошура зборашке провенијенције из фонда *Varia*. Грађа Историјског архива у Смедеревској Паланци била је од највеће вредности за проучавање рада Завода за принудно васпитање омладине који је постојао у овом месту у периоду од 1942. до 1944. године. За истраживање и разумевање односа српских колаборациониста и Српске православне цркве веома драгоцену била је грађа Архива Светог архијерејског синода СПЦ, чији се изводи налазе у поседу др Радмиле Радић. Овом приликом захваљујем се колегиници др Радић која ми је указала на значај ових докумената и ставила ми их на располагање.

Поред архивске грађе од непроцењивог значаја за настанак овог рада била је колаборационистичка штампа. У условима тоталног рата и окупације земље штампа није могла, нити је покушавала, да буде објективна у свом извештавању, што само по себи умањује њену вредност као примарног историјског извора. Међутим, управо чињеница да је она била (главно) пропагандно оруђе једног тоталитарног колаборационистичког режима доноси и једну додатну вредност ратној штампи као извору: она је, у сасвим нередовним околностима које су владале на простору окупиране Србије, служила за политичко обраћање народу, и вођење, премда тешко уочљивих и у ограниченом обиму, политичких борби између различитих струја унутар владе Милана Недића. Колаборационистичкој штампи није била посвећена довољна пажња у старијој историографији: осим необјављене докторске дисертације др Милана Б. Матића (*Штампа у Србији у Другом светском рату 1941–1944.*, одбрањеној у Београду 1990. године) и неколицине његових и чланака др Драгомира Бонцића, није било озбиљнијих

радова посвећених овој теми. У целини сагледана, колаборационистичка штампа била је веома разноврсна.

Најтиражнији дневни лист током окупације било је „Ново време“, које је и од стране Недићеве владе и од стране окупатора коришћено као основно гласило за објављивање сервисних информација и званичних прогласа и обавештења за становништво. Озбиљно вођен, континуираног формата и са сталним редовним рубрикама и дописницима, овај лист представља идеалан одраз слике коју су окупатор и колаборационисти желели да створе код становништва Србије. Долазак Станислава Кракова, Недићевог блиског рођака и пропагандног специјалисте, за уредника средином марта 1943. године утицао је и на садржај и профил „Новог времена“: много чешће него раније, на страницама овог листа могле су се видети полемике са објавама Радио Лондона и Радио Москве, као и реакције на војне и политичке акције НОП-а и Равногорског покрета. Укупно је објављено 1066 бројева „Новог времена“, које се, уз „Службене новине“ може сматрати најпоузданијим извором у коме су објављивана акта окупационе и колаборационистичке управе.

Други колаборационистички лист који је објављиван сваког дана била је „Обнова“, основана у лето 1941. године као вечерњи лист. За разлику од „Новог времена“ које је било ограниченог, стандардизованог формата, обим „Обнове“ варирао је током окупације, али се у начелу може рећи да је реч о обимнијем листу у коме су екстензивно преношени говори и ставови министара српске колаборационистичке владе, као и њеног председника Милана Недића. На странама овог листа могу се уочити различите иницијативе везане за изградњу „Нове Србије“, обнову земље, али и омладину и питање њеног васпитавања, културну политику, српски национални идентитет и систем вредности који је сматран пожељним. „Обнова“ је служила за идеолошку индоктринацију српског народа и омладине: екстремно националистичка и ултра-конзервативна, она је такође ревносно радила на изграђивању култа личности Милана Недића. Током окупације објављено је укупно 986 издања овог листа, који због низа идеолошких текстова и верно пренесених говора српских колаборациониста представља

драгоцен извор, посебно за проучавање идеологије Недићеве владе, као и њене културне и просветне политике.

За истраживање идеологије, као и националне и културне политике српских колаборациониста, од највећег значаја били су недељни листови „Српски народ“ и „Наша борба“. Лист чији је уредник формално био министар просвете и вера Велибор Јонић, „Српски народ“ излазио је у периоду од јуна 1942. до септембра 1944. године, у релативно стандардизованом формату. Он је био незванично гласило креатора нове српске културне политике: највећи део садржаја овог листа био је посвећен темама из културе и просвете. По свом карактеру он је био још снажније идеолошки профилисан од „Обнове“, али је такође покушавао и да врши функцију књижевног листа (током окупације одлуком немачких власти није излазио ни један прави књижевни лист). Управо је „Српски народ“ расписао конкурс за најбоља књижевна дела настала током окупације, а редовно је објављивао песме и приповетке које је, осим скромне уметничке вредности, карактерисала и идеолошка подобност и одијум национално-конзервативних мотива и тема. На основу писања „Српског народа“, много више него на основу било ког архивског документа, било је могуће реконструисати какву су уметност и систем вредности творци нове културне политике под окупацијом покушавали да створе.

Некада у сагласју, а некад у отвореном сукобу са њима, налазио се Љотићевски лист „Наша борба“, који је излазио у периоду од септембра 1941. до септембра 1942. године. Делујући практично као званично гласило покрета Збор, овај лист садржавао је велики број идеолошких текстова чији су аутори били истакнути активисти покрета: Димитрије Љотић, др Стеван З. Иванић, Милосав Васиљевић, др Димитрије Најдановић, др Ђоко Слијепчевић, Симеон Керечки и други. „Наша борба“ коришћена је за промоцију идеја покрета „Збор“ и обрачунавање са политичким противницима из прошлости: у листу су објављивана Љотићева писма кнезу Павлу и прештамповани неки текстови из тридесетих година, нападани су пуч од 27. марта, емигрантска влада, демократија, либерална економија. Готово сваки број овог листа садржао је по неки изразито анти-семитски текст, а објављен је и изванредан број текстова који се баве питањем

Рома/Цигана у Србији. Пажљивијом анализом откривају се, међутим, и напади и критике одређених функционера владе Милана Недића на страницама „Наше борбе“, мада су оне због цензуре често вешто прикривене. За проучавање идеолошких утицаја на просветну и културну политику Недићеве владе такође је био драгоцен и „Просветни гласник“, месечни лист који је имао дугу традицију и пре окупације, а у периоду 1941–1944. године био под снажним утицајем Велибора Јонића. Осим наведених колаборационистичких листова у раду су коришћени и „Српски радник“, „Гласник Српске државне страже“, „Српско село“, „Српска сцена“, као и службени листови: „Општинске новине“, „Службене новине“ (коришћене су и „Службене новине Краљевине Југославије“ које су објављиване у Лондону) као и Лист уредби Војног заповедника у Србији.

Као што је већ истакнуто, корпус политичких идеја које је баштинила влада Милана Недића у великој мери настао је још у међуратном периоду. Стога је за потребе писања овог рада екстензивно консултована и значајна међуратна штампа, а превасходно политичка и културна гласила попут „Народне одбране“, „Нових видика“, „Идеја“, „Наше стварности“, „Зенита“, „Хришћанске мисли“, „Српског гласа“ као и листова покрета Збор: „Отаџбина“, „Пут“, „Збор“, „Билтен“. У овим листовима објављивали су потоњи истакнути српски колаборационисти: Димитрије Љотић, Велибор Јонић, Владимир Велмар-Јанковић, Светислав Стефановић, Димитрије Најдановић, Ђорђе Перић, Данило Грегорић, Владимир Вујић и други. Због тога су поменути листови изузетно драгоцени у праћењу развоја екстремне српске деснице и политичке деснице интегрално-југословенског усмерења: у њима су објављене на стотине текстова у којима се критикују демократија, парламентаризам, слободно тржиште, марксизам и комунизам, као и значајан број чланака који су имали ксенофобни или анти-семитски карактер.

Међуратна штампа српске и југословенске деснице, као и колаборационистичка штампа која је објављивана на територији окупиране Србије, коришћена је и у старијим радовима и у новијој српској историографији, али често само фрагментарно или извучено из контекста, неретко уз идеолошке инструментализације. Екстензивном употребом штампе у истраживању и писању

овог рада било је могуће спознати суптилне нијансе и низ информација које су се налазиле сакривене „између редова“, те је управо из тих разлога штампа изузетно често цитирана и коришћена као историјски извор. Њен значај за ово истраживање далеко превазилази број цитираних текстова у научном апарату: доживљавање једног духа времена и праћење генезе и развоја десничарских политичких идеја било би готово немогуће без употребе међуратне штампе.

Значајан допринос истраживању представљали су и објављени наративни извори, преваходно дневничког и мемоарског карактера. Осим њих, вредност историјског извора имали су и бројни политички текстови, књижевна дела и научни радови настали у међуратном периоду и за време окупације. Методолошки посматрано, они представљају и историјски извор и литературу, али је због лакшег разврставања у списку извора и литературе употребљено начело да се свако дело које има карактер академског рада (употреба научног апарата, позивање аутора на друга дела или полемисање са њима) сматра литературом. Сличан принцип примењен је и на већину радова емигрантске гране српске историографије: иако она махом имају мемоарски карактер и нису плод рада историчара, у њима се аутори често позивају на документе, усмена и писмена сведочанства сарадника и полемису са историографијом у земљи, због чега су сврстана у литературу.

Методолошки посматрано, у раду је комбинован хеуристички приступ истраживања идеологије екстремне деснице и колаборације у Србији са компаративним приказом сличних појава и историјских процеса на простору Европе. Сврха оваквог презентовања истраживања била је да се што боље и потпуније контекстуализују сложени феномени и историјски процеси, који су, нажалост, у српској и југословенској историографији раније често били представљени готово без икаквог ширег (наднационалног) контекста. Као методолошки узор употребљена су нека од највреднијих компаративистичких дела новије историографије: *Comparative and Transnational History: Central European Approaches and New Perspectives* (уредници: проф. др Хајнц-Герхард Хаупт и проф. др Јирген Кока), *Увод у компаративну историју* (група аутора, приредио: проф. др Драго Роксандић), *Fascism: Comparison and Definition* (проф.

др Стенли Г. Пејн) и *Comparative fascist studies: New perspectives* (уредио: проф. др Константин Јордаци). Дубока компаративна анализа и проучавање генезе историјских појава и процеса у овом раду захтевали су делимично напуштање хронолошке композиције рада, услед чега је композиција постала хронолошко-тематска. Рад чини шест заокружених проблемских целина: 1) Увод: идеолошке основе српских колаборациониста; 2) Србија под немачком окупацијом; 3) Влада Милана Недића; 4) Између идеологије и праксе: културна политика владе Милана Недића; 5) Друштвено-политички пројекти владе Милана Недића: концепти преображаја српског друштва и државе, и 6) Епилог: идеологија, културна политика и друштвено-политички пројекти владе Милана Недића и послератне власти у Југославији. Свака од наведених целина представља једно поглавље рада, које садржи више уже проблемски дефинисаних подпоглавља. Сублимација суштине истраживања понуђена је у Закључку, који је у овом раду преведен и на енглески језик.

Скуп основних истраживачких тема обрађених у овом раду чине идеологија владе Милана Недића, њени друштвено-политички пројекти за преображај српске државе и друштва, као и елемент праксе који се односи на њих, а најбоље се уочава у културној и просветној политици српске колаборационистичке владе 1941–1944. године, као и њеној пропаганди. Методолошки посматрано, временски оквир истраживања могао је бити ограничен искључиво на године окупације Србије или Другог светског рата у Европи, као што је то, уосталом, и случај са великим бројем објављених монографија и студија посвећених овом рату на простору Југославије. У овом раду то није случај, из више разлога. Први и најзначајнији од њих темељи се на дубоком уверењу да се ратни део историје српског народа и југословенске државе не може адекватно сагледавати без суштинског познавања и разумевања дугог низа догађаја и сложених историјских процеса који су обликовали међуратну прошлост југословенских народа. Ово посебно важи за идеологију Недићеве владе, јер се она развијала на идеолошким основама екстремне српске и југословенске деснице из међуратног раздобља, чији је настанак и развој био условљен трауматичним искуством српске интеграције у нову југословенску државу и нацију. У раду је указано на континуитет бројних десничарских

политичких идеја, које су чак и стварали и спроводили они исти људи чија је улога под нацистичком окупацијом била да воде нову српску националну и културну политику. Други разлог за постојање проширеног временског оквира истраживања представља сазнање да је искуство окупације и колаборације у Другом светском рату значајно варирало од земље до земље, при чему су политичка, економска и друштвена стабилност биле значајан фактор утицаја. Услед извесне политичке хармоније, одговорности појединаца и релативно успешно конципираног националног консензуса, Данска је током окупације имала минималне губитке у људству, а успела је да сачува своје материјално благостање, унутрашњи поредак и међународну позицију. Са друге стране, државе које су биле оптерећене дугогодишњим политичким, економским и националним кризама, попут Југославије, Грчке или Француске, знатно су више патиле у Другом светском рату. Након убедљивих војних пораза, у условима окупације избијале су на површину све годинама таложене фрустрације, што је доводило до појаве идеолошке колаборације, ратних злочина, настанка покрета отпора са сопственим политичким платформама, крвавих репресалија окупатора и братоубилачког грађанског рата. Из наведених разлога одлучено је да у овом раду буде обрађено и српско искуство боравка у Краљевини СХС/Југославији, са посебним освртом на бројне политичке, друштвене и економске проблеме који су, између осталог, имали и пресудан утицај на развој политичке деснице у овом периоду. Српска екстремна десница, као и десница интегрално-југословенског националног усмерења, детаљно су представљене кроз елементе идеологије, деловања политичких и културних организација, као и осврт на Југословенски народни покрет Збор, најистакнутији покрет ове врсте у српској историји. Априлски рат и подела Југославије приказани су у мери која одговара значају ових догађаја за основни предмет истраживања, а знатно више простора посвећено је окупираној Србији. Како би се што слојевитије и што веродостојније приказала политичка и друштвена клима на простору под командом немачког Војног заповедника у Србији, детаљније су представљене окупациона управа и свакодневни живот становништва. Они су чинили основни оквир свих политичких и друштвених струјања у земљи и пресудно утицали на обим и природу колаборације, чије је разумевање кључно за потпуније сагледавање

основних предмета овог истраживања. Због честих злоупотреба и недовољно јасног дефинисања овог појма у старијој историографији једно поглавље посвећено је теоријском одређењу појма „колаборација“, док је у оквиру посебног поглавља изложен сажет компаративни приказ сарадње са окупатором у земљама Европе 1939–1945. године, са освртима на српско искуство. Наравно, колаборацији у Србији (у ширем смислу појма) посвећен је централни део овог рада. Историјат Савета комесара и „Владе народног спаса“ приказан је сумарно, са тежиштем на елементима везаним за основни предмет истраживања. Због тога су нпр. административни, привредни и безбедносни аспект живота у окупираној Србији анализирани само у оној мери у којој су се односили на развој идеологије и друштвено-политичких пројеката владе Милана Недића (они су, уосталом, већ били предмет неких других истраживања). Нешто више простора посвећено је политичким односима унутар саме владе јер су се они значајно одражавали на рад колаборационистичке управе, а такође и на односе са окупатором. Централни предмет истраживања добио је средишњи и најобимнији део рада који је пред очима читалаца. Културна политика владе Милана Недића разматрана је у свом пуном обиму, кроз призму законске регулативе, цензуре, утицаја на уметничко стваралаштво и стварање новог система вредности. Просветна политика као део интегралне културне политике обрађена је са посебном пажњом, јер је била саставни део и друштвено-политичког пројекта изградње „новог српског човека“, иза кога је стајао врх колаборационистичког Министарства просвете и вера. У оквиру посебног поглавља изложене су биографије неколицине најзначајнијих твораца колаборационистичке културне политике. Ови „људи мисије“ били су снажно уверени у исправност свог чињења и искрено су веровали да се својим радом под окупацијом сврставају у ред великана српског народа. Њихове биографије приложене су и због тога што на конкретном примеру доказују колико утилитарни мотиви као и политичке и личне фрустрације из прошлости могу да утичу на нечије држање током окупације земље, те представљају важан прилог проучавању и дубљем разумевању феномена колаборације у Србији.

Друштвено-политичким пројектима владе Милана Недића такође је посвећен велики простор у овом раду. Концепт Српске сељачке задружне државе, ауторитарно-корпоративног државног уређења, представљен је по први пут у

својој целини на основу историјских извора српског и немачког порекла. У циљу потпунијег сагледавања овог друштвено-политичког пројекта он је стављен у контекст корпоративистичких идеја и држава у међуратној Европи и Југославији, чиме је временски и просторни оквир предмета исраживања поново проширен, али у потпуности у функцији дубљег и квалитетнијег разумевања самог концепта задружне државе у Србији. Српски цивилни/културни план такође је представљен у адекватном историјском контексту и уз неопходне осврте на развој идеје планског живота у српској прошлости. Због великог обима овог пројекта и постојања целовите монографије која му је посвећена он је приказан по секторима у мери која је адекватна за рад ове природе. У посебном одељку учињен је осврт на послератну судбину плана и српских научника који су на њему учествовали, јер је она илустративна у погледу различитог третмана који су бројне идеје и појединци активни током окупације имали од стране послератних власти. Поглавље о друштвено-политичким пројектима Недићеве влада заокружено је целовитим освртом на пројекат интегралног васпитавања омладине у „националном духу“: концептом „новог српског човека“. Подједнако су узети у обзир како страни узор концепта интегралног националног васпитавања тако и сложени историјски услови који су утицали на појаву оваквог пројекта у окупираној Србији. Како је теоријско-идеолошки ниво овог васпитног концепта већ у значајној мери био изложен у поглављу о просветној политици, тежиште се превасходно нашло на практичним мерама за стварање „национално свесне и одговорне“ омладине. Елаборирана је пракса слања сеоских младића на рад и обуку у Трећи Рајх, чиме су заправо чињени први кораци у стварању нове „планиране елите“, а истовремено остваривано и какво-такво међународно представљање изоловане Србије. Култ рада и хијерархијске покорности, које су српски колаборационисти развијали и услед интереса окупатора и због илузије о новом правцу послератног развоја српске државе и друштва, такође су обрађени и на идеолошком и на практичном нивоу. У оквиру посебног поглавља сумарно је представљен рад Националне службе за обнову Србије, установе у којој су се пресецале идеолошка, васпитна и практична равна васпитног концепта „новог српског човека“. На послетку, прича о пројекту интегралног националног васпитања заокружена је освртом на рад посебних поправно-васпитних установа

какве су биле Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци и „Недићев Дечји град“ у селу Обилићеву код Крушевца. Иако су ове установе и у прошлости биле предмет историографских истраживања оне су посматране изван свог основног контекста, а то је тежња Недићеве владе за стварањем националистички индоктриниране омладине путем друштвено-политичког пројекта изградње „новог српског човека“.

Хронолошко-проблемски принцип излагања који се налази у основи овог рада налаже и постојање посебног поглавља у коме је разматрана делатност Милана Недића и његових сарадника у емиграцији, као и судбина српских колаборациониста након ослобођења у октобру 1944. године. Приказане у форми епилога, послератне судбине сарадника окупатора указују на недоследности у процесуирању и односу нових југословенских власти према колаборационистима, ратним злочинцима и профитерима након завршетка рата, што није била карактеристика само југословенског случаја.

Комбиновањем хронолошког и тематског концепта излагања учињен је покушај стварања што јасније и целовитије слике идеолошких струјања у влади Милана Недића, као и развоја и делимичне реализације њених друштвено-политичких пројеката. Повремени екскурси који својим обимом ремете наративни и хронолошки склад нужни су због сложености тема којима са овај рад бави, и формулисани тако да дају потпунији историјски контекст појавама и процесима који се описују.

Рад који је пред очима читалаца сасвим извесно није савршен и не нуди одговоре на сва постојећа питања везана за предмет истраживања. Више је разлога који су утицали на овакво стање. Међу њима се свакако издваја материјални фактор, тј. тренутна немогућност истраживања у архивима у Немачкој. Уложен је максимални напор да овај недостатак буде надомештен употребом разноврсне, савремене стране литературе, а суд о томе колико се у томе успело остављам научној јавности.

Настајању овог рада допринеле су, својим сугестијама, сазнањима и несебичним стављањем архивске грађе на располагање, бројне колеге и пријатељи. На поставку овог рада и његово унапређење значајно су утицале драгоцене сугестије које су ми дали чланови комисије при одбрани пријаве теме дисертације: академик Љубодраг Димић, доц. др Александар Животић и др Драган Алексић.

Посебну захвалност за истрајну и безрезервну подршку дугујем мојој породици и мојим менторима. Сасвим је сигурно да овог рада не би било без великог труда који су ментори проф. др Мира Радојевић и др Драган Алексић током протеклих година уложили у мој научни развој. Пажња и подршка коју су ми проф. Радојевић и др Алексић пружали током рада на изради дисертације граничи се са родитељском због чега сам им неизмерно захвалан. Они су у великој мери допринели изради овог рада, а за све што у њему није добро одговорност је искључиво моја.

У Београду, јуна 2014. године

Александар Стојановић

I

**УВОД: ИДЕОЛОШКЕ ОСНОВЕ СРПСКИХ
КОЛАБОРАЦИОНИСТА**

Српски народ у Краљевини СХС/Југославији

Идеју о потреби постојања заједничке државе Јужних Словена могуће је повезати с појавом национализма и романтизма на простору југоисточне Европе. Посебно су јој били наклоњени омладина и уметници са запада јужнословенског простора, а своју озбиљнију артикулацију кроз политичке програме добила је средином 19. века.¹ Ипак, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (СХС) створена је превасходно као плод огромних залагања и ратних жртава српског народа. Пресудан утицај на југословенско уједињење имала је српска интелектуална и политичка елита, а оно свакако не би било могуће без надљудских напора и величанствених ратних тријумфа српске војске. Велики рат донео је Србима изузетно тешке демографске губитке, од којих су се (безуспешно) опорављали деценијама.² Коначно, из пакла Првог светског рата, Срби су изашли по први пут уједињени у једну државу, што је био сан бројних генерација: очекивало се да уследи раздобље опоравка, друштвеног прогреса и хармоније. Показало се, међутим, да ће, из бројних разлога, живот српског народа у новој држави знатно више личити на агонију.³

¹ За детаљнији увид у развој идеје југословенског ослобођења од власти империјалних сила и уједињења видети: Фердо Шишић, *Бискуп Штросмајер и јужнословенска мисао*, Београд 1922; Радош Љушић, *Књига о Начертанију*, Београд 2004, Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, 1-2, Београд 1989; Đorđe Stanković, *Srbija i stvaranje Jugoslavije*, Београд 2009.

² Тачни губици Србије у Првом светском рату никада нису израчунати и објављени. Према већем броју истраживања, готово сваки други војно способни мушкарац страдао је у рату или од последица болести стечених у њему. Како се ово стање одразило на родну структуру, морал, патриотизам и националну свест међуратних генерација Срба сликовито је приказао књижевник Драгиша Васић (Д. Васић, *Карактер и менталитет једног поколења; Деветсто трећа*, Београд 1990).

³ О несразмери између српских националних очекивања и стварности у међуратној Југославији детаљно је писано у: Бранко Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд 1993; Branko

Новостворена Краљевина СХС била је држава која је од првог дана свог постојања била изложена великим унутрашњим искушењима и спољно-политичким притисцима. Питање државних граница било је актуелно до средине двадесетих година, јер су Италијани, позивајући се на одредбе тајних уговора са силама Антанте, захтевали практично целу Далмацију. Иако је овај спор, реално сагледано, на крају ипак решен у њихову корист (добили су Ријеку и Задар, значајна стратешка упоришта и трговачке луке), све до средине тридесетих година Италија ће остати главни спољни непријатељ нове државе и центар међународне антијугословенске делатности. Од територија са већинским јужнословенским становништвом ван нове државе остала је и Корушка, јер су локални Словенци (њих 53%) на плебисциту гласали за останак покрајине унутар Аустрије.⁴ Нови глобални поредак који је (превасходно вољом Француске, Велике Британије и САД) успостављен низом мировних уговора након Првог светског рата (тзв. „Версајски поредак“) био је генератор незадовољства у многим пораженим државама. Оне су, и то за веома кратко време, организовале снажан ревизионистички блок, који је суштински највише био уперен против нових држава насталих на рушевинама бивше Аустро-Угарске: Чехословачке Републике и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Мађарска и Бугарска, уз свесрдну финансијску и логистичку подршку Мусолинијеве Италије, представљале су сталне центре иридене и терористичке анти-југословенске активности, услед чега се Краљевина непрестано налазила под притиском споља. При том су могли рачунати на симпатије и подршку бројних политичких снага које су биле незадовољне стварњем Краљевине СХС и њеним унутрашњим уређењем: ВМРО-а, усташа, дела црногорских сецесиониста блиских династији Петровић, а у појединим фазама њеног деловања и Комунистичке партије Југославије (КПЈ).

Иако су спољно-политички притисци на Краљевину СХС били изузетно снажни и константни, чини се да су тежи проблеми у њеном развоју били они на унутрашњем плану. Уставно питање, решавање националних питања, изградња јединствене државне администрације на темељима османског, аустроугарског, србијанског и црногорског

Petranović, Momčilo Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Šabac 1991; Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804–1945*, друго издање, Београд 2004.

⁴ Академик Милорад Екмечић сматра да је овај плебисцит био делимично нерегуларан, јер су агитација Римокатоличке цркве и снажни финансијски центри из Беча потплаћивањем утицали на резултате (Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, стр. 391).

државно-правног наслеђа, као и превазилажење великих привредних регионалних разлика и опште економске заосталости показали су се као нерешиви проблеми за државне власти и политичке елите. Са временске дистанце може се закључити да су учињене извесне грешке у начину на који је српски народ уградио себе у нови југословенски идентитет, као и у преношењу одређених државних и административних традиција напредних земаља у једно друштво које није имало развијене демократске традиције нити је достигло неопходни цивилизацијски ниво за њихову успешну примену.

У свим великим научним синтезама које су се бавиле политичком и друштвеном историјом Краљевине уочава се нераскидивост везе између решавања националног питања (прво хрватског, а од настанка Бановине Хрватске и свих других народа) и уставног питања. Већи број еминентних истраживача за ове проблеме окривио је најистакнутијег хрватског политичара током двадесетих година, вођу Хрватске (републиканске) сељачке странке Стјепана Радића,⁵ мада извесна одговорност неспорно лежи и у чињењу регента/краља Александра као и српских политичких првака, у првом реду Николе Пашића и Светозара Прибићевића. Према академику Милораду Екмечићу, Стјепан Радић успео је да инструментализује и злоупотреби политичке слободе које су Хрвати по први пут у својој историји добили управо у Краљевини СХС. Општим правом гласа за сво мушко пунолетно становништво (наспрам бирачког права које је у Аустроугарској уживало свега око 2% Хрвата) створена је широка база за распаљивање националних претензија, на коју су сопственом агитацијом утицали и римокатоличка црква и Стјепан Радић. Радић је још у фази формално-правног заокруживања државе и њеног међународног признавања захтевао републиканско уређење, а тражио је и федеративну организацију државе са сопственим сабором и баном за Хрватску.⁶ Оштро је реаговао на кршење Крфске декларације: када су радикали и демократе, уз подршку регента Александра, решили да доносе устав простом уместо двотрећинском већином одлучио је

⁵ Поред неколицине истакнутих српских историчара, предвођених Милорадом Екмечићем, канадски историчар проф. др Филип Лонгворт такође је закључио: „У Југославији је демократија од почетка била угрожена бескомпромисношћу Хрватске сељачке странке, на чијем је челу био Стјепан Радић“ (Филип Лонгворт, *Стварање источне Европе*, Београд 2002, стр. 147). О негативној улози Стјепана Радића у изградњи југословенске државе и јединства: Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, стр. 397–398.

⁶ Проф. Лонгворт сматра да је „само страх од суседне Италије спречио Хрвате да се одреде за независност“ (Ф. Лонгворт, *н. д.*, стр. 147).

да уђе у опструкцију рада парламента. У првој половини двадесетих Стјепан Радић је на различите начине слабио државну власт и јединство Краљевине: држао је бројне запаљиве говоре против краља и монархије уопште, убеђивао хрватски народ да је угрожен у новој државној заједници и преко страначких структура ХСС почео праксу стварања паралелних установа на територији Хрватске.⁷ Посебно је покушавао да наштети међународној позицији и угледу земље истичући, још у првој половини двадесетих година, неравноправност и тобожње угњетавање других народа од стране српских политичара и династије. Лобирајући за хрватску аутономију у Великој Британији преко Роберта Вилијама Ситона-Вотсона (Robert William Seton-Watson), британског државника, публицисте и историчара, и Викама Стида (Wickham Steed), историчара и уредник изузетно тиражног и утицајног листа „The Times“, те пактирајући са фашистичким песником Д' Анунцијом у Риједи и Селјачком интернационалом у Москви, Радић је непрестано тражио да се из иностранства изврши притисак на власти Краљевине у циљу двања Хрватима широке аутономије. Посебну епизоду у овом погледу представља његово савезништво са прото-ушашким покретом око генерала Саркотића у Бечу, са којим је Радић одржавао присне контакте од доношења „Обзнане“ и забране рада његове странке, до 1925. године и (привидног) измирења са монархијом. Неопходно је истаћи, везано за делатност Стјепана Радића, идеологију и реторику ХСС-а, да је она константно водила стварању тензија и мржње према Београду и државним властима, као и да се тежило успостављању унутрашњег хрватског јединства под неоправданим оптужбама да су хрватство, етнички и културни идентитет Хрвата, њихова припадност европској цивилизацији и економски интереси били животни угрожени у новој држави, која је у пропаганди увек означавана као српска.⁸ Један од уверљивијих показатеља тог односа представља „Меморандум хрватског блока“ објављен у Загребу августа-септембра 1921. године као вид општенородне хрватске реакције на Видовдански устав. У овој

⁷ Изградњу паралелних установа на један знатно виши ниво подигао је Радићев наследник др Влатко Мачек, који је, у периоду између убиства Радића и стварања Бановине Хрватске практично правио државу у држави. Више о Мачековој политици: Ljubo Boban, *Maček i politika HSS 1928–1941*, I, Zagreb 1974.

⁸ Током прве половине двадесетих година Радић је имао неколико врло непримерених изјава које су се односиле на цивилизацијске улоге српског и хрватског рата. Изјаве „Срби су добар народ, али само да гину, а ми Хрвати имамо да створимо културу“ и „Пре смо били авангарда европске културе, а сада настоје да будемо аријегарда балканске некултуре“ изазвале су реакцију чак и анархистички и авангардно настројеног Љубомира Мицића, оснивача листа и покрета „Зенит“ (Lj. Micić, „Papiga i monopol 'hrvatska kultura'“, *Zenit*, br. 24, str. 1).

прокламацији подсећа се на десетине хиљада Хрвата који су у периоду од 1918. до доношења устава „манифестирали за неутралну сељачку републику Хрватску“, на проглашење ове квази-државе у децембру 1920. када је „80.000 чланова ХРСС положило заклетву хрватској домовини и хрватској републици“, на „шкандалозно“ доношење Видовданског устава као дела политике „дивљачког насиља и бруталне силе, у сваком погледу одвратне и разорне“, чији је тобожњи циљ био „да просто и чисто уништи етнички народ Хрватске“.⁹

Други најзначајнији унутрашњи политички чинилац чије је деловање штетило развоју парламентаризма и уопште демократије у Краљевини СХС био је, парадоксално, и њен најистакнутији симбол и спољнополитички представник: краљ Александар Карађорђевић. Њега је, у годинама пре увођења диктатуре, карактерисао недостатак политичког стрпљења и превелико мешање у парламентарни живот уопште, о чему сасвим уверљиво сведочи и број влада које су оборене ван народне скупштине.¹⁰ Нека истраживања указују да је краљ Александар и иначе имао ауторитарну природу, а неспорна је и велика улога официрске организације „Бела рука“, као и бројних чиновника и „пријатеља“ двора, који су свој утицај остваривали у котеријској комуникацији са краљем и његовим најближим сарадницима.¹¹ Одређену одговорност за парламентарну и државну дисфункционалност у Краљевини СХС сносе и српски политички прваци.¹²

⁹ *Jugoslavija 1918–1984: zbirka dokumenata*, priredili: B. Petranović, M. Zečević, Beograd 1985, str. 182–184.

¹⁰ У периоду од настанка државе до распуштања скупштине након убиства Стјепана Радића 1928. године пале су чак 24 владе, од које свега две у редовној парламентарној процедури – остале је практично обориле краљ.

¹¹ Проф. Бранко Петрановић истакао је непрестану тежњу регента, а потом и краља Александра Карађорђевића, да контролише полуге власти у земљи. Она се уочава још од оснивања државе, када је регент одбио кандидатуру Пашића за председника српске владе коју су крајем 1918. године истакле вође политичких странака. Није волео снажне и самосталне политичке личности, већ се ослањао на камарилу, организацију „Бела рука“ у војсци, слабије политичаре које је контролисао и спољнополитичку подршку Француске и Чехословачке (Branco Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I, Beograd 1988, str. 132–134).

¹² Детаљно о политичким странкама и парламентаризму у Краљевини СХС/Југославији: Branislav Gligoriјевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Beograd 1979; Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Šabac 1991, str. 111–150; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I, str. 132–175; Todor Stojkov, *Građanska opoziciona vođstva u vreme šestojanuarske diktature (1929–1935)*, Novi Sad 1969; Todor Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića (1935–1937)*, Beograd 1985; Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд 1994; Бранислав Глигоријевић, *Историја демократске странке*, Београд 2009; Ljubo Voban, *Svetozar Pribičević u opoziciji (1928–1936)*, Zagreb 1973; Ljubo Voban, *Maček i politika HSS 1928–1941*, knj. 1-2, Zagreb 1974. Сажет преглед историје југословенских међуратних политичких странака представља и приређено двотомно издање *Историја грађанских странака у Југославији*, I-II, (приредио: др Момчило Павловић, Београд 2008) сачињено на основу обавештајне и безбедносне аналитике Удбе.

Многе од њих (уз ретке изузетке републиканаца, дела демократа и савеза земљорадника) одликовала је недовољна конзистентност у политичком деловању, те спремност на најразличитије могуће врсте непринципијелних политичких коалиција у циљу освајања власти и опстанка на њој, као и склоност ка корупцији, непотизму и протекционизму. У помињаним делима истакнути историчари проф. др Бранко Петрановић и академик Милорад Екмечић српској политичкој елити превасходно су замерили неуочавање историјског процеса у коме је, у време настанка Краљевине и првим годинама њеног постојања, религија постајала вододелница нације, те заостајање у формирању националног програма у односу на друге југословенске народе, у првом реду Хрвате. Чини се, ипак, да су ове елите (погрешно) сматрале да је српски национални програм остварен уједињењем земље, на шта су сигурно утицали умор и недостатак политичке енергије, настали као последица изузетно бурних и тешких ратних година: 1912–1919.

Искуство парламентарне демократије у Краљевини СХС, које је трајало од 1919. до 1929. године и увођења монархдиктатуре, може се, са пуно разлога, окарактерисати као веома неуспешно и трауматично. У мање од седам пуних година парламентарни избори одржани су четири пута, а промењено је чак 24 влада (ако се као промене рачунају и веће реконструкције, као што је то чињено у старијој историографији). Када се у целини сагледају изборни процеси и начин функционисања Народне скупштине јасно се уочавају велике неправилности и уопште низак ниво политичке и парламентарне културе. Готово сви избори били су праћени бројним неправилностима, какве су биле непотпуни бирачки спискови, полицијски прогон опозиције, притисак државних органа на становништво да гласа за владине листе, подмићивање бирача, фалсификовање записника и крађа гласова, тј. „куглица“. Увидом у стенографске белешке Народне скупштине може се стећи прилично реална слика о искуству парламентарних заседања: пословник је често кршен, увреде политичких противника са скупштинске говорнице биле су део свакодневнице, готово сва излагања владиних посланика била су праћена гласним добацивањем опозиције (у чему су се посебно истицали Стјепан Радић и Светозар Прибићевић), а честе су биле и претње физичким насиљем. Иако је изборни систем омогућавао велику политичку слободу сваком изабраном посланику, они су ипак најчешће гласали на исти начин као и њихове партијске вође – ма колико аргументоване биле неке од замерки опозиције већина

је најчешће по аутоматизму изгласавала владине предлоге. Након последњих избора у поменутом периоду, одржаних 1927. године, праћених великим кршењима изборне процедуре, углед Народне скупштине додатно је нарушен тиме што је син председника владе Велимира Веље Вукићевића, Милош, постао народни посланик иако није испуњавао формалне услове (године старости) и иако је било сасвим јасно да у својој изборној јединици није изгласан на демократски начин.¹³ Оно што је такође урушавало углед парламента али и парламентарног поретка уопште, била је пракса стварања непринципијелних коалиција. Тако је било уобичајно да су се у владама налазили дојучерашњи љути противници који су често за говорницом разменили најтеже могуће оптужбе и личне увреде. Овакво стање парламентаризма, уз привидни успон тоталитарних држава каква је била Мусолинијева Италија, рушило је веру у демократију, политичке и државне институције у очима народа, и све више гурало политичке прилике у правцу аутократије и стварања „вођа“, путем конструкције култа личности. Оно није било карактеристично само за југословенски парламентаризам, већ и за готово све државе у окружењу и друге државе источне Европе: још 1926. маршал Јозеф Клеменс Пилсудски извео је државни удар у Пољској и допринео успостављању прикривене диктатуре у тој земљи; у Бугарској је три године раније владу Александра Стамболијског оборио државни удар потпомогнут од стране монарха,¹⁴ у Грчкој се смењивала власт републике и монархије све док, средином тридесетих, диктатуру није завео генерал Јанис Метаксас,¹⁵ а у Албанији је крхке изгледе за израдњу демократије срушио Ахмед Зогу,¹⁶ који се, након

¹³ Посебно се детаљно овим случајем бавио др Фердо Чулиновић (F. Čulinović, *Jugoslavija između dva svetska rata*, I, Zagreb 1961, str. 497–507).

¹⁴ Александар Стамболијски (1879–1923) био је вођа Бугарског земљорадничког народног савеза који је након Првог светског рата дошао на власт у савезу са бугарским социјалистима. Стамболијски је спровео аграрну реформу, увео прогресивно опорезивање и ушао у обрачун са бугарским елитама одговорним за националну катастрофу током Првог светског рата. Према политичким противницима заузео је чврст став, ослањао се на репресивни апарат и у суштини успоставио ауторитаран, према легитиман, режим. У спољној политици направио је драматичан заокрет: приближио се Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и обавезао се (уговором у Нишу 1923. године) да ће прогонити ВМРО. Такође је настојао да извуче земљу из међународне изолације. Због свега наведеног дошао је на удар десничарских и профашистичких снага у земљи, које су, у спрези са монархом и војском, организовале преврат, током кога је и Стамболијски убијен на бруталан начин. Више о њему и влади бугарских земљорадника у: Коста Тодоров, *Стамболиски*, Београд 1940; John D. Bell, *Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899–1923*, Princeton University Press 1977; Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804–1945*, стр. 354–363.

¹⁵ О парламентарном искуству Грчке у међуратном периоду и диктатури Метаксаса више у: Стеван К. Павловић, *н.д.*, стр. 347–353, 422.

¹⁶ О политичком успону Ахмеда Зогуа: Петер Баргл, *Албанци*, Београд 2001, стр. 186–215.

неколико година проведених на месту председника владе, прогласио за краља.¹⁷ Можда најсличније парламентарно искуство са југословенским, крајем двадесетих година, имала је Румунија: према једном аналитичном савременику, у овој држави се долазак на политичку власт „дешава обрнутим путем: глава државе бира владу; влада издејствује парламентарну већину, а онда захтева од бирачког тела да је прихвати“.¹⁸

Друга, можда још и опаснија, омча око врата новонастале Краљевине била је њена заосталост, како у економском и технолошком, тако и, у бројним сегментима друштвеног развоја, цивилизацијском смислу. Истраживања друштвене историје Краљевине и југословенских народа донела су поражавајуће податке о броју неписмених, великој стопи смртности деце, кратком животном веку и неразвијеној хигијенској и медицинској култури становништва. Према званичним пописима, 1921. сваки други становник Краљевине старији од 12 година био је неписмен, а још 1931. године неписменост код жена износила је преко 50% (у деловима државе насељеним претежно муслиманским становништвом и знатно више).¹⁹ У већем делу земље преовлађивао је конзервативно-патријархални модел родних односа, у коме су се жене потчињавале супругу, оцу или брату,²⁰ а на селу је и даље било изузетно распрострањено задружно домаћинство, у коме је под једним кровом често живело и по 4-5 генерација. Иако је Краљевина СХС била претежно пољопривредна земља (према подацима из 1921. године 76% становништва бавило се аграрном, док је свега око 10% било запослено у индустријској производњи)

¹⁷ Врло детаљну и квалитетну компаративну анализу политичке историје источне Европе дао је Филип Лонгворт, у оквиру поглавља „Независност и њене последице (1918–1944)“ (Ф. Лонгворт, *н.д.*, стр. 131–170), а историју међуратног Балкана солидно је приказао Стеван К. Павловић (С. К. Павловић, *н.д.*, стр. 336–450).

¹⁸ Наведено према: Ф. Лонгворт, *н.д.*, стр. 146. Након дуге политичке кризе у Румунији, током које су се одиграле две абдикације краља Карола II, два пуча и смена низа неуспешних влада, власт је коначно приграбио екстремни десничар, германofil и антисемита генерал Јон Антонеску, који је у периоду од септембра 1940. до августа 1944. године имао диктаторску власт, узевши себи титулу вође (Conducător) и поставши један од најпоузданијих Хитлерових савезника (Dennis Deletant, *Hitler's forgotten Ally: Ion Antonescu and his Regime, Romania 1940–1944*, Palgrave Macmillan 2006).

¹⁹ Подаци преузети из: *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год.*, Београд 1931; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, Књ. 3, *Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*, Београд 1938.

²⁰ Положајем жене на селу у првој половини 20. века највише се у новије време бавио др Момчило Исић (М. Исић, „Жена у сеоској породици у Србији између два рата“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. 2. Položaj žene kao merilo modernizacije*, ур: L. Perović, Београд 1998; М. Исић, *Seljanka u Srbiji: u prvoj polovini 20. veka*, Београд 2008; М. Исић, „Далеко од идиле: приватност на селу у кругу спорних промена“, *Приватни живот*, ур: М. Ристовић, Београд 2011; М. Исић, Верица Гудац Додић, *Жена је темељ куће: жена и породица у Србији током двадесетог века*, Београд 2011).

постојали су велики делови земље у којима се гладовало, а у кршевитим пределима Црне Горе и Херцеговине становници су често сатима пешачили до најближег извора воде. У тзв. „пасивним крајевима“ Краљевине биле су и најлошије хигијенске навике становништва: услед недостатка воде људи се често годинама нису купали а хигијена животног простора одржавана је на најелементарнијем нивоу, што је погодновало појави и ширењу болести. У овим крајевима, али и на селу уопште,²¹ непросвећеност становништва била је изузетно велика: у случају разбољевања људи се нису обраћали лекарима и модерној медицини, већ су се лечили применом лековитих трава, враџбина и бајања. Сујеверје и најразличитији видови примитивних веровања били су широко распрострањени у народу.²² Образовање је представљало двоструки проблем, посебно са доласком економске кризе: осим са мноштвом неписмених, држава је имала проблем и са структуром академски образованих грађана. У међуратном периоду, око 30.000 становника завршило је факултете, од чега преко две трећине Филозофски и Правни, те се јавио својеврсни парадокс да у земљи која кубури са масовном неписменошћу постоје незапослени (према писању „Политике“ из 1933. године, у Београду чак њих 10.000) са завршеним факултетима и високим школама.²³ Док су се нови нараштаји масовније школовали у земљи и иностранству, велики део становништва остајао је функционално неписмен, а посебно је недостајало људи са завршеним стручним школама.²⁴

Економска заосталост Краљевине СХС такође је била велика, на шта су додатно утицале страшне последице ратова из друге деценије 20. века. У периоду од 1912. до 1919. године Србија, Црна Гора и Македонија налазиле су се практично у непрекидном ратном

²¹ За увид у ситуацију на српском селу видети: Момчило Исић, „Исхрана и хигијена на селу у Србији између два светска рата“, *Виђења: часопис за рурални развој*, бр. 3 (1995), стр. 258–273.

²² У прилог овој тези иде и готово невероватан податак да су сељаци из села Тупанова (срез власенички, у данашњој Босни) 1923. године због тобожње појаве вампира ископали тело сахрањеног мештанина, а потом га проболи глоговим коцем и спалили, што је изазвало пажњу и најугледнијих националних медија. Инспирисан овим догађајем, најистакнутији српски истраживач окултизма проф. др Веселин Чајкановић објавио је чланак: „Убијање вампира“ (*Књижевни гласник*, бр. 4, 16. јун 1923. године, стр. 268–284). О народним веровањима у вештице, видовњаке и различите врсте магија писала је у новије време др Радмила Радић (*Народна веровања, религија и спиритизам у српском друштву 19. и у првој половини 20. века*, Београд 2009), а у првој половини 20. века овим темама бавили су се (у већем броју радова) истакнути српски етнолог, академици Тихомир Р. Ђорђевић и Веселин Чајкановић.

²³ Преузето из Холм Зундхаузен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд 2009, стр. 304–306.

²⁴ О школовању студената у иностранству видети: Predrag Marković, *Beograd i Evropa 1918–1941. Evropski uticaji na modernizaciju Beograda*, Beograd 1992, str. 187; Ranka Gašić, *Beograd u hodu ka Evropi: kulturni uticaji Britanije i Nemačke na beogradsku elitu 1918–1941*, Beograd 2005, str. 162.

стању. Биолошки губици које је српски народ претрпео у Првом светском рату били су огромни, посебно када се узме о обзир аграрни карактер земље и улога мушког радника у таквој производњи. Ништа мањи нису били ни материјални губици настали као последица рата: значајан део (ионако недовољно развијене) индустрије уништен је или опљачкан од стране окупатора након повлачења српске војске, а бројне њиве остале су необрађене по неколико година јер су им власници били у рату или су у њему погинули. Велики проблем за обнављање разорене економије представљало је и исељавање становништва,²⁵ повећани природни прираштај и пренасељеност села, као и велике регионалне разлике у нивоу привредне развијености.²⁶ Ипак, и поред свих наведених отежавајућих околности, прве послератне године донеле су извештајан привредни напредак. Он је, истина, са становишта економске анализе, знатним делом био вештачки, јер се ослањао на позитивну инфлаторну конјуктуру 1918–1923. године, ратну одштету, финансијску помоћ и кредитирање савезника, али је до краја овог периода подигнуто чак 31% фабрика (40% нових радних места) од укупног броја насталих у међуратном периоду. У периоду 1921–1931. године број становника Краљевине увећао се за око 1,9 милиона (15,9%), али је у непољопривредним гранама привреде створено свега 250 000 нових радних места, тако да је већина и даље морала да се бави земљорадњом.²⁷ Већ средином двадесетих инвестиције су стале, а економски положај Краљевине додатно је погоршан падом вредности пољопривредних производа на светском тржишту, који се наставио и у наредним годинама. Прву деценију постојања нове државе карактерисала је политика економског либерализма, на чему су власти Краљевине инсистирале чак и тренуцима када су широм света многе владе прибегле неком виду државне интервенције. То је, према

²⁵ Исељеничком политиком Краљевине СХС и искуством југословенских емиграната баве се две монографије објављене у последњих неколико година: Aleksandar R. Miletić, *Journey under Surveillance: the overseas emigration policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in global context: 1918–1928*, Beograd 2009. и Vesna Đikanović, *Iseľjavanje u Sjedinjene Američke Države: jugoslovensko iskustvo 1918–1941.*, Beograd 2012.

²⁶ Занимљив прилог проучавању неравномерне регионалне развијености Краљевине СХС/Југославије представља недавно објављено истраживање патентне статистике (Јелена Рафаиловић, „Патентна статистика у Краљевини СХС–могућности за проучавање иновативне делатности“, *Историјска трибина: истраживања младих сарадника ИНИС-а*, уредник: Зоран Јањетовић, Београд 2013, стр. 47–64). Ово истраживање указује на веома велику регионалну несразмеру у погледу технолошке развијености и иновативне делатности: свега 4% патената регистровано је на простору Србије и Македоније (без Београда), док на простору данашње континенталне Црне Горе, Косова и Метохије, Санцака и Македоније без Скоља није био регистрован ни један једини патент. Истовремено, готово 21% свих регистрованих патената пријављено је у Загребу, око 5% у Љубљани и 32% у Београду.

²⁷ Драган Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, Београд 2010, стр. 78.

истраживањима др Драгана Алексића, значајно утицало на спору економску интеграцију земље, као и успорени привредни раст уопште.²⁸ Краљевина СХС је у међуратном периоду, уз Португалију, била једна од најсиромашнијих европских земаља. Како је то уочио и формулисао Холм Зундхаузен: „становништво је расло експоненцијално, привреда у сваком случају линеарно“.²⁹

На већ постојећу економску неразвијеност надовезале су се бројне последице светске економске кризе, започете крахом берзе у Њујорку и Великом депресијом у САД.³⁰ Криза се великом брзином проширила на највећи део Европе, а за југословенску привреду је посебно велики ударац био банкрот Аустријског кредитног завода (Creditanstalt) у мају 1931. године, за који је била везана хрватска и делом словеначка привреда. Последице кризе најпотпуније су се осетиле у 1931. и 1932. години,³¹ јер је практично у целини обустављен доток страног капитала што је изазвало и кризу домаћег банкарског сектора, а оштра зима неповољно је утицала на аграрни принос. Сељаци су се нашли пред пропашћу па је држава интервенисала тако што су у априлу 1932. године њихови дугови пребачени на Привилеговану аграрну банку. Исте године динар је девалвирао за 22%, а пољопривредне цене достигле су историјски минимум у 1933–34. години.³² Прве знаке опорављања привреда Краљевине Југославије почела је да показује крајем 1934. године, док се о постепеном изласку из кризе може говорити тек у другој

²⁸ Исто, стр. 77. О раду министарства финансија Краљевине, њеној економској и кредитној политици писао је последњих година и др Иван Бецић: И. Бецић, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1941*, Београд 2012; I. Vesić, „Kreditna politika Narodne banke Kraljevine Jugoslavije“, *Istorija 20. veka*, br. 1/2010, str. 73–84.

²⁹ Холм Зундхаузен, *н.д.*, стр. 295.

³⁰ Велика депресија у САД која се убрзо проширила на целу Европу била је једно од најтрауматичнијих раздобља у иначе бурном 20. веку. Криза, чији је врхунац потрајао практично пола деценије, темељно је пореметила привредне и међународне односе у целом свету, а имала је велики утицај на појаву и развој екстремне деснице широм света. Више о Великој депресији у: Pierre Berton, *The Great Depression 1929–1939*, Anchor Canada 2001; P. M. H. Bell, *The Origins of the Second World War in Europe*, Third edition, Pearson Education Limited 2007, pp. 145–186;

³¹ Дрстичне размере утицаја велике кризе на привреду Југославије потврђују и званични подаци Лиге народа о увозу и извозу: 1928. Краљевина је увоз вредан 233, а извоз 192 милиона долара, док је 1932. године остварено свега 78 милиона увоза и 83 милиона долара у извозу (подаци наведени према: Dietrich Orlow, *The Nazis in the Balkans: A Case Study of Totalitarian Politics*, Pittsburgh University Press 1968, pp. 4–5).

³² За сажет, али утемељен и веома сликовит приказ утицаја кризе на југословенску привреду видети: Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804–1941*, стр. 405.

половини тридесетих, и то превасходно захваљујући спољнотрговинским уговорима са Хитлеровом Немачком и (у знатно мањој мери) Мусолинијевом Италијом.³³

У тренутцима када је привредна конјуктура читавог света вртоглаво кренула да се урушава, у Краљевини СХС/Југославији још увек је око 44% становништва спадало у земљораднике са ситним поседом, који су често живели на рубу егзистенцијалног минимума. Аграрни приход по глави становника Краљевине био је за око трећину мањи од европског просека, а радна продуктивност мушког аграрног становништва мања за чак 57%.³⁴ Као и друге земље југоисточне Европе, и Југославија је углавном извозила пољопривредна добра и сировине. Током трајања кризе вредност просечног југословенског извозног артикла опала је за чак 48%, док су се цене производа које је Краљевина увозила (машине, технологије, индустријска роба и сл.) смањиле за мање од 25%.³⁵ Стране инвестиције из периода пре кризе, пласиране махом у рударство, а мањим делом у индустрију и банкарство, биле су недовољног обима и исувише несталног карактера да би омогућиле брз и успешан развој. У времену наступајуће кризе Краљевина није успела да закључи ни значајније уговоре о зајму јер није уживала довољно поверење страних поверилаца, а домаћи кредитори нису имали ни изблиза довољно средстава да би се држава могла на њих ослонити. Државне власти су у сарадњи са привредницима направиле Нацрт привредног плана са инвестиционим програмом 1931. године, који, иако

³³ О економском везивању Краљевине Југославије за нацистичку Немачку услед Светске економске кризе детаљније у: Душан Лукач, „Интензивирање немачког продора према југоситоку Европе после светске економске кризе“, *Светска економска криза 1929–1934. године и њен одраз у земљама југоисточне Европе*, ур: Васа Чубриловић, Београд 1976, стр. 63–76; Вук Винавер, *Светска економска криза у Подунављу и немачки продор 1932–1935*, Београд 1987; Душан Лукач, *Трећи Рајх и земље југоисточне Европе 1933–1936*, Београд 1982; Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002, стр. 101–109.

³⁴ Холм Зундхаузен, *н. д.*, стр. 301. Према истим наводима, током тридесетих година је, у зависности од метода рачунања, постојао вишак радне снаге у пољопривреди који је износио од 39% до 62%, мада подаци о вишку радне аграрне снаге од 4 и 6.5 милиона људи свакако делују нереално. За детаљану и изворно утемељену анализу српског сељаштва и аграрних прилика у Краљевини СХС/Југославији видети: Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1925*, Београд 1995; М. Isić, „Сociјално-аграрна структура сељаштва у Србији 1931. године“, *Токoви историје*, бр. 1-2/1996, стр. 71–89; М. Исић, *Социјална и аграрна структура Србије у Краљевини Југославији: (према попису становништва од 31. марта 1931. године)*, Београд 1999; М. Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1941*, књ. 1, Београд 2001, књ. 2 Београд 2009.

³⁵ Извозни производи из делокруга пољопривреде и шумарства чинили су 69% југословенског, а чак 86% бугарског извоза. Југословенски сељак имао је додатних проблема, јер су царински прописи штитили вредност занатске и индустријске робе произведене у земљи, па су њихове цене практично остале непромењене у односу на период пре кризе, а сељак је имао знатно мање средстава на располагању за њихову куповину (Х. Зундхаузен, *н. д.*, стр. 307–308). За детаљнији увид у последице које је криза оставила на село видети: Никола Вучо, *Аграрна криза у Југославији 1930–1934*, Београд 1968.

нереализован, веродостојно показује ондашње економско стање у држави и степен развијености теоријске економске мисли у Југославији.³⁶ Постепени опоравак био је могућ преоријентацијом на нове спољнотрговинске партнере, посебно на нацистичку Немачку са којом је у другој половини тридесетих обављана изузетно интензивна економска размена путем клиринг аранжмана.³⁷ У целини сагледано, велика економска криза оставила је дугорочне негативне последице на привредни, друштвени и политички развој Краљевине Југославије: зауставила је ионако спор привредни напредак, осиромашила сељаштво-најбројнији део становништва, а на спољнополитичком плану навела државне власти да нове спољнотрговинске партнере потраже међу тоталитарним земљама, што је утицало и на политичке прилике у земљи.

Након убиства у Народној скупштини краљ Александар распустио је парламент и завео диктатуру 6. јануара 1929. године. Иницијална замисао била је да се монарходиктатуром ограниченог трајања среде политичке прилике у земљи, учврсте државне институције и спољнополитички положај земље, услед чега је и краљев проглас испрва дочекан са благим одобравањем од више политичких чинилаца у Краљевини. Хрвати су имали велика очекивања везано за укидање Видовданског устава, надајући се да ће у новом уставу добити захтевану аутономију; већина осталог становништва подржала је краљев чин из страха од спољне угрожености земље и наде да ће монарходиктатура помоћи упостављању чвршћег народног јединства. Међутим, новим законодавством, а посебно новим (октроисаним) уставом из септембра 1931. године, учињене су корените промене државног поретка о којима народ није имао прилике да се изјасни на плебисциту.³⁸ Нови закони били су изузетно рестриктивни у домену слободе штампе, јавне критике краља или државних власти, и уопштено посматрано, значајно су

³⁶ Нацрт се чува у Архиву Југославије (АЈ), фонд: Војислав Јовановић Марамбо (335), фасцикла бр. 26. Овај обимни документ критички је приредио и објавио др Драган Алексић (Драган Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, стр. 81–314).

³⁷ Привредна сарадња Немачке са кризом угроженим пољопривредним земљама Балкана била је старија од нацистичке власти, али је управо строга контрола нациста над државом и привредом омогућила њено експоненцијално увећање. Чињеница је да је Немачка спасила банкрота балканске земље, али су оне заузврат постале и политички зависне од ње. Путем клиринг аранжмана давале су све своје сировине за нарастајућу ратну индустрију, док су заузврат добијале машине, технологије, индустријске производе и наоружање. Процес економског преорјентисања Балкана ка нацистичкој Немачкој проф. Стеван К. Павловић сликовито је назвао транзицијом „из депресије у *lebenBraum*“ (Стеван К. Павловић, *н.д.*, стр. 394–402).

³⁸ Према октроисаном уставу из 1931. године монарх је имао знатно проширена овлашћења, парламент је постао дводомни, избори јавни а влада одговорна искључиво круни.

ограничавали неке од грађанских права и слобода које су биле предвиђене Видовданским уставом. Већ постојећа пракса репресије према политичким противницима попримила је нове размере и облике.³⁹ Први је против диктатуре иступио Светозар Прибићевић већ у мају 1929. године, који је након тога ухапшен и интерниран, а исту судбину доживео је и његов политички партнер др Владко Мачек. Анте Павелић, који је због својих захтева за хрватском независношћу осуђен у одсуству од стране Суда за заштиту државе, побегао је у Италију где је провео године као Мусолинијев штићеник и средство притиска на Југославију.⁴⁰

Једна од главних државотворних замисли краља Александра била је стварање јединствене југословенске нације, услед чега је забрањен рад свим политичким организацијама са племенским именом или обележијима, а држава је добила нов, интегралистички, назив: Краљевина Југославија. Са двора је пружана материјална и организациона подршка оснивању политичких и културних организација интегралног југословенства, каква је била Југословенска акција, док су постојеће националне организације попут Народне одбране, Јадранске страже и Сокола добиле интегрално-југословенски карактер.⁴¹ Држава је административно реорганизована: уместо ранијих јединица на челу са великим жупанима, створено је 9 бановина замишљених тако да разбију постојеће компактне историјске и етничке области.⁴² Тежило се томе да нове генерације ни не буду свесне историјских подела и антагонизама на простору Краљевине, већ да буду васпитаване у снажном интергално-југословенском националном духу.⁴³

³⁹ Више о томе у: Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra : 1929–1935*, Beograd 2006; I. Dobrivojević, „Cenzura u doba šestojanuarskog režima kralja Aleksandra“, *Istorija 20. veka*, br. 2/2005, str. 51–68; I. Dobrivojević, „Privatnost pod nadzorom: ograničavanje ličnih sloboda u Kraljevini Jugoslaviji (1929–1935)“, *Historijska traganja* (Sarajevo), br. 2/2008, str. 117–142.

⁴⁰ Сажет, али аналитичан и добро утемљен приказ Павелићевог скривања у Италији и инструментализације усташких сепаратиста од стране Мусолинија представљен је у: Срђа Трифковић, *Усташе: балканско срце таме на европској политичкој сцени*, The Lord Byron Foundation for Balkan Studies, 1998.

⁴¹ Више речи о овим организацијама, њиховим вођама, политичким и културним активностима биће у оквиру наредних поглавља.

⁴² Формирање бановина извршено је по угледу на формирање француских департмана, који су основани да би укинули историјске области и антагонизме које су постојали. У Југославији су једино Словенци били компактно насељени у оквиру Дравске бановине, док су остали народи живели у више бановина.

⁴³ Колико се далеко ишло у томе сведочи и издавање листа „Југословенче: књижевни лист нашег младог нараштаја“, које је подржавало Министарство просвете Краљевине Југославије. Овај лист, намењен југословенској предшколској и школској омладини, имао је разноврсан забавно-едукативни садржај, али са наглашеним родољубивим тоном. Прилози су штампани наизменично ћирилицом и латиницом, а аутори су били са територије целе земље и свих националности. У посебној рубрици објављивани су текстови из

Међутим, коцепт интегралне југословенске нације био је добро прихваћен само у деловима земље са мешаним етничким саставом и оним крајевима који су били угрожени страном иридентом и ревизионистичким претензијама (Далмација, Војводина, део Србије и део Босне). У осталим крајевима интегралистичка национална идеја произвела је контра-ефекат: у страху од новог идентитета који је наметан из политичког средишта земље многи Хрвати и Словенаци само су радикализовали свој национализам, у чему је значајан удео имала и католичка црква. Увођење диктатуре само је појачало терористичку активност усташа и ВМРО-а, која се манифестовала и у виду Велебитског устанка 1932. године, неуспелог атентата на краља Александра у Загребу децембра наредне године, као и у појачаном деловању „бугараша“ у источним областима југословенске Македоније. Концепт интегралног југословенства (у облику и контексту у коме га је представио шестојануарски режим) практично је престао да постоји погибијом краља Александра у Марсеју, 9. октобра 1934. године. Овај догађај значајно је утицао на даљи развој југословенске историје, јер је народ оставио без предводника и централне политичке личности: престолонаследник је био годинама далеко од пунолетства, а политичке елите нису изродиле адекватну личност која би водила земљу, нити су могле да се договоре око минималног консензуса националних интереса и политичких приоритета.

Период југословенске историје од смрти краља Александра Карађорђевића до Априлског рата био је обележен успоном фашизма, нацизма и приближавању рата у Европи, односно решавањем економских и националних питања на унутрашњем плану. Као што је већ истакнуто, привредни опоравак Краљевине био је у великој мери везан за економску сарадњу са нацистичком Немачком. Ова сарадња остварена је као последица крајње нужде: Француска је, као земља са значајним уделом аграра, такође била погођена кризом, што се одразило и на извесна политичка превирања, и није била у могућности да врши адекватну привредну размену са Југославијом; слична ситуација била је и у Чехословачкој (која је уз то била принуђена и да преда Судетску област нацистичкој Немачкој), док је Велика Британија, након година оклевања, покушала да великом дипломатско-економском иницијативом повећа привредну размену са Краљевином, али

историје, са јасним циљем изградње свести о заједничкој прошлости. Види нпр: „Претече ослобођења“ (*Југословенче*, бр. 2, год. 2, 6. октобар 1932.) и „Југословенски великани: Josip Juraj Štrosmajer (1815–1905)“ (*Југословенче*, бр. 6, год. 2, фебруар 1933. године).

безуспешно.⁴⁴ Извоз у Италију био је извесно време суспендован због санкција уведених тој тоталитарној земљи од стране Лиге народа, санкција којих се мали број држава потпуно и искрено придржавао. Чуvari „Версајског поретка“ показали су се недостојним за вршење овог задатка: када је Хитлер почео поново да се наоружава и тргује са светом противно одредбама мировних уговора нису адекватно реаговали, баш као ни у случајевима Аншлуса Аустрије, заузимања Судетске области и разбијања Чехословачке. Када је нацистичка Немачка избила на Караванке већ је било прекасно да се било шта учини, како из перспективе немоћне Југославије, тако и знатно снажнијих западних савезница. Уосталом, Велика Британија и Француска нису подржале Југославију чак ни у најдраматичнијем тренутку њеног дотадашњег постојања, када је 1935. године пред Лигом народа тражила правду и оптужила Италију и Мађарску за саучесништво у убиству краља Александра. Пажљивом посматрачу већ тада је било прилично јасно да су велике силе спремне да зарад „мира у кући“ (својој) жртвују легитимне интересе, част, а у случају потребе и територију и становништво, мањих земаља, што ће у периоду 1935–1939. године осетити Југословени, Етиопљани, Чеси, Словаци, Аустријанци и Пољаци. Сви дипломатски покушаји да се интереси југословенских народа заштите, показали су се као мртво слово на папиру, безвредно пред немилосрдним надирањем немачких привредних и ратних интереса.⁴⁵

Политичка ситуација у Југославији попримила је нове токове након убиства краља Александра. Упркос постојећим бојазнима, није се десило најгоре: нити је заведена некаква војна диктатура која би похапсила целу опозицију, нити је дошло до стране интервенције или распада државе којих су се неки становници и политички актери плашили. За трагично преминулог краља и његову политику пронађено је ново саосећање и у редовима његових жестоких критичара. Намесништво, којим је доминирао кнез Павле Карађорђевић, имало је задатак да чува постојећи уставни поредак, али је учинило кораке ка либерализацији политичких прилика у земљи. Законодавство шестојануарског режима остало је у целини на снази, али је тумачено либералније, што је доприносило делимичном обнављању политичких слобода. Ухапшени опозиционари су ослобођени, расписани су и

⁴⁴ Сажет приказ битке које су Немачка и Британија водиле за економску превласт на Балакану крајем тридесетих година објављен је у: Jacob V. Noptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka 1972, str. 123–134.

⁴⁵ Jacob V. Noptner, *n.d.*, str. 67–288.

одржани избори који су, услед (не)очекиваног слома Богољуба Јевтића, на власт довеле др Милана Стојадиновића.⁴⁶ Овај вешти политичар и економиста, школован у најпрестижнијим европским универзитетским средиштима, искористио је повољан историјски тренутак да се представи као спасилац југословенске привреде. Користећи се повољном пост-кризном економском конјектуром у свету, он је убрао плодове многих антикризних мера које је преузео још краљ Александар током 1929–1932. године. Стојадиновић је организовао отпис дугова најзадуженијим сељацима, искористио и проширио аранжмане санације дугова путем Привилеговане аграрне банке, и отпочео процес државног инвестирања у наменску индустрију.⁴⁷ У свом политичком наступу имао је многе од спољних манифестација фашизма а његова пропаганда била је на изузетно високом технолошком нивоу за оно време.⁴⁸ На спољно-политичком плану покушавао је да успостави своју верзију „неутралности“, усмеравањем Италије на стварање афричке империје, остваривањем интензивне економске размене са Немачком, уз потписивање нових уговора о пријатељству са суседима и истоврменим (мада потпуно формалним) одржавањем Мале Антанте и Балканског савеза. Стојадиновић, међутим, није на адекватан начин приступио решавању хрватског питања. Нека врста договора са Мачеком која је била очекивана још од формирања Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ) изостала је; Стојадиновић није прогонио опозицију на начин на који је то радио режим Шестог јануара, али није ни покушавао да створи нови политички консензус: уживао је у сопственој позицији моћи и великом личном богатству које је стекао током бављења политиком. Велики пропуст направио је по питању Конкордата: није имао слуха за оправдане примедбе СПЦ⁴⁹ и покушао је да силом спроведе његову ратификацију, што је

⁴⁶ Своју перцепцију међуратне историје Југославије и сопствене политичке делатности Стојадиновић је објавио у мемоарима објављеним након Другог светског рата (Milan M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva svetska rata*, predgovor: dr Dušan Biber, Rijeka 1970). Међу највреднија истраживања Стојадиновићеве владе убраја се монографија др Тодора Стојкова написана пре готово три деценије (Todor Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića (1935–1937)*, Beograd, 1985).

⁴⁷ Више о финансијским мерама Стојадиновићеве владе у: Ivan M. Becić, „Finansijska politika Milana Stojadinovića“, *Istorija 20. veka*, br. 3/2011, str. 125–142. Бечић означава период 1936–1937. године као финансијски најуспешније раздобље у историји Краљевине СХС/Југославије.

⁴⁸ Стојадиновићево „кокетирање“ са фашизмом наишло је на оштру критику чак и од стране екстремне деснице (Димитрије Љотић, *Порука фашистичком шегрту*, Београд 1938). Више о пропаганди ЈРЗ: Бојан Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, Београд 2007.

⁴⁹ Односом СПЦ и патријарха Варнаве према Конкордату бави се и недавно објављени рад др Николе Жутића (N. Žutić, „Vjerski liberalizam i jugoslavenstvo patrijarha Varnave i konkordatska kriza 1930–1938“, *Istorija 20. veka*, br. 2/2012, str. 63–82).

значајно умањило његов углед и подршку код српског становништва. Цех је плаћен на изборима 1938. године: листа уједињене опозиције коју је предводио Мачек освојила је чак 45% гласова, упркос изборним нерегуларностима у корист владине листе.⁵⁰

Култ личности који је градила Стојадиновићева пропаганда, као и његова лична блискост са грофом Галеацом Ђаном, министром спољних послова Италије, и Херманом Герингом, министром за Четворогодишњи план нацистичке Немачке, засметали су, поред осталог, кнезу Павлу. Револтиран чињеницом да Стојадиновић троши драгоцену време за самопромоцију и практично не чини ништа у смеру решавања хрватског питања, кнез Павле иницирао је, након избора 1938. године, стварање фракције у ЈРЗ, на чијем се челу нашао Драгиша Цветковић.⁵¹ Једини циљ нове политичке комбинаторике био је решавање хрватског питања, чиме је коначно требало да се задовоље апетити изузетно оснажене опозиције предвођене ХСС-ом. У том погледу дуго су вођени преговори, да би коначно, практично свега недељу дана пре почетка Другог светског рата, дошло до постизања споразума о стварању Бановине Хрватске. Овим споразумом, чији су покровитељи били кнез Павле и Британци, створена је велика хрватска административна област, са сопственим баном и сабором. Она је имала готово све елементе државности, изузев министарства одбране, спољних послова и спољне трговине, који је делила са остатком Краљевине Југославије. Стварање Бановине Хрватске намирило је, у великој мери, захтеве Мачека и Хрвата, али је изазвало оштру реакцију Срба и Муслимана, који су убрзо изашли са предлозима за решавање сопствених националних питања. Посебно снажно незадовољство осетило се у националним круговима српске интелигенције, која је у

⁵⁰ О историјату тзв. удружене опозиције, њеном политичком програму и предизборним наступима детаљније у: Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд 1994. Опширно о паду Стојадиновићеве владе, струјањима у ЈРЗ и појави Драгише Цветковића као новог страначког вође у: Душан Вибег, *О паду Стојадиновићеве владе*, Београд 1966 (броширани сепарат у издању Института друштвених наука, чланак је објављен и у зборнику радова *Istorija XX veka*, sv. 8, 1966).

⁵¹ Да је Стојадиновић постао личност од изузетног политичког значаја сведочи и чињеница да је кнез Павле морао да се правда италијанској влади због одлуке да га смени, наводећи као разлог огромну корупцију у коју су били умешани бивши председник владе и његови блиски сарадници (G. Ciano, *Dnevnik grofa Ciana*, Zagreb 1948). Појава Драгише Цветковића као новог политичког вође ЈРЗ била је неочекивана због скромног угледа који је имао међу становништвом, а утолико више зачуђујућа када се узме у обзир да је још средином 1938. године био тешко болестан, те се само очекивао дан његове смрти (М. Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936–1941*, Нови Сад 2000, стр. 186, 187, 193, 195).

кратком временском периоду изашла са више предлога за преуређење државе.⁵² Међу њима су се нашла и два пројекта која су подразумевала ревизију Споразума Цветковић–Мачек. Први, који је потекао из редова Збора, подразумевао је потпуно поништавање Споразума и повратак на унитарно уређење; други, који је након извесног времена формулисао Српски културни клуб, базирао се на идеји о стварању српске административне јединице унутар Краљевине Југославије и захтевао ревизију Споразума. У којој мери је српска десница била шокирана Споразумом и решена да промени новонастало стање, сведочи и чињеница да су се око овог питања на истом становишту нашли академик Слободан Јовановић и Димитрије Љотић, као и да се разматрала могућност стварања нове српске странке, чији би примарни циљ био окупљање Срба на најширој могућој основи.⁵³

Реакције на Споразум и дешавања у Бановини Хрватској доминирали су месецима у унутрашњем политичком дискурсу Краљевине Југославије.⁵⁴ За то време, у Европи је

⁵² Значајан део српских политичких странака иступио је против Споразума. Међу њима су били радикали Аце Станојевића, демократе, Српска радикална странка Милана Стојадиновића, Збор и Српски културни клуб, као најзначајнија српска национално-културна надстраначка организација. Својом бескомпромисношћу према Споразуму истицали су се Збор и СКК, који су захтевали његово укидање, тј. ревизију, док су га остале снаге прихватиле као свршен чин и покушавале да изнађу најбоље могуће решење за заокруживање српске јединице. Група интелектуалца, међу којима су најистакнутију улогу имали професори Правног факултета у Београду Ђорђе Тасић и Михајло Илић, као и члан СКК Михаило Константиновић, израдила је по налогу Драгише Цветковића нацрт уредбе „Српске земље“. Према овом нацрту, „Бановине Врбаска, Дринска, Дунавска, Моравска, Зетска и Вардарска спајају се у једно под заједничким именом Српске земље, чије је седиште у Скопљу“ (цео нацрт објављен је у: Ljubo Boban, *Sporazum Цветковић–Маček*, Beograd 1965, str. 412–418). За детаљнију анализу односа југословенских политичких странака према Споразуму видети: Ljubo Boban, *n.d.*, str. 218–280; Ljubo Boban, *Maček i politika HSS 1928–1941*, II, Zagreb 1974, str. 285–301; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knj. 1, Beograd 1988, str. 297–309. Став Демократске странке о споразуму Цветковић–Мачек детаљно је анализиран у: Мира Радојевић, *Милан Грол*, Београд 2014, стр. 172–178.

⁵³ Драгоцене информације о овом, у српској историографији мало констатованом и проучаваном, процесу крије фонд „Збор Димитрија Љотића“ у Архиву Југославије. У њему се налази позив Српског културног клуба Димитрију Љотићу да присуствује на једном од њихових састанака, као и део преписке између Љотића и Слободана Јовановића (АЈ, фонд: Збор Димитрија Љотића, нерегистрована грађа, писма, 8675/5, 8678/8, 8679/9). У једном од ових писама разматра се могућност окупљања Срба око једне политичке странке и идеје, а као потенцијални лидер разматран је стари радикал Аца Станојевић (1852–1947).

⁵⁴ „У сложеним условима прекомпоновања и декомпоновања југословенске државе, интелектуалци су у великом броју учествовали у међунационалним расправама. По свему изгледа да су од јесени 1939. до пролећа 1941. године много више промишљали национална питања него питања рата (Другог светског, прим. А. С.) и морала“ (Војан Ђорђевић, „Smisao intelektualnog angažmana u ratu i okupaciji“, *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s Desničinih susreta 2012. Dio I*, ur: D. Roksandić, I. Cvijović Javorina, Zagreb 2013, str. 108)

почео Други светски рат, највећи сукоб у историји човечанства.⁵⁵ Формално прокламована политика неутралности Југославије постајала је сваким даном све више неодржива: југословенски суседи су, један за другим, приступали Тројном пакту (Осовини) чиме је вршено стратешко окруживање Краљевине. Француска је убедљиво поражена и окупирана, што је изазвало страх и неверицу у југословенским војним, политичким и културним круговима, а Велика Британија је, путем својих обавештајних агентура, покушавала да у рат против фашизма увуче што већи број европских народа, не водећи притом ни најмање рачуна о последицама које ти народи због тога имају да сnose. Према досадашњим истраживањима, главни кривац за избијање рата и човек који је најпресудније утицао на немачку ратну машинерију – Хитлер, није планирао отварање фронта на Балкану. Његова намера била је да, након што је успешно покорио практично читаву Западну и Средњу Европу, организује велики војни поход на Совјетски Савез, услед чега је био спреман да Југославији дозволи тзв. „благонаклону неутралност“ у рату: Краљевина је имала да испуњава све спољнотрговинске аранжмане са Рајхом, али се од ње није тражило да своју војску шаље на фронтове нити да објављује рат противницима Немачке. Међутим, и овакав статус постао је неодржив када је Мусолини, по свему судећи без претходног договора са Хитлером, крајем октобра 1940. године напао Грчку и доживео прилично убедљив пораз. Како су се у рат у Грчкој укључиле и британске експедиционе снаге, врх Рајха није желео да дозволи могућност ударца са леђа у току напада на Совјетски Савез, па се приступило мерама крајњег притиска. Од Југославије је захтевано да приступи Тројном пакту, док је за пролеће наредне 1941. године најављена немачка офанзива у Грчкој.⁵⁶

Милан Недић, будући председник колаборационистичке српске владе, а у то време министар војске и морнарице, био је по службеној дужности активни учесник драматичних догађаја из друге половине 1940. године. Као официр са великим искуством

⁵⁵ Међу највредније и најактуелније монографије о Другом светском рату убрајају се: Piter Kalvokarezi, Gaj Vint, *Totalni rat*, Beograd 1987; Geoffrey P. Megargee, *War of Annihilation: Combat and Genocide on the Eastern Front 1941*, Roman & Littlefield Publishers 2007; Richard Holmes, *The World at War; The Landmark Oral History from previously unpublished Archives*, Ebury Press 2007; Andrew Roberts, *The Storm of War*, Penguin Books 2009; Antony Beevor, *The Second World War*, Weidenfeld & Nicolson 2012; Max Hastings, *All Hell Let Loose: World at War 1939–1945*, Harper Collins 2011.

⁵⁶ Детаљна анализа спољнополитичке ситуације у Европи и притисака осовине на Југославију у периоду од јесени 1940. године до почетка Априлског рата објављена је у: Jacob V. Noptner, *n.d.*, 183–244.

и добрим познавањем југословенских ратних потенцијала, свега неколико дана по Мусолинијевом нападу на Грчку, поднео је 1. новембра 1940. године кнезу Павлу и Министарском савету (влади) реферат, са циљем да „покрене извесна питања и да потребне сугестије за даље наше и политичко и војно држање у данашњој ситуацији“.⁵⁷ У свом излагању Недић је истакао неодрживост „колебљиве политике, која је до сада била и опортунa“ у новонасталој ситуацији и захтевао да се влада и намесништво одреде на коју ће страну Југославија стати у рату, како би се војска могла колико-толико адекватно припремити за наступајуће догађаје. Поменути Недићев реферат често је идеолошки и тенденциозно тумачен (како из перспективе комуниста тако и националиста) као његово опредељивање за Осовину у рату, међутим, целовитим увидом у документ сасвим је јасно да је реч о детаљној анализи свих могућих политичких и ратних варијанти. Како кнез Павле и влада нису изашли у сусрет Недићевим захтевима он је напустио место министра војске и морнарице,⁵⁸ али је његов наследник на челу министарства генерал Петар Пешић и сам ускоро био приморан да политичке власти у земљи обавести о немогућности Југославије да се војно одупре Осовини и њеним савезницима.⁵⁹ Према изјави Милана Антића датој колаборационистичкој „Комисији за истраживање одговорности за ступање односно увлачење Југославије у рат“, Пешић се у судбоносним мартовским данима 1941. године изјаснио за приступање Пакту, „из чисто војних, војнополитичких, тактичких и стратешких разлога“.⁶⁰ Југословенска влада и кнез Павле тако су, након вишемесечних дипломатских притисака Немачке и констатације војног врха да земља не би могла да издржи рат са фашистичком коалицијом, потписали приступање Тројном пакту, на

⁵⁷ Недићев реферат објављен је у: Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: uzroci i posledice poraza*, I, Beograd 1982, str. 584–585; Илија М. Павловић, *Генерал Милан Ђ. Недић и његово доба*, I, Београд 1994, стр. 158–160.

⁵⁸ Недић је поднео оставку, а његов наследник у министарству генерал Петар Пешић на дужност је ступио 7. новембра 1940. године.

⁵⁹ Генерал Петар Пешић, дугогодишњи начелник Генералштаба и професор Војне академије, уживао је и посебно поверење кнеза Павла. Као специјални намесников изасланик послат је у Француску на почетку рата, у циљу успостављања везе са француским генералштабом и стицања увида у ратне перспективе. Пешић је већ на повратку са те мисије (док је рат у Француској још трајао) прогнозирао ратни исход на штету Француза, а о супериорности немачке војне силе обавестио је и свог колегу, министра двора, генерала Антића (Архив САНУ, Историјска збирка, Заоставштина Милана Антића, 14387/8685). Пешић је био један од истакнутих српских официра који су веровали у ратни тријумф Немачке и након њеног напада на Совјетски Савез (*Немачка обавештајна служба, Zbirka dokumenata*, knj. VIII, Beograd 1958, str. 541).

⁶⁰ Архив Србије /АС/, фонд: Безбедносно-информативна агенција /БИА/, II/4, Изјава Милана Антића пред комисијом. Знатно детаљније о улози Петра Пешића у мартовским догађајима: Драган Алексић, „Генерал Петар Пешић о Пакту 25. марта“, *Архив*, 1-2/2011, стр. 114–130.

церемонији у Бечу 25. марта 1941. године. Иако су практично сви политички чиниоци у земљи били свесни изнуђености овог чина, он је наишао на снажан отпор, посебно од стране српског становништва, студентске омладине, дела официрског кора и СПЦ. Уследио је један од најсудбоноснијих догађаја у српској и југословенској историји: 27. март.⁶¹ Официрским пучем, који је био подржан од стране британске војне агентуре, збачени су југословенска влада и кнез Павле; краљ Петар II Карађорђевић проглашен је пунолетним и преузео је власт, а на челу нове владе нашао се генерал Душан Симовић. У спонтаним демонстрацијама широм земље народ је изражавао свој антифашистички став: „Боље рат него пакт, боље гроб него роб“. У Београду је уништана имовина немачких државних и привредних представништава, а амбасадор Виктор фон Херен вређан је и нападан на улици. Овај судбоносни дан, чија је пуна позадина и данас делимично под велом тајне, имао је двоструки карактер: у њему су се Југославија, а пре свега српство, недвосмислено ставили на страну антифашизма, генеришући огроман морални капитал и завређујући дивљење слободоумног света. Исти догађај послужиће као повод, а делом и као узрок, најсвеобухватнијег, најтрауматичнијег и најдалекосежнијег страдања Срба у њиховој нововековној историји.

Краљевина СХС/Југославија била је, током читавог свог века, и поред значајног труда и настојања власти, династије Карађорђевић и већег дела државне администрације, дисфункционална државна заједница. Она је била непрестани извор незадовољства различитих политичких снага, како у земљи тако и у иностранству. Нова држава није успела да покрене точак цивилизацијског напретка: иако су бројни крајеви ослобођени од вишевековне власти страних империја, а већини становништва по први пут дато право гласа на општим изборима, Краљевина није имала снаге да се избори са великом економском заосталошћу и необразованошћу становништва. Показало се да није могуће прескати ступњеве цивилизацијског и привредног развоја – иако су власти покушавале

⁶¹ Више о 27. марту: *27. mart 1941: tematska zbirka dokumenata*, priredili: V. Petranović, N. Žutić, Beograd 1990; *Зборник радова Округлог стола „27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике“*, Београд 2003; *27. март 1941. седамдесет година касније: зборник радова са међународне научне конференције*, (ур. Момчило Павловић, Ивана Пантелић), Београд 2012; Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, *Данило Грегорић и 25. март 1941. године*, Београд 2007; Zoran Janjetović, „27. ožujak 1941.: uzroci, akteri, ideologija, posljedice“, *Časopis za suvremenu povjest*, 3/2006, str. 1013–1029; Milan Koljanin, „Pogled iz Vašingtona na martovske događaje 1941. u Beogradu“, *Istorija 20. veka*, br. 1/2012, str. 77–88.

да преко ноћи од ратом похараних делова бившег Османског царства и Аустроугарске, те малих балканских краљевина Србије и Црне Горе, направе развијену европску државу, тај се сан није остварио. Силно бреме којим је Краљевина СХС/Југославија била оптерећена од дана свог настанка трајно је онемогућавало да се земља развије у успешну парламентарну демократију са уређеним привредним и друштвеним односима и достигнутом извесним степеном материјалног благостања. Неиспуњена очекивања становништва које је, вођено романтичарским заносом, за све своје невоље пре уједињења окривљавало страну власт, значајно су допринела општем осећају незадовољства стањем у држави, што се одржавало и на пољу политике. Ситуацијом у Краљевини биле су незадовољне и левица и десница: обе ће, с протоком времена, иступати са све екстремнијим политичким алтернативама постојећем стању. Левица је махом нападала неправично економско раслојавање које се одвијало пред очима савременика, тобожњу хегемонију Срба над другим народима, репресију путем које се систем обрачунавао са својим политичким противницима, и, у другој половини тридесетих, спољно-политичко и економско приближавање Југославије тоталитарним државама Немачкој и Италији. Десница је била заокупљена националним питањем и проблемом дисфункционалности парламентарног система (демократије) у земљи. Оштро је нападан престанак неговања националних вредности у просвети и култури а решење привредних проблема виђено је прво у државној интервенцији, а потом у потпуној државној контроли над привредом и процесом организације рада. У којој мери је друштво Краљевине СХС/Југославије било проблематично показује и сама чињеница да су у анализи слике социјалних прилика и односу према парламентаризму чак и екстремна десница и анархистичка левица често имале истоветне ставове.

Идеје и политичке организације екстремне српске деснице и деснице интегралног југословенства

Бројни српски колаборационисти, укључујући и оне најодговорније за вођење културне и просветне политике и развијање друштвено-политичких пројеката владе Милана Недића, учествовали су у политичком и јавном животу Краљевине Југославије. Своје политичко деловање углавном су усмеравали кроз неколицину десничарских организација српског и интегрално-југословенског националног усмерења, у којима су често били и чланови најужег руководства, мада је било и оних који су своје идеје износили ван страначког контекста, превасходно у интелектуалним и уметничким круговима. Посебну улогу у развоју српске екстремне деснице имао је Југословенски народни покрет Збор, који је средином тридесетих година окупљао готово све виђеније политичке активисте са десног краја идеолошког спектра. Политичка и друштвена мисао екстремне српске деснице, иначе маргиналног политичког значаја у међуратном периоду, добила је своју афирмацију у државној и културној политици српске колаборационистичке управе 1941–1944. године. Због тога је познавање историјата ових политичких покрета и идеја од велике важности за пуно разумевање идеја и друштвено-политичких пројеката владе Милана Недића.

Идеологија и политичко деловање српских десничарских организација, као и десничарских организација интегрално-југословенског усмерења, у међуратном периоду углавном су се развијали под утицајем незадовољства због државне и парламентарне дисфункционалности. Њиховом јачању допринели су и неадекватно решавање српског националног питања, лоша економска ситуација као последица привредне неразвијености, светске економске кризе и глобалних гео-политичких прегруписавања, те јачање екстремне деснице и тријумф фашизма и нацизма у Италији и Немачкој. Ове организације су у својој идеолошкој и програмској суштини биле национално-конзервативне, са примесама или појавним облицима фашизма. Због њиховог честог поистовећивања са

фашизмом, неопходно је направити кратак теоријски осврт на проблем дефинисања фашизма и његовог разликовања од нефашистичке деснице.

Теоријско одређење неке организације или политичког деловања појединца, када се говори о десничарским покретима у међуратном периоду, веома је сложен задатак.⁶² У југословенској историографији социјалистичког периода термин „фашизам” често се везивао за многе конзервативне, националистичке или грађанске политичке покрете, што није био оригинални изум југословенских комуниста.⁶³ Нажалост, чак и у најновијим научним радовима посвећеним истраживању националистичких и конзервативних организација на југословенском простору могу се наћи овакве вредносне оцене, које су путем литературе пренешене са једне генерације историографа на другу.⁶⁴ Сличност фашистичког покрета са нефашистичком десницом широм света огледала се у негацији демократије и промоцији ауторитарног начина владања; затим, у национализму и митологизацији улоге свог народа у историји цивилизације; у позивању на историјско право и постојању оружаних партијских формација; у милитаризму, експанзионизму и употреби силе у политичким борбама, као и у израженом култу вође.⁶⁵ Поред ових

⁶² Већина српских историчара и социолога који су се истраживачки бавили овом проблематиком користило је Нолтеа и његове дефиниције фашизма и конзервативизма (Ernst Nolte, *Fašizam u svojoj epohi*, Beograd 1990, str. 7–35), али се чини да је далеко комплетнији преглед десних идеологија и њихове генезе дат у *The Cambridge History of Twentieth-Century Political Thought*, Cambridge University Press, 2005. Ипак, аутори овог дела истичу да у западној историографији и даље не постоји јасан консензус по питању дефинисања фашизма и сврставања десничарских покрета у ту идеолошку категорију.

⁶³ „The political genus of fascism is itself poorly defined, and the conclusion has sometimes been advanced that fascism primarily represented a form of praxis, inherently non-ideological and without formal thought or programme. Moreover, as early as 1923 there developed a growing tendency to generalize beyond the initial Italian example and apply the term ‘fascism’ or ‘fascist’ to any form of right-wing authoritarian movement or system. More broadly yet, Soviet Stalinists began to apply the term, usually hyphenated with some additional adjective, to any and all rivals” (S. G. Payne, „Fascism and racism”, *The Cambridge History of Twentieth-Century Political Thought*, Cambridge University Press, 2005, p. 123).

⁶⁴ У овоме предњачи проф. др Тодор Куљић, са већим бројем радова о фашизму, анти-фашизму и анти-антифашизму објављених у последњих петнаестак година.

⁶⁵ Проблем дефинисања појма фашизма налази се у фокусу политиколошких и историографских расправа већ више деценија. Средином прошлог века Ернст Нолте увео је у науку појам „фашистичког минимума“ – минималних услова које нека идеје или покрет морају да испуне да би били окарактерисани као фашистички. Последњих двадесетак година велику популарност ужива палингеничка/палингенетичка теорија фашизма, коју је промовисао др Роџер Грифин (*Fascism*, Oxford University Press 1995). Обе наведене теорије показале су се као проблематичне, јер се њиховом применом велики број националистичких или конзервативних покрета и идеја могу представити као фашистичке. У нијансирању десничарских покрета, и посебно, диференцијацији фашизма од нефашистичке деснице посебно се итакао проф. др Стенли Пејн (Stanley G. Payne, *Fascism: Comparison and Definition*, Univeristy of Wisconsin Press 1980; Stanley G. Payne, *A History of Fascism* Routledge 1996). За увид у најактуелнија достигнућа у компапаративној анализи фашизма

елемената идеологије, који се у периоду између два рата махом могу уочити код већине десничарских покрета у Европи, постоје и специфични елементи, попут расизма, антисемитизма, израженог верског фанатизма, корпоративизма и других, који се јављају услед низа околности насталих историјским развојем неке државе или народа. Расне и еугеничке теорије биле су широко распрострањене чак и у демократским државама попут Велике Британије или САД-а, али су свој злоћудни облик добиле тек у нацистичкој Немачкој, посебно са увођењем расних закона. Антисемитизам, који је у широј јавности перципиран као једно од основних начела нацизма-фашизма, уопште није био карактеристичан за неке од других покрета екстремно десничарске политичке оријентације.⁶⁶ Слична ситуација опажа се и у погледу религиозности, односно манипулације верским осећањима. Наиме, Хитлер је покушавао да замени хришћанство германским мистичним култовима, који су „дорађени” како би величали њега и нацисте,⁶⁷ док су Димитрије Љотић, Анте Павелић и Франсиско Франко били заговорници најтешње сарадње са црквом, ослањајући се на подршку клера при ширењу својих политичких идеја. Култ вође, партијске униформе и (оружани) одреди представљали су део политичког фолклора двадесетих и тридесетих⁶⁸ и јављају се чак и код појединих левичарских политичких организација.⁶⁹ Државна контрола у области производње и планска привреда последице су велике економске кризе и у одређеном степену спроводиле су се у готово

видети: Constantin Iordachi (editor): *Comparative fascist studies: New perspectives*, Routledge, Taylor and Francis group, London-New York, 2010.

⁶⁶Познато је да је у фашистичкој Италији мала јеврејска заједница играла значајну улогу, те да су из ње потекли бројни министри и високи официри. Мусолини је дуго одолевао притисцима Хитлера да донесе антисемитске законе, а и када их је донео, они нису примењивани са највећом ревношћу (Е.Hobsbaum, *Doba ekstrema Istorija kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, Beograd 2004).

⁶⁷Хитлер је, очигледно свестан значаја верског идентитета за многе Немце, одмах по доласку на власт склопио Конкордат са католичком црквом, којим ју је обавезао да остане изван политике, омогућивши јој, заузврат, да задржи свој утицај у култури и образовању. Са друге стране, нацистички режим учинио је велики напор како би под своју контролу ставио бројне протестантске заједнице, па је у том циљу основана чак и Протестантска црква Рајха, која међутим никада није довољно заживела у народу. Паралелно са овим процесима, оживљени су и неки германски пагански култови, као и специфична модификација римског божанства *Sol Invictus*, који су постали део нацистичког политичког фолклора и јавних процесција.

⁶⁸Најпознатија партијска паравојна формације међуратне Европе свакако су били Јуришни одреди (Sturmabteilung – SA) немачке нацистичке партије (NSDAP). Они су временом постали кључан политички и оружани фактор у Вајмарској републици и у многоме допринели успону Хитлера на власт. Више о СА у: Otis C. Mitchell, *Hitler's Stormtroopers and the Attack on the German Republic, 1919–1933*, McFarland and Company 2008.

⁶⁹Више о томе у: *Political Violence in Twentieth Century Europe*, edited by: Robert Gerwarth and Donald Bloxham, Cambridge Univeristy Press 2011; Роберт Герварт, Џон Хорн, *Рат у миру: Паравојно насиље у Европи после Првог светског рата 1918–1923.*, Београд 2013.

свим земљама које су биле захваћене кризом.⁷⁰ Из свега наведеног уочава се да су ови покрети међусобно веома слични и да је њихова диференцијација захтеван подухват. Ипак, основне разлике могу се уочити у самој суштини идеологије, мада никада нису биле програмски изражене. Како је то истакао Ерик Хобсбаум, фашизам мобилише масе „одоздо” и, премда је неспорни противник демократије, суштински припада ери популизма и демократских друштава. С друге стране, конзервативне и органске политичке идеологије превасходно су елитистичке и конципиране су тако да их елита намеће масама.⁷¹ Посебно након тријумфа нациста у Немачкој, фашизам постаје једна врста политичке моде за десничаре широм Европе, те многи од њих појавно уобличавају своје покрете по нацистичком узору, иако су у идеолошком погледу били различити.⁷²

Европска међуратна десница и њен утицај на развој српске екстремне деснице и десничарских организација интегрално-југословенског националног усмерења

Значајан фактор у деловању конзервативних и фашистичких покрета у међуратном периоду била је велика економска криза, која је потресла свет, ионако недовољно материјално и психолошки опорављен од Првог светског рата. Свеопште разарање које је донео Први светски рат, праћено огромним људским и материјалним жртвама, уз сву мукотрпност послератне обнове, створило је код многих западних интелектуалаца песимистичку представу реалности, која се често у њиховим делима презентовала као донекле апокалиптичан доживљај света. Вредностима савременог доба, какве су биле нове

⁷⁰Поред фашистичке Италије и нацистичке Немачке, потпуну планску производњу имао је и Совјетски Савез. Мноштво других држава примењивало је неке од видова државне интервенције и дириговања у привреди, а можда најилустративнији пример представља Рузвелтов *New Deal* у САД-у.

⁷¹ Е. Hobsbaum, *Doba ekstrema Istorija kratkog dvadesetog veka 1914 –1991*, Beograd 2004, str. 93.

⁷² Хобсбаум сматра да је управо тријумф Хитлера у Немачкој био моменат који је пресудно утицао на ширење фашистичких и про-фашистичких покрета у Европи, стварајући од Берлина привидно, у годинама пре и током Другог светског рата, центар светског фашизма, као својеврсни пандан и противтежу Интернационали у Москви. У својим импресивним истраживањима, Хобсбаум је такође закључио да је управо фашизам додао елемент динамике у иначе инертну и елитистичку концепцију политичке деснице са почетка 20. века. Више о томе: Е. Hobsbaum, *n. d.*, str. 87–111. Детаљну анализу генезе фашизма и нацизма, динамике њиховог развоја и начина доласка на власт у Италији и Немачкој објавио је лондонски професор МакГрегор Нокс: MacGregor Knox, *To the Treshold of Power, 1922/33: Origins and Dynamics of the Fascist and National Socialist Dictatorship*, Volume I, Cambridge University Press 2007.

технологије, либерална економија, укидање патријархалних односа у породици, еманципација жена, модерна и авангарда у уметности, почеле су да се супротстављају традиционалне вредности, уз приметно некритичко посматрање историје, оличено у глорификацији средњег века, и у француском случају Ancien régime. На тај начин су, вештачким преношењем појединих државних идеја из далеке прошлости у 20. век и њиховом митологизацијом, настајале и шириле се идеологије о раси, животном простору, те улози појединих народа у развоју људске цивилизације. На популаризацију таквих идеја неспорно је значајно утицала Шпенглерова (Oswald Spengler) *Пронаст Запада*, књига изванредне популарности која је, кроз цикличан приказ историје, прорицала морални суноврат и окретање читавог људског друштва материјалним вредностима.⁷³ Ово дело је са крајње критичких позиција приказивало развој западног друштва, посебно након велике Француске револуције. Француска револуција такође је представљала преломни тренутак у историји човечанства и у поимању представника органске филозофије и политичке мисли, поглавито Жозефа де Местра (Joseph de Maistre) и Луја де Бонала (Vicomte de Bonald).⁷⁴ Органисти су револуцију доживљавали безмало као главни извор свог зла које је задесило људски род у 19. и почетком 20. века, заговарајући уређење друштва на феудално-сталешким основама, уз доминантну улогу цркве и монарха.⁷⁵ У њиховим радовима провејавају идеје хришћанског феудализма средњовековног типа, те просвећеног апсолутизма, док се сваки вид револуције доживљавао као противприродни и богохулни чин, те увод у анархију. Друштво је схватано као организам, у коме сталеж има

⁷³ Освалд Шпенглер, *Пронаст Запада*, Геца Кон, Београд 1936. Предговор овом издању написао је Владимир Вујић, који је дело и превео. Пре рата Вујић се истакао бројним чланцима конзервативне и органске политичке оријентације, а сматра се да је био симпатизер национал-социјалистичке партије и Адолфа Хитлера још пре њиховог доласка на власт у Немачкој. За време окупације вршио је функцију начелника Министарства просвете и вера у влади Милана Недића. Иако је ова књига имала изванредан тираж и била изузетно популарна у српској историографији јој се преувеличава значај и даје ореол некаквог конзервативистичког „Светог писма“. Шпенглерова дела утицала су на бројне српске десничаре, међу којима је био и идеолог покрета Збор др Димитрије Најдановић (видети нпр.: Д. Најдановић, „Шпенглерова 'бела светска револуција'“, *Пут*, I/1934, св. 4, стр. 225–235).

⁷⁴ Врло обимну политиколошку анализу органске политичке мисли у Србији, са свим историјским и ино-идеолошким утицајима, објавио је др Драган Суботић у *Organska misao Srba u XIX i XX veku: sociološke i politikološke ideje Milosava Vasiljevića: prilozi za konzervativnu političku ideologiju, tradiciju i kulturu*, Београд 1999.

⁷⁵ Луј де Бонал био је аутор теорије да национални ауторитет произилази из савеза престола и олтара, тј. краља и цркве. Тај сегмент његове идеологије представља рециклажу и адаптацију средњовековних западних државних концепата, још из времена династије Каролинга. Основни концепт органистичке теорије друштва заснива се на величању Ancien régime и негацији прогреса који су донели Просветитељство и Револуција.

улогу органа, а појединац улогу ћелије. Насупрот вредностима Револуције (индивидуализму и рационализму), које стављају човека у центар историје, чинећи га најважнијим субјектом догађања (при чему држава представља само скуп појединаца), органисти су пропагирали значај националног организма, коме је појединац сасвим подређен. Потпуно у духу феудалне пирамиде, настала је органистичка тријада Бог – Краљ – Домаћин, која је на југословенској политичкој сцени, преко Шарла Мораса (Charles Maurras), нашла одушевљеног присталицу у лику Димитрија Љотића.⁷⁶ Љотић, о чијој ће личности и политичком покрету бити више речи на наредним странама, изванредно је добар пример за указивање на бројне стране идеолошке утицаје у развоју српске екстремне деснице.⁷⁷ Од већ поменутог Мораса Љотић је преузео милитантну верзију монархистичке идеје, која је више личила на царизам или апсолутну монархију средњовековног типа него на модерне краљевине 20. века.⁷⁸ У Морасовог имагинарног идеалног монарха он је потпуно пројектовао краља Александра Карађорђевића, због чега је и увођење монархидиктатуре прихватао са великим задовољством и надама.⁷⁹ Клерикализам и критика Француске револуције такође су до вође покрета Збор дошли преко идеја Француске акције, али су они оригинално старији од Мораса и његових

⁷⁶ У Југославији је ова тријада називана “божанственом” или “божанском” и обично се наводи као тријада Бог – Краљ – Домаћин. Код модерних српских органиста, доскора предвођених др Драганом Суботићем, она и даље представља темељ на коме би требало да почивају српска држава и друштво. Видети: „Уводник“, *Српске органске студије*, 1/1999, св.1, Београд 1999. и Драган Суботић, „Органска мисао Срба у 19. и 20. веку“, *Српске органске студије*, 1/1999, св.1, Београд 1999, стр. 3–31. Проф. др Тодор Куљић погрешно изводи порекло ове идеолошке максиме из нацистичке пароле „Ein Volk, ein Reich, ein Führer”/“један народ, једно царство, један вођа“ (Тодор Куљић, *Fašizam*, Београд 1987, стр. 237).

⁷⁷ За проучавање страних утицаја на политичку и друштвену мисао Димитрија Љотића од највеће је важности његово дело: *Из мог живота* (Минхен, 1981). О Љотићевом идеолошком развоју постоји много радова насталих у оквиру продукције емигрантске гране српске историографије али ова истраживања одишу идеолошким тоном и често ни не теже објективности. У најновије време објављена су два значајна истраживања на ову тему, из пера млађих истраживача: Christian Kurzydowski, „The early ideological influences of Dimitrije Ljotić: the makings of a fascist and traitor?“, *Срби и рат у Југославији 1941: зборник радова*, ур: Д. Алексић, Београд 2013, стр. 15–41; Василије Драгосављевић, „Идеолошки утицаји европског фашизма на ЈНП Збор (1934-1940)“, *Историјска трибина: из истраживања младих сарадника ИНИС-а*, ур: З. Јањетовић, Београд 2013, стр. 93–110.

⁷⁸ О Морасовој верзији монархизма детаљно је, још 1939. године, писао Владислав Стакић (В. Стакић, *Монархистичка доктрина Шарла Мораса*, Београд 1939).

⁷⁹ Видети нпр. Љотићеве текстове: „Поводом смрти једног хероја“ (*Отаџбина*, бр. 34, 14. октобар 1934) и „Ауторитет“ (*Отаџбина*, бр. 35, 28. октобар 1934). Своје виђење улоге краља у политичком животу Југославије Љотић је изнео и у постхумно објављеним мемоарима: „...када постоји Краљ, онда он мора сам поправљати своје политичке грешке, сваки покушај поправљања политике од других лица, и ако монархистички настројених, у ствари је слабљење монархије“ (Д. Љотић, *Из мог живота*, Минхен 1981, стр. 422).

следбеника.⁸⁰ Исто се може рећи и за сталешки/задружни концепт државног урђења, који је, након привидног економског успона корпоративистичке Италије деловао знатно примамљивије од дисфункционалне парламентарне демократије и економског либерализма.⁸¹ На сличан начин је на Љотића деловао и национал-социјализам, од кога је, посебно након 1938. године, преузео радикалне форме идеолошког антисемитизма.⁸² То се најбоље уочава у Љотићевом памфлету „Драма савременог човечанства“, у коме он оптужује „Израиљ“ тј. „међународно јеврејство“ за светску заверу, пропаст царске Русије, довођење Хитлера на власт у Немачкој, и на послетку, за увлачење читавог света у рат зарад сопствених материјалних интереса.⁸³ Међу идеолошким утицајима на Љотића налази се и политичка и религиозна мисао руског (емигрантског) филозофа Николаја Берђајева (Никола́й Алекса́ндрович Бердја́ев, 1874–1948) и културно-политичког покрета славенофила. Утицај Берђајева се највише испољава у филозофским расправама око појма слободе, односа између појединца и заједнице, појединца и бога, што се може уочити и у

⁸⁰ Морас је, иако атеиста, сматрао да католицизам има огроман значај за јединство француске нације, због чега је Француска акција била изразито про-клерикална и уживала симпатије Ватикана (Папе Пија X). О Љотићевој перцепцији Француске револуције најбоље сведоче два чланка из 1939. године: „Једна стопедесетогодишњица“ (*Наш пут*, бр. 10, 14. мај 1939.) и „Пред судом историје“ (*Наш пут*, бр. 13, 11. јун 1939. године).

⁸¹ Василије Драгосављевић сматра да је „Збор заговарао корпоративизам под словенизираним термином задругарства“ о чему се може расправљати (Василије Драгосављевић, *н.д.*, стр. 102). Иако појава идеје задружне привреде и задружне државе у идеологији Збора коинцидирају са успоном италијанског корпоративизма, чини се да је ипак реч о поједностављеном изједначавању ових појмова, посебно узевши у обзир српске задружне традиције као и уставне нацрте из 1919. године који су имали делимично сталешки карактер. Више о томе у оквиру поглавља о Српској селачкој задружној држави.

⁸² Иако је антисемитизмом одисала и идеологија Француске акције (као уосталом, и већег дела француске деснице, барем од Афере Драјфус, а према неким ауторима, још од Револуције), приметно је да Љотићеви антисемитски текстови постају изразито фреквентни тек од јачања Хитлерове Немачке и њених првих територијалних освајања. О историјату антисемитизма у француској десници и ставовима које су француски десничари заузимали током међународних криза у међуратном периоду: Yves R. Simon, *The Ethiopian Campaign and French Political Thought*, Notre Dame Press, Indiana 2009.

⁸³ Д. Љотић, *Драма савременог човечанства*, Београд 1939. Изразитим антисемитизмом хитлеровског типа одише и Љотићева публикација „Сад је ваш час и област таме“ (Београд, 1940). Корени српског антисемитизма у међуратном периоду били су недвосмислено економски, а на расни. О томе сведочи константна антисемитска пропаганда у листу „Балкан“, која је увек имала економску подлогу (Брат Хрват, „Како мацарски жидови пљачкају хрватску сиротињу“, *Балкан*, бр. 91, год. XX, стр.3; „Београдски књијар који од гускара жели да постане и трговац златом“/текст против Геце Кона, прим. А.С./, *Балкан*, бр. 213, год. XXI, стр. 2 и др) . Чак се и Љотић „досетио“ расне компоненте антисемитизма тек крајем тридесетих година и под више него јасним утицајем немачког нацизма, до тада су и код њега доминирали економски мотиви. Види нпр. Љотићево иступање поводом спора СПЦ са Беочинском фабриком цемента објављено у: Чедомир М. Локсимовић, *Неколико речи о индустријским предузећима са иностраним капиталом у Југославији. Колико плаћају порез а колико зарађују*, Београд 1940, стр. 26–33.

једном од последњих Љотићевих текстова „Светло истине“.⁸⁴ Утицај Славенофила (посебно Алексеја Хомјакова) огледа се у визији националне културне заједнице засноване на узајамној љубави, а не личном интересу или профиту. Ова заједница, у руској интерпретацији: „общиност“, барем је делимично утицала на формулацију појма и идеолошког постулата „задруге“ у зборашком (а тиме и колаборационистичком) политичком дискурсу.⁸⁵

На идеологију екстремне српске деснице утицала је и велика популарност еугенике у годинама између два светска рата.⁸⁶ Расним теоријама, теоријама о укрштању крвних група и људи различитог етничког порекла бавио се у том периоду велики број научника, друштвених и политичких активиста, како у тоталитарним државама тако и у западним демократијама.⁸⁷ На трагу социјал-дарвинизма и класичног колонијалног расизма⁸⁸ вођене су научне и квази-научне расправе о расним особеностима и стварању супер-раса строгом квалитативном селекцијом и укрштањем на унутрашњем (националном) плану. Иако су се на челу различитих еугеничких покрета широм света углавном налазили истакнути лекари, биолози и антрополози, сама еугеника мора бити окарактерисана као квази-наука,

⁸⁴ Овај текст написан је током марта 1945. године, свега око месец дана пре Љотићеве погибије у Ајдовшчини. Објављен је у свим доступним верзијама Љотићевих *Сабраних дела* (Минхен 1975, Београд 2001) као и на више адреса на интернету.

⁸⁵ Christian Kurzydowski, *n.d.*

⁸⁶ Корени међуратне еугенике налазе се у примени Дарвинових постулата о постојању супериорних биљних и животињских врста на људско друштво и човека као јединку. У том смислу, творцем модерне еугенике сматра се Дарвинов рођак сер Франсис Галтон, који је, инспирисан Дарвиновим *Пореклом врста* 1883. године објавио монографију *Inquiries into Human Faculty and Its Development* (Macmillan Press, London, 1883), у којој је по први пут употребљен назив еугеника. У Галтоновом оригиналу, појам „еугеника“ односио се на укрштање најквалитетнијих лоза или раса.

⁸⁷ У САД-у Еугенички покрет уживао је велику материјалну подршку фондација Карнеги и Рокфелер, а до краја двадесетих ову дисциплину је академски изучавало преко 20.000 студената, на преко 370 акредитованих универзитетских програма (Steven Selden, “Transforming Better Babies into Fitter Families: Archival Resources and the History of the American Eugenics Movement, 1908–1930”, *American Philosophical Society*, vol. 149, 2005, pp. 202). Током прве три деценије 20. века као последица велике популарности еугенике у Америци су уведене принудне стерилизације, ограничења уласка и настањивања за имигранте, док су иницијативе за еутанасију имале мање успеха (више о томе: Edwin Black, *War Against the Weak: Eugenics and America's Campaign to Create a Master Race*, Thunder's Mouth Press New York 2004). У Великој Британији је еугенику подржавао политички и академски врх друштва: међу оснивачима, председницима и добротворима Британског еугеничког друштва (данас Галтонов институт) нашли су се Џон Мајнард Кејнс, Артур Чемберлен, Винстон Черчил и други. Детаљан преглед глобалног развоја квази-научног расизма дат је у: Francisco Bethencourt, *Racisms: From the Crusades to the Twentieth Century*, Princeton University Press 2013, pp. 247–306.

⁸⁸ За детаљније упознавање са историјом расизма, различитим врстама расног учења и утицају национализма на њих широм света видети: Francisco Bethencourt, *ibid.*

јер је у њеном темељу погрешно веровање да нису сви људи (биолошки) једнако вредни.⁸⁹ На ширење расистичких и еугеничких идеја међу идеолозима српске екстремне деснице пресудно је утицало неколико фактора: успон нацистичке Немачке, идеологија интегралног југословенства и похвално писање страних еугеничара о динарском расном типу. Еугеничка пракса достигла је свој међуратни врхунац у Хитлеровој Немачкој, посебно након увођења расних закона 1935. године. Велики привредни и војни успон Трећег Рајха имао је катализаторско дејство на ширење еугенике Европом, које није заобишло ни Балкан. Други елемент који је посебно погодовао расним и еугеничким учењима на простору Краљевине Југославије била је идеологија интегралног југословенства: као последица општих кретања у светској антропологији двадесетих и тридесетих година она се рефлектовала и учењем о југословенској раси (или код неких аутора: расном типу). Југословенска раса базирала се, према већини српских еугеничара (предвођених др Бранимиром Малешом), на динарском расном типу. Разлог велике популарности ове теорије и њене присутности у академском и културном дискурсу тридесетих година лежи у томе што су и светски еугенички ауторитети, попут Хјустона Стјуарта Чемберлена, имали углавном само речи хвале за овај расни тип.⁹⁰ Чемберлен је хвалио Динарце верујући да они, на основу изражених физичких особина, имају бројне сродности са нордијском расом, са којом су, према њему, делили и германско порекло. Захваљујући Чемберленовом великом угледу југословенски еугеничари изградили су читав мит о југословенској раси аријевског порекла, у чему је вероватно најдаље отишао

⁸⁹ Еугеничари широм света налазили су се пред проблемом доказивања својих тврдњи о супериорности и инфериорности појединих раса. Како су експерименти на људима углавном били забрањени, присталице „расне хигијене“ углавном су се бавиле мерењем обима лобања или дужине појединих костију, покушавајући да тим путем укажу на предности и дефекте одређених раса, чиме су се бавили и „класични“ расисти 19. века у колонијама широм Африке и Азије (Илија Malović, „Eugenika kao ideološki sastojak fašizma u Srbiji 30-ih godina XX veka“, *Sociologija*, vol. 50, br. 1/2008, str. 84). Оваква истраживања на простору Краљевине Југославије обављао је Централни хигијенски завод, чији су сарадници Стеван З. Иванић, Бранимир Малеш и Светислав Стефановић били међу водећим југословенским расистима и еугеничарима. Злочиначки експерименти, попут оних које је на логорашима вршио др Јозеф Менгеле током Другог светског рата, нису били организовани у међуратном периоду.

⁹⁰ Више о Чемберленовим разматрањима о раси: Aleksandar I. Molnar, „Houston Stewart Chamberlain: počeci rasnog svetonazora“, *Theoria*, vol. 39, br. 3/1996, str. 41–108.

Малеш, изводећи на основу манастирских фресака чак и расно порекло Светог Саве и лозе Немањића.⁹¹

Политичке организације српске и југословенске екстремне деснице

Под утицајем идеологије француских органиста, фашизма и национал-социјализма, уз наслеђене економске проблеме и сепаратистичке тежње, поједини југословенски народи створили су неке од својих десничарских организација. Интегрално југословенство су заступале „Организација југословенских националиста” (Орјуна), „Здружење борцев Југославије” (Бој), „Југословенска акција” (ЈА), „Јадранска стража“ и Југословенски народни покрет „Збор” (који је настао фузијом више десничарских организација). Од десничарских организација српског националног усмерења треба истаћи „Народну одбрану” и „Српску националистичку омладину” (Срнао).⁹² Највећи део ових организација био је у идеолошком смислу конзервативан, органистички и изразито националистички, док се појавни облик, део јавног наступа и политичка пракса неких од њих могу окарактерисати као профашистички или делимично фашистички.

Народна одбрана била је српска националистичка организација основана још у време Анексионе кризе (1908). Иницијатори њеног оснивања били су књижевник и новинар Бранислав Нушић, генерал Божидар Јанковић, политичари Љуба Јовановић и Љуба Давидовић, али се може рећи да је организација заиста настајала спонтано, као манифестација незадовољства српског народа услед анексије Босне и Херцеговине.⁹³

⁹¹ Бранимир Малеш, „Расно порекло Светога Саве“, *Двадесети век*, јануар 1939. године, стр. 37–45. Малеш је, на основу визуелних представа српских светаца и владара из лозе Немањића са манастирских фресака утврдио да они припадају „Атлантомедитеранској раси, или Динарској са много медитеранских утицаја“.

⁹² Социолог др Јово Бакић је Народну одбрану окарактерисао као организацију „конзервативног југословенства српске усмерености”, док су Орјуна, Југословенска акција и Збор дефинисане као „фашистичко југословенство српске усмерености”. У истом раду су Срнао и Ханао означене као протофашистичке организације, према подели десничарских организација који је установио проф. Тодор Куљић (Јово Бакић, „Фашизам у Југославији 1918–1941“, *Нова српска политичка мисао* XI, 1–4, Београд 2005, стр. 21–43).

⁹³ О томе сведочи и податак да је за месец дана постојања формирано 223 подружних одбора. Према неким проценама, чланство Народне одбране бројало је између 150.000 и 300.000 чланова. У организацију је приступила готово комплетна српска интелигенција, која се укључила и у руковођење значајним друштвима

Декларативно, организација се првобитно залагала за сакупљање добровољаца и помоћи у случају рата са Аустроугарском, али је од самог почетка имала и прикривену мисију подизања српске и југословенске националне свести у неослобођеним крајевима. Често је под параваном културне и просветне делатности заправо обављала диверзантске активности у оним областима Османског царства и Аустроугарске које су биле насељене становништвом јужнословенског порекла. Једно време организација је припремала и комитске чете чија је улога требало да буде подизање устанка у Аустроугарској. Због њеног деловања српска влада трпела је велике притиске из Беча, а након признања анексије Босне и Херцеговине (1909), влада се обавезала и да ће распустити Народну одбрану и сличне организације.⁹⁴ У *Правилима* Народне одбране, објављеним 1911. године, као основни задаци означени су јачање националне свести, неговање вештина и „витешког“ („соколског“) духа код омладине,⁹⁵ као и повезивање свих Срба, без обзира на место живљења. Један одсек Народне одбране, предвођен историчарем Стојаном Новаковићем, био је ангажован на организовању образовања и ширењу националне идеје код српског народа ван граница Србије. Током Балканских ратова и Првог светског рата културна мисија организације углавном је запостављена, док је приоритет дат прикупљању добровољаца и материјалне помоћи.⁹⁶ Након рата и уједињења рад Народне одбране је обновљен у знатно другачијим условима, што је утицало и на промену рада организације. Акцент је стављен на културно-просветне активности и на њеном челу био је војвода Степа Степановић. Формиран је и Средишњи одбор организације, у чијем се

попут „Просвјете“ и „Привредника“ (Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије*, I, Београд 1996, стр. 465–467; Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. 2, стр.).

⁹⁴ До распуштања ипак није дошло, али је фронт организације према Аустроугарској до рата делимично умирен.

⁹⁵ Соколство се, у овом периоду, може сматрати видом организовања омладине у циљу неговања физичке културе, са елементима предвојничке обуке и подстицања родољубивих осећања. Истраживањем соколства највише се бавио др Никола Жутић (*Сокол Краљевине Југославије и римокатоличка црква*, Нови Сад 1992; *Крајишки соколи: соколи Српске крајине 1903–1941–1991*, Београд 1998).

⁹⁶ Велики материјални допринос током Првог светског рата пружили су одбори организације у иностранству. Посебно је значајан рад Српске народне одбране у САД, који је обухватао прикупљање и слање материјалне помоћи и добровољаца, пријем и стипендирање студената, те промовисање идеје југословенског уједињења, као и српских ратних напора у светској јавности. На челу ове организације налазили су се Михајло Пупин и др Милош Тривунац, касније први министар просвете и вера у влади Милана Недића (Архив Србије, фонд: Главни одбор Српске народне одбране у САД 1917–1924). Нажалост, фонд ове организације који се чува у Архиву Србије не садржи значајнија документа која сведоче о културној и идеолошкој активности, већ махом финансијске извештаје, признанице и дописе.

саставу нашао и Велибор Јонић.⁹⁷ Од уједињења па све до доношења Загребачких пунктација,⁹⁸ Народна одбрана је снажно пропагирала српско југословенство, а од 1932. године и уједињења хрватског блока око захтева за преуређењем државе на федералним/конфедералним основама, она иступа са циљем јачања народног јединства и стаје у прве редове бораца за интегрално југословенство. Јуна 1933. године на конгресу у Бањалуци донета су нова *Правила Народне одбране* – нека врста статута ове организације, којим је утврђен правац интегралног југословенског национализма, конзервативизма и анти-интернационализма.⁹⁹ Према идеологији Народне одбране, друштво би требало да буде уређено на традиционалним основама, уз снажно присуство цркве у процесу образовања, што је подразумевало критику вредности произишких из западноевропског рационализма и позитивизма. Истовремено се, кроз нематеријалну културу и духовност, пропагирало својеврсно словенско месијанство, које ће довести до свесловенског препорода и доминације.¹⁰⁰ Велика пажња посвећивана је питању образовања, националног писма и језика, те формирања и очувања југословенског „расног типа“ и аутохтоне културе. Током раздобља борбе за интегрално југословенство (1929–1935. године) организација је уживала институционално покриће владе и Двора. Са губитком државне подршке значајно је опао и утицај Народне одбране, која у другој половини тридесетих бива потиснута на маргину политичких и друштвених токова. Последњу промену идеолошког правца организација је доживела након склапања споразума Цветковић–Мачек и стварања Бановине Хрватске. Стварањем Бановине задат је снажан ударац интегралном југословенству, након чега се Народна одбрана (поново) окреће

⁹⁷ У Средишњи одбор ушли су многи истакнути интелектуалци, официри, лекари и привредници из свих крајева Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (*Народна одбрана*, бр. 11, 1. октобар 1926. године). За празник организације одређен је Видовдан, као дан који најбоље симболише национално пожртвовање.

⁹⁸ Загребачке пунктације представљају декларацију Сељачко-демократске коалиције донету 7. новембра 1932. године у Загребу, а у којој се осуђује диктатура краља Александра и тражи преуређење земље на федералистичким основама (више о томе: Ljubo Voban, *Маћек и политика HSS*, књ. 1, стр. 87–97).

⁹⁹ Правила су у целини објављена у: „Правила Народне одбране“, *Народна одбрана*, бр. 47, 19. новембар 1933., и у Љ. Димић, *н.д.*, стр. 468, 469. Она су донета у тренутку када је у земљи оживео политички живот и почело одбацивање концепта интегралног југословенства. Народна одбрана је као организација снажно заступала интегрално југословенство све до формирања Бановине Хрватске.

¹⁰⁰ Један од најактивнијих критичара западноевропског рационализма и позитивизма био је архимандрит Јустин Поповић, један од најученијих српских теолога свога доба и члан Народне одбране. Текстови објављени у „Народној одбрани“, у којима се југословенство приказује као најбоља раса и будући ујединитељ панславенског простора, дело су Велибора Јонића и Димитрија Митриновића.

заштити српских националних интереса, сврставајући се све више уз Српски културни клуб.¹⁰¹

Српска националистичка омладина (Срнао) почела је са радом 1923. године, а по свом карактеру спадала је у групу политички десно оријентисаних организација чије је главно поље деловања била културна делатност, као и ширење српске националне свести међу омладином. Према наводима академика Милорада Екмечића, организација је имала чак 270 подружних одбора са преко 300.000 чланова, и то на територији целе Краљевине.¹⁰² Један од главних праваца рада Срнао било је ширење српске националне свести међу, у великој мери национално неопредељеним, становницима муслиманске вероисповести. У том циљу осниване су подружнице, обично са именом „Осман Ђикић“, а према неким наводима било је покушаја и убистава вођа локалних муслиманских организација.¹⁰³ Хрватски пандан Српској националистичкој омладини била је Хрватска народна (у историографији се може наћи и „национална“) омладина (Ханао), која се посебно истицала у сукобљавању са Организацијом југословенских националиста.¹⁰⁴

Организација југословенских националиста (Орјуна) основана је у Сплиту 23. марта 1921. године, под именом: Југословенска напредна националистичка омладина (ЈННА).¹⁰⁵ Неколицина првих одбора ове организације основана је у Далмацији, која је била угрожена италијанским иридентизмом, а први чланови махом су били омладинци Прибићевиће фракције Демократске странке. У кратком временском раздобљу чланство се

¹⁰¹ Љ. Димић, *н.д.*, стр. 497–498.

¹⁰² Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, стр. 402.

¹⁰³ Исто. Детаљније о овоме и у монографији: Нусрет Шехић, *Четничтво у Босни и Херцеговини (1918 – 1941)*, Сарајево 1971.

¹⁰⁴ Историјом Ханао највише се у новије време бавио хрватски историчар Жељко Караула (Ž. Karaula, „Hrvatska nacionalna omladina – (Hanao): Prilog proučavanju djelovanja i rada hrvatskih omladinskih organizacija u Kraljevini SHS“, *Historijski zbornik*, br. 2/2008, str. 289–322; Željko Karaula, *HANA O – Hrvatska nacionalna omladina*, Zagreb 2011).

¹⁰⁵ Историјатом Орјуне и њеног деловања првобитно се још током шездесетих бавио Бранислав Глигоријевић, аутор једине обимније српске студије о овој организацији (Branislav Gligorijević, „Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)“, *Istorija XX veka: zbornik radova*, br. 5, Beograd 1963, str. 315–393). Након више деценија заборавља, ова проблематика је у последње време изузетно актуелизована у хрватској историографији и публицистици, са низом научних публикација и новинских чланака (Ivan J. Bošković, *Orjuna: ideologija i književnost*, Zagreb 2006; Tonči Šitin, „Dalmatinsko orjunaštvo“ – feljton, *Slobodna Dalmacija*, 18. april – 10. maj 1991, Split; Stevo Đurašković, „Ideologija Organizacije jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)“, *Časopis za suvremenu povjest*, br. 43, 1/2011, Zagreb, str. 225–247).

веома увећало, посебно у Далмацији, Војводини и Словенији. Основни задаци организације били су бескомпромисна борба за државни унитаризам, односно борба против оних који државу доводе „у опасност од социјалне револуције и кобног племенског сепаратизма”. У првим годинама деловања Орјуна је заговарала интегрално југословенство и позивала на културну револуцију којом би се зауставила декаденција друштва. На врхунцу утицаја, средином двадесетих година, у идеологији организације јављају се елементи органске политичке мисли и економског корпоративизма, да би се у последњој фази деловања, од 1926. године до укидања, изгубио јасан идеолошки оквир.¹⁰⁶ Лист организације „Побједа“ излазио је у Сплиту, али су се његови примерци могли набавити на територији целе Краљевине СХС, будући да је штампан у релативно великом тиражу. Средином двадесетих година Орјуна је интензивно сарађивала са организацијама истог идеолошког усмерења, попут „Народне одбране“, „Јадранске страже“ и удружења четника, али је истовремено у великој мери била инструментализована од Светозара Прибићевића и Демократске странке. Војвођански део Орјуне налазио се под вођством Доброслава Јевђевића¹⁰⁷, који је намеравао да у координацији са Прибићевићем организује „Марш на Београд“ 1924. године, како би спречио стварање коалиције ХСС-а и радикала. Орјуна је у својој политичкој мисији често користила средства силе и терора, услед чега су остали забележени и бројни сукоби младих орјунаша са припадницима Срнао и Ханао, као и сарадња са Удружењем четника.¹⁰⁸ Услед снажне антикомунистичке и антилевичарске оријентације, често се дешавало да оружани одреди Орјуне буду

¹⁰⁶ Stevo Đurašković, *n.d.*, str. 233.

¹⁰⁷ Доброслав Јевђевић (1895–1962) био је од најраније младости посвећени српски националиста. Још као ученик био је члан Младе Босне, у чијим је оружаним активностима учествовао. У међуратном периоду био је један од главних идеолога Орјуне и њен челник у Војводини, а био је и истакнути члан Југословенске националне странке (ЈНС). Током Другог светског рата обављао је низ политичких и командних функција при равнорском покрету/ЈВуО, а као један од четничких војвода успео је да избегне у Италију, у емиграцију. Тамо је био доживотни почасни председник организације српских четника „Равна Гора“, оснивач и уредник „Српских новина“ и публициста.

¹⁰⁸ Удружења четника из међуратног периода представљала су наследнике оваквих организација из раздобља пре Балканских ратова. Она су углавном окупљала ратне ветеране, мада су примала и „нове четнике“, а у првим годинама постојања нове државе служили су „стабилизовању политичких прилика“ (Милорад Екмечић, *н. д.*, стр. 402). Прво четничко удружење основано у Краљевини СХС било је Удружење четника за част и слободу отаџбине (основано 1921), а 1924. године основана су још два: Удружење српских четника за Краља и Отаџбину и Удружење српских четника „Петар Мркоњић“. Ова удружења сарађивала су са државом и војском: 1929. Генералштаб је одобрио Упутства о четничком ратовању, а оно је обновљено 1938. године (Исто). Неопходно је истаћи да ова четничка удружења нису створила четнички покрет (ЈВуО) у Другом светском рату, већ да су њихови чланови прилазили и једном и другом покрету отпора, али и оружаним снагама владе Милана Недића.

ангажовани као штрајкбрејкерске снаге, а постојала је и пракса самоиницијативног разбијања штрајкова и левичарских окупљања.¹⁰⁹ Статут и програм организације објављени су након великог конгреса одржаног у Сплиту 1922. године, када је промењено име организације (ЈННА постаје Орјуна), постављен основ организовања и за председника изабран др Љубо Леонтић. Према овим актима, организацијом је управљао Директоријум од седам чланова, са председником на челу. Главни идеолози Орјуне били су књижевници Нико Бартуловић¹¹⁰ и Љубо Леонтић, али јој је недостајала чвршћа унутрашња организација са јасно дефинисаном субординацијом.¹¹¹ Уопште узев, највећи број чланова ЈННА, а потом и Орјуне чинили су истакнути уметници, попут Августина Тина Ујевића, Мирка Королије, Алексе Шантића, Ђуре Виловића и Ђуре Чичин-Шаина. Значајније манифестације организације били су велики скупови у Сплиту (традиционално одржавани у време конгреса и на Видовдан), као и велики скуп у Београду 31. маја 1925. године. Приликом посете Србији у мају 1925. године, истакнутије чланове Орјуне примио је у Тополи краљ Александар, а др Љубо Леонтић је одржао говор испред споменика кнезу Михаилу у Београду.

¹⁰⁹ Међу највећим акцијама тог типа биле су разбијање штрајка радника фабрике вагона у Славонском Броду, генералног штрајка помораца 1923. године, као и штрајка рудара у Трбовљу 1924. године (који је организовала КПЈ). Орјунаши су такође учествовали у разбијању низа политичких митинга ХСС-а и Радикалне странке на територији Војводине.

¹¹⁰ Последњих година истраживањем лика и дела Нике Бартуловића, као и приређивањем његових оригиналних радова, бавио се др Никола Жутић (Велебитски): *Нико Бартуловић римокатолик четник: од либерала-антиклерикалца и антикомунисте до равногорца-антифашисте*, Књ. 1; *Идеологија и политика Нике Бартуловића: књиге, чланци, критике и полемике 1911–1935*, Књ. 2, том. 1-2, Београд 2010; *Историјско у књижевности Нике Бартуловића: аутобиографско идеолошко-политичко у романима, драмама и приповјеткама: 1918–1941*. Књ. 3, Земун 2011. Др Жутић истраживању Бартуловића прилази са позиција радикалног српског национализма. Бартуловићем као политичарем и идеологом бавила се у новије време и др Софија Божић („Нико Бартуловић у предвечерје Другог светског рата: идеолошки погледи једног хрватског интелектуалца“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, Књ. 77, 2011, стр. 13–26; „Црква и политика: часописи Јавност, Круг и Видици о деловању римокатоличких кругова код Хрвата: (1935–1940)“, *Глас*, Том 420, Књ. 16, Београд 2012, стр. 449–463).

¹¹¹ Нико Бартуловић био је истакнути књижевник, идеолог интегралног југословенства и масон. У време распуштања Орјуне постаје члан сплитске „Јадранске страже“, а недуго потом преузима и уређивање истоименог гласила ове организације. Објављивао је своје радове и у часопису „Видици“. Залагао се за интегрално југословенство и читавау политичку каријеру провео је у сукобу са франковицима и другим хрватским националистима и сепаратистима. Пред Други светски рат био је противник нацизма, а у рату је у Далмацији изгубио живот. Др Љубо Леонтић био је политичар који је на југословенској политичкој сцени опстао дуже од 30 година. За време Првог светског рата истакао се прикупљањем помоћи за српске борце у Америци. Потом је као члан Земљорадничке странке доживео изборни неуспех, да би се тек 1923. године придружио Орјуни. Након Другог светског рата био је амбасадор нове Југославије у Лондону. Једним од узрока за непостојање чврсте организацијске повезаности и јаке водеће личности у Орјуни може се сматрати изузетно снажан утицај Светозара Прибићевића, који је путем своје странке финансирао Орјуну, често инструментализујући чланство у организацији зарад остварења личних политичких циљева.

Када је Орјуна распуштена увођењем Шестојануарске диктатуре, један део чланова прешао је у сличне организације – „Јадранску стражу” и „Југословенску акцију”. Јадранска стража била је југословенска националистичка организација са центром у Сплиту, чији су главни задаци били чување југословенског идентитета и развијање поморских традиција.¹¹² Застава организације одговарала је државној застави Краљевине СХС, али је у белом пољу имала буздован Краљевића Марка као грб. Организација је основана 1922. године и релативно брзо се развила на територији читаве Краљевине СХС,¹¹³ али је пуну афирмацију стекла тек у време шестојануарског режима.¹¹⁴ Први председник био је Јурај Бланкини, кога је убрзо заменио др Иво Тартаља. Нико Бартуловић био је секретар организације од 1929. године и један од најагилнијих делатника на послу њене пропаганде и промоције. У Сплиту је редовно излазило гласило друштва, лист „Јадранска стража“, док је значај омладине препознат издавањем посебног листа „Млади стражар“. Осим тога, организација је периодично штампала календаре, брошуре и сличне рекламне садржаје, чији је приход од продаје кориштен за остваривање циљева Јадранске страже. Обласни одбори бавили су се организовањем предавања и пројекција пропагандних филмова широм целе земље, приређивањем вечера, концерата и балова у корист Јадранске страже. На таласу подршке шестојануарског режима интензивирани су и поморске екскурзије помоћу којих су хиљаде становника (посебно омладина из унутрашњости земље) по субвенционисаним ценама путовале до приморја и одседале у објектима организације. Од годинама сакупљаних прилога саграђен је школски

¹¹² *Pravila Jadranske straže*, Hrvatska štamparija gradske štedionice – Split, Split 1929.

¹¹³ Главни одбор Јадранске страже у Нишу основан је 1. октобра 1923. године. Он је убрзо постао обласни центар организације, који је помагао оснивање и координирао већим бројем пододбора у југоисточној Србији (Цариброд, Пирот, Житковац, Алексинац, Ражањ, Лесковац, Сврљиг). Из доступне сачуване архивске грађе уочава се да су организацији месних одбора приступали виђенији становници, најчешће официри, индустријалци, државни чиновници и просветни радници, а у мањим и сиромашнијим срединама помоћ је добијана и од среске управе (Историјски архив Ниша /ИАН/, Фонд: Обласни одбор Јадранске страже Ниш 1923–1941. године, *Годишњи извештај Управног одбора Главног одбора Јадранске страже у Нишу 1924.*).

¹¹⁴ На основу извештаја из јуна 1929. године могуће је утврдити да је Јадранска стража у том тренутку имала тачно 33.397 чланова организованих у укупно 374 огранака (20 обласних и 168 месних одбора, 137 повереништава и 49 секција подмлатка). Исти извештај наводи да се чланство увећало за око 5000 у односу на статистички пресек који је учињен 1925. године, док је број огранака у међувремену порастао за 99 (ИАН, Обласни одбор Јадранске страже Ниш 1923–1941. године, *Извештај Главног одбора ЈС 1929. г.*). Према званичној одредници Хрватске енциклопедије Јадранска стража имала је „приближно 180.000 чланова“ 1939. године, што јасно илуструје до колике експанзије је дошло током периода монархидиктатуре краља Александра (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=28476>, сајт посећен 23. маја 2014. године).

брод „Јадран“ који је свечано предат југословенској ратној морнарици 1933. године, што се може сматрати и највећим материјалним доприносом Јадранске страже држави. Средином тридесетих година, што због последица економске кризе, што због сложене политичке ситуације у земљи, Јадранска стража изгубила је неке од привилегија које је раније уживала: значајно су смањене субвенције за поморске екскурзије, министарство војске и морнарице није излазило у сусрет захтевима различитих одбора Страже да војна музика бесплатно свира на догађајима које су приређивали, а чак је и најам сала за такве манифестације почео да се наплаћује по тржишним ценама.¹¹⁵

У политичком смислу, Јадранску стражу покушали су да за сопствене циљеве употребе и политичари и краљевска кућа Карађорђевића. Било је више покушаја да се ова, у суштини, приватна иницијатива великог броја родољуба, стави под директну контролу државе, посебно у време шестојанурске диктатуре и првих година намесништва на челу са кнезом Павлом. Карађорђевићи су захтевали да се седиште организације премести у Београд. Међутим, десило се управо супротно: након формирања Бановине Хрватске Јадранска стража у великој мери напустила је југословенске позиције и постала хрватска националистичка организација, на чији је рад у великој мери утицала Хрватска сељачка странка.¹¹⁶

Са увођењем личног режима краља Александра Карађорђевића уведена је и идеологија интегралног југословенства, која је била најбоље прихваћена међу српским становништвом, те су се и многи истакнути српски национални радници ставили у службу краљевог режима. У том периоду оснивају се значајне десничарске организације, претежно интегрално-југословенског идеолошког усмерења, у којима су истакнуте функције заузимали будући функционери Недићеве владе, између осталих Велибор Јонић, Владимир Велмар-Јанковић и Ђорђе Перић. Вероватно најзначајнија међу новонасталим организацијама била је Југословенска акција, основана 7. јануара 1930. године, очигледно

¹¹⁵ Сачуван је већи број дописа који сведочи о оваквом стању, док се и у извесним годишњим извештајима одбора и пододбора указује на смањену подршку која је добијана од државе (ИАН, Обласни одбор Јадранске страже Ниш 1923–1941. године).

¹¹⁶ Детаљније о Јадранској стражи, и посебно, политиком аспекту организације у: *Norka Machiedo Mladinić, Jadranska straža: 1922. – 1941., Zagreb 2005.*

инспирисана Француском акцијом (Action Française) Шарла Мораса.¹¹⁷ Ова организација у начелу је деловала у правцу интегралног југословенства, унитаризма и монархије, али са јаким упливима органске политичке мисли и политичке праксе фашизма. Међу њеним вођама нашли су се Велибор Јонић, Марко Крањец, др Милош Ђурић, др Александар Штулхофер, Анте Дефранчески, Момир Николић, Ђорђе Перић, Данило Грегорић и Владимир Велмар-Јанковић. Челници Југословенске акције критиковали су „агресивни капитализам”, заговарајући сталешко уређење земље и привреде, уз организовање планске производње. Као симбол Југословенске акције једно време је фигурирао плави кукасти крст, поздрављало се испруженом десном руком, а политичке активности биле су праћене униформисаним четама. Химном организације сматрала се песма „Војска смене”,¹¹⁸ а њено званично гласило под називом „Југословенска реч” излазило је у Загребу. На првом конгресу, одржаном у мају 1932. у Загребу, за председника је изабран др Александар Штулхофер, док је Велибор Јонић изабран за генералног секретара. И поред постојања руководства организације, изостајао је култ харизматичног вође уобичајен за фашистичке и филофашистичке покрете, највероватније стога што су чланови Југословенске акције за свог врховног вођу сматрали краља Александра. Према сведочењима Драгомира Драгог Јовановића, истакнутог полицијског оперативца о коме ће бити више речи у поглављу посвећеном немачкој окупацији Србије, сам краљ Александар био је покровитељ Југословенске акције, јер је намеравао да она наследи Југословенску националну странку. Већ 1933. године дошло је до кадровских сукоба унутар организације, а услед њених радикалних захтева за укидањем либералне демократије у земљи, септембра 1934. године забрањен јој је рад. Тада се дошло на идеју да се преостало чланство фузијом укључи у ЈНП Збор, мада је то учињено нерадо и из нужде.¹¹⁹

¹¹⁷ Француска акција је политички покрет екстремне деснице који свој програм базира на ставовима и идеологији француског академика Шарла Мораса (1868–1952). На политичкој сцени Француске овај покрет био је присутан од краја 19. века, а и данас има изванредан утицај, премда не бележи значајне изборне резултате. Током међуратног периода Француска акција се залагала за рестаурацију монархије, увођење сталешког државног уређења и снажење француског национализма, а за време Другог светског рата била је један од идеолошких ослонаца и активних сарадника вишијевског режима. Покрет се током деценија традиционално истицао својим антисемитизмом (Peter Davis, *Extreme Right in France, 1789 to Present – From de Maistre to Le Pen*, Routledge 2002, p. 79–120).

¹¹⁸ Ј. Бакић, *н.д.*

¹¹⁹ Иако су истакнути чланови Југословенске акције Велибор Јонић, Данило Грегорић и Ђорђе Перић задржали високе партијске положаје и у покрету „Збор” показало се да је дугорочна сарадња са Љотићем за

Теоријском разрадом органске филозофије и концепта сталешког друштва у међуратном периоду на овим просторима највише су се бавили чланови ЈНП Збора. Идеја о фузионисању неколицине десничарских организација, међу којима су биле и Југословенска акција и БОЈ (са активистима окупљеним око листова „Збор”, „Отаџбина” и „Буђење”) настала је у октобру 1934. године, када су и закључени преговори о формирању новог покрета.¹²⁰ Катализатор овакве иницијативе била је смрт краља Александра Карађорђевића, која је у националистичким круговима виђена као увод у пропаст земље, па се приступило интензивном мобилисању свих расположивих снага да би се томе стало на пут. Споразум о оснивању су у име Југословенске акције потписали Велибор Јонић и Ђорђе Перић, након чега је одржан састанак из кога су проистекла *Основна начела* и *Смернице*, програмска основа деловања покрета Збор.¹²¹ На другом састанку, одржаном у децембру 1934. године, за председника је изабран Димитрије В. Љотић, адвокат из Смедерева и бивши министар, а за генералног секретара Велибор Јонић. Оно што је ЈНП Збор разликовало од свих дотадашњих српских десничарских организација јесте снажан култ вође, оличен у личности Димитрија Љотића.¹²²

Љотић (1891–1945) је био син дипломатског чиновника, по занимању правник, који је део школовања провео у Француској.¹²³ Тамо је дошао у контакт са органском филозофијом и политичким теоријама сталешке државе, развивши притом атипичну пoboжност са елементима фанатизма. Инспириран католичком побожношћу коју је имао

њих била неостварив задатак. Већина руководилаца Југословенске акције напустила је Збор већ након изборног дебакла 1935. и у току наредне 1936. године.

¹²⁰ ЈНП Збор био је у прошлости предмет бројних истраживања, али су она изузетно оптерећена политичким ставовима аутора, те се не могу сматрати сасвим веродостојном литературом. Упоредити: Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића*, Београд 1984; Ратко Парежанин, *Други светски рат и Димитрије В. Љотић*, Минхен 1971 и Милутин Пропадовић, *Д. В. Љотић, Збор и Комунистичка партија Југославије 1935-1945: прилози за истину о ЈНП Збор*, Београд 2012.

¹²¹ Брошура „Програм Југословенског народног покрета Збор: Основна начела и смернице“, Правилник о организацији главног тајништва ЈНП Збор и Правилник о организовању Саветодавног одбора ЈНП Збор чувају се у: Архив Југославије, Збирка Станислава Кракова, 102-7-19.

¹²² Чланство Збора Љотића је сматрало неприкосновеним ауторитетом, често му придајући епитете генијалности и моралне узвишености највишег нивоа. Значај строге хијерархије у развоју идеологије и деловања ЈНП Збор истакао је др Јово Бакић (Ј. Бакић, *н.д.*).

¹²³ Владимир Љотић, отац Димитрија Љотића, био је народни посланик са истакнутом дипломатском и чиновничком каријером, током које је био генерални конзул Србије у Солуну и управник Смедерева. Димитрије је више школовање започео на Српском Лицеју у Солуну, наставио у Паризу након Балканских ратова, прекинуо током Првог светског рата, у коме је и учествовао, да би га коначно довршио на Правном факултету у Београду. Љотићи су важили за породицу која је генерацијама била блиска дому Карађорђевића, што је Димитрију Љотићу давало углед човека блиског Двору.

прилике да види у Паризу, Љотић је развио врло самопрегорну богобојажљивост, са свакодневном праксом која је више приличила монашком него животу међу људима. Та пракса подразумевала је прелазак на вегетеријански начин исхране, сексуалну апстиненцију, те строго поштовање постова и других црквених и верских обичаја. Временом је, вероватно услед честог боравака међу свештенством и монаштвом, постао страстан следбеник православног мистицизма, на чијој је изградњи и сам учествовао.¹²⁴ За време диктатуре краља Александра био је министар правде у влади генерала Петра Живковића, што му је донело углед међу следбеницима.¹²⁵ Године 1934. Љотић оснива лист „Збор”, за који активно и пише, те убрзо постаје најпознатији десничар југословенске оријентације, што му је донело водећу улогу у покрету Збор. Иако Београђанин по рођењу, живео је у Смедереву, где је у својству председника Савеза воћарских задруга организовао откуп пољопривредних добара путем задруга, након чега је та роба пласирана на домаће тржиште и извозена у Немачку. Рад са задругама обезбедио му је велики углед и политичку подршку у Смедереву, а у привредним контактима са немачким агенцијама могу се уочити неки од корена његовог колаборационизма.¹²⁶ На парламентарним изборима 1935. године ЈНП Збор је освојио свега 1% гласова, што је утицало на сукоб у руководству и искључење једног броја значајнијих чланова и руководилаца из покрета.¹²⁷ Ипак, интензивна политичка активност покрета није утихнула ни након изборног дебакла,

¹²⁴ Драгољуб Јовановић га је стога описао као „богомолца-националисту, у земљи у којој и свештенство пати од мањка побожности“ (Драгољуб Јовановић, *Људи, људи...*, II, Београд 1975, стр. 155).

¹²⁵ У функцију министра правде, Љотић је преузео иницијативу око израде нацрта новог устава и израдио нацрт устава сталешке државе, што је краљ Александар одбио, изговарајући се чињеницом да нигде у свету на постоји такав тип државног уређења. Љотићево подношење оставке на функцију министра правде у науци се обично сматра последицом одбијања краља Александра да прихвати уставни нацрт сталешке државе. Недавно је у Архиву Југославије, у збирци Војислава Јовановића Марамбоа, пронађен документ који представља концепт задружног државног уређења, а за који постоје индиције да можда представља извод из поменутог Љотићевог нацрта.

¹²⁶ Љотић је имао личне контакте са представницима нацистичке странке у Југославији и фолксдојчерима из Војводине (једно отцепљено крило Културбунда се прикључило ЈНП Збору 1937. године). У зборашким листовима се налази велики број Љотићевих текстова, у којима је нападао владу Милана Стојадиновића, оптужујући је да картелише извоз пољопривредних добара и намерно уништава део конкуренције. Својим деловањем Љотић и Збор су привукли пажњу Алфреда Розенберга, нацистичког функционера задуженог за сарадњу са страним политичким покретима, који је, наводно, био вољан да директно материјално помаже Збор. Овоме се успротивио Стојадиновић, који је за себе хтео ексклузивно право сарадње са Немачком и Италијом (Т. Кулијић, *Fašizam*, Београд 1987. стр. 229). Ни код проф. Кулијића ни код других аутора не наводе се извори ових информација. Уколико би било доказано да је Збор био финансиран од стране нациста пре рата, Љотићу и његовим следбеницима могло би се приписати квислинштво у пуном значењу тог епитета.

¹²⁷ Тако је из покрета искључен Велибор Јонић, док су се Данило Грегорић и Ђорђе Перић приближили Милану Стојадиновићу.

ни након остајања без не малог броја утицајнијих чланова – и иначе висок идеолошки фанатизам Збораша само је подигнут на виши ниво. И наредни парламентарни избори, одржани 1938. године, донели су сличан резултат: освојено је око 1.2% гласова.¹²⁸ Ни овај пораз није обесхрабрио Љотића и његове сараднике, политичка борба настављена је са несмањеном жестином, а временом је почела да поприма и елементе насиља. Омладинци Збора посебно су се истицали у својим сукобима са младим комунистима, а један такав обрачун (напад на левичаре студенте Техничког факултета у Београду) у октобру 1940. године – донео је и забрану деловања покрета. Након забране Збора, Љотић није ухапшен, већ је боравио у кућном притвору, а са доласком окупације добија велику улогу у организацији колаборационих институција. Ипак, осим што је био Изванредни комесар за обнову Смедерева, Димитрије Љотић никада није вршио ни једну званичну функцију у тим установама. Током читавог трајања окупације он је био сива еминенција колаборационих институција, користећи се утицајем на чланове Збора који су у њима деловали и личним контактима са појединим функционерима окупационе управе. Погинуо је у саобраћајној несрећи априла 1945. године, у Словенији. Рођачке везе Димитрија Љотића и Милана Недића често су у старијој историографији кориштене да би се Недић дискредитовао¹²⁹ и увукао у групу предратних фашиста, иако је у том периоду у највећој мери стајао на позицијама интегралног национализма и конзервативизма, са снажно израженим франкофилским сентиментом. Са друге стране, управо се захваљујући рођачким везама Љотића и Недића може наслутити део тајних политичких активности Збора. Наиме, у два Љотићева писма Недићу, у време док се налазио на месту министра војске и морнарице, денунцирају се поједини официри, истицањем да су комунисти и

¹²⁸ Збор је на изборима 1935. и 1938. године наступио самостално, али уз јаку кампању и кадидујући своје најистакнутије чланове. У оба наврата значајнији изборни резултат остварен је само у Смедереву и околини, где се налазио и сам Љотић са најтврђим језгром покрета.

¹²⁹ Недићу се приписивало да је, за време док је био министар војске, штампао у војној штампарији Љотићеве листове и пропагандни материјал. Овим проблемом се у науци нико до сада није озбиљније бавио, али постоје снажне индикације да је кључни човек у овом послу заправо био Милош Масаловић, члан Збора, који је деловао самоиницијативно, без знања Недића. Пуковник Масаловић био је начелник Недићевог кабинета и један од његових најближих сарадника. Убијен је 6. марта 1944. године, а снимак његове сахране један је од ретких сачуваних аутентичних видео-записа из окупираног Београда (снимак је објављен у форми инсерта у филму Душана Макавејева: *Невиност без заштите* (Авала филм, Београд 1968), а могуће га је пронаћи и на адреси <http://www.youtube.com/watch?v=IFFozrc9GeE> /посећено 26. октобра 2013. године).

атеисти, те се од Недића захтева да се уклоне са одговорних положаја.¹³⁰ Ова писма, уз за јавност од недавно доступне документе из фонда БИА Архива Србије, најтврђи су доказ да је унутар покрета Збор заиста постојао одсек који се бавио прикупљањем обавештајних информација о идеолошким противницима, посебно комунистима. Овај орган унутар покрета Збор носио је име „Отсек С“ и постојао је, према изјави Милисави М. Грујића у послератној истрази, од оснивања покрета. Према истом изовру, Отсек С је до рата био: „политичка и економска обавештајна служба за потребе руководства организације“ и „заштитна служба чланова, руководства, организације и њеног рада, просторија, растура штампе и тд“.¹³¹ У том периоду овај одсек прикупљао је материјал о члановима и симпатизерима КПЈ, Јеврејима и масонима, које је користио како у сврху политичке пропаганде и борбе, тако и циљу формирања посебне картотеке и регистра, „за потребе у време када 'Збор' дође на власт“.¹³² На основу оствареног увида у широк спектар идеолошких, пропагандних али и поверљивих текстова и докумената проистеклих из рада ЈНП „Збор“, стиче се утисак да је њихов циљ подразумевао не само политичко, већ у појединим случајевима и биолошко уништење идеолошких противника.

Идеологија ЈНП Збора од великог је значаја за проучавање и разумевање друштвено-политичких пројеката владе Милана Недића, пре свега зато што су поједини истакнути збораши учествовали на њиховој изради. Међу најзначајније идеологе Збора, поред Љотића, свакако спадају и Милосав Васиљевић, др Димитрије Најдановић, др Стеван З. Иванић, др Ђоко Слијепчевић и Момир Николић. Општа места у њиховој идеологији била су негација парламентарне демократије, либералне политичке и економске доктрине Запада, индивидуализма, а уздизање традиционалних вредности, Светосавља, српског сељака, заједништва и култа вође. Са становишта зборашких идеолога, представнички систем са општим правом гласа и парламентарном орговорношћу извршне власти био је виђен као потпуно промашен политички систем. Критика се базирала на основама да се не може сваком лицу поверити одлучивање о

¹³⁰ Писма се чувају у Архиву Југославије, у збирци: „Збор Димитрија Љотића“ (115). Писма су погрешно заведена као Љотићева писма Милану Масаловићу. Она су заправо упућена Недићу, што се види и на основу карактеристичног поздрава са краја писма: „љуби те твој брат“, али их је Љотић слао на руке Милошу Масаловићу, члану Збора и шефу Недићевог кабинета.

¹³¹ АС, БИА, II/69, *OB. SLUŽBA SDK I „ZBORA“*.

¹³² Исто.

националним интересима, јер нису ни сви људи дорасли тако сложеном задатку.¹³³ Критика либералног капитализма подразумевала је критику либералне економије карактеристичне за Западну Европу и САД, уз основни постулат да је профит преузео контролу над људским душама. У тим разматрањима се ишло и у крајности, па је Љотић тврдио да су марксизам и капитализам два рођена брата близанца, јер оба почивају на принципима индивидуализма и прерасподеле вишка вредности.¹³⁴ На пољу критике марксизма, комунизма и материјализма, Љотићу и његовим следбеницима често се придруживао и већи број конзервативаца који нису били чланови Збора, посебно из редова свештенства и монаштва Српске православне цркве.¹³⁵ Ово је нарочито погодвало политичким циљевима Збора, јер су свештена лица имала велики углед на селу и у мањим местима, мада треба истаћи да идеје Збора никада нису биле широко прихваћене од стране становништва, што уосталом и показују изборни резултати. У складу са таквим тенденцијама и прожет православним мистицизмом, велики број зборашких текстова представљао је град као извор зла и декаденције, позивајући Србе да се врате коренима: селу и природи.¹³⁶ Снажно се инсистирало на човековој органској припадности селу и

¹³³ На овоме је посебно инсистирао Васиљевић, који је сматрао да се тиме политика „свлачи у блато” и да се од ње прави „нека врста забаве за гомилу” (М. Васиљевић, „Демократија или аутократија“, *Наша борба*, бр. 14, Београд 1941; и М. Васиљевић, „Проблем старешине“, *Наша борба*, бр. 33, Београд 1942). Љотић је свој став о демократији изрекао још 1935. године, у новинском чланку „Браниоцима демократије“, тврдећи да „ако се под демократијом подразумева такав облик владавине, који се заснива са једне стране само на општем и једнаком праву гласа, а са друге стране на парламентаризму, онда ми признајемо отворено да смо против такве демократије” („Браниоцима демократије“, *Отаџбина*, бр.11, 1935).

¹³⁴ Димитрије Љотић, „Марксизам и капитализам“/одломак из дела: „Из мог живота: други део“/, објављено у: Димитрије В. Љотић, *Сабрана дела*, књ. 11, Београд 2001, стр. 212.

¹³⁵ Превасходно се мисли на тзв. „Богомољачки покрет”, на чијем је челу стајао епископ жички Владика Николај Велимировић. Овај вернички ред основан у Сремским Карловцима крајем 19. века имао је преко 50.000 чланова још средином 20-их година прошлог века. Богомољци су се строго придржавали постова и црквених обичаја, облачили се скромно и често живели у заједницама, проповедајући сексуалну апстиненцију и целибат, као и уздржавање од уживања у дувану и алкохолу (*Историја приватног живота у Срба од средњег века до савременог доба*, ур: М. Поповић, М. Тимотијевић и М. Ристовић, Београд 2011, стр. 500). Димитрије Љотић је од 1935. године био члан Браничевског епархијског савета, који га је делегирао за члана Патријаршиског савета СПЦ у Београду. Честим боравком међу свештеним лицима, посебно епископима и другим члановима Патријаршиског савета, он је стварао проходност своме покрету у редовима свештенства и регрутовао нове чланове Збора. Због своје религијске праксе Љотић је имао надимак „Мита Богомољац“. За детаљнији приказ видети: М. Stefanović, *Zbor Dimitrija Ljotića*, Beograd 1984, str. 31.

¹³⁶ Критика града и урбане културе била је изузетно присутна у зборашким текстовима: „Данас је град велики и отровни паук са мрежом и сисаљком у души и срцу народа. Данас је град кужно збориште белосветских пустилова. Данас је град жива рана разврата. Данас је град пун порока и легло свих душевних болести. Кроз данашњи град теку мутне реке олоша...Данас је град измет подчовека“ (Д. Најдановић, „Град-разград“, *Хришћанска мисао*, 3/1937).

природи, али и на потреби да се живот и сви његови аспекти организују и одвијају у одређеним „органиским целинама”. Много простора посвећено је разрађивању органске организације рада, у чему се посебно истицао Милосав Васиљевић. Решења која је он предлагао подрзумевала су потпуно државно руковођење привредним токовима, планску привреду корпоративног типа, у којој би радници и послодавци живели у највећој слози, а корист од привређивања била би праведно распоређена у читавом друштву. Највећи део теоријских разматрања везаних за организацију рада Васиљевић је током окупације унео и у своје реферате за Српски цивилни/културни план, а било је предвиђено да она постану и део наставног програма у школама и на Универзитету.

Осим у политичким организацијама, српски десничари (од којих су многи током рата ступили у колаборацију) окупљали су се и деловали у различитим друштвима и културним организацијама.¹³⁷ Једна таква организација био је Југословенски антимарксистички комитет, који до данас није био у довољној мери предмет истраживачког интересовања историчара. Ова организација одржала је своју прву редовну годишњу скупштину у јануару 1936. године у Београду, а међу њеним члановима и руководиоцима нашли су се Милан Л. Поповић, Владимир Велмар-Јанковић, Павле Грегорић и Станислав Краков.¹³⁸ На челу комитета налазио се Поповић, док су истакнуте задатке везане за организовање пропаганде имали Краков и Велмар-Јанковић као идеолози, те Павле Грегорић као штампар. Изузев повремених издавања сопственог листа и анти-марксистичких брошура, комитет се ангажовао и у међународним анти-марксистичким круговима: Роксанда Гавриловић била је послата на конференцију Лиге жена за борбу против комунизма у Женеву 1936., а Бошко Богдановић учествовао је у

¹³⁷ Академик Милорад Екмечић назива оваква удружења „цивилним друштвом“, тј. мрежом грађанских организација покренутих у оквиру приватне иницијативе, са друштвено и национално корисним циљем. Он је за непостојање довољног броја оваквих друштава у међуратној Југославији сматрао да је „главна политичка слабост југословенске државе“ (М. Екмечић, *н. д.*, стр. 401).

¹³⁸ Милан Поповић (1883–1945) у младости је био један од оснивача „Словенског југа“, а студирао је право и теологију. Након учешћа у Балканским ратовима и пропагандне подршке српској страни осуђен је од аустро-угарских власти на 13 месеци затвора. Након Првог светског рата наставља са политичком каријером, а сенатор постаје 1934. године. Од 1936. године био је *spiritus movens* Антимарксистичког комитета, а након Априлског рата постаје сарадник мађарског окупатора и посланик у Хортијевом парламенту. Ухапшен је и погубљен након ослобођења. Павле Грегорић студирао је права у Грацу и био власник једне од бољих београдских штампарија средином тридесетих година. Није био у ближем сродству са Данилом и Флоријаном Грегорићем. Међу руководиоцима покрета кратко се налазио и Светолик Савић, уредник листа *Балкан*, али је већ током фебруара 1936. године поднео оставку, сматрајући да се акција не спроводи довољно енергично (АС, БИА, III-110).

раду Антикомунистичког конгреса у Женеви 1937. године.¹³⁹ У грађанском рату у Шпанији Југословенски антимакистички комитет подржавао је снаге генерала Франка и иступао је пропагандно у његову корист. На основу дела архивске грађе може се уочити да је комитет уживао извесну подршку владе Милана Стојадиновића, као и да се сукобљавао у јавности са другим антикомунистима, превасходно са листом „Балкан“ и његовим уредником Светоликом Савићем.¹⁴⁰

Најзначајнија национална организација у чијем је деловању и српска десница узела учешће био је Српски културни клуб (СКК) на челу са академиком Слободаном Јовановићем. Овај клуб окупљао је српску националну елиту: његови чланови били су истакнути интелектуалци, уметници, политичари најразличитијих идеолошких усмерења, високи државни чиновници, официри и индустријалци.¹⁴¹ Настанак СКК нераскидиво је повезан са питањима организације културне и националне делатности, али и преуређења југословенске државе које је постало актуелно средином тридесетих година. Према је клуб основан још 1937. године, са интензивнијим политичким радом почео је као одговор на формирање Бановине Хрватске.¹⁴² Политичка и културна активност клуба одвијала се у

¹³⁹ Архив Југославије, фонд: Стална делегација при Друштву народа у Женеви (159), 34-9-10 (Допис начелника Политичког одељења Министарства иностраних послова М. Д. Смиљанића Краљевској сталној делегацији при Друштву народа од 25. маја 1937. године). Овом приликом захваљујем колеги Срђану Мићићу који ми је указао на постојање и значај наведеног документа.

¹⁴⁰ И сами жестоко антикомунистички острашћени, директори листа „Балакан“ Светолик Савић и Крета Цицварић, немилосрдно су се обрушавали на Југословенски антикомунистички комитет, оптужујући га за недостатак енергије и лоше вођење антимакистичке акције у земљи („Антимакисти код нас: Они који су се примили овог посла боље да су место тога образовали певачко друштво“, *Балкан*, бр. 107, год. XX, стр. 1). Савић је очигледно имао личне размирице са руководством Комитета, а о његовој конфликтној природи сведочи и чињеница да је икључен из чланства Срнао у јулу 1924. године.

¹⁴¹ Међу 70 оснивача СКК било је чак 23 универзитетска професора, 5 ректора Универзитета у Београду, председници Касационог и Апелационог суда, више опуномоћених министара или помоћника министара, челници банкарских и индустријских комора. О надстраничком карактеру клуба уверљиво сведочи чињеница да су се међу његовим истакнутијим члановима нашли републиканци Драгиша Васић, Младен Жујовић, Војислав Вујанац, демократа Никола Стојановић, Драгослав Страњаковић који је нагињао левичарским идејама, али и личности које су биле снажно десничарски профилисане, попут нпр. Владимира Велмар-Јанковића (више о оснивачима СКК у: Небојша А. Поповић, *Слободан Јовановић и југословенска држава*, Београд 2003, стр. 212–213; Борис Милосављевић, „Питање покретача и оснивача Српског културног клуба“, *Токови историје*, 1/2012, стр. 27–50). Према информацијама објављеним у књизи *Масони у Југославији (1764–1980)* чак 29 од 70 оснивача Српског културног клуба припадало је некој од југословенских масонских ложа (Zoran Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980)*, Beograd 1984).

¹⁴² На основу историјских извора и објављене литературе стиче се утисак да је у првим годинама рада тежиште активности СКК било на организовању културне агенде и националног просвећивања. Председник клуба Слободан Јовановић негирао је политички карактер СКК, истичући да је реч о надстраничкој, национално-културној организацији која нема политичке претензије. Међутим, на основу увида у теме и

циклусима предавања и трибина широм Краљевине Југославије, а у Београду је излазио *Српски глас*, званични лист клуба.¹⁴³ Основни правац идеолошког деловања СКК био је садржан у паролама „јача Српство-јача Југославија“ и „Срби на окуп!“, уз ограду да делатност клуба није уперена против „браће Хрвата“.¹⁴⁴ Политичка активност клуба одвијала се у форми надстраничног активизма, уз императивни захтев српским странкама и политичарима да се уједине око националних интереса, као што су то већ урадиле њихове хрватске и словеначке колеге.¹⁴⁵ Главни политички циљ СКК била је ревизија споразума Цветковић-Мачек и стварње посебне српског територијалне јединице у Краљевини Југославији. Колико је формирање Бановине Хрватске деловало трауматично на неке од водећих српских националиста сведочи и преписка између Слободана Јовановића, Димитрија Љотића и Аце Станојевића у пролеће 1940. године.¹⁴⁶ Љотић и Јовановић разматрали су могућност оснивања свесрпске националне странке чија ће улога бити заштита српских интереса у новоствореним условима.¹⁴⁷ Као реакција на растући национализам Хрвата и њихове даље захтеве за проширењем граница и аутономије Бановине Хрватске јавили су се у *Српском гласу* и текстови анти-хрватске природе, који су пратили расположење српског становништва у земљи. Замерано је извођење позоришних и музичких дела хрватских аутора у Београду, уз опаску да се за читав период заједничког живота у новој држави у Загребу изводила само једна опера српског аутора.¹⁴⁸

садржај одређених предавања које је СКК организовао у том периоду, као и иступања његових истакнутих чланова у јавности, уочава се да су извесне активност клуба имале снажну политичку ноту. Уп: Ljubodrag Dimić, „Srpski kulturni klub između kulture i politike“, *Književnost*, god. 48, sv. 9/10, Beograd 1993, str. 858–903; Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I, Београд 1996, стр. 506–561; Небојша А. Поповић, *н.д.*, стр. 211–232; Борис Милосављевић, „Питање покретача и оснивача Српског културног клуба“, *Токови историје*, бр. 1/2012, стр. 27–50.

¹⁴³ Сви објављени бројеви „Српског гласа“ приређени су, уз уводну студију, и прештампани у: Милун Стијовић, *Српски глас*, Нови Сад 2004.

¹⁴⁴ *Српски глас*, бр.6, 21. децембар 1939. године, стр. 2.

¹⁴⁵ *Српски глас*, бр.1, 16. новембар 1939. године, стр. 1.

¹⁴⁶ Део ове преписке чува се у Архиву Југославије, фонд: Збор Димитрија Љотића: писмо Слободана Јовановића Димитрију Љотићу од 6. децембра 1939, писмо Слободана Јовановића Димитрију Љотићу од 7. априла 1940. године

¹⁴⁷ Сложили су се око основних начела, а за личност вође овог покрета означили су старог радикала Ацу Станојевића (1852–1947), кога је Љотић и писмено молио да се прихвати ове дужности, али се то није догодило (писмо Љотића Станојевићу од 15. априла 1940. године чува се у Архиву САНУ, Заоставштина Милана Живановића, 14434/876)

¹⁴⁸ Светомир Настасијевић, „Премијера хрватске опере 'Никола Шубић Зрињски' у београдској опери“, *Српски глас*, бр. 1, 16. новембар 1939. године, стр. 10. Концепт који је заговарао СКК подразумевао је окретање српском националном репертоару и његовом уметничком развијању, што је касније и покушано за време окупације (Непотписани чланак „Позориште“, *Српски глас*, бр. 8, 4. јануар 1940. године, стр.16).

Делимични изливи ксенофобије могу се приметити и у бројним чланцима којима се критикује рад Радио Београда, коме је замерана мала заступљеност српских аутора у музичком програму. Странице *Српског гласа* није заобишла ни, у том тренутку већ дуже времена присутна, критика савремене српске књижевности, за коју је истицано да се налази на беспућу, да се однародила и да се „повела за псеудокултуром западних народа“. У циљу постизања културног и духовног препорода захтевано је враћање традиционалним вредностима, у првом реду богатој српској културној баштини и Светосављу.¹⁴⁹ Посебна пажња била је посвећена прогону ћирилице у Бановини Хрватској, у оквиру које је вођена жива полемика са Матицом хрватском и њеним листом „Обзор“. Иако су се међу члановима Српског културног клуба нашли и многи касније истакнути колаборационисти (попут Јонића, Велмар-Јанковића али и неколицине идеолошки неутралних високих функционера домаће управе за време окупације, попут економисте др Гојка Грђића), битно је истаћи да они нису имали водећу улогу у организацији и раду клуба, већ су махом остајали на његовим маргинама. СКК не може бити окarakterисан као чисто десничарска организација, иако се у његовом раду уочавају елементи политичке деснице. Чињеница да се неке од вредности и политичких идеја за које се залагао Српски културни клуб могу уочити и у идеологији ЈНП Збор и код независних српских десничарских интелектуалаца умногоме верно сведочи о неопходности промене тешког друштвеног и културног стања у Краљевини Југославији у последњим међуратним годинама.

¹⁴⁹ У оквиру ових настојања у *Српском гласу* објављено је неколико текстова архимандрита Јустина Поповића. У целини сагледано, писање *Српског гласа* и делатност СКК имале су прилично световни карактер, у коме текстови ове природе представљају реткост. Позната је и чињеница да је Владимир Велмар-Јанковић након неколико радикално националистичких предавања под покровитељством СКК дошао у сукоб са Владимиром Ћоровићем, чланом најужег руководства клуба, услед којег је морао да се повуче из његовог активног рада (Историјски архив Београда/Иаб/, фонд: БдС, Ј-87).

II

СРБИЈА ПОД НЕМАЧКОМ ОКУПАЦИЈОМ

Априлски рат: слом и подела Краљевине Југославије и страдање српског народа

Пуч од 27. марта, праћен општенородним манифестацијама антинемачког и антифашистичког расположења, изазвао је моменталну реакцију у политичком врху Трећег рајха. Као што је накнадним истраживањима утврђено, Хитлер је још истог дана, у вечерњим часовима, сазвао састанак политичког и војног руководства нацистичке Немачке, на коме је донета одлука о ступању у рат са Југославијом.¹⁵⁰ Срж ове одлуке односио се на кажњавање Срба због вероломности и преврата, услед чега је и одлучено да се Југославија разбије, у Хрватској успостави усташки режим, а значајни делови југословенске државне територије буду припојени суседима. Мусолини је добио налог од Хитлера да реактивира усташки покрет на челу са Павелићем и припреми га за долазак на власт, док су остали савезници Рајха о будућности Југославије и сопственој улози у предстојећим дешавањима упознати на састанку одржаном у Бечу.

У Београду се пучистичка влада налазила у све тежем положају. Док је јавност била заокупљена изјавама краља Петра о ступању на дужност и изливима родољубивих осећања¹⁵¹ генерал Симовић, председник југословенске владе, знао је да се од Британаца

¹⁵⁰ Детаљније о томе: Bogdan Krizman, *Hitlerov "Plan 25" protiv Jugoslavije : Jugoslavija u svijetlu "nürnbergskih dokumenata"*, Zagreb 1953.

¹⁵¹ Након 27. марта пучистичка влада је, свесна могућности да Немачка буде испровоцирана и оружаном нападне Југославију, завела стриктну контролу над штампом. Илустративан пример је писање једног од најуглеђенијих листова у земљи, „Политике“, у периоду од 27. марта до 6. априла 1941. године. У

не може очекивати адекватна војна помоћ у случају рата са Осовином. Иако је нова влада покушала да пошаље позитивне сигнале у Берлин, истичући да је пуч унутрашње политичко питање и да ће се Краљевина придржавати преузетих међународних обавеза, у немачкој амбасади већ се увелико налазио само отправник послова, који је такође избегавао контакте са југословенским властима. До Београда су допрле вести о Гебелсовој пропаганди која је оптуживала Југославију за малтретирање становништва немачке националности, што је био већ виђен сценарио који је претходио немачким агресијама у другој половини тридесетих година. Држање хрватских политичких представника такође је било проблематично: др Влатко Мачек са закашњењем се придружио влади у којој је изабран на место потпредседника. Познато је да су му Немци пре тога нудили покровитељство за отцепљење Хрватске, чија би заштита била коришћена као повод за немачку ратну интервенцију, али их је он ипак одбио и допутовао у Београд. Пучистичка влада налазила се у стању страха и паралисаности: рат је био све извеснији, али власти нису смеле да врше јавну општу мобилизацију нити да алармирају јавност, како се то од стране Немачке и Италије не би протумачило као провокација или акт непријатељства. О сложеној ситуацији и колективној психози у Југославији тих дана уверљиво сведоче мемоари савременика, као и писање тиражног дневног листа „Политика“, у коме се углавном писало о народном одушевљењу за краља Петра и споредним друштвеним темама, да би тек почетком априла осванули (а и тада на неупадљивим страницама и у неутралном тону) текстови о техникама заштите од бомбардовања, замрачивању и сл. Власти су покушавале да становништву одагнају страх од рата, истичући југословенску ратну неутралност и тобожње новопронађено (након ступања краља Петра и нове владе на власт) народно јединство, о чему сведочи и илустрација „Наш домаћи мир“, која је, не слутећи трагедију која ће уследити, објављена у издању листа „Политика“ за 6. април 1941. године.¹⁵²

„Политици“ су тих дана доминирали садржаји о краљу Петру, велики огласи-честитке којима су различите националне организације (Народна одбрана, Соко Краљевине Југославије, Удружење четника и други) поздрављале долазак младох монарха на престо, као и различити текстови о братству и слози југословенских народа, те сервисне информације.

¹⁵² Неразумевање околности и историјског значаја догађаја са краја марта било је карактеристично за водеће кругове југословенског друштва. За дан у коме је почео рат (6. априла 1941. године), председник владе генерал Симовић заказао је венчање своје кћери, а истог дана требало је да буде свечано отворен и нови стадион СК „Југославија“ у улици Љутице Богдана, у који је, према казивању руководства клуба, било

Други светски рат на простору Југославије почео је ваздушним нападима нацистичке авијације на Београд и стратешка упоришта широм земље у раним јутарњим часовима, 6. априла 1941. године.¹⁵³ Од првог тренутка Априлског рата југословенске снаге трпеле су велике губитке и налазиле се у повлачењу, док је агресор непрестано надирао остављајући ужасавајући ефекат за собом. Срж југословенског ратног плана био је да се омогући сценарио из Првог светског рата: повлачење у Грчку где би дошло до спајања са савезничким снагама. Улога Треће армијске области (са седиштем у Скопљу), на чијем се челу налазио генерал Милан Недић, требало је да буде пресудна у овом погледу. Међутим, развој ратне ситуације, прекид комуникација, свеопште разарање и дејство пете колоне посебно оличене у масовним дезертерствима у Хрватској онемогућиле су реализацију овог плана.¹⁵⁴ Сећања савременика бележе мучан осећај опште конфузије, изузетно лоше припремљености војске и врховне команде за рат, вишедневни период апсолутне изолованости од било каквих информација, панику међу становништвом и хаос који је настајао пред очима људи немоћних да на било који начин утичу на развој ситуације. Милан Јовановић Стоимировић забележио је у свој дневник 6. априла да је народ већ након првог удара нацистичких бомбардера псовао пучисте и владу, да су истог дана почеле масовне пљачке у паузама између ваздушних напада на Београд, а угледавши опште расуло официра и жандарма испед горуће зграде Министарства унутрашњих дела записао је: „Потпун хаос и одсуство сваке команде је допуштало да се пред мојим очима

уложено 2.8 милиона динара (Архив Србије/АС/, фонд: Министарство просвете и вера /Г-3/, ф. 783: Писмо СК Југославија заменику комесара Министарства просвете од 24. маја 1941. године).

¹⁵³ Више о Априлском рату у: *Априлски рат 1941: зbornik dokumenata*, I, priredio: Vojnoistorijski institut, redaktor: Dušan Gvozdеновић, gl. odg. urednik Fabijan Trgo, Beograd 1969; *Априлски рат 1941: зbornik dokumenata*, II, priredio Antun Miletić, gl. odg. urednik Fabijan Trgo, Beograd 1987; Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: uzroci i posledice poraza*, I-II, Beograd-Ljubljana-Titograd 1982.

¹⁵⁴ О расулу Четврте армије у Хрватској, паду Прве армијске области и душевним слововима које су ови догађаји изазвали код бројних војника и официра сведоче и три мемоарска дела које је приредио др Миле Бјелајац: Богољуб С. Илић, *Мемоари армијског генерала: 1898–1942*, приредио Миле С. Бјелајац, Београд 1995; Mile Bjelajac, Predrag Trifunović, *Između vojske i politike: biografija generala Dušana Trifunovića*, Beograd, 1997; Миле С. Бјелајац, *Генерал Драгиша Пандуровић: живот и сведочења*, Београд, 2007. Дезертерства, саботаже и непостојање готово никаквог отпора на простору Прве армијске области означио је као један од главних разлога за пораз југословенске војске у Априлском рату и Велимир Терзић, у већ навођеној монографији. Ова Терзићева тврдња, утемељена на историјским изворима и изврсно познавању ратних дешавања, погрешно је тумачена као излив српског национализма и антихрватски манифест у социјалистичкој Југославији, а најалост, код појединих еминентних аутора и у најскорије време (Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд 2013, стр. 295).

развија најбеднији приказ који сам видео у своме животу“.¹⁵⁵ Више различитих сећања и мемоара сведока ових догађаја описују после колико напора и разноврсних перипетија су војни обвезници стизали до својих јединица или положаја према ратном распореду, што уверљиво сведочи о великом степену расула у војној команди – што је било незамисливо свега четврт века раније.¹⁵⁶ Потпуна одсеченост од било каквог веродостојног извора информација погодвала је ширењу најразличитијих гласина међу војском и народом, од тобожњег савеза са Русима, успостављања заједничког фронта са Енглезима у долини Струмице до невероватних тврдњи о запоседању северне Албаније.¹⁵⁷ Велики део војске који се налазио на територији Србије уопште није имао информацију где се заправо налази фронт и какво је стање на бојишту; један одсек Врховне команде који се налазио стационаран у Љубовији имао је 10. априла тек наговештаје да Немци надиру ка Скопљу и Нишу, али су то биле непотврђене информације. Истог дана бивши пуковник аустро-угарске војске Славко Кватерник прогласио је, у присуству немачких војних и политичких званичника, стварање Независне Државе Хрватске (НДХ), творевине која ће постати вечни симбол геноцида на Балкану.¹⁵⁸ Југословенска војска поражена је убедљиво и срамно: озбиљног супротстављања непријатељу практично није ни било.¹⁵⁹ Похвале вредан отпор пружила је само неколицина појединаца, чије се деловање пре може

¹⁵⁵ Милан Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936–1941*, Нови Сад 2000, стр. 477.

¹⁵⁶ Јовановић Стоимировић запазио је нетачност списка војних обвезника којима су официри располагали, јер је на списку своје јединице нашао имена два пре рата упокојена познаника, док се он лично није налазио на њему, јер је био рођен пре 1900. године. Хватање везе са командом и јединицом по распореду био је тежак и мукотрпан задатак и за Милана Ђоковића, о чему је оставио белешку у својим сећањима (*Онај стари Београд*, Београд 2009).

¹⁵⁷ Милан Јовановић Стоимировић, *н.д.*, стр. 480.

¹⁵⁸ О усташама, НДХ и геноциду над Србима 1941–1945. године видети: Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska: 1941–1945*, Zagreb-Rijeka 1977; Bogdan Krizman, *NDH između Hitlera i Musolinija*, Zagreb 1986; Милан Кољанин, „Идеологија и политика уништења Срба у НДХ“, *Војноисторијски гласник*, 1/2011, стр. 66–91; *Досије о генези геноцида над Србима у НДХ*, приредио: Василије Ђ. Крестић, Нови Сад 2009; Filip Škiljan, „Progon Srba iz Zagreba i oduzimanje srpske imovine 1941. godine“, *Токови историје*, 1/2013, стр. 85–115.

¹⁵⁹ Силина пораза и страшне последице које је произвео оставили су дубок утисак на савременике, што се јасно уочава и на примеру дневничких и мемоарских записа из времена окупације. Сачувано је више необјављених естензивних (на више десетина страница написаних) осврта на узроке пораза у Априлском рату и државног слома који је уследио. Видети: „Зашто смо пропали у рату 1941“ (АЈ, фонд: Збирка Илије Пржића, фасцикла бр. 2), „Мемоари Недићевог сарадника који се налази у Аустрији“ (АС, фонд: БИА, II-5), Душан Т. Симовић, „Успомене–аутобиографија: Прилог за историју Југославије у првој половини XX века“, Други део, стр. 46–51 (Hoover Institution Archives, фонд: Dušan T. Simović papers, 1941–1962, box 2, folder 1). Милан Јовановић Стоимировић такође се често враћао узроцима слома у дневнику вођеном за време окупације (Библиотека Матице Српске, Рукописно одељење, Дневник Милана Јовановића Стоимировића 1941–1945 у рукопису).

окарактерисати као индивидуални чин херојства, него уобичајно извршавање ратних задатака. Југословенска влада повлачила се, заједно са краљем Петром, у унутрашњост земље, у области данашњих република Босне и Херцеговине и Црне Горе. Услед немогућности да се настави отпор агресији Осовине, али и из страха за сопствену егзистенцију и потребе да се сачува антифашистички капацитет земље у међународним односима, одлучено је да влада и краљ напусте земљу, а да се војсци наложи ступање у преговоре о капитулацији.

Епилог безусловне капитулације која је потписана 17. априла 1941. године у згради некадашњег посланства Чехословачке у Београду био је противправно разбијање Југославије и подела њених територија. Након формалне предаје југословенске војске нацистичка Немачка спровела је у дело одлуке са састанка у Бечу: Мађарска је заузела део Војводине (Банат је остао прикључен територији под влашћу Војног заповедника у Србији, али је током целе окупације уживао висок степен самоуправе), Бугарска читаву југословенску Македонију, пиротски и врањски округ, док је Италији припала Црна Гора, део Косова и Метохије и знатан део Далмације. Немачка је анектирала већи део Словеније у коме је убрзо отпочео процес интензивне денационализације и германизације становништва, док су у састав новостворене усташке државе ушле територије данашње Босне и Херцеговине и цео Срем са Земуном.¹⁶⁰ Остала територија, која је својим обимом у великој мери одговарала предкумановској Србији (уз додатак Баната и северног Косова, у којима је локално становништво уживало широку аутономију), проглашена је територијом немачког Војног заповедника у Србији.¹⁶¹ У фокусу овог рада налазе се управо дешавања и историјат ове окупиране области Краљевине Југославије, док ће осталим областима, раду владе у емиграцији и деловању покрета отпора бити посвећена пажња у оној мери у којој су утицали на дешавања везана за основни предмет истраживања: владу Милана Недића, њену идеологију, културну политику, друштвено-политичке пројекте и елемент праксе у њима.

¹⁶⁰ Источни Срем прикључен је територији НДХ тек у јесен 1941. године, до тада се налазио под контролом Војног заповедника у Србији.

¹⁶¹ Детаљније о површини територије и броју становника окупиране Србије: Dragan Aleksić, „Površina i broj stanovnika na području vojnoupravnog komandanta Srbije“, *Tokovi istorije*, br. 1-4/1999, str. 144–150.

Окупациони апарат и живот становништва на простору под јурисдикцијом Војног заповедника у Србији

Иако је југословенски простор дуже од деценије на различите начине фигурирао у немачким плановима за прекрајање политичке карте Европе одлука о разбијању Југославије и политичком преуређењу њеног простора донета је у нацистичком врху тек у току припрема за ратне операције. Стога је образовање окупационих установа у Србији извршено без претходног плана, јер рат са Југославијом (за разлику од других ратова које је Осовина водила до априла 1941. године) није био претходно планиран. Прве мере предузете у циљу успостављања окупационог система спроведене су 3. априла 1941. године, када је Одељење ратне управе Команде позадине немачке Копнене војске издало наређење о формирању руководећег органа целокупне управе за немачко окупационо подручје у Југославији.¹⁶² За време ратних операција нису формиран привремени органи управе, већ су управу која је била у надлежности Команде копнене војске на терену спроводили команданти II и XII немачке армије. На окупираним територијама издато је наређење о задржавању локалне управне власти, а државни чиновници имали су обавезу да наставе рад.¹⁶³ У складу са немачким Законом о народној одбрани (из 1938.) одмах после капитулације југословенске војске, у Србији је 20. априла 1941. године оформљен Штаб војноуправног команданта, који је представљао највишу инстанцу окупационе

¹⁶²Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*, Beograd 1979, str. 33–34, Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, стр. 129.

¹⁶³ Командант немачких трупа у Београду издао је 14. априла „Проглас за заузету југословенску територију“. У овој објави становништво је обавештено да је за његову сигурност убудуће одговорна немачка војна сила. За саботажу и дела насиља, ширење пропаганде и помагање бекства у неокупиране области, као и за увреду немачке војске и њених заповедника била је забрањена строга казна. Државној администрацији, трговцима и занатлијама наложено је да, у општем интересу, наставе са обављањем својих редовних дужности и забрањено казном уколико се организује намерна обустава рада или се радње затварају без разлога. Становништву је наређено и да хитно преда сво оружје које има у поседу („Проглас за заузету југословенску територију“, *Општинске новине*, бр. 12, 24. април 1941., стр. 2).

управе.¹⁶⁴ Штаб је у име Команде копнене војске на окупираној територији вршио сву власт: извршну, судску и законодавну, а био је смештен у Београду, у згради Народне Скупштине.¹⁶⁵ Штаб војноуправног команданта у Србији био је највиши орган управе и биле су му подређене све остале окупационе организације које су деловале на територији Србије. Међутим, за спровођење низа управних задатака биле су основане посебне установе, које су, иако под формалном јурисдикцијом Војноуправног команданта Србије, заправо биле одговорне својим матичним институцијама у Немачкој. Својим самосталним деловањем у односу на Штаб војноуправног команданта, издвајале су се: обавештајне службе, Управни штаб, Опумоћеник Министарства спољних послова при Војноуправном команданту Србије и установе за експлоатацију привреде.¹⁶⁶ Услед недовољно јасно дефинисаних области деловања, долазило је до честих преклапања надлежности и сукоба унутар самог окупационог апарата. Функционисање окупационог режима је у великој мери зависило од односа снага поједних окупационих чиновника и установа, али и политичке позиционисаности њихових матичних институција у Трећем Рајху. Међутим, и поред недефинисаног међусобног односа и преплитања надлежности,¹⁶⁷

¹⁶⁴ Два дана касније, 22. априла 1941. године, генерал Хелмут Ферстер (Helmut Fērster) преузео је дужност Војног заповедника у Србији. Истовремено су своје дужности преузели и државни саветник Рајха др Харалд Турнер и специјални опумоћеник за привреду Франц Нојхаузен, генерални конзул („Војни заповедник Србије преузео је власт“, *Општинске новине*, бр. 12, 24. април 1942. године, стр. 1).

¹⁶⁵ На челу ове институције су се, за њеног постојања, нашла петорица немачких генерала: генерал-потпуковник Хелмут Ферстер од 22. априла до 4. јуна 1941, генерал-мајор Лудвиг фон Шредер (Ludwig von Schröder) од 4. јуна до 18. јуна 1941. (погинуо у авионској несрећи), генерал-мајор Хајнрих Данкелман (Heinrich Dankelmann) од 18. јуна до 9. октобра 1941, од 19. септембра сва овлашћења пренео на генерала Бемеа, генерал Франц Беме (Franz Böhme) од 19. септембра до 4. децембра 1941, са специјалним задатком гушења устанка и генерал артиљерије Паул Бадер (Paul Bader) од 4. децембра 1941. до краја окупације. О њима детаљније: Вељко Ђурић, „Ко су били немачки војноуправни команданти Србије 1941–1944. године“, *Војноисторијски гласник*, 3/1996, стр. 161.

¹⁶⁶ Ове институције биле су одговорне Јоакиму фон Рибентропу, министру спољних послова Рајха и Херману Герингу, Специјалном опумоћенику за четворогодишњи план привреде. Персонална решења у овим областима окупационог режима довођена су, између осталог, и по линији личног пријатељства и афилијације са вођама централе у Немачкој. Познато је да је Нојхаузен Герингу из окупиране Србије слао златне полуге као рођендански поклон (Д. Алексић, „Франц Нојхаузен и привредна политика нацистичке Немачке у Србији“, *Токови историје*, бр. 1-2/2008, стр. 301–318).

¹⁶⁷ Проблем преплитања надлежности унутар окупационог система уочен је и истакнут у свим значајнијим објављеним истраживањима која су се бавила окупацијом Србије 1941–1944. године. О томе колику је конфузију стварало овакво стање окупаторског управног апарата сведочи и анкета коју је у јесен 1943. године спровео Специјални опумоћеник Министарства иностраних послова за Југоисток Херман Нојбахер међу среским начелницима у Србији. Ово истраживање, које је прослеђено Војном заповеднику, потврђује да се српска локална самоуправа жалила на преплитање надлежности, итичући при том да „стално долазе противречна наређења разних немачких надлештава, па чак и претње српским властима због општења са

током читавог периода окупације, немачки окупациони систем имао је два јасно дефинисана приоритета: безбедност сопствених трупа и несметану експлоатацију привреде.

Територија која се налазила под јурисдикцијом Војноуправног команданта Србије подлежала је одредбама немачког казног права.¹⁶⁸ Поред овог стандардизованог законског оквира, за случајеве саботаже, неизвршавања наређења или других кривичних дела, за становништво је важио ратно-војни закон, који је често допуњаван упутствима Војноуправног команданта.¹⁶⁹ Из практичних разлога, Штаб Војноуправног команданта Србије био је подељен на Војни (Командни) штаб и Управни штаб (који је до формирања Недићеве владе обављао и функцију владе у земљи). Управни штаб био је највиша инстанца цивилне управе на територији окупиране Србије. Основан је крајем априла 1941. године, са циљем да до даљег обавља функцију земаљске владе, организује државну администрацију и полицијске јединице и уређује свакодневни живот у земљи. На челу штаба налазио се др Харалд Турнер (Harald Turner), који је уз себе имао велики број искусних оперативаца, предратних чиновника Рајха, који су током рата углавном вршили функције у окупационим управама широм Европе.¹⁷⁰ У пракси је Турнер, заправо, био нека врста цивилног гувернера Србије. Осим поменутих надлежности, Управни штаб је радио на изради закона које је објављивао Војни заповедник у Србији, а вршио је и надзор над домаћом управом.

У административном погледу, територија над којом је Војни заповедник Србије вршио власт била је подељена на четири војно-управне области (фелдкомандатуре¹⁷¹).

другим немачким надлештвима“ (*Nemačka obaveštajna služba*, књ. VIII, Београд 1956, док. бр. 171, стр. 357–359).

¹⁶⁸ „Наредба о увођењу немачког казног права и казних одредаба“, *Општинске новине*, бр. 13, 25. април 1941. године, стр. 3.

¹⁶⁹ О томе је становништво окупиране Србије обавестио генерал Ферстер у свом првом, кратком, прогласу, у коме је истакао: „ко се мојим заповестима не покорава, врши саботажу или друга кривична дела, поступиће се с њим по ратно-војном закону“ (Х. Ферстер, „Становницима Србије“, *Општинске новине*, бр. 12, 24. април 1942. године, стр. 3).

¹⁷⁰ Др Харалд Турнер био је од јесени 1939. саветник немачке управе у Генералном гувернману, у Пољској, а од јула 1940. до 31. јануара 1941. године налазио се на челу Војноуправног округа Париз. Након тога је именован за шефа војне управе у Грчкој, из које је убрзо дошао у Србију (АЈ, 110-2600/І, Записник са саслушања Харалда Турнера од 7. фебруара 1947). Многи чиновници окупационог апарата имали су сличан развојни пут пре доласка у Србију.

¹⁷¹ Фелдкомандатуре су имале седишта у Београду (ФК599), Ужицу (ФК816), Нишу (ФК610) и Смедереву (ФК816).

Свака од њих је имала по један заштитни батаљон и свој штаб, који је испрва био намењен управљању земљом у датој области, а од формирања Недићеве владе коришћен је за надзор над српским органима власти. Немачки окупациони систем се даље рачвао на 10 крајскокомандатура, које су основане на територији постојећих фелдкомандатура и преваходно су вршиле улогу окружних органа власти (и надзора над њима), старајући се о безбедности на окружном нивоу.

Немачке власти су на територији Србије организовале и обавештајну делатност, у којој је учествовао велики број институција и индивидуалних сарадника. Формиран је већи број служби са уско одређеним надлежностима, од којих су неке функционисале у оквиру окупационог управног система унутар Србије, док су друге биле директно подређене централама у Немачкој.¹⁷² Обавештајна служба састојала се из две основне јединице: АБВЕР-а (војна обавештајна служба) и РСХА (цивилна служба државне безбедности). Као и у самом Рајху, у оквиру полиције СИПО деловала је тајна државна (партијска) полиција Гестапо, а у оквирима контраобавештајне команде АСТ-а деловала је тајна војна полиција ГФП, која је радила независно од других немачких органа.¹⁷³

Територија Србије била је девастирана ратним дејствима, што се посебно може рећи за престони Београд, који је изузетно пострадао током априлског бомбардовања. Историјски извори најразличитије провенијенције указују да је много грађевина у граду било порушено а неки пожари започети бомбардовањем трајали су данима.¹⁷⁴ Мноштво становништва остало је без крова над главом али су егзистенцијално били угрожени и они којима су куће остале неоштећене: због оштећења водовода многи крајеви Београда

¹⁷² Неке од ових установа биле су веома активне и у месецима који су претходили рату. Видети: Milan Ristović, „Delovanje nemačke organizacije za zaštitu privrednih objekata (’Werkschutz’) u Jugoslaviji 1940.: o jednom vidu delatnosti SD“, *Vojno-istorijski glasnik*, br. 1/1986, str. 183–203.

¹⁷³ Веома разгранат и субординатно компликован систем немачких обавештајних служби, али и других органа управе, хијерархијски је приказан у монографији: *Немачка обавештајна служба*, IV, Београд 1959. Ова публикација је дуго времена служила за унутрашњу употребу у оквиру Управе државне безбедности, а, осим основних података о свакој од немачких обавештајних структура у Југославији, садржи и шематизме, факсимиле оргиналних докумената, као и спискове идентификованих сарадника. Организацијом и радом немачке полиције у Србији бавио се и др Милан Кољанин (М. Koljanin, „Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941–1944“, *Istorija 20. veka*, br. 3/2011, str. 143–156).

¹⁷⁴ Нпр. Милан Јовановић Стомировић записао је у свој дневник 6. априла да су већ након првог ваздушног удара „Теразије биле испреметане као да су преживеле вертикални замљотрес“ (М. Јовановић Стомировић, *н.д.*, стр. 477). Према званичним подацима Техничке дирекције Општине града Београда из маја 1941. године, од укупно 19.641 евидентиране зграде на територији града готово половина била је уништена или знатно оштећена у бомбардовању (Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, стр. 49).

остали су недељама без водоснабдевања. Окупатор је забранио употребу клозета и убијао животиње по улици како би се спречила епидемија заразних болести. Као додатак већ постојећим мерама било је организовано и обавезно вакцинисање градског становништва. Због оштећења саобраћајних веза и привикавања на режим окупације веће градске средине биле су одсечене од свог аграрног залеђа, што се негативно одражавало на снабдевање храном и другим основним животним намирницама, а временом је постало значајан фактор у ширењу црноберзијанског пословања. Из истих разлога јавни градски превоз није функционисао извесно време, док је железнички превоз био у прекиду услед саботажа и оштећења пруге насталих током ратних дејстава. У јеку бомбардовања и ратних операција знатан део градског становништва напуштао је своје домове и покушавао да се пребаци у викендице у унутрашњости земље или код рођака на село. Непостојање државног апарата у вакууму створеном између општенародне бежаније из првих дана рата и успостављања окупационог поретка у другој половини априла широко је злоупотребљавано. Посебно ружан и недостојан вид коришћења ратног хаоса биле су масовне пљачке продавница, радњи и приватних кућа након бомбардовања Београда,¹⁷⁵ док је пљачкање у унутрашњости било чешће усмерено на војне и здравствене објекте, па је пре успостављања окупационе управе украдена велика количина оружја из складишта некадашње југословенске војске, као и лекова и другог медицинског материјала из локалних болница.¹⁷⁶ Са успостављањем војне управе дошао је и изузетно строг (и често отворено непријатељски) однос окупационих власти према цивилном становништву. У циљу потпуне контроле над протоком информација у земљи окупатор је увео сложену, вишеслојну цензуру: поред контролисања јавне речи, радија, штампе, домаће управе,

¹⁷⁵ Сликвит опис оваквих подухвата садржан је у: Милан Банић, *Агонија Југославије. Дани слома 1941.*, Београд 1998, стр. 57. Према Милану Јовановићу Стоимировићу, прве пљачке у Београду почеле су још 6. априла у паузи између два прва ваздушна удара. Иако су грађани јавно грдили изгреднике, а жандарми и војска чак и покушали да интервенишу у првом наврату, општа пљачка постала је тужна реалност ратом захваћене Србије. Током бомбардовања изгредници су чак претресали лешеве и скидали златни накит са преминулих (М. Јовановић Стоимировић, *н.д.*, стр. 476–477).

¹⁷⁶ Више о томе: Коста Николић, *Страх и нада у Србији 1941–1944. године: Свакодневни живот под окупацијом*, Београд 2002, стр. 28. О присвајању ратних резерви из војног магацина у Ваљево запис је оставио Миленко Јовановић, говорећи о тренутцима „кад су се кафа, шећер и пиринач трпали у шта се стигло и односили трчећи да се што пре врати до тих магацина са бесплатним бакалуком. Ко све није развучио из тих магацина, и мушко и женско, и сељаци и Цигани и свет из бољих кућа: трговачких, кафецијских, чиновничких, адвокатских, занатлијских, официрских“ (Миленко Јовановић, *Заборављено време: Ваљево у годинама 1941–1944*, Ваљево 1990, стр. 18). Запис о пљачки теретних вагона у Ужичкој Пожеги од стране демобилисаних војника и локалног становништва оставио је у свом дневнику Милан Јовановић Стоимировић (М. Јовановић Стоимировић, *н.д.*, стр. 510–511).

културних и забавних садржаја, Немци су наложили чак и убијање свих голуба-писмоноша.¹⁷⁷ Становништво је путем плаката и објава Војног команданта у Србији обавештавано да се према окупаторској војсци и чиновништву мора опходити са највећим поштовањем и пружити му сарадњу, у супротном су следиле драконске казне.¹⁷⁸ Иза оваквог односа према цивилном становништву окупирани Србије стајале су одређене предрасуде и обавештајни извештаји везани за карактер и менталитет српског народа: он је означаван као вероломан, превратнички, „разбојнички“, „бандитски“ (посебно фреквентан израз у време устанка 1941. године). Уопштено посматрано, у окупационој систему могу се уочити две врсте политике према српском народу. Прва, која је била на снази током највећег дела трајања окупације, подразумевала је примену силе и политике чврсте руке према становништву. Иза ње су на терену стајале махом војне власти, а посебно је добро персонификују личности генерала Бемеа и Мајснера,¹⁷⁹ док је извор њене стварне моћи заправо био главни стан вође Рајха на челу са самим Хитлером. Друга политика подразумевала је принцип извесне политичке сарадње са српском колаборационистичком управом, тј. постепеног награђивања за остварену сарадњу и помоћ ратним интересима Немачке. Овакав однос заговарали су специјални опуномоћеник министарства спољних послова Феликс Бенцлер и, посебно, од 1943. године, др Херман Нојбахер, тзв. „летећи дипломата“, човек коме је било поверено координирање политичким приликама на целом окупираном Балкану. Они, међутим, никада нису успели да у потпуности наметну своје виђење ситуације и учине га званичном политиком окупатора, делом због Хитлерове србофобије која није јеђавала током целог рата, а делом

¹⁷⁷ Детаљан преглед свих окупаторских уредби које су се односиле на цензуру налази се у поглављу о културној политици владе Милана Недића.

¹⁷⁸ Коста Николић, *Немачки ратни плакат у Србији 1941–1944*, Београд 2012 (прво издање: Београд-Нова Пазова 2000).

¹⁷⁹ У историографији је већ деценијама присутна генерализација да су према Србима посебно били окрутни официри некадашње аустроугарске војске, који су се на тај начин светили за пораз у Првом светском рату. Ова тврдња сасвим је одржива у случајевима генерала Бемеа и Мајснера, међутим, истакнути немачки историчар Манфред Месершмит указао је да постоје и изузеци, наводећи пример генерала Глезе (Глајзе) фон Хорстенауа. Упоредити: Коста Николић, *Страх и нада у Србији 1941–1944. године: Свакодневни живот под окупацијом*, Београд 2002, стр. 35 и *Југославија у рату 1941–1945*, документарна серија, уредник: Божидар Николић, епизода 6: „Србија јесен 1941.“, РТС–РТБ 1992, изјаве немачких историчара Месершмита, Фогела и Зунхдаузена. Уопштено о ратним злочинима немачке војске на простору окупирани Србије: Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, Београд 1970. Бројне документе који сведоче о злочинима окупатора и њихових сарадника у Србији садржи и Дигитална архива Бранислава Божовића, која се чува у Музеју жртава геноцида у Београду.

свакако и због тога што је и у самом државном и партијском врху у Немачкој доминирала тврђа струја, која се противила чињењу уступака покореним народима.

На однос окупатора према становништву Србије посебно је утицао устанак који је почео у лето 1941. године и до јесени достигао неслућене размере, угрозивши шире немачке ратне планове. Као што је већ истакнуто, окупатор је још током априла 1941. године упозорио становништво да ће се у случају непослушности, „саботаже, пасивног или чак активног отпора против немачке војске“ спровести „најстрожије противмере према становништву“.¹⁸⁰ Иако су у историографији и народном памћењу најупечатљивије забележене сурове одмазде окупатора из октобра 1941., прва стрељања цивилног становништва као вид репресивних мера одиграла су се већ 17. и 20. априла у Великом Бечкереку (данашњи Зрењанин), где је по пресуди ратног суда стрељано 31, а обешено 18 грађана, због „пљачке, поседовања оружја“ и „злочина насиља против Фолксдојчера“.¹⁸¹ Према наводима емигрантског историчара Сергија Живановића, прве одмазде у унутрашњости Србије десиле су се 21. априла у поцерском селу Доњи Добрић, када је, под недовољно разјашњеним околностима, погинуо један немачки потпоручник, док су два нижа официра рањена. Локални немачки командант због тога је наредио спаљивање целог села и трочасовно топовско гранатирање планинског збега на Церу.¹⁸² Пракса узимања таоца у Београду почела је наредбом команданта града пуковника Кајзенберга, као казна јер су непозната лица са прозора кућа гађала немачку патролу у ноћи између 20. и 21. априла.¹⁸³ Ови први знаци отпора, премда спорадични и по својој природи очигледно спонтани, проузроковали су оштре мере окупатора. Командант Друге немачке армије, фелдмаршал Максимилијан фон Вајкс наредио је крајем априла: „Онај ко се затекне у српској униформи са оружјем у руци, не подлеже заштити међународног права и треба га одмах стрељати. Ако се у некој области појави наоружана банда, треба

¹⁸⁰ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* (у dalјem tekstu: *Zbornik NOR-a*), XII-1, Beograd 1973, str. 61.

¹⁸¹ Исто, стр. 41, 62–63.

¹⁸² Сергије Живановић, *Бенерал Михаиловић и његово дело*, књ. 2, Чикаго 1962, стр. 52–53.

¹⁸³ У прогласу пуковника Кајзенберга истиче се да ће таоци бити стрељани уколико се слични инциденти понове и становништво најозбиљније опомиње на могуће последице (*Збирка наредаба и упутствава*, Општина града Београда, Београд 1941, стр. 8). Екстензивну и у изворима снажно утемељену анализу акција београдских илегалца али и других дела супротстављања окупатору у Београду током Другог светског рата објавио је недавно Раде Ристановић (*Акције комунистичких илегалца у Београду 1941–1942*, Београд 2013).

стрелјати и мушкарце у близини банде који су способни за војску, уколико се не може одмах и сигурно установити да нису у вези са бандом. Све стрелјане треба обесити и оставити лешеве да висе“.¹⁸⁴ Ову наредбу пратиле су тзв. „мере за нормализацију живота“, иза којих је стајао лично Војни заповедник Србије, генерал Хелмут Ферстер. Становништву је, уочи Ускрса, под лажном фирмом пацифизма и хришћанске мирољубивости, наложено да окупатору преда сво оружје у свом поседу. За саботажу је проглашено и свако одузимање или уништавање аграрних производа, хране, цепање и вређање залепљених објава окупационих власти, поседовање радио-станица. Као кажњива делатност означено је и одржавање контакта са ратним заробљеницима, вређање немачке војске и чиновништва, делење пропагандних материјала или организовање било каквих јавних скупова без дозволе окупатора. Окупационе власти ограничавале су слободу кретања становништва: често је снази током вечери био „полицијски час“, док је сељацима из аграрних залеђа било забрањено да се у градовима задржавају након позних поподневних часова. У условима устанка, али и након његовог угушења, окупатор је прибегавао масовном узимању талаца и „превентивном хапшењу“ свих „ненационалних елемената“, што је заправо био вид терора над цивилним становништвом. Људи су живели у страху, јер их је злонамерна денунцијација Гестапоу или Специјалној полицији у сваком треутку могла одвести у логор на Бањици, а иста казна следовала је и за слушање савезничких радио станица, помагање припадницима покрета отпора или учешћу у било каквој антиокупаторској активности.

Као и у остатку окупиране Европе, Немци су и у Србији спроводили своју расну политику, прогонећи и уништавајући Јевреје и Роме. Према релевантним истраживањима др Валтера Маношека и низа других истраживача Холокауста, преко 80% Јевреја који су се у тренутку избијања рата затекли на територији Србије није преживело рат.¹⁸⁵ Њихово

¹⁸⁴ *Zbornik NOR-a*, XII-1, str. 91.

¹⁸⁵ Оквирне процене западноевропских истраживача указују да се на простору под командом Војног заповедника у Србији у априлу 1941. године налазило око 12.500 Јевреја, од којих је преко 11.000 убијено током окупације (*The Holocaust Encyclopedia*, Yale University Press, London-New Heaven 2001, pp. 706–713; Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji: vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, Beograd 2006; Mladenka Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952): kraj ili novi početak*, Beograd 2009). Осим Јевреја који су били рођени или су живели на простору Србије, окупација је затекла и неколико стотина Јевреја пореклом из Чешке, Аустрије и Немачке, који су, након егзодуса у својим домовинама, преко Балкана путовали на исток покушавајући да стигну у Палестину. Изузев Јевреја који су се придружили покретима отпора или се

злочиначко уништење одвијало се поступно, као и у другим земљама: прво су пописивани и обележавани (натерани да носе траку са Давидовом звездом), законом искључивани из бројних професија, друштва и јавног живота, коришћени у принудном раду, а потом стрељани као таоци, логорисани, депортовани у европске логоре смрти или убијани у тзв. „душегубкама“.¹⁸⁶ Међу првима су под удар доспели банатски Јевреји, које је немилосрдно уништила локална фолксдојчерска популација, делом због расне мржње, а делом из чисто економских побуда.¹⁸⁷ Окупатор је настојао да оштром и екстензивном антисемитском пропагандом оправда своје злочине: текстови који су окривљавали Јевреје за многа зла у светској историји често су објављивани у колаборационистичкој штампи, држана су јавна антисемитска предавања народу (нарочито омладини), а као круна јавне сатанизације Јевреја може се окарактерисати „Анти-масонска изложба“, коју су Немци организовали у Београду, уз помоћ својих српских сарадника и идеолошких сабораца.¹⁸⁸ Посматрајући Јевреје као један од кључних елемената интернационализма који су желели да потпуно искорене на простору окупиране Србије, и Немци и колаборационисти прогонили су и остале интернационалистичке елементе у друштву: масоне и комунисте, често их у пропаганди и идеологији везујући за тобожње интересе „међународног

пребацили на територију под италијанском окупацијом, мало је било оних који су преживели геноцид нацистичког окупатора (видети и: Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945: žrtve genocida i učesnici NOR*, Beograd 1980).

¹⁸⁶ Према већини истраживања дискриминаторне мере примењиване су од почетка окупације до устанка, са којим почиње и интензивно логорисање српских Јевреја. Они су прво стрељани по кључу 100 за једног као одмазда за немачке губитке – на тај начин је, у периоду од септембра до децембра 1941. године, страдало око 5000 мушких припадника јеврејске заједнице (*The Holocaust Encyclopedia*, Yale University Press 2001, p. 707; Peter Longerich, *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*, Oxford University Press 2010, pp. 300–301). Након слома устанка Немци су почели са масовним убиствима јеврејских жена и деце, који су се махом налазили заточени у логору на Старом сајмишту (Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, Beograd 1992; James Frusetta, „The Final Solution in southeastern Europe: Between Nazi catalysts and local motivations“, *The Routledge History of Holocaust*, ed. by: J. C. Friedman, Routledge, Taylor and Francis group, London – New York 2011, p. 265).

¹⁸⁷ Страдање Јевреја у југословенском Банату изузетно је добро истражено: Божидар Ивковић, „Уништење Јевреја и пљачка њихове имовине у Банату 1941–1944. године“, *Токови револуције: зборник радова*, бр. I, Београд 1967, стр. 373-403; *The Holocaust Encyclopedia*, Yale University Press 2001, p. 706.

¹⁸⁸ Изложба је отворена у просторијама некадашње масонске ложе у Гарашаниновој улици бр. 8, 21. октобра 1941. године и трајала је неколико месеци. Иначе, од почетка устанка у Србији у српским колаборационистичким листовима, а посебно у „Обнови“, објављен је дуг низ антисемитских чланака, који су већином представљали преведене наводе из нацистичке штампе. Изузетак представља краћи фељтон „Улога јеврејства у нашој филмској индустрији: зашто домаћи филм није до данас могао да успе“, *Обнова*, 28. август–5. септембар 1941. године. Љотићевски лист „Наша борба“ посебно се истицао својим антисемитским и антимаонским текстовима, који су често представљали значајан део целокупног издања листа. У овом недељнику чак су и објављивани спискови српских масона (Непотписани чланак, „Наши масони“, *Наша борба*, бр. 4, 28. август 1941., стр. 11).

јеврејства“. Због тога се може закључити да су Јевреји, масони и комунисти, као и друге групе попут левичара и англофила, били константно животну угрожени током целог трајања рата на простору окупиране Србије, а посебно у време устанка и акција за његово угушење.

Експлоатација српске привреде била је приоритетни интерес нацистичке Немачке на простору окупиране Србије током целокупног трајања окупације. Трећи Рајх је и у међуратном периоду увозио значајне количине сировина и аграрних производа са простора који ће окупирати у априлу 1941. године. Растућа немачка ратна индустрија озбиљно је рачунала са ресурсима (касније и радном снагом) са југословенске територије, о чему уверљиво сведоче и прецизна упутства о императиву заузимању значајних привредних установа и њихове поштеде од страдања током Априлског рата.¹⁸⁹ На основу процена снаге српске привреде из времена окупације може се закључити да је она била значајно умањена ратним разарањима, одвођењем војника у заробљеништво, и, највише, издавајњем из органске економске целине коју је чинила са другим привредним потенцијалима Југославије. Након поделе земље и окупације, у Србији је доминирао ситни земљишни посед: без Баната, на подручју којим је управљала влада Милана Недића било је 470.221 пољопривредних газдинстава, од чега је свега око 11.000 имало више од 20 хектара обрадиве земље.¹⁹⁰ Шуме – извор најкоришћенијег тврдог горива и значајног грађевинског материјала биле су у лошем стању: највреднијих, четинарских шума било је веома мало, а и оне су се налазиле далеко од саобраћајних комуникација, што их је чинило тешким за експлоатацију.¹⁹¹ Рудници угља нису били развијени јер за овим енергентом

¹⁸⁹ Хитлер је још у „Директиви 25“ истакао значај плодности Дунава и Борских рудника бакра за немачке ратне интересе. У наређењу генерала Александра Лера, команданта Четврте ваздухопловне армије Рајха, од 31. марта 1941. године стајало је да „базе за снабдевање и индустријске циљеве треба уништити само уколико се изда посебно наређење“, док је Допунским наређењем Врховне команде Вермахта од 29. марта исте године било предвиђено да немачке армије у Југославији прате и посебне јединице за брзо стављање у погон свих постројења важних за војну привреду (*Aprilski rat: zbornik dokumenata*, II, Beograd 1987, док. 126, стр. 346; док. 131, стр. 361; док. 132, стр. 371; док. 135, стр. 385–386; Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002, стр. 113–122). Стратешки значај реке Дунав истакнут је и у недавно одбрањеној докторској дисертацији др Милана Гулића: *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу: (1944-1953)*.

¹⁹⁰ АС, фонд: Министарство пољопривреде и исхране/МПИ/, ф.2, док: „Бројно стање пољопривредних газдинстава у Србији“. Према истом елаборату, на наведеним газдинствима живело је око три милиона људи запослених у аграрној производњи.

¹⁹¹ Услед нерационалне предратне експлоатације шума превасходно за грејање домаћинстава (преко 96% становништва грејало се на дрва) шуме у Србији су 1941. године биле у јако лошем стању. Није било

није постојала већа потреба. Рудници обојених метала били су значајни ресурс који је био и извозни потенцијал пре рата.¹⁹² Индустрија је значајно пострадала у Априлском рату, и, бивајући одсечена од коопераната из других крајева Југославије, није могла да подмири чак ни унутрашње потребе Србије.¹⁹³ Војна индустрија, у коју је значајније улагано и пре рата, имала је извесне производне потенцијале са којима је рачунао и окупатор.¹⁹⁴ Сумарно сагледана, привреда Србије била је сиромашна и недовољно развијена, и тешко да би могла да адекватно подмирује и основне потребе становништва у мирнодопским условима живота.

Када је Краљевина Југославија војно поражена, делови нацистичких привредних кругова улагали су напоре да не дође до њеног разједињавања, тј. да се она очува као јединствен економски систем, какав је, и поред бројних слабости, ипак била до рата.¹⁹⁵ Иако су преовладали политички интереси којима је Југославија подељена, привредни руководиоци Трећег Рајха нису одустали од замисли да максимално експлоатишу све територије које су се нашле под њиховом окупационом управом, а превасходно Србију.¹⁹⁶ Због тога је привредна политика у окупираној Србији била потпуно диригована, а надлежности управљања пренете са српских привредних и административних субјеката на окупационе институције задужене за привреду.¹⁹⁷ У креацији и вођењу привредне

довољно старих шума погодних за сечу, структура култура је такође била веома неповољна: преовлађивале су лишћаре и шикаре (АС; фонд: Министарство народне привреде/МНП, Одељење за шумарство, ф.1).

¹⁹² На простору окупиране Србије налазило се 20 рудника метала са око 45 јама и копова, који су покривали све унутрашње потребе, изузев сировог гвожђа (пре рата добијано из Босне) и цемента. О њиховом стању и производним капацитетима: АС; МНП, ф. 22, „Рудници метала у Србији – Експозе Министарства народне привреде“.

¹⁹³ Делимично улепшан приказ оваквог стања представљен је у два елабората које је израдило Министарство народне привреде: „Индустрија Србије и њене перспективе“ и „Индустрија Србије и прве мере индустријске политике“ (АС, МНП, Издвојена грађа).

¹⁹⁴ Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, стр. 196–204.

¹⁹⁵ Наводно је, према изјави у послератној истрази, и сам Франц Нојхаузен, будући господар српске привреде, предлагао да се очува јединство југословенског економског простора. Др Драган Алексић који се детаљно бавио проучавањем Нојхаузенове улоге у Краљевини Југославији и окупираној Србији сумња у веродостојност ове изјаве дате југословенским истражним органима (Д. Алексић, „Франц Нојхаузен и привредна политика нацистичке Немачке у Србији, стр. 311). Детаљније о улози Југоистичне Европе у снабдевању ратне привреде нацистичке Немачке: Milan Ristović, „Југоисточна Европа као допунски извор радне снаге немачке ратне привреде у Другом светском рату“, *Војно-историјски гласник*, br. 2/1991, str. 119–142.

¹⁹⁶ Немачка није одустала ни од експлоатације оних области Краљевине Југославије које су се нашле под окупационом управом савезница Осовине и сателитске НДХ.

¹⁹⁷ Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, стр. 193–196. Алексић истиче да је привредни систем био организован као у нацистичкој Немачкој; власт (у Србији: окупатор) је контролисала све сегменте економског живота: производњу, расподелу и потрошњу.

политике од пресудног утицаја били су војни, политички и социјални критеријуми, често економски нерационални. Резултати досадашњих истраживања недвосмислено указују на велики обим и бруталну природу експлоатације српске привреде које су Немци конципирани водећи се погрешном претпоставком да ће рат бити брзо завршен. Грубим административним, некономским мерама какве су биле заплена, експропријација, измештање фабричких постројења из Србије у Немачку и одвођење радне снаге нацистичка Немачка настојала је да извуче максималну количину хране, енергената и сировина (правсходно метала) за своје ратне потребе.

У административном погледу, јурисдикцију над процесом експлоатације српске привреде имао је, још од Априлског рата, Опумоћеник за Четворогодишњи план привреде Рајха Херман Геринг.¹⁹⁸ За разлику од већине окупираних земаља у Европи 1939–1945. године, на територији под командом Војног заповедника у Србији било је планирано да руковођење привредом буде одвојено од војне управе и безбедносних структура. Према Драгану Алексићу, који се од српских историчара највише бавио овом проблематиком, „улога установа привредне управе у Србији била је да руководе одређеним секторима привреде према упутствима својих централа у Немачкој. Подређени најмоћнијим центрима немачког привредног вођства, органи немачке привредне управе у Србији радили су искључиво по њиховим наређењима и тиме били изузети из надлежности војно-окупационих управних и војних власти и полицијских апарата, а у привредном деловању одговорни једино претпостављеним инстанцама у Рајху“.¹⁹⁹ Ако се за Бенцлера и Нојбахера може рећи да су у великој мери били верна персонификација немачке дипломатије, а Мајснера и Бемеа немачке војне округности у Србији, привредна политика Рајха сликовито је била представљена у лику Франца Нојхаузена, званичног опумоћеника Четворогодишњег плана у Србији. Нојхаузен, пилот, привредник, обавештајац и нацистички функционер пре рата, напредовао је константно у хијерархији захваљујући личној блискости са Герингом, и поред очигледне склоности ка корупцији и у више наврата израженој неспособности.²⁰⁰ Захваљујући истакнутој улози у привредном продору

¹⁹⁸ *Aprilski rat: zbornik dokumenata*, II, Beograd 1987, док. 131, стр. 361–362.

¹⁹⁹ Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, стр. 144.

²⁰⁰ Због своје лоше нарави и изражене похлепе Нојхаузен је у Србији био подједнако омражен и од колаборационистичке управе и од других окупационих функционера (критички о Нојхаузену: АЈ, 110-

Немачке на Балкан од доласка нациста на власт постао је и генерални конзул у Краљевини Југославији као и центар окупљања фолксдојчерске обавештајне агентуре. Српска привреда званично му је предата у руке 26. априла, док је разграничење надлежности са војно-управним инстанцама довршено почетком маја 1941. године.²⁰¹ Од првог дана своје мисије немилосрдно је пустошио привредне потенцијале Србије, узимајући значајна материјална средства за себе и своје пријатеље. Према свим расположивим изворима закључује се да је Нојхаузен примао наређења и подносио извештаје једино Херману Герингу, иза чијег се ауторитета и заштите крио. Нису били ретки случајеви у којима је Нојхаузен директно наштетио немачким интересима у Србији зарад личне добити и очувања Герингове наклоности. Најупечатљивија епизода те врсте било је наређење о додатној количини од 100.000 тона пшенице коју је српска влада морала да преда у лето 1942. године, поред редовне утврђење квоте. Овом приликом дошло је до сукоба са Харалдом Турнером, који је, након гушења устанка, путовао са министрима Недићеве владе по Србији промовишући сејање пшенице, дајући јавно обећања да неће бити додатног принудног извоза. Херман Нојбахер, који је 1943. године дошао у Србију са специјалним задатком да политичким средствима помогне борбу колаборационистичке владе против НОП-а и ојача унутрашњи ауторитет Милана Недића, рекао је после рата да је сматрао Нојхаузена „носиоцем и репрезентом привредног система у Србији, система неподношљиве пљачке“.²⁰² Када је, након слабљења Герингових позиција у самом врху Трећег Рајха, у лето 1944. године, и Нојхаузен коначно позван на одговорност, привреда Србије већ је била темељно опљачкана.²⁰³

Свакодневни живот највећег дела становништва у окупираној Србији био је изузетно тежак. Немци су у ратно заробљеништво одвели преко 100.000 српских

1012/II, Изјава Роберта Кронхолца у послератној истрази; АЈ, 110-15045, Изјава Хермана Нојбахера на саслушању после рата). Познато је да се током окупације обогатио пљачкањем јеврејске и српске имовине, а према сећањима Алберта Шпера Герингу је за рођендан слао златне полуке (Miodrag Zečević, Jovan Popović, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, IV tom: Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata, Beograd 2000, str. 240–249; Albert Šper, *Sjećanja iz Trećeg Rajha*, Rijeka 1972, str. 290).

²⁰¹ *Zbornik NOR-a*, XII-1, dok. 50, str. 128.

²⁰² АЈ, 110-15045.

²⁰³ *Zbornik NOR-a*, XII-3, prilog I, dok. 185, str. 743–814. Sumarni izveštaj nemačkog glavnog opunomoćenika za privredu u Srbiji Franca Nojhausena o eksploataciji privrednih i prirodnih bogatstava Jugoslavije za potrebe nemačkog Rajha od druge polovine 1942. do kraja 1943. godine

војника,²⁰⁴ мушкараца који су у мирнодопским условима били главно економско упориште својим породицама. Истовремено, на територију под јурисдикцијом Војног заповедника у Србији слила се река избеглица из НДХ: још у првим недељама окупације збринуто је преко 100.000 избеглих, а верује се да је до јесени 1941. године пред усташким геноцидом преко Дрине побегло укупно између 240.000 и 400.000 људи, према различитим проценама. Ово је, уз ратна разарања и рестрикције кретања које је окупатор наметнуо, био један од главних извора недостатка произведене хране, што се посебно осећало у Београду и другим већим градовима у земљи. Рационисање хране и основних животних намирница уведено је недуго по успостављању окупационе управе, али се оно убрзо показало као неефикасно и недовољно добро организовано. Дистрибуцијом хране у престоници бавила се Дирекција за снабдевање становништва града Београда (Дирис), која је основана средином августа 1941. године.²⁰⁵ Како је сељацима и трговцима формално било забрањено да подижу цене намирница које су продавали, они су тежили да што већи део робе које произведу или набаве продају или трампе на црној берзи, што је доприносило слабом снабдевању продајних места где се роба преузимала путем купона или куповних књижица. За рационисане порције хране и најосновних намирница сатима се чекало у редовима, а и тада је остајало много оних који нису стизали да добију ни оно што им је према одлуци власти следовало. Додатно оптерећење покушајима становништва окупиране Србије да се прехрани представљале су реквизиције пољопривредних производа од стране окупатора, због чега је и српска колаборационистичка влада у више наврата протествовала, а њен председник Недић претио оставком. У целини сагледано, на основу свих доступних историјских извора и релевантних истраживања, може се са слободом закључити да се у окупираној Србији гладовало. Рационисање меса уследило је већ у лето 1941. године, када су званично уведена два безмесна дана у недељи. Незванично, ситуација је била далеко гора, о чему уверљиво сведоче интерне анализе Комесаријата за цене и наднице и дневници вођени током окупације.²⁰⁶ У периоду август-

²⁰⁴ Наведена процена према: Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, стр. 313.

²⁰⁵ Уредба о оснивању Дириса објављена је у: *Службене новине*, бр. 98, 15. август 1941. године.

²⁰⁶ Архив Србије /АС/, фонд: Комесаријат за цене и наднице /Г-6/, ф. 80 – Преглед снабдевања Београда хлебом-брашном преко Дирекције за исхрану у години 1941/1942. Најдетаљније дневничке белешке из окупираног Београда представља дневник чиновника у пензији Драгутина Ј. Ранковића, приређен и објављен у: Наташа Милићевић, Душан Никодијевић, *Свакодневни живот под окупацијом 1941–1944. Искусство једног Београђанина*, Београд 2011, стр. 65–876.

ноембар 1941. године становници Београда могли су на трпезу да изнесу хлеб 32, а месо свега пет пута, уколико су се ослањали само на храну коју је дистрибуирао Дирис.²⁰⁷ Таква ситуација настављала се и у наредним годинама: у првој половини 1942. Београђани су без снабдевања хлебом били око три месеца, а и следовања хлеба до којих су успели да дођу била су и квантитативно и квалитативно лошија од онога што се сматрало хлебом у редовним околностима.²⁰⁸ Становници окупиране Србије прибегавали су свим могућим средствима како би се спасли од умирања од глади: поврће, живина и ситнија стока гајени су у двориштима кућа и вила угледних београдских породица, трговало се на црној берзи и са немачким војницима, домаћице су до крајњих граница развиле могућности спремања хране од минимума расположивих намирница. Немогућност становништва да се адекватно прехрани била је повезана и са драстичним повећањем трошкова основних животних потреба, које никако није могло бити амортизовано постојећим платама (иако су оне формално расле током окупације).²⁰⁹ Реална вредност динара вртоглаво је опадала из дана у дан и са правом се може говорити о постојању хиперинфлације у окупираној Србији, мада она није била ни изблиза велика као инфлаторни талас који је погодио окупирану Грчку.²¹⁰ Већ од јесени 1941. године робно-новчана трговина бива замењена натуралном разменом, што ће, уз ретке изузетке, остати пракса у трговању до самог краја рата. Сељаци су избегавали да своје производе продају на пијацама по максимизираним ценама и

²⁰⁷ Темељну анализу снабдевања Београда и његових становника храном објавила је мр Наташа Милићевић у: Н. Милићевић, „О исхрани у окупираном Београду 1941–1944.“, *Токови историје*, 2/2012, стр. 77–91.

²⁰⁸ Од јесени 1941. године хлеб се правио од пшеничног брашна и кромпира (однос пола-пола), а због несташнице брашна у наредној години преовлађивала је исхрана пројом. Уз то, у фебруару 1942. године порција хлеба смањена је са 400 на 265 грама, да би до краја те године она износила свега 190 грама (више о томе: Н. Милићевић, Д. Никодијевић, *н.д.*, стр. 22–23).

²⁰⁹ АС, Г-6, ф-62, Годишње коштање живота и куповна моћ чиновничке породице у Београду 1942. године. Према анализи Комесаријата за цене и наднице, чиновничка плата подмиривала је свега 40% основних животних потреба четворочлане породице ако су потрештине набављане по повлашћеним ценама, а мање од 10% према реалним ценама са црне берзе. У повољнијој ситуацији биле су радничке породице, јер су радничка примања на основу формиране наднице била и до два и по пута већа од чиновничке плате (АС, Г-6, ф-62, Годишње коштање живота и куповна моћ радничке породице у Београду 1942. године).

²¹⁰ Примера ради, мали хигијенски сапун који се користио за бријање коштао је пре рата 2 динара, а у марту 1943. године читавих 50. За један капут на црном тржишту требало је крајем 1943. године издвојити невероватних 80.000 динара, што је у датом трену представљало 26 месечних пензија чиновника или 16 месечних плата професора Универзитета (наведено према: Н. Милићевић, Д. Никодијевић, *н.д.* стр. 30–33). Хиперинфлација у окупираној Грчкој представљала је праву катастрофу за локално становништво, што је и принудило Немце да економски интервенишу и стабилизују финансијске прилике у земљи. У Грчкој је званична цена хлеба порасла са 70 на 2350 драхми, док је сапун уместо 65 коштао целих 3100 драхми (Mark Mazower, *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941–1944*, Yale University Press 1993, pp. 65–72).

надзором државних власти²¹¹ – уместо тога они су често продавали своју робу од куће до куће, или је трапили за нешто што је градско становништво имало да понуди. У размену су сељаци давали своје производе: брашно, млеко, месо, сир, јаја, маст и сланину, док су најрадије примали индустријске производе и сировине које су им често биле недоступне: со, петролеј, шибице, одећу и обућу. О општем порасту цена трошкова живота сведочи и једно свођење рачуна Драгутина Ј. Ранковића уочи нове 1943. године: његова пензија износила је тада 2961 динар, а за покривање најосновнијих потреба требало му је 19.000 динара месечно.²¹² Од краја прве ратне јесени велики проблем градском становништву представљало је грејање, јер дрва за огрев није било довољно, или се оно продавало по ценама које су ретки могли да приуште.²¹³ Грађани су се буквално смрзавали – да би се некако угрејали секли су дрвеће из црквених дворишта и ложили делове намештаја.²¹⁴ У кућама и предузећима увек се грејала само једна просторија, у којој се седело у јакнама и капутима, ноћу се спавало испод тепиха који су стављани преко покривача и ћебади. Уследила је и несташница најосновнијих медикамената, па се дешавало да чак ни угледне и утицајне личности не могу да набаве лек за себе или своје најближе. Ово јасно илуструје случај супруге књижевника и дипломате Бранка Лазаревића, која је преминула услед недостатка инсулина.²¹⁵ Здравствена нега Београђана била је сведена на веома скромну меру, јер је окупатор од свих клиничких капацитета на располагање становништву оставио само Градску болницу и део Опште болнице, док су остале установе биле резервисане за немачке потребе.²¹⁶ У унутрашњости земље ситуација је била још гора него у престоници. Верну слику стања здравствене заштите у окупираној Србији оставио је у свом дневнику Младен Жујовић: „Болничко особље сведено је на веома мали број лекара

²¹¹ Услед овакве ситуације београдске пијаце биле су практично празне, што посебно важи за јесен-зиму 1941. године, када је постојао и реалан мањак произведених добара, због рата и устанка који су се догодили у време најважнијих пољопривредних радова. Избегавање сељака да своје производе продају јавно на пијацама и по регулисаним ценама наишло је на оштру критику чак и колаборационистичког „Српског народа“, који је у складу са идеологијом Недићевог режима често хвалио сељаштво и преко сваке мере (видети: *Српски народ*, 1. новембар 1942. године, стр. 11).

²¹² Ранковић је, очигледно свестан да ће преживљавање у наведеним условима деловати невероватно неким будућим нараштајима, на себи постављен одговор како је живео одговорио: „често бушим нове рупе на кајишу“ (Н. Милићевић, Д. Никодијевић, *н. д.*, стр. 408).

²¹³ Кубни метар дрва коштао је 530 динара у позну јесен 1941. (на илегалном тржишту 830 динара), док је почетком 1943. године његова цена већ била око 7000 динара (Исто, стр. 26).

²¹⁴ Исто, стр. 85, 408.

²¹⁵ Коста Николић, *Страх и нада у Србији 1941–1944. године: Свакодневни живот под окупацијом*, стр. 145.

²¹⁶ Исто, стр. 102.

и болничара; болесничка храна сасвим је недовољна и лоша; лекова такорећи нема. Вата, аспирин, кинин, не могу се набављати, а о специјалитетима ни говора. За децу је најтеже. Многи умиру од летњег пролива јер нема лекова и нема се намирница. Жалосно је гледати свет на овој муци. При оваквом стању немогуће је зауставити морталитет који нагло расте^{.217} Колико су трагичне биле несташнице основног хигијенског и медицинског материјала сведочи и чињеница да су становници прали зубе содом бикарбоном, а мајке новорођенчад увијале у старе новине, јер није било пелена и повоја.²¹⁸ Проблем је представљало и одржавање одеће и обуће: дневничке и мемоарске белешке из окупације пуне су сликовитих описа о крпљењу и пресвлачењу одеће, док је београдска *Обнова* већ крајем августа 1941. године писала о томе да „близу педесет хиљада београђана носи дрвену обућу“.²¹⁹ Рестрикције струје такође су биле део ратне свакодневнице, као и чести прекиди у комуникационим и саобраћајним везама, услед саботажа и ратних дејстава. Све наведене околности веома су загорчавале живот становништву окупиране Србије.

Окупатор је настојао, и у великој мери у томе успео, да под своју контролу и идеолошки надзор стави све културне и забавне садржаје у земљи, те да их злоупотреби у помагању својих ратних циљева. Посебно је интересантан случај позоришног живота током окупације, јер је развој овог сегмента културног живота био у извесном нескладу са општим приликама у окупираној Србији. Релевантна истраживања показала су да се током окупације десила велика експанзија позоришне продукције, на чијем су таласу деловале десетине позоришних трупа у земљи, изводећи (неке од њих) и по више представа дневно.²²⁰ Иза ове експанзије налазио се, међутим, ратни интерес окупатора, коме је одговарало да се становништву понуде извесни културно-забавни садржаји по приступачним ценама, и на тај начин оно закупи и пацификује. Исте побуде окупатора погодиле су раду српских кафана, бифеа, кабареа и варијетеа, мада су садржаји који су нуђени становништву били под строгом контролом, о чему ће бити више речи у поглављу

²¹⁷ Младен Жујовић, *Ратни дневник 2. Југославија у II светском рату (јун 1942–април 1944)*, Врњачка Бања 2004, стр. 46 (забелешка начињена 29. августа 1942. године).

²¹⁸ Више о хигијенским условима у окупираној Србији у: Н. Милићевић, Д. Никодијевић, *н.д.*, стр. 32–34.

²¹⁹ В.Ч.Ј., „Мода наших дана: близу педесет хиљада Београђана носи дрвену обућу“, *Обнова*, 23. август 1941., стр. 7.

²²⁰ Боро Мајданац, *Позориште у окупираној Србији: позоришна политика Србије 1941–1944*, Београд 2010; Василије Марковић, *Театри окупиране престонице 1941–1944*, Београд 1998.

посвећеном културној политици владе Милана Недића. Најчешћи вид забаве стога је, поред одласка у јефтино позорише скромне уметничке вредности, било кућно окупљање, које су посебно практиковале грађанске и интелектуалне елите. Познато је да су две истакнуте српске интелектуалке, Исидора Секулић и Ксенија Атанасијевић, одржале своју предратну праксу да у току недеље примају госте на чај и разговор, док је књижевник Аритон Михаиловић обичавао да се са својим друштвом састаје у кафанама „Руски цар“ и „Два Јелена“.²²¹ Захваљујући брижљивим белешкама у Михаиловићевим *Успоменама из окупације* остале су сачуване од заборава приче о кафанским дружењима др Милоша Ђурића, др Бранка Поповића, Тодора Манојловића, Душана Николајевића и других, али и веран приказ колико је опао ниво угоститељских услуга услед опште несташнице намирница. Изузев свечаног обележавања дана Светог Саве²²² и различитих хуманитарних веречи и балова, у окупираној Србији није било већих јавних прослава, а посебно не великих и скупих, какве су се често одржавале у предратном периоду. Због немаштине, многи угледни грађани морали су да одустану чак и од породичног обележавања крсне славе, јер је њена припрема била скопчана са великим тешкоћама у набавци намирница и материјалним издацима који су превазилазили месечна примања грађана. Због тога су многи морали да обавесте своје комшије, рођаке и пријатеље да нису у могућности да славе, или се изговарали да на дан славе неће боравити у Београду, док су раскошније прославе, налик оним од пре рата, представљале изузетну реткост.²²³

Тешки услови живота становништва окупиране Србије, као и политичка дезорјентисаност настала поразом у Априлском рату и стварањем НДХ (касније додатно увећана грађанским ратом), неизбежно су утицали и на однос према окупатору. На основу мноштва најразличитијих историјских извора може се закључити да је огромна већина становништва Србије снажно презирала нацистичког окупатора, а није имала знатно другачији однос ни када је реч о домаћим личностима и покретима који су му се ставили

²²¹ Детаљније о томе: Исидора Секулић, *Писма*, књ. 14, Сабрана дела, Нови Сад 2004, стр. 419–420 (писмо Јели Савић–Спиридонових од 30. октобра 1941. године); Љиљана Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд 2005, стр. 197; Аритон Михаиловић, *Успомене из окупације (1942–1944)*, приредио Бојан Ђорђевић, Београд 2004, стр. 80.

²²² Бојан Ђорђевић, *Српска култура под окупацијом*, Београд 2008, стр. 9–34.

²²³ Једна таква прослава била је слава Св. Николе 1943. године у дому др Милоша Московљевића, којој је присуствовало преко двадесет гостију (Н. Милићевић, Д. Никодијевић, *н.д.*, стр. 42).

на располагање. Посебно негативан став био је према покрету Збор Димитрија Љотића, јер је народ, иако заправо лишен суштинских информација о природи сарадње овог покрета са окупатором, добро прозreo намеру збораша да искористе постојећу ситуацију у земљи и са једним подухватом по принципу „све или ништа“ покушају да задрже политичку моћ и пресудно утичу на преображај српског друштва. Иако се на овакву идолошку блискост и сарадњу са окупатором углавном гледало са бесом и гађењем у стварности су многи појединци били принуђени да на одређеном нивоу и сами ступе у сарадњу са окупатором и његовим помагачима. Некада је то подразумевало само обављање своје предратне професионалне дужности (рад у администрацији, јавном сектору, индустрији, пољопривреди), које је одлуком окупатора могло бити усмерено у корист његових ратних циљева. У другим случајевима појединци су се из материјално-егзистенцијалних побуда стављали у службу окупатора и колаборационистичке управе, делујући понекад и у јавности (посебно осетљиву групу чине уметници и интелектуалци, који су након рата често сносили и прекомерне последице због свог држања током окупације). Наравно, постојали су и они који су окупатору пришли из идеолошких побуда или у жељи за личном афирмацијом и богађењем. Ипак, приликом процењивања одговорности свих поменутих група неопходно је узети у обзир све тешке животне околности које су произиласиле из крајње незахвалног међународног положаја окупиране Србије као и хаотичне ситуације у ратом и немаштином разореној земљи. Због сложености ових околности наредно поглавље овог рада биће посвећено феномену колаборације и њеној историји у Србији 1941–1944. године.

Окупација и колаборација – теоријско и правно одређење

Други светски рат био је, барем од тренутка напада нацистичке Немачке на Совјетски Савез, по својој форми и суштини тотални рат, током кога су флагрантно кршене одредбе међународног јавног и ратног права и обичаја ратовања, па тако и оне

које се односе на домаћу управу током окупације.²²⁴ Појам *окупација* јасно је дефинисан и теоријски разрађен у *Хашком правилнику о законима и обичајима рата на копну* из 1907. године. Према овом правном акту, окупатор је у обавези да организује власт на запоседнутој територији, у циљу успостављања што нормалнијих услова за живот становништва. Његова власт се третира као привремена, док суверена права над окупираном територијом задржава предратни суверен, у чије име, *de jure*, управу врши домаћа администрација. Правилник налаже поштовање затеченог законодавства, које може да се мења једино уколико је угрожена безбедност војске или самог становништва (што се обично односи на цензуру медија, забрану јавних скупова и сличне активности). Територијалне промене нису дозвољене и, према међународном праву, не могу се признати анексија неке територије или проглашење независности дела државе (као што је био случај са Независном Државом Хрватском /НДХ/ и Словачком). Самом поделом Југославије, признавањем НДХ (и њеним каснијим уласком у Тројни пакт), те припајањем делова југословенске територије, Немачка и њени савезници починили су велико кршење међународног права. Судбина Југославије није била изолован случај, већ је ово врста правног насиља чињена у континуитету. Немачки државни врх био је убеђен у победу Осовине, при чему се рачунало са чињеницом да се ратном победнику не суди, тј. да победник диктира услове мира и нови поредак.

Под појмом „колаборација“ најчешће се подразумева политичка сарадња домаће управе са окупатором. Ова друштвена појава прати историју ратовања до дубоко у прошлост, практично до самих почетака цивилизованог друштва. Као таква, она је постала предмет међународног и ратног права, те се однос између окупационе војске и домаће управе правно дефинисао од краја 19. века у свим значајнијим међународним конвенцијама. Историјску прекретницу перцепције колаборације као правне и моралне категорије представља Други светски рат, најмасовнији оружани сукоб у историји људског друштва, и први међународни конфликт који је имао карактер тоталног рата:

²²⁴За упознавање са међународним јавним и ратним правом, видети Милош М. Радојковић, *Рат и међународно право*, Београд 1947; Смиља Аврамов, Миленко Крећа, *Међународно јавно право*, Београд 1996; Гавро Ђ. Перaziћ, *Међународно ратно право*, Београд 1986. Аспектом међународног права у односу окупатора према Југославији бави се научна расправа: Драган Алексић, „Подела Краљевине Југославије 1941. у светлу међународног права“, *Срби и Југославија: држава, друштво, политика: зборник радова*, ур. Момчило Исић, Београд 2007, стр. 45–60.

оружаног, економског, идеолошког и расног сукоба.²²⁵Пишући своју студију о колаборацији током Другог светског рата на простору Белгије, белгијски академик и правник др Рене Марк (René Marcq) истакао је још 1946. године: „Реч 'колаборација' имала је несрећну судбину. До недавно она је означавала, у исправном говору, заједнички труд у интелектуалном подухвату, што је значење које јој је наденуто у већини класичних речника Француског језика. Сада реч обухвата најразличитије области – чак и злочин, и у земљама које су биле окупиране од стране Немачке и њених сателита у последњем рату изашла је на тако зао глас, да је готово потпуно искључена из свакодневне употребе. Заправо, на начин на који је примењена у прошлом рату, она означава пружену помоћ Немачкој да пороби државе које је освојила. Овако дефинисана, колаборација има значење које подразумева војну, политичку, интелектуалну и економску подршку Немачкој.“²²⁶Важеће правне норме у тренутку избијања Другог светског рата: Хашки правилник о обичајима ратовања на копну из 1896. и Женевска конвенција из 1929.²²⁷ предвиђале су сукобе много мањег обима и знатно другачије природе, те су у условима тоталног рата 1939–1945. године често кршене од практично свих зараћених страна. Као и бројне друге одредбе међународних конвенција (положај рањеника, ратних заробљеника, однос према цивилном становништву и др) кршене су и одредбе које дефинишу сарадњу домаће управе са окупатором. На ово је превасходно утицала ратна политика нацистичке Немачке која је, суочена са пропашћу стратегије „Блицкрига“, лансирала пропагандну паролу о стварању широке антикомунистичке коалиције европских народа, тражећи код окупираних народа идеолошки сродне политичке покрете и појединце вољне за сарадњу.

²²⁵ До које мере су страхоте Другог светског рата утицале на промену перцепције појединих сегмената ратовања (укључујући и колаборацију) сведочи и чињеница да се овај рат одразио и на промену значења одређених лексема у српском језику, на шта је указао др Драган Алексић (D. Aleksić, „Izdajnici ili rodoljubi: Paralelna slika o kolaboraciji u srpskoj istoriografiji u zemlji i emigraciji“, *Istorija 20. veka*, br. 2/2010, str. 164). Наиме, у предратном *Лексикону страних речи и израза* истакнутог лингвисте Милана Вујаклије (Београд, 1937), појам „колаборација“ (lat. collaboratio) има изворно значење „сарадња“, а „колаборирати“ значење „сарађивати“ и „суделовати“. Послератна издања овог дела (Београд 1966, 1980) доносе и два нова облика са својим значењима: „колаборатор“, у значењу: „сарадник, помоћни учитељ, свештеник; у Другом светском рату сарадник фашистичког окупатора“ и „Колаборационизам“, у значењу: „сарадња са фашистичким окупатором у Другом светском рату“. Ова значења остала су до данас присутна у српском језику, што се види на примеру лексеме „колаборационист“ у значењу: „онај који сарађује с непријатељем“ у: Иван Клајн, Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад 2006.

²²⁶ René Marcq, „Collaboration under Enemy Occupation“, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 247 (Belgium in Transition), September 1946, pp. 69–72.

²²⁷ Ови документи су интегрално објављени на већем броју интернет адреса на енглеском и француском језику, док се у изодима могу наћи и на српском.

Тиме је пресудно утицала да дође до прекорачења сарадње дозвољене међународним правом – пружања техничке подршке окупатору у циљу безбедности и нормализације свакодневног живота становништва на окупираном подручју. Уместо тога, створен је систем сателитских и колаборационистичких режима, чији су се представници упустили у идеолошку, привредну и војну сарадњу са окупатором, везујући на тај начин сопствену судбину за ратни тријумф нацистичке Немачке.

Историјска наука није до данас изнедрила једну свеобухватну и широко прихватљиву дефиницију појма колаборације. Бројни еминенти историчари, попут Питера Дејвиса или Марка Мазовера, истицали су немогућност јединственог дефинисања појма колаборације, указујући на бројне специфичности које су примећене у истраживањима већег броја појединачних случајева. Упркос томе, многи истраживачи покушавали су да разграниче облике сарадње које се могу сматрати колаборацијом, као и да направе типологију/градацију степена недозвољене сарадње са окупатором. Основне параметре овакве категоризације чине мотивација за ступање у колаборацију као и степен свеобухватности сарадње са окупатором. Тако је британски историчар Ситон Вотсон још половином 20. века разврстао колаборационисте из Другог светског рата у пет категорија:

1. Личности које су из идеолошких симпатија за фашизам и нацизам, или услед личних амбиција, још пре рата ступиле у службу сила Осовине, те су током окупације због тога уживале заштиту и подршку окупатора;
2. Припадници националних мањина и народа неједнаких политичких права који су уместо лојалности својим државама пружили подршку Осовини (Ситон Вотсонов пример су Хрвати и Словаци);
3. Они који за време непријатељске инвазије служе својој земљи, али се касније, уверени у ратни тријумф сила Осовине и немогућност успостављања предратног поретка, упуштају у колаборацију, сматрајући да ће фашизам/нацизам бити бољи облик владавине (Ситон Вотсон је као посебно проблематичне случајеве из ове категорије навео југословенске и грчке колаборационисте);
4. Личности које се примају дужности у колаборационистичкој управи из чврстог уверења да на тај начин помажу опстанак свог народа;
5. Личности које за време окупације обављају своје редовне дужности, али се настајањем револуционарног

покрета отпора „прилагођавају“ новонасталој ситуацији, што може довести до прекорачења дозвољене сарадње са окупатором.²²⁸

Герхард Хиршфелд (Gerhard Hirschfeld), један од истраживача који се највише бавио теоријским одређењем колаборације, стављао је акценат на политичке односе између окупатора и окупираних, формулишући две основне врсте дефиниције колаборације: „ужу“, која је подразумевала политичку и идеолошку сарадњу окупатора и (најчешће) профашистичких и ултра-конзервативних делова окупираног становништва, и „ширу“, која се, осим политичке и оружане сарадње са окупатором, односи и на сарадњу у области привреде, културе и друштвеног живота. На трагу Хиршфелдових истраживања своју категоризацију колаборације понудио је и Питер Дејвис (Peter Davies), један од тренутно водећих научних ауторитета у области историје фашизма и историје колаборације.²²⁹ Дејвисова градација познаје шест категорија колаборације: 1. колаборацију „душом и телом“ (добровољну, идеолошки мотивисану и свеобухватну); 2. филозофију „штита“ (најчешће је реч о сарадњи у циљу ублаживања последица окупације и заштите сопственог народа или државе); 3. „условну“ колаборацију (која подразумева извесну идеолошку блискост са окупатором., али уз одбијање да се његови захтеви увек испуњавају); 4. „тактичку“ колаборацију (која је подразумевала формално прихватање колаборације уз настојање да се она у пракси избегне што је више могуће); 5. „подређивање...ради више силе“ (колаборација из нужде и услед немогућности другог избора) и 6. политику чекања (атантизам).²³⁰ У старијој југословенској историографији дефинисање колаборације одвијало се под идеолошким надзором и било део политичких инструментализација догађаја из Другог светског рата. Као колаборационисти бивали су

²²⁸ Ситон Вотсонову класификацију колаборациониста у Другом светском рату српској историографији је представио емигрантски историчар др Лазо М. Костић, у својој монографији: *Армијски ђенерал Милан Недић*, Мелбурн 1976, стр. 68–69.

²²⁹ Питер Дејвис, професор Универзитета Хадерсфилд, један је од водећих истраживача идеологије и праксе фашизма као и колаборације у Другом светском рату. У својој монографији: *Dangerous Liaisons: Collaboration and World War Two* (Routledge, 2004) анализирао је, између осталог, и проблем дефинисања појма колаборације и различита искуства сарадње са окупатором у Другом светском рату. Поводом објављивања словеначког издања Дејвисове књиге, српска историчарка мр Наташа Милићевић написала је полемички текст: „Опасне везе у Европи под нацистичком окупацијом или разматрања о колаборацији у Другом светском рату“ (*Токови историје*, 1/2013, стр. 309–321), који представља најсвежији допринос српске историографије научној расправи на тему колаборације у Другом светском рату.

²³⁰ За детаљније образложење сваке од Дејвисових категорија колаборационизма види: Н. Милићевић, „Опасне везе у Европи под нацистичком окупацијом или разматрања о колаборацији у Другом светском рату“, стр. 314–319.

означени практично сви противници партизанског покрета на простору Југославије, а међу њима се није правила никаква градација. Тако је стављан знак једнакости између Павелића, Недића, Љотића, Рупника и Михаиловића, као и између свих људи који су под њима служили током рата.²³¹ За сараднике окупатора готово увек је примењиван епитет квислинга, створен по узору на норвешког политичара Видкуна Квислинга, нацисту и истакнутог колаборационисту, који је још пре почетка рата одржавао контакте са нацистичким руководством у Немачкој и прижељкивао окупацију сопствене земље.²³² Најновија истраживања колаборације, које су објавили др Драган Алексић, мр Наташа Милићевић, мр Љубинка Шкодрић и Александар Стојановић, омогућила су потпунији увид у изузетну сложеност феномена колаборације у окупираној Србији, и скренула пажњу на постојање великог броја различитих облика и степена сарадње са окупатором.²³³

²³¹ Изједначавање свих сарадника окупатора на простору Југославије било је преовлађујући став југословенске историографије до краја осамдесетих година, мада су неки аутори задржали исто мишљење до данашњег дана, и поред новооткривених историјских извора и уклањања идеолошког надзора над историјском науком. Тако је нпр. др Милан Борковић овако видео примену појма „квислинг“ на југословенску историју: „Ако усвојимо да је *квислинг* – по примеру првог међу њима Норвежанина Видкуна Квислинга – сарадник окупатора коме је овај поверио администрацију запоседнуте земље под његовом контролом и у његовој служби, онда бисмо у особи Милана Недића нашли прави узор. У југословенском простору у Другом светском рату такви су још двојица – у Хрватској Анте Павелић, у Словенији Леон Рупник“ (Milan Borковић, *Milan Nedić*, Zagreb 1985, str. 7).

²³² Примену термина „квислинг“ на српске колаборационисте из Другог светског рата др Драган Алексић означио је као део идеолошког речника, са циљем да се сви сарадници окупатора представе не само као издајници, већ и фашисти. Ако се прави поређење југословенских колаборациониста са ликом и делом Видкуна Квислинга лако се уочава да су само усташе истовремено делиле идеолошке вредности фашизма, одржавале контакте са представницима Осовине и активно прижељкивале распад и окупацију своје земље и пре рата. Међутим, у западној историографији термин „квислинг“ (quisling) такође се најчешће употребљава за описивање политичке колаборације са окупатором, вероватно јер термин колаборација (collaboration) у енглеском језику подразумева најширу дефиницију појма „сарадња“, и није везана за догађаје из Другог светског рата, као што је то постао случај у српском језику.

²³³ Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*; D. Aleksić, „Robert Kronholm: jedan pogled na pitanje kvislinga“, *Istorija 20. veka*, 2/2007, str. 153–163; Д. Алексић, „Франц Нојхаузен и привредна политика нацистичке Немачке у Србији“, стр. 301–318; Milan Ristović, „Kolaboracija u Srbiji u II svetskom ratu: istoriografski i (ili) politički problem“, *Religija, društvo i politika: kontroverzna tumačenja i približavanja*, urednik: Thomas Bremer, Bonn 2002, str. 10–25; Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950*, Београд 2009; Наташа Милићевић, Душан Никодијевић, *Свакодневни живот под окупацијом – искуство једног Београђанина 1941–1944*, Београд 2011; Љубинка Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944*, Београд 2009; Љ. Шкодрић, „Утицај окупационих власти на ревизију наставних програма и уџбеника у Србији 1941–1944: прилог друштвеној историји рата“, *Војно-историјски гласник*, 1/2009, стр. 172–183; Љ. Шкодрић, „Однос немачког окупатора према домаћим сарадницима у Србији 1941–1944“, *Ослобођење Београда 1944. године* (Зборник радова, ур: др Александар Животић), Београд 2010. стр. 82–94; Лј. Шкодрић, „Prosvetni radnici u ideologiji Vlade Milana Nedića 1941–1944“, *Istorija 20. veka*, 1/2011, str. 151–162; А. Стојановић, „Пројекат индустријализације земље по Српском цивилном/културном плану (1942–1944)“, *Токови историје*, 3/2010, стр. 55–73; А. Stojanović, „Srpski civilni/kulturni plan: geneza i prilog proučavanju“, *Istorija 20. veka*, 1/2012, str. 89–109; *Српски цивилни-културни план владе Милана Недића*

Колаборација са окупатором у Србији у Другом светском рату прошла је кроз две институционалне фазе: Савет комесара Милана Аћимовића и „Владу народног спаса“ Милана Недића. Период комесарске управе (април – август 1941. године) представља раздобље углавном техничке и административне подршке окупатору, док је у случају владе Милана Недића ситуација знатно сложенија. Неопходно је имати у виду да су готово сви српски колаборационисти били осведочени предратни антикомунисти, тако да је њихова активност током окупације различито тумачена у послератној историографији.²³⁴

Природа колаборације са окупатором у Србији током Другог светског рата није увек била идентична, већ се динамично развијала и мењала, превасходно под утицајем догађаја на великим светским ратиштима.²³⁵ Испрва се домаћа управа доживљавала само као вид техничке подршке окупатору на терену, чији је основни задатак био да брине о редовном функционисању државних органа и јавних установа, у циљу нормализације стања у земљи и у корист становништва. По изјави Георга Кисела (Georg Kiessel), заменика шефа Управног штаба, немачке окупационе власти уопште нису намеравале да ступају у сарадњу са политички сродним покретима, нити да утичу на политичко и друштвено стање у Србији.²³⁶ Са избијањем устанка и поразима осовинских армија на великим фронтovima, ситуација се изменила. Како је рат одмицао, а ситуација постајала све компликованија за нацистичку Немачку, окупатор је стављао домаћу управу под све већи притисак, свесно је гурајући у кршење међународног права. Овакво деловање окупатора изазвало је отпор код дела политичких и државних структура у земљи, што је Немце

(приредио Александар Стојановић), Београд 2012; A. Stojanović, „Planning a social Transformation: a Contribution to the Research of WWII Collaboration in Serbia“, *Токови историје*, 1/2013, стр. 135–152; A. Стојановић, „Екстремна српска међуратна десница – идеолошка основа српских колаборациониста 1941–1945“, *Историјска трибина: истраживања младих сарадника* (Зборник радова, ур: др Зоран Јањетовић), Београд 2013, стр. 111–134.

²³⁴Послератна власт и историографија најгрубље су се обрушили на њих, представљајући их као фашисте, квислинге и агенте немачких обавештајних служби. Њима су приписивани властољубље и други лични (нечасни) мотиви за улазак у сарадњу са Немцима, премда објективно истраживање, на основу архивске грађе и изјава савременика, показује да тога у великом броју случајева није било. С друге стране, загранична историографија често преко сваке мере велича дела српских колаборациониста, правећи од њих националне хероје и мученике.

²³⁵ Односом окупатора према колаборационистима бави се и Љубинка Шкодрић у свом истраживању: „Однос немачког окупатора према домаћим сарадницима у Србији 1941–1944“, стр. 82–94.

²³⁶У изјави на саслушању 30. јула 1946. године Кисел наводи: „Осим тога што смо држали некорисним да у туђим земљама уводимо национал-социјалистичке форме, држали смо да је српски народ у својој неповезаности веома непогодан за спровођење таквог експеримента“ (АЈ, 110-2603/1).

принудило да се све чешће окрећу сарадњи са идеолошки сродним покретима и појединцима, који су, попут Збора Димитрија Љотића, користили окупацију за промоцију и реализацију сопствених политичких програма и идеја.

Савет комесара – прва колаборационистичка управа у окупираној Србији

Услед чињенице да нацистичка Немачка није планирала рат са Југославијом пре 27. марта 1941. године, те самим тим није обавила припреме за окупирање њене територије, оснивање прве колаборационистичке управе у Србији био је процес који је трајао: 22. априла генерал Ферстер је своје претпостављене известио о намери да формира домаћу управу на челу са Миланом Аћимовићем; консултације су трајале до 30. априла, када је Савет комесара и формиран, али је српска јавност о овоме упозната тек 16. маја 1941. године.²³⁷

Немачке власти спровеле су низ консултација са деловима српске грађанске елите: бившим министрима и сенаторима, интелектуалцима, привредницима. Конкретни детаљи разговора немачких великодостојника са српским политичарима остали су углавном под велом тајне, али је могуће пратити основни ток догађаја. Први су са окупационим властима у контакт ступили некадашњи председник владе Драгиша Цветковић и министар Александар Цинцар-Марковић. Цветковић је наводно понудио да формира колаборационистичку владу, али је одмах одбијен, пре свега јер је предвиђао југословенску владу, а Немци су прогласили да Југославија више не постоји и са тих позиција водили пропаганду у циљу међународног признања новонастале ситуације. Други разлог лежи у чињеници да Немци нису имали поверења у њега, будући да је за време његове власти међу министрима био велики број антинемачки расположених људи. Димитрије Љотић, који је у предратним годинама важио за немачког човека у Београду и повремено излазио у јавност са снажним пронемачким порукама, такође није ушао у ужи избор окупатора. Љотић је био непопуларан у највећем делу народа, те се у немачким

²³⁷ *Ново време*, петак 16. мај 1941. године.

војним круговима сматрало да би његово истицање у комесарској управи било контрапродуктивно. Ипак, поједина комесарска места заузели су чланови његовог покрета Збор, а он сам је током читаве окупација био сива еминенција колаборационистичких установа. Уместо поменутих личности, генерал Ферстер и његови сарадници одлучили су се за два полицијска функционера: Милана Аћимовића²³⁸ и Драгог Јовановића.²³⁹

Иницијатива је дошла са немачке стране, тако што је прво Јовановић постављен за Управника града Београда, а потом је Аћимовићу поверено формирање комесарског савета.²⁴⁰ Јовановић и Аћимовић били су добро познати немачким властима, јер су за време владе Милана Стојадиновића учествовали у пројектима међународне полицијске (антикомунистичке) сарадње и тим поводом боравили у Трећем Рајху. Из тог периода потиче и њихово познанство са нацистичким функционерима Хансом Хелмом (Hans Helm), Карлом Краусом (Karl Krauss) и Францом Нојхаузенем, који су имали истакнуту

²³⁸ Милан Аћимовић (1898–1945) био је правник по струци. Највећи део свог радног века провео је у полицији Управе града Београда (УГБ). Учествовао је на више међународних полицијских симпозијумима чија је тема била борба против комунизма, а приликом боравка на неколико оваквих догађаја у Немачкој дошао је, средином тридесетих, у контакт са Хансом Хелмом и Карлом Краусом. Кратко време био је министар унутрашњих послова у влади Милана Стојадиновића (август 1939–фебруар 1939). Припадао је групи истакнутих германфила и симпатизера национал-социјализма и постоје снажне индиције да је и пре рата био део немачке обавештајне агентуре у Југославији, мада ово до данас није потврђено конкретним материјалним доказима. Током окупације у Другом светском рату био је председник Савета комесара, а потом и министар унутрашњих послова у влади Милана Недића. Истовремено је одржавао и везе са ЈВУО, у чијим је редовима и погинуо на пролеће 1945. године током акција „чишћења терена“ које је спроводио КНОЈ.

²³⁹ Драгомир Драги Јовановић провео је Априлски рат у Горњем Милановцу, а 18. априла вратио се у Београд. По повратку у престоницу ступио је у контакт са окупаторским безбедносним функционером Хансом Хелмом, од кога је затражио заштиту. Наводно је Јовановића за начелника београдске полиције и општине окупаторима предложио Танасије Гаса Динић који је посредовао у процесу формирања домаће управе. Драги Јовановић постављен је на положај Изванредног комесара за град Београд декретом фелдкоманданта Кајзенберга 21. априла 1941. године, а од 7. маја до краја окупације обављао је дужност председника Београдске општине (ВА, Недићева архива, к.1, ф. 7, бр. 19, Саслушање Драгомира Драгог Јовановића; Б. Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд 1998, стр. 61–66). Бранислав Божовић тврди да су приликом постављења Јовановића и Аћимовића од највећег утицаја били њихови предратни контакти са функционерима Гестапоа, Хансом Хелмом и Карлом Краусом, те њихова наводна припадност немачким обавештајним агентурама још од 1935. године (Исто, стр. 63).

²⁴⁰ Теза Ђока Слијепчевића да су се српски политичари сами договорили о формирању комесеријата, а потом затражили дозволу од Немаца није реална ни потврђена у историјским изворима, јер су први дани окупације и даље одисали климом крајњег неповерења према Србима и њиховим првацима. Ставови Бранислава Божовића и Младена Стефановића, изнесени у едицији „Трагом издаје и злочина“, према којима су Јовановић и Аћимовић били део предратне немачке агентуре, не могу се сматрати поузданим, јер сами аутори нису изнели ни један конкретан релевантан доказ за ту тврдњу. Пронацистички и германофилски став Јовановића и Аћимовића не могу се довести у питање, али је за тврдњу о припадности немачкој агентури ипак неопходан неки чвршћи, директнији доказ. Ђ. Слијепчевић, *Југославија уочи и за време Другог светског рата*, Минхен 1970, стр. 298–299; Б. Божовић, М. Стефановић, *Милан Аћимовић, Драги Јовановић, Димитрије Љотић*, Едиција „Трагом издаје и злочина“, Загреб 1985, стр. 11–21.

улогу у устројењу окупационог режима у Србији 1941. године. Драгог Јовановића препоручила је његова полицијска способност,²⁴¹ посебно велико искуство у прогону комуниста, док је Аћимовићу био намењен положај комесара министарства полиције и функција председника комесарског савета. Савет се састојао од 10 комесара, а сва персонална решења била су закључена 29. априла.²⁴² Основни задаци пред којима се нашла комесарска управа били су санирање последица Априлског рата (пре свега бомбардовања Београда), одржавање реда и мира у држави, пријем и збрињавање избеглица и реактивирање чиновничког апарата. У састав управе ушли су припадници свих значајнијих српских странака, изузев КПЈ, Земљорадничке и Социјалистичке странке. На тај начин окупатор је настојао да створи привид о постојању широке подршке за окупациону политику, истовремено парализујући могућност да се око неке српске политичке странке или групе странака развије покрет отпора. Доминантну улогу у Комесаријату имала је група некадашњих следбеника Милана Стојадиновића, а значајан је био и утицај ЈНП Збора Димитрија Љотића. Значајно је истаћи да странке нису бирале своје представнике у Савету комесара, већ су окупационе власти преговарале на индивидуалној основи, са циљем да у Савет укључе што шири спектар политичких странака. Распоред по министарствима изгледао је овако: Министарство унутрашњих послова (коме је дата и функција некадашњег Председника владе) – Милан Аћимовић, Министарство просвете – Ристо Јојић, Министарство правде – Милош Јанковић, Министарство финансија – Душан Летица, Министарство пошта, телеграфа и телефона – Душан Пантић, Министарство саобраћаја – Лазо М. Костић, Министарство исхране – Јеремија Протић, Министарство грађевине – Станислав Јосифовић, Министарство привреде (спојене надлежности са некадашним министарствима пољопривреде, шума и руда) – Милосав Васиљевић, Министарство здравља и социјалне политике – Стеван

²⁴¹ Драги Јовановић је свега неколико дана по постављењу за изванредног комесара Београда издао директиву о устројству и делокругу полиције на територији града Београда (*Општинске новине*, бр. 13, 25. април 1941. године, стр. 2). Овим актом установљена је и Специјална полиција, која ће највећи део окупације провести у немилосрдном прогону комунистичких илегалца, учесника и симпатизера НОП-а, као и спровођењу различитих репресалија над свим противницима окупатора и колаборационистичке владе (детаљније о томе: Бранислав Божовић, *Управа и управници града Београда 1830–1944*, Београд 2011, Исти, *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, Београд 2003).

²⁴² Преговори су почели 22. априла, а 27. априла била су позната сва персонална решења, осим комесара министарства привреде (положај је наводно био понуђен Љотићу али га је он одбио) и комесара министарства просвете, који је одбио Александар Цинцар-Марковић.

Иванић. Све наведене личности обављале су функцију Комесара министарства која је била знатно ограниченија од функције предратних министара. Њихов основни задатак састојао се у вођењу административних послова министарства, при чему су били лишени политичких ингеренција и доношења фактичких одлука. Готово све одлуке морале су бити одобрене од стране немачких власти, а потчињеност Савета комесара у односу на окупациону управу огледа се у чињеници да Аћимовић није могао без одобрења да постави чак ни средње начелнике. Управни штаб је имао посебна одељења која су контролисала рад сваког министарства понаособ.²⁴³

Савет комесара и његов председник Милан Аћимовић нису често излазили у јавност са саопштењима.²⁴⁴ Позитивне тековине деловања овог административног тела огледају се пре свега у: успешном реактивирању чиновничког апарата на читавој територији; пријему и збрињавању првих избеглица из НДХ и других крајева окупиране Југославије; формирању српског Црвеног крста и спречавању још веће инфлације правовременом заменом старих југословенских новчаница новим српским. Комесаријат је такође, упркос великом притиску који је трпео, одбио да донесе неке од закона усмерених против Јевреја, тј. да системски прогони чланове јеврејске заједнице.²⁴⁵ С друге стране, организована је посебна комисија чији је задатак био да испита околности под којима је извршен државни удар од 27. марта и казни одговорне за тај чин. На челу комисије налазили су се Танасије Динић (заменик комесара унутрашњих послова) и Ђорђе Перић (заменик комесара

²⁴³ Структура Управног штаба састојала се од 14 одељења (група) која су управљала земљом до формирања домаће управе, а након тога вршиле надзор над њом (Војни архив, Немачка архива, кут. 27, рег. бр. 12/1; АЈ, 110-ф2603 /изјава Харалда Турнера/).

²⁴⁴ Прво саопштење издато је 16. маја и у њему се народ позива на рад и дисциплину. Саопштења Комесаријата углавном карактерише одсуство идеолошких ставова, посебно у поређењу са каснијим иступањима министара Недићеве владе. У неколико јавних наступа, Комесаријат је похвалио окупатора за уложен труд и остварен напредак у санирању последица бомбардовања.

²⁴⁵ Јеврејска заједница претрпела је катастрофалне губитке на простору Југославије током Другог светског рата. Према релевантним истраживањима, од око 12.500 Јевреја који су пре рата били настањени у Србији, око 11.000 је страдало током рата. Током деведесетих година на таласу анти-српске хистерије на западу су се појавила и одређена квази-научна историографска дела која су одговорност за страдање српских Јевреја покушавала да припишу српском народу (најилустративнији пример је књига: Р. Ј. Cohen., *Serbia's secret war: Propaganda and the Deceit of History*, Texas A&M University press 1999). Такође, последњих година било је више покушаја да се у српској јавности прогон Јевреја на дневно-политичком нивоу припише Недићевој влади, иако су еминентни страни истраживачи дошли су до закључка да одговорност за Холокауст српских Јевреја несумњиво припада нацистима (*The Holocaust Encyclopedia*, Yale University Press, London-New Heaven 2001, pp. 706–713; Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji: vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, Beograd 2006).

просвете).²⁴⁶ Испитано је око 20 лица, међу којима се нашло готово комплетно некадашње државно руководство: Драгиша Цветковић, Александар Цинцар-Марковић, генерал Петар Пешић²⁴⁷, Живко Топаловић и други. Истрага је спровођена у циљу дисквалификавања личности из претходне владе, сваљивања колективне кривице на неколицину политичара, те стицања одређеног поверења у очима окупатора. Као део закључака, Комисија је изнела да су преврату знатно допринела деловања британских и совјетских агентура, што је Хитлер, између осталог, употребио као *casus belli* за напад на Совјетски Савез.

Током читавог свог рада Савет комесара био је фактичка спона између немачког Управног штаба, коме је био потчињен и чиновничког апарата Краљевине Југославије на окупираној територији, којим је управљао. Лишен свих атрибута самосталног органа извршне власти, Савет комесара заправо је имао улогу у стварању представе о томе да српске институције врше администрацију земље, што је имало за циљ да допринесе очувању националног поноса српског народа. Сами комесари били су принуђени на потпуну личну и професионалну понизност, која је, несумњиво, тешко повређивала њихово људско достојанство.²⁴⁸ Иако су многи од њих били везани за Немачку, било кроз школовање, пословну сарадњу или приватне везе, комесари најчешће нису били нацистички настројени, нити су неки од њих тежили да се преко улоге у колаборационистичкој управи докопају политичке власти у земљи.²⁴⁹ Илустративан пример представља случај др Гојка Грђића, истакнутог српског економисте, који је у Савету комесара вршио дужност Комесара за цене и наднице. Грђић, који је део студија провео у Немачкој, био је непосредно пред рат економски аналитичар Српског културног клуба, а сматран је за једног од најперспективнијих југословенских економиста.²⁵⁰

²⁴⁶ Аћимовићева уредба којом је ово тело успостављено, а на његово чело постављен Таса Динић, чува се у Историјском архиву Београда (ИАБ, фонд: Управа града Београда 1837–1944, Одељење: Специјална полиција /УГБ СП/, кутија 588).

²⁴⁷ Изјаву генерала Петра Пешића дату овој комисији приредио је и објавио др Драган Алексић (Д. Алексић, „Генерал Петар Пешић о Пакту 25. марта 1941.“, *Архив*, 1-2/2011, Београд 2012, стр. 114–130).

²⁴⁸ Код већине заграничних српских историографа могу се наћи подаци о одређеним условима које су српски политичари постављали окупационим властима у пролеће-лето 1941. године. Такви спискови захтева, као и меморандуми које је Немцима упућивао Димитрије Љотић, никада нису озбиљно разматрани, нити је постојање појединих доказано. Неки од њих се наводе у: Бошко Костић, *За историју наших дана – одломци из записа за време окупације*, Лил 1949, стр. 17–21 и Ђоко Слијепчевић, *н.д.*, стр. 298–299.

²⁴⁹ Изузетак представљају сам Аћимовић као и комесари чланови покрета Збор.

²⁵⁰ Гојко Грђић рођен је у Гацку 1907. године. Дипломирао је економију у Београду, а докторирао 1935. године на Филозофском факултету у Берлину код чувеног професора Ледерера. Пре рата бавио се

Почетком окупације прихватио се функције Комесара за цене и наднице заведен обећањима окупатора да ће му бити дозвољено да свој посао обавља професионално, етички и у корист српског народа. Када је уочио да не може да се избори са политичким притисцима окупатора и радикалнијег дела српских колаборациониста поднео је оставку, а уместо њега је на функцију доведен идеолошки подобнији члан покрета Збор.²⁵¹

На поремећај рада Савета комесара значајно је утицао устанак који је избио у лето 1941. године, након напада нацистичке Немачке на Совјетски Савез. Окупатор, који је у Србији оставио само слабе посадне дивизије, почео је да врши велики притисак на комесарску управу да немилосрдно прогони устанике и све друштвене групе које су означене као потенцијално упориште антифашизма. Већина комесара није била спремна ни вољна да учествује у грађанском рату на страни ратних интереса окупатора, и то је био почетак краја Аћимовићеве владе. Након два месеца од формирања Савета, окупатор је иницирао његову реконструкцију заменом неколицине комесара. Оправдање са којим се изашло у јавност било је позивање на неактивност и умор одређених комесара, што у новонасталим околностима (устанак) није било прихватљиво. Најзначајнија промена те врсте догодила се у Министарству просвете, где је на место комесара уместо Ристе Јојића дошао Велибор Јонић.²⁵²

Са избијањем устанка, а нарочито након интензивирања партизанских акција, Савет комесара нашао се у веома незавидном положају. Једина оружана формација којом је Аћимовић располагао била је Жандармерија, но она по бројности, обучености и

новинарством и радио као државни чиновник, а широј јавности постао је познат након полемике са Рудолфом Бићанићем коју је водио на страницама листа „Српски глас“.

²⁵¹ Оставка др Гојка Грђића драгоцен је извор за разумевање сложености појаве колаборације у Србији 1941–1944. године (АС, фонд: Комесаријат за цене и наднице /Г-6/, фасцикла 24. Иако писмо оставке није датовано, поуздано се може сместити у август месец 1941. године). Након престанка сарадње са окупатором Грђић се нашао на удару његове репресије: заједно са браћом Ристом (чиновник у Патријаршији) и Божидаром (професор гимназије) био је ухапшен и интерниран у логору на Бањици, где је боравио од 11. децембра 1942. до 6. јануара 1943. године (*Logor Banjica: Logoraši*, I, Beograd 2009, str. 586). Након ослобођења дуги низ година радио је на Економском факултету у Београду. Био је један од утемељивача економске статистике у Југославији, оснивач и уредник листа „Статистичка ревија“.

²⁵² Осим Јојића, смењени су комесар саобраћаја Лаза Костић и комесар исхране Јеремија Протић. Јојић је у обавештајним круговима окарактерисан као уморан и неспособан (ИАБ, БдС, Ј-30), док је Велибор Јонић, с друге стране, уживао наклоност немачких обавештајца, који су често подносили врло позитивне извештаје о њему (ИАБ, БдС, Ј-87).

наоружању није могла да се носи са устаницима.²⁵³ Такође, припадници ове формације нису желели да се оружјем супротстављају својим сународницима, тако да је било честих случајева прелазака читавих жандармеријских постаја на страну устаника, посебно националних војно-четничких одреда. Група активнијих колаборациониста на челу са комесаром министарства просвете Велибором Јонићем, уз подршку окупатора, покушала је да организује пропагандо-политичку акцију против устанка. Један од главних праваца ове иницијативе била је акција придобијања Српске православне цркве за јавну осуду устанка и пружање моралне подршке колаборацији, у чему српски сарадници окупатора нису успели ни поред великих притисака.²⁵⁴ Паралелно са њом одвијали су се преговори око реформе колаборационистичке управе, на чије чело је требало да дође личност способна да силом угуши устанак уколико пропагандне мере не успеју. Као највидљивији резултат ових настојања произашао је „Апел српском народу“, јавни акт у коме се осуђује деловање устаника, оптужујући их да „доведе у питање опстанак целокупног нашег становништва, целе српске нације“ као и да бацају „тешку љагу на цео српски народ“.²⁵⁵ Према постојећим сазнањима, аутор овог документа био је сам Јонић, који је уз подршку свог помоћника Владимира Велмар-Јанковића вршио притисак превасходно на српску интелигенцију да потпише Апел. Њега је потписало нешто више од 400 личности које је још проф. др Бранко Петрановић поделио на истакнуте сараднике окупатора,

²⁵³ Сажето о Жандармерији: Бојан Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије: оружане снаге српске владе 1941–1945*, Београд 2011, стр. 18–20, 33–35.

²⁵⁴ Када је због свог става о 27. марту патријарх Гаврило интерниран одмах по успостављању окупације, управљање СПЦ-ом преузео је Св. Архијерејски Синод, на челу са митрополитом скопским Јосифом као најстаријим чланом. И окупатор и комесарска управа (као и Недићева влада касније) вршили су снажан притисак да се црква јавно изјасни против устанка и да пацификује народ. Став Синода, међутим, био је да је Црква изнад сваке политике и странака: комунисти су могли бити осуђивани као атеисти али није било званичног позива на политичку или оружану акцију против њих. Иако су неки епископи и локални свештеници подржавали колаборационистичку политику, то је био индивидуални чин – Синод као једина званична инстанца СПЦ у условима окупације никада није јавно иступио у корист окупатора или његових домаћих сарадника. Због тога је био изложен притиску окупатора и јавној осуди колаборациониста (видети нпр.: Димитрије Најдановић, „Најновија синодска посланица“, *Наша борба*, 18. јануар 1942. године, стр. 3). Више о држању Српске православне цркве током окупације Србије: Архив Светог архијерејског Синода СПЦ /АСАС/, Записник Св. арх. Сабора одржаног у 1947. години, документ у поседу др Радмиле Радић; Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, III, Београд 2002; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Београд 1992, стр. 457–459, Радмила Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожич (1881–1950)*, Београд 2006, стр. 222–277.

²⁵⁵ „Апел српском народу“, *Ново време*, 13. август 1941. године.

предратне германofile и профашисте и групу угледних научних и јавних радника.²⁵⁶ Међу њима су се нашли и епископи СПЦ др Јован (епископ нишки), Валеријан (епископ будимљански и викар њ. св. Патријарха) и Нектарије (епископ творничко-тузлански), председник СКА др Александар Белић, инж. Петар Мицић, ректор Универзитета у Београду, више истакнутих научника и уметника, као и велики број бивших министара, сенатора и високих официра војске Краљевине Југославије. Послератна перцепција овог чина, према којој су сви потписници били колаборационисти или непријатељи народног ослобођења, није правична нити одговара ни историјској истини, јер су се међу потписницима Апела српском народу нашле и личности попут проф. др Михајла Илића, које су и саме постале жртве окупатора и колаборациониста.²⁵⁷ У тренутку свог настајања Апел српском народу био је суштински усмерен против беспотребне погибије становништва и давања повода окупатору за сурове репресалије које су месечно односиле хиљаде невиних живота. Истакнути уметници који су одбили да потпишу Апел, попут књижевника Иве Андрића и Исидоре Секулић, провели су цео рат у потпуном ескапизму, тако да је и тај њихов чин заправо био само део личног одређења да се у току окупације потпуно уклоне из јавности.

Сурове репресалије окупатора над цивилним становништвом створиле су атмосферу страха и безнађа у којој су српски колаборационисти покушавали да нађу решење за промену стања у држави. Окупатор је са своје стране био спреман да дозволи стварање једне (формално) јаче владе са сопственим оружаним одредима, по угледу на колаборационистичку владу у Грчкој. Личност председника такве владе требало је да буде гарант ауторитета, способности и чврсте антикомунистичке линије коју ће српска влада заузети. Према најновијим истраживањима др Драгана Алексића, пресудни утицај на реформисање српске владе имао је др Едмунд Фезенмајер (Edmund Veessenmayer),

²⁵⁶ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 218. Професор Петрановић указао је и на неколико личности који су одбили да потпишу овај документ, међу којима су се нашли проф. Милош Ђурић и Миливоје Костић, као и истакнути уметници Иво Андрић и Исидора Секулић. Он је такође истакао да се потпис стављао под великим психолошким притиском од могућих последица, као и да је било оних чија су се имена нашла на списку потписника без њиховог одобрења, а којима није било омогућено да демантују да су потписали Апел.

²⁵⁷ Велики број српских интелектуалаца, међу којима је и више потписника Апела српском народу, ухапшен је и одведен у логор на Бањици. Проф. Илић један је од оних који су тамо и трагично завршили свој живот. Знатно више речи о овим догађајима биће у оквиру поглавља о културној политици владе Милана Недића.

специјални саветник опуномоћника Феликса Бенцлера, и немачки „летећи дипломата“ за задатке од највећег значаја.²⁵⁸ Избор је пао на армијског генерала Милана Недића, предратног министра војске и морнарице и команданта Треће групе армија у Априлском рату, са којим су у преговоре ступили и Немци и руководство Савета комесара.²⁵⁹ Наговарање Недића да преузме улогу председника владе под окупацијом трајало је више дана и обавијено је велом мита створеног током рата, а посебно након њега од стране емигрантских историчара.²⁶⁰ Поједини емигрантски историчари, попут др Ђока Слијепчевића, покушали су чак да уведу елемент легитимности и изборности Недићевог режима истичући да је тобожња елита српског друштва (око 300 најистакнутијих грађана Београда) изабрала Недића на једном састанку, што свакако не одговара историјској истини.²⁶¹ Старија југословенска историографија представљала је Недића као предратног пријатеља Трећег Рајха и експонента српске „профашистичке буржоазије“, док је настанак његове владе видела као производ „дугих преговора одговорних представника немачке

²⁵⁸ Драган Алексић, „Мисија Едмунда Фезенмајера у Србији 1941. године“, *Срби и рат у Југославији 1941. године: зборник радова* (уредник: Д. Алексић), Београд 2013. Старијој југословенској историографији Фезенмајер је превасходно био интересантан као један од твораца Независне државе Хрватске, о чему постоји обимна литература.

²⁵⁹ Према појединим историчарима, Милан Недић је као председник нове колаборационистичке управе фигурирао још током јула месеца (Milan Vorković, *Milan Nedić*, Zagreb 1985, str. 24). Још увек није сасвим јасно због чега Недић није одведен у ратно заробљеништво као већина његових колега и сабораца (одлука Команде немачке сувозмне војске којом је локалним представницима окупатора у Београду наложено да Недића не смеју да приводе објављена је у: *Nemačka obaveštajna služba*, књ. VIII, Beograd 1956, dok. br. 143). Његова јавна рехабилитација у колаборационистичкој штампи извршена је средином јула, што такође указује да су Немци можда већ тада рачунали са Недићем као новим председником владе (Ђорђе Перић, „Случај генерала Недића“, *Ново време*, 13. јули 1941., стр. 3). Утврђено је, међутим, да је пре прихватања позива за формирање владе обавио више разговора са представницима окупатора и домаће грађанске елите. Осим Љотића, изгледа да је Недића Немцима предлагао и Милан Аћимовић (С. Краков, *Генрал Милан Недић*, II, Београд 2008, стр. 136–137). Војничка каријера Милана Недића представљена је у: Mile S. Vjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 2004, str. 224–225.

²⁶⁰ Убедљиво најдаље у митологизирању околности Недићевог ступања на власт отишао је Станислав Краков, који је тврдио да је Недићу на састанку са представницима окупатора била приказана мапа окупиране Србије подељене између суседних држава, са Београдом као самосталном немачком тврђавом. Ову тврдњу преузели су сви емигрантски историчари али ни данас није могуће поуздано утврдити да ли је овакав догађај заиста претходно Недићевој одлуци да ступи у колаборацију са окупатором. По свој прилици, реч је о уметнутој драматизацији, јер сам Недић ни у једном тренутку није поменуо такав догађај у свом, иначе прилично детаљном, исказу у послератној истрази (Војни Архив/ВА/, фонд: Четничка архива /Ча/, к.269, ф.1, бр. 38, Записник о саслушању Милана Недића). Са друге стране, још је проф. Петрановић утврдио да су на Недићеву одлуку о формирању владе утицали немачки наговешајци да би за уништење устанка у Србији могле бити искоришћене мађарске, бугарске и усташке снаге (Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 219).

²⁶¹ Ђоко Слијепчевић, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, str. 302–307. Сличну тврдњу изнео је и Петар Мартиновић Бајица, који истиче да Недић дуго времена није имао сазнања о томе да га представници грађанства виде као новог председника владе (Петар Мартиновић Бајица, *Милан Недић*, Београд 2003, стр. 145 (репринт оригиналног издања: Чикаго 1956).

окупационе управе у Србији и профашистичких буржоаских кругова у Београду“.²⁶² Оно што је на основу историјских извора (превасходно архивских докумената) непобитно утврђено је да је Недићевом преузимању власти заиста претходио низ састанака и личних посета у којима су га различити друштвени и политички фактори наговарали да се прихвати положаја,²⁶³ као и да је, у циљу обезбеђивања његовог пристанка, сазван састанак у просторијама Савета комесара на коме је са представницима грађанства дискутовано о стању у земљи.²⁶⁴ Међу личностима које су Недића посећивале у овом периоду налазе се политичари Аћимовић, Љотић, Лаза Марковић, официри Јосип Костић и Пантелија Панта Драшкић, индустријалац Влада Илић, председник СКА др Александар Белић, а поједини емигрантски историчари истичу да је пресудан утицај на будућег председника владе извршио његов брат Божидар (Бошко), мада се ове тврдње морају узети са извесним резервама.²⁶⁵ Са друге стране, различити историјски извори недвосмислено су

²⁶² Milan Borković, *Milan Nedić*, Zagreb 1985, str. 23–31. Ипак, како је утврдио др Драган Алексић, Немци су имали извесно поштовање за Недића, сматрајући га трезвеном и реалном особом током лета 1941. године. Томе је највише допринео препис Недићевог меморандума кнезу Павлу из октобра 1940. године, који је Немцима највероватније дао Димитрије Љотић, на подстицај Милоша Масаловића, члана Збора и Недићевог шефа кабинета (Драган Алексић, „Мисија Едмунда Фезенмајера у Србији 1941. године“, *Срби и рат у Југославији 1941. године: зборник радова* (уредник: Д. Алексић), Београд 2013).

²⁶³ У изјави коју је дао пред Државном комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача 9. јануара 1946. године, Милан Недић је навео неколико посета које је примио у првој половини августа 1941. године. Прву посету те врсте, почетком августа, учинили су Аћимовић и др Карл Краус, са циљем да Недића наговоре да се прими образовања „једне ауторитивне владе“. Недић је одбио ову иницијативу изговарајући се годинама и стањем; једина последица ове посете било је укидање кућног притвора у коме се налазио већ 95 дана. У наредну посету Недићу дошли су Карл Краус и Роберт Кронхолц, али је он остао равнодушан и на њихова убеђивања. Након тога уследиле су посете и наговарања српских званичника, као и већ помињани састанак са представницима српског грађанства у Савету комесара. Сутрадан (према расположивим информацијама може се радити о 13. или 14. августу) Недић је одведен код Турнера, где му је саопштено да му се поверава образовање владе. Након преговора о условима преузимања такве одговорности влада је образована 29. августа (ВА, Ча, к. 269, ф. 1, бр. 38, Записник о саслушању Милана Недића, стр. 1–3).

²⁶⁴ Недић је у истрази изјавио да је и након овог састанка остао при ставу да не треба да се прихвати формирања нове колаборационистичке владе, те да је као једини конкретан исход поменутог састанка произашао Апел српском народу (Исто).

²⁶⁵ Петар Мартиновић-Бајица, *Милан Недић*, стр. 147-149 (репринт оригиналног издања: Чикаго 1956). Аутор се позива на лично сведочанство Божидара Бошка Недића, али у маниру Станислава Кракова убацује у наратив дијалоге и драматичне сцене које су се наводно одиграле у Недићевом стану у Немањиној 25 у Београду. Стога се и овом извору мора приступити опрезно и са извесном резервом према његовој пуној аутентичности. Бошко Недић, председник удружења ратних војних инвалида, иначе је био један од ретких људи који су посећивали Милана Недића у првим данима интернације и по погибији његовог сина у експлозији смедеревске тврђаве.

показали да је главни немачки преговарач са Недићем био др Роберт Кронхолц, који је своју акцију координирао са Фезенмајером и установама у самом Трећем Рајху.²⁶⁶

²⁶⁶ АЈ, 110, ф. 1012/II, Записник са саслушања Роберта Кронхолца.

III

ВЛАДА МИЛАНА НЕДИЋА

До формирања владе Милана Недића, формално назване „Владом народног спаса“, дошло је крајем августа 1941. године. Главни разлози за престанак рада Савета комесара и формирање новог политичко-административног тела били су неспособност комесарске управе да се избори са устанком у земљи и недовољно велики углед који је та управа имала у очима становништва. Услед таквих околности приступило се формирању нове владе, на чије чело је стао генерал Милан Недић, официр са завидном војничком каријером и предратни министар војске и морнарице.²⁶⁷ Влада је основана у следећем саставу: Милан Недић, председник Министарског савета, Милан Аћимовић, министар унутрашњих послова, Огњен Кузмановић, министар грађевина, Јосиф Костић, заступник министра саобраћаја и министар пошта и телеграфа, Панта Драшкић, министар рада, Момчило Јанковић, министар без портфеља, др Љубиша Микић, министар финансија, др Чедомир Марјановић, министар правде, др Милош Радосављевић, министар пољопривреде и исхране народа, Михаило Олћан, министар народне привреде, др Милош Тривунац, министар просвете и др Јован Мијушковић, министар социјалне политике и народног здравља. Из сачуваних историјских извора превасходно архивске и обавештајне провенијенције може се закључити да се Недић прихватио незахвалне дужности председника колаборационистичке владе из два основна разлог: јер му је сугерисано да ће даље ширење устанка довести до војне интервенције мађарских, бугарских и усташких трупа у Србији, док му је истовремено од окупатора послат лажни сигнал да ће успех у борби против комунизма и лојална сарадња бити залог за унапређење српско-немачких односа и побољшање услова живота за српски народ, како у Србији, тако и у другим деловима окупиране Југославије. Због тога су Недић и његова влада од првог дана били лојални сарадници нацистичког окупатора.²⁶⁸ Као основни задаци владе прокламовани су

²⁶⁷Формални пад Савета комесара изазвао је Димитрије Љотић, који је својим зборашима наложио да 23. августа поднесу оставке.

²⁶⁸Према једном немачком обавештајном извору Недић је, у комуникацији са представницима окупационе управе, увек исказивао лојалност и „конструктиван“ приступ у разумевању и помагању немачке ратне политике, али је био искрен и говорио о неопходности стварања јаке српске државе која би, услед државотворне снаге српског народа и свог географског положаја, била „чувар и жандарм за центар Европе“ (*Nemačka obaveštajna služba*, књ. VIII, Београд 1956, док. бр. 145).

сузбијање устанка, завођење реда и поретка и обнова земље од последица рата. Влада је имала снажну антикомунистичку линију и чинила је велике напоре да задобије подршку села и конзервативнијих грађанских кругова за своју политику. Као примарни циљ означено је очување српских живота и биолошке супстанце народа, а територијално проширење и побољшање односа окупатора према становништву следили су као циљеви који захтевају промењене околности.

Политички односи унутар владе Милана Недића

Влада Милана Недића није била политички и идеолошки хомогена – наслеђене су поделе које су постојале у Савету комесара, а придодата им је и још једна фракција унутар владе, тзв. „Недићевци”.²⁶⁹ На основу више изјава истакнутих српских колаборациониста датих током истраге након ослобођења, као и писања појединих емигрантских историчара, могуће је у великој мери реконструисати токове политичког рада Недићеве владе. Већина извора указује на велику ауторитарност и самосталност у одлучивању самог председника владе, који је надзирао и рад свих министарстава.²⁷⁰ Недић је тежио да што потпуније контролише рад своје владе (у мери у којој му је то дозвољавао окупатор) и да у својим рукама акумулира што је више могуће политичке моћи, о чему ће касније бити више речи. Његов негативан став према политичким странкама и предратним политичарима дошао је до пуног изражаја у периоду окупације: Недић се радије ослањао на своје ратне другове и рођаке, него на искусне политичаре који су му били на располагању.²⁷¹ Тако су у владу

²⁶⁹ Сажет преглед политичких и личних односа унутар Владе Милана Недића налази се у Љ. Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944*, стр. 199–218. Недићеву групу унутар владе чинили су генерали Ђура Докић и Јосиф Костић, министар грађевина Огњен Кузмановић, као и Велибор Јонић, који се председнику владе приклонио више ради заштите него из идеолошких побуда.

²⁷⁰ У овом погледу посебно је илустративна изјава са салушања Велибора Јонића, који је веома детаљно објашњавао односе унутар саме владе и међу српским колаборационистима. Он је такође указао да је Недић имао обичај да не обавештава сараднике о садржају својих разговора са челницима немачке окупационе управе, а врло штур био је и његов извештај министрима након сусрета са Адолфом Хитлером (ВА, Ча, к. 269, ф. 3, бр. 17 – Записник о саслушању Велибора Јонића).

²⁷¹ Један извештај из окупаторске обавештајне аналитике уочио је постојање „генералске клике“ блиске Милану Недићу. Ову неформалну групу везивало је заједничко ратовање у прошлости као и уверење у ратни тријумф Немачке, иако се у обавештајним доставама истиче да она није била политички и идеолошки

ушли генерали Ђура Докић и Јосиф Костић, као и Недићев лични пријатељ Огњен Кузмановић, а значајан (неформални) утицај на политичке токове у земљи имали су и његов брат генерал Милутин Мића Недић (који је у својству саветника, поред осталог, израђивао и елаборате везане за српско национално питање) и блиски рођак Димитрије Љотић (који је свој утицај остваривао по више основа). Значајну улогу у организацији колаборационистичке пропаганде имао је Станислав Краков, Недићев сестрић, за кога постоје индиције да је био аутор и редактор већег броја говора и новинских чланака које је потписивао председник српске владе под окупацијом.²⁷² Велики утицај имали су и чланови кабинета председништва владе, који су се бавили изразом званичних указа и прокламација владе, али и извршавали различите посебне задатке које им је Недић задавао. Преостале две политичке групе унутар српске колаборационистичке владе (Збораша и група некадашњих сарадника Милана Стојадиновића) остваривале су свој утицај ослањајући се на изграђене односе са деловима окупационог режима и лична познанства са истакнутим окупаторским функционерима. Новооткривени историјски извори из фонда БИА Архива Србије указују да је намера Збора и његовог руководства била да окупацију искористи за вршење корених политичких промена у земљи и освајање власти. У тежњи да задобије поверење и политичку подршку окупатора Збор је додатно радикализовао своје антикомунистичке и антисемитске ставове, отворено се нудећи нацистима за партнера у тобожњој великој борби против светског комунизма.²⁷³

хомогена, као и да су у њој постојали мањи лични анимозитети из прошлости. Као чланове ове „клике“ окупаторски обавештајни апарат означио је, поред генерала-министара у колаборационистичкој влади, и генерале Милутина Недића, Петра Пешића, Љубомира Марића, Петра Косића, Николу Христића, Александра Стојановића и Жарка Мајсторовића. У извештају је истакнуто да њихово виђење ратне ситуације погодује интересима Рајха те се налаже да се подстичу њихови јавни иступи и објављују чланци у штампи (*Nemačka obaveštajna služba*, књ. VIII, Beograd 1956, dok. br. 148).

²⁷² Проф. др Милан Ристовић објавио је претпоставку да је Краков заправо био Недићев коаутор или “ghost writer” („писац из сенке“, термин који се користи за личности које израђују или редигују текстове политичким вођама и државницима), на основу велике улоге коју је Краков имао у колаборационистички листовима „Ново време“ и „Обнова“ (М. Ristović, „Pokušaj konstrisanja 'nove tradicije' i 'nacionalni mit': Milan Nedić i 'vlada nacionalnog spasa' 1941–1944. godine“, *Nacije, države i dijaspora na prostoru bivše Jugoslavije*, Sremska Kamenica 2010, str. 70). Када се узме у обзир Краковљева породична блискост са председником колаборационистичке владе, као и њихово готово истоветно виђење бројних политичких догађаја и процеса у Краљевини Југославији и окупираној Србији, може се оценити да ова претпоставка није без основа, мада за њено дефинитивно потврђивање још увек недостају директни историјски извори.

²⁷³ О овоме сведочи и неколико зборашких брошура и пропагандних летака који се чувају у Историјском архиву Ниша /ИАН/, фонд: Вариа. Неки од ових пропагандних материјала изузетно су ретки и нису у целини сачувани у фондовима других архива. Видети нпр. „Да ли је СССР Русија“ (брошура, ИАН, Вариа, 148) и

Чињеница је да су чак и поједини чланови Недићеве владе били свесни њихових политичких аспирација и да су презирали Љотића и Збор, али их то није одвратило од сарадње у власти са њима. Недић је тежио да се ослободи чланова владе које није могао потпуно да контролише, о чему уверљиво сведоче персоналне промене које су се догађале у влади: уместо академика Милоша Тривунца на место министра просвете (коме је касније придодат и ресор вера) дошао је, већ у октобру 1941. године, Велибор Јонић, који је убрзо постао најистакнутији члан Недићеве групе унутар владе и његов лични повереник у стварима од највећег државног значаја. Политичка криза Недићеве владе узроковала је и низ персоналних промена, као и две свеобухватне реконструкције српске колаборационистичке владе, које су се догодиле у новембру 1942. и новембру 1943. године. На тај начин, на место министра унутрашњих послова је на инсистирање окупатора дошао Танасије Таса Динић (у другој реконструкцији премештен на место министра социјалне политике и народног здравља), а нови министри постали су и генерал Ђура Докић (министарство саобраћаја), Богољуб Кујунџић (министарство пољопривреде од јануара 1942. до прве реконструкције владе, када је премештен на место министра правде), Радослав Веселиновић (министар пољопривреде), Стојимир Добросављевић (у првој реконструкцији министар социјалне политике и народног здравља), Милорад Недељковић (министарство народне привреде), односно Душан Ђорђевић (министарство финансија).²⁷⁴

Осим постојећих група унутар саме владе, значајан фактор у управљању земљом представљала је и неколицина појединаца која је деловала изван Недићеве контроле, остварујући велики утицај на свакодневницу у окупираној Србији и рад колаборационих установа. Најзначајнији међу њима били су Димитрије Љотић, Драги Јовановић и Танасије Динић. Они су имали личне контакте са представницима окупатора и уживали њихово поверење, као и право на интервенције. Иако за то никада нису пронађени конкретни

пропагандне летке и плакате (ИАН, Вариа, 279). За истраживање антикомунистичке пропаганде у Србији драгоцена је и оштећена брошура без насловне стране, која се чува у ИАН, Вариа, 324.

²⁷⁴ *Службене новине*, бр. 16, 24. фебруар 1942; *Службене новине*, бр. 90, 10. новембар 1942; *Службене новине*, бр. 87–А, 6. новембар 1943. године. Више о реконструкцијама Недићеве владе у: Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941–1944*, Beograd 1979; knj. 1, str. 380–389; knj. 2, str. 178–186. Персоналне промене имале су за циљ да ојачају положај председника владе, али нису у већој мери утицале на промену политичког тока колаборационистичке управе: он је и даље у највећој мери зависио од окупатора.

материјални докази, постоје снажне индиције да су и пре рата били у контакту са немачким обавештајним службама.²⁷⁵ Поготово је илустративан случај Танасија Тасе Динића, предратног војног обавештајца,²⁷⁶ који је током окупације уживао највеће поверење окупаторове тајне полиције (БдС-а), те је за њу чак израђивао и елаборате на различите теме везане за Србију, а давао је своје мишљење и приликом одабира персоналних решења у колаборационистичкој управи. Извесне упливације код окупатора имао је и Српски националсоцијалистички покрет, чији је рад до данас веома мало истраживан у југословенској и српској историографији. На челу покрета налазио се др Лазар Прокић, истакнути симпатизер национал-социјализма и покретач листова „Сигнал“ и „Нова зора“ који су излазили током 1940. године, према бројним индицијама сарадник Карла Крауса у организацији немачке обавештајне агентуре у предратном Београду.²⁷⁷ Иако су и Прокић и други појединци који су припадали овом покрету били одређено време чиновници или функционери српске колаборационистичке владе, из сачуваних обавештајних извора уочава се да је њихова комуникација са окупатором била директна, и најчешће се служила каналом личног пријатељства и протекције СС мајора Карла

²⁷⁵ У једном документу из архиве БИА, који је онедавно доступан за јавност, помиње се група српских „Сигналиста“, људи идеолошки блиских национал-социјализму и окупаторовим обавештајним структурама (Архив Србије, фонд: БИА, П-5, Мемоари Недићевог сарадника који се налази у Аустрији). Као чланови ове групе означени су Драги Јовановић, Таса Динић, Милосав Васиљевић и још неколицина српских колаборациониста. Немачка обавештајна аналитика доводила је групу „Сигнал“ у везу са Српским националсоцијалистичким покретом, на чијем се челу налазио некадашњи уредник српског „Сигнала“, др Лазар Прокић (*Nemačka obaveštajna služba*, књ. VIII, Београд 1956, док. бр. 287).

²⁷⁶ Мајор Таса Динић је у периоду од 1923. до отпр. 1932. године у својству специјалног генералштабног опуномоћника борао у гарнизону у Цариграду, одакле је организовао про-југословенску пропаганду у Бугарској, и, према званичним денунцијацијама цара Бориса немачком руководству, био ангажован чак и у осмишљавању и извођењу атентата на бугарског монарха и поједине државнике. Због тога је Бугарска званично упутила захтев за његовим хапшењем у децембру 1942. године, али је интервенисао Ханс Хелм, СС мајор и високи функционер Гестапоа у Србији, након чега је рајхсфирер Хајнрих Химлер лично упутио допис београдском БдС-у да се Динић не сме хапсити, а да ће о његовој даљој судбини разговарати са Хитлером (*Nemačka obaveštajna služba*, књ. VIII, Београд 1956, док. бр. 161–164).

²⁷⁷ Краћа Прокићева биографија објављена је у: Ж. Ђурић, Д. Суботић, *Личности српске деснице 20. века*, књ. 3, Београд 2007. стр. 332–333. Интернет портал јеврејске заједнице „El mundo Sefard: Istorija Jevreja bivše Jugoslavije“ такође садржи белешку о Прокићу, истичући, између осталог, да је он у својству специјалног изасланика Недићеве владе издејствовао да Петенова влада у Вишију не призна НДХ (<http://elmundosefarad.wikidot.com/dr-lazar-prokic-sef-operativne-sluzbe-drzavne-propagande-u-v>, приступљено 23. јануара 2014. године). Историчар др Милан Борковић навео је у својим истраживањима да је од 22. маја 1941. године др Лаза Прокић био заменик комесара Југорас-а (Југословенског радничког савеза), парасиндикалне организације коју је још пре рата основао др Милан Стојадиновић са циљем да успостави политичку контролу над радништвом. Током окупације Југорас је уживао велике повластице од стране окупатора и тесно сарађивао са владом Милана Недића, али није било могуће поуздано утврдити да ли је Лаза Прокић кога Борковић помиње заправо др Лазар Прокић (Milan Borковић, *n.d.*, књ. 2, стр. 46).

Крауса.²⁷⁸ Директну комуникацију са представницима окупационе управе, али и самим политичким и војним врхом нацистичке Немачке уживали су и други српски профашисти. Веома је необичан случај Тривуна Јевтића, бившег чиновника Дирекције Српских Државних Железница, који се за време окупације преселио у Берлин. Овај страсни заговорник нацизма и обожаватељ лика и дела Адолфа Хитлера писао је у више наврата Војном заповеднику у Србији, али и Команданту Југоистока, влади Рајха, па чак и Рибентропу и Хитлеру лично, дајући своје виђење стања на југословенском простору, предлажући радикалне мере против Јевреја и устаника, али и оштро критикујући Милана Недића и Анте Павелића. За ревносно залагање Јевтића је немачка команда у Србији наградила са 60 Рајхсмарака,²⁷⁹ али је он био незадовољан и изнова писао самом политичком и војном врху Немачке,²⁸⁰ а неколико претећих писама послао је и Милану Недићу.²⁸¹ Иако овакви случајеви нису били чести, свакако су представљали додатни вид

²⁷⁸ ИАБ, БдС, Д-24 (досије Милана Дивјака); *Немачка обавештајна служба*, књ. VIII, Београд 1956, dok. br. 287, 288. Из докумената се такође уочава да се Краус лично обраћао Прокићу и његовим сарадницима у циљу хитног добијања информација о одређеним лицима које је окупатор сумњичио да су левичари, англофили, комунисти или слободни зидари.

²⁷⁹ Према аналитичко-описном водичу који је сачинио неименовани сарадник Хуверовог института на Универзитету Стенфорд, ова награда додељена је Јевтићу за његов елаборат од 23. јуна 1943. године о начинима борбе против партизанског покрета. Овај документ чији је пун наслов „Партизани и партизански одреди на територији бивше Југославије—На који се начин могу тотално истребити партизани и парт. одреди са територије бивше Југославије“ чува се у: Hoover Archives, Trivun R. Jevtich papers, 1941–1944, box 1, folder 1.

²⁸⁰ У писму Адолфу Хитлеру од 16. октобра 1942. Јевтић је изражавао подршку за политику нацистичке Немачке и захтевао да се идеје из његовог елабората о устројству социјалне правде примене у окупираној Србији. Такође, захтевао је и смену Милана Недића, истичући да он „још увек у Србији седи на власти са онима, који су и раније управљали Кр. Југосалвијом, у којој су за истим столом са Симовићем, Дражом Михајловићем и другим готово до јуче правили планове против Немачке, а и дан-данас то исто чине само под другим условима, а уз то јој победу у овом рату не желе“. Захтев за смену Недића, уз слично образложење о његовој неспособности и повезаности са елитом предратне Југославије, Јевтић је поновио и у писму Хитлеру од 1. јула 1943. године. Кулминацију Јевтићевих оптужби на рачун Недића представља писмо влади Рајха на двадесет густо куцаних страна од 1. септембра 1943. године. У њему се, поред Недића, заговара и смена Анте Павелића, а поменута двојца окривљују за политичку и војну нестабилност југословенског простора, чиме су били угрожени и други немачки ратни циљеви. У сличном тону су и Јевтићева писма немачкој Врховној команди и Јоакиму фон Рибентропу из фебруара 1944. године. Сва наведена писма су потпуно аутентична о чему сведоче отпремнице и кратки одговори немачке администрације о пријему писама који су такође сачувани (Hoover Archives, Trivun R. Jevtich papers, 1941–1944, box 1, folder 1).

²⁸¹ Још за време боравка у Србији, Јевтић је у новембру 1941. године послао Недићу писмо у коме је садржан елаборат „Начелан пројекат увођења мера за стварање социјалне правде у Србији“, који је, између осталог, садржао предлоге низа дискриминаторних мера против Јевреја, од којих су неке превазилазиле чак и поступање окупационих снага према њима. Прво претеће писмо Недићу Јевтић је послао 21. фебруара 1942. године из Берлина. У другом, које датира из марта исте године, Недићу поставља сто питања, од којих су многа реторска. У њима председника српске колаборационистичке владе директно оптужује за бројне недаће српског народа у Краљевини Југославији (сврставајући Недића у владајуће „клике“ које су уништиле

притиска на председника српске колаборационистичке владе, који се и без њих није осећао довољно сигурним у политичким водама.

Као последица помињаних подела у српској управи под окупацијом, али и неповерења нацистичког врха према српском народу, фактичка снага и самосталност Недићеве владе била је занемарљиво већа у односу на нефункционални Савет комесара. За све значајније одлуке морала се тражити сагласност окупатора, који је, поред осталог, упркос обећањима датим Недићу приликом формирања владе, задржао право да смењује ministre и разматра њихову ефикасност.²⁸² Тон политичком раду владе давао је сам Недић, који је на седницама водио главну реч и са чијим су се ставовима усаглашавали предлози појединачних министарстава. Већина министара редовно је реферисала о раду својих министарстава и укључивала се у дискусије везане за општа питања, док су, према послератном сведочењу Велибора Јонића, министри Кузмановић, Костић и Докић говорили само када се радило о питањима везаним за њихове ресоре.²⁸³ Међу члановима владе и другим високим чиновницима колаборационистичке администрације постојао је и велики степен личног ривалитета, који је додатно подстицан Недићевим изјавама о одласку са власти и најавама о подношењу оставки које окупатор није прихватао.²⁸⁴ Својом ревносном сарадњом окупатору за Недићевог наследника покушавали су да се препоруче превасходно Драги Јовановић и Таса Динић, који су у циљу освајања власти тежили и да успоставе личне везе са највишим инстанцама окупационе управе.²⁸⁵ Они су

народ у међуратном периоду), индиректно за успон комунизма и пуч од 27. марта („Није ли 'прослављени' Симовић био Ваш ученик, а у недавној прошлости и један од најближих и најповерљивијих сарадника Ваших у служби 'нацији и држави?'), а крајње острашћено за неспособност у вођењу државе и сузбијању покрета отпора за време окупације. У истом писму Јевтић је оптужио Недића и да служи партији „свог рођака“ (највероватније се мисли на покрет Збор Димитрија Љотића), и упозорио га да су му као председнику владе „већ избројани дани“. Сва наведена писма чувају се у Архиву Хуверовог Института на Универзитету Стенфорд (Hoover Archives, Trivun R. Jevtich papers, 1941–1944, box 1, folder 1).

²⁸² Више о томе: *Немачка обавештајна служба*, књ. VIII, Београд 1956, док. бр. 149; Љубинка Шкодрић, „Однос немачког окупатора према домаћим сарадницима у Србији 1941–1944“, *Ослобођење Београда 1944. године*, ур: А. Животић, Београд 2010. стр. 82–94.

²⁸³ ВА, Четничка архива, к.269, ф. 3, бр. 17: Саслушање Велибора Јонића, стр. 25.

²⁸⁴ О великим политичким кризама унутар Недићеве владе и у односу са окупационом управом детаљније у: Milan Borković, *n.d.*, књ. 1, стр. 359–379.

²⁸⁵ Ослањајући се на различите, превасходно безбедносне, структуре окупатора, поједини колаборационисти осмелили су се чак и да отворено у јавности нападају и критикују Недића, иако су му формално били потчињени. Добро документован пример ове врсте био је покушај пропагандног функционера и истакнутог предатног симпатизера фашизма др Лазара Прокића да у Србији штампа и растура брошуру у којој је Недићева политика критикована са пронемачких позиција. По сазнању о овој ствари Недић је упутио

били у готово непрестаном личном сукобу што се одржавало и на функционисање колаборационистичке управе, а тиме и на свакодневницу у окупираној Србији. Историчар др Милан Борковић истиче да је највећа персонална промена у влади била она од 5. новембра 1943. године, када је Недић истовремено сменио и Јовановића и Динића, суочен са реалном опасношћу да и сам буде уклоњен са власти.²⁸⁶ Последњих годину дана рада Недићеве владе на пољу унутрашњих односа обележило је осетно повећање политичког утицаја министра просвете и вера Велибора Јонића, коме је, као свом личном конфиденту, председник колаборационистичке владе пред ослобођење поверавао и низ безбедносних задатака, као и одржавање веза за четничким покретом.²⁸⁷

Колаборационистичка пропаганда и кабинет Председника министарског савета улагали су велике напоре како би Милана Недића представили становништву Србије као његовог заштитника и добротинитеља. Сам Недић је у својим говорима непрестано потенцирао своју блискост са народом: сељацима се обраћао као изданак сеоске породице из Орашца, омладини и избеглицама као отац синовима и кћерима, а ратним заробљеницима као њихов друг, саборац и старешина.²⁸⁸ Његов однос према селу био је

протестно писмо Војном заповеднику у Србији у коме тражи интервенцију против Прокића (тада већ чиновника окупаторског пропагандног отсека „Југоисток“, пошто је из Недићевог био отпуштен пре овог инцидента) и већу подршку за своја и настојања српске колаборационистичке владе (*Nemačka obaveštajna služba*, knj. VIII, Beograd 1956, dok. br. 150).

²⁸⁶ Milan Borković, *n.d.*, knj. 2, str. 374-375. Јовановића су желели да смене и Недић и Турнер, а денунцирао га је и усташки маршал Славко Кватерник из Загреба, али су окупаторове војне и безбедносне структуре успевале да му очувају положај, јер је „сарадња између Einsatzgruppe полиције безбедности и СД и Управе града Београда одлична“ (*Nemačka obaveštajna služba*, knj. VIII, Beograd 1956, dok. br. 168, 169).

²⁸⁷ Више различитих обавештајних достава окупаторске тајне полиције указују на улогу коју је Јонић имао у одржавању контакта са покретом генерала Михаиловића (ИАБ, БДС, Ј-87). Недић је Јонића у септембру 1944. године овластио да у његово име координира безбедносним снагама у Београду и припрема евакуацију колаборационистичке владе (ВА, Недићева архива, 1/1-2-169). Више о томе и у: Milan Borković, *n.d.*, knj. 2, str. 343-344; Александар Стојановић, *Српски цивилни/културни план владе Милана Недића*, Београд 2012, стр. 61-62.

²⁸⁸ Милан Недић је, као и маршал Петен у Француској, био свестан компромитованости предратних политичких елита, и покушавао је да се становништву обраћа као војник, обичан човек, домаћин и националиста. Петен је, практично одмах по капитулацији земље, упознао Французе са тешкоћама које им предстоје, али је истовремено и указао на пут обнове: „Ви сте патили. Ви ћете патити надаље. Многи од вас неће наћи свој посао или свој дом. Ваш живот ће бити тежак. Ја нисам тај који ће вас насамарити илузорним речима. Мрзим неистине које су вам нанеле тако много зла. Земља, она не лаже. Она је дом и ваше прибежиште. Она је домовина сама по себи. Једна ораница која постаје ледина, то је један део Француске који умире. Један угар који је поново засејан, то је један део Француске који се препородио... Морамо да обновимо Француску. Покажите свету који посматра, противнику који нас је окупирао, кроз сав свој мир, сав свој рад и сво своје достојанство. Наш пораз је происходио из наше слабости. Дух уживања (задовољства) уништио је то што је дух жртвовања изградио. То је интелектуални и морални опоравак, на који вас прво позивам. Французи, ви ћете то остварити и видећете, ја се томе заклинјем, нова Француска

делом условљен конзервативним схватњима које је искрено гајио, али је у том односу свакако била присутна и велика доза прагматизма, будући да је окупирана Србија у пуном смислу била сељачка држава у којој се огромна већина становништва бавила пољопривредом, док је било сасвим извесно да колаборационистичка управа неће лако задобити симпатије и подршку радништва и интелигенције.²⁸⁹ У својим небројеним обраћањима сељаштву, Недић је истицао своје сеоско порекло и указивао да је село одувек било колевка српске снаге, традиције и националног поноса: „Вама хоћу данас да говорим. Ваши преци су стварали ову државу. Они су ову земљу волели и гинули за њену слободу. И данас не лежи снага и будућност Србије у исквареној чаршији већ у вама, српским сељацима... Говорим вам чисто народски, као што сам то радио 43 године свога јавнога рада у народу. Јер ја сам од ваше горе лист. Моје је село Орашац усред Шумадије, близу Опленца и Тополе гнезда Карађорђевића“.²⁹⁰ Однос према радништву такође је био последица потребе за политичком контролом овог дела становништва, од чијег је рада (најчешће у служби ратних интереса нацистичке Немачке) у великој мери зависило положај српске владе. Свестан ових околности Недић је и у „Поруци радницима“ већ на самом почетку истакао „Ја сам ваш дужник“, захваљујући српском радништву на уложеним напорима у обнови земље. Обраћање радницима имало је снажну демагошку ноту: указујући како се у „новом добу“ које наступа више неће рађати „милионарски синови и кћери: у том новом добу неће моћи да се тове више они који су за себе збирали све, а од себе нису давали ништа... Рад ће добити своје право. Радници, знајте да ћете ви, који сте овако задужили Србију и српски народ у најтежим часовима њеног живота, добити

настаје од нашег ентузијазма.“(l'Appel du 25 Juin 1940, говор у целини доступан у транскрипту и оригиналном звучном запису на http://www.marechal-petain.com/versionanglaise/page_message.htm; посећено 2. јуна 2014. године; цитат наведен у преводу мр Душана Р. Бајагића). Својим непосредним и емотивним обраћањем народу у првим данима власти и Петен и Недић (уп: „Декларација српском народу“, *Говори Милана Недића председника српске владе*, Београд 1942, стр. 9–13) стекли су извесно поштовање и подршку становништва, али је њихова популарност драстично опадала са злочинима окупатора и колаборациониста.

²⁸⁹ Нажалост, није могуће прецизно утврдити тачан удео аграрног становништва у популацији територије под немачким Војним заповедником у Србији. Последњи целовитији попис вршен у Краљевини Југославији датира из 1931., док се први послератни подаци везују за 1948. годину, када су у структури становништва већ биле извршене многе корените промене у односу на ратну стање. Ипак, сасвим је извесно да је удео становништва које се бавило пољопривредом у окупираној Србији износио преко 75%, а вероватно и више од тога (видети: Milan Borčković, *n.d.*, knj. 2, str. 15–32). Симпатије радништва и интелигенције (посебно интелектуалног подмлатка) у знатно већој мери биле су на страни устаника, будући да је КПЈ својом агитацијом у међуратном периоду већ створила снажну базу подршке у овим слојевима становништва.

²⁹⁰ „Позив сељацима“, Београд 12. октобар 1941. године, објављен у: *Речи генерала Милана Недића српском народу и омладини*, Београд 1942, стр. 32–35.

достојно место“.²⁹¹ Влада Милана Недића улагала је велике напоре да у потпуности контролише процес организације рада и радничке установе, као и да промовише култ рада као једну од највреднијих и морално најисправнијих особина, о чему ће бити више речи у поглављу о друштвено-политичким пројектима српске колаборационистичке владе. Посебна пажња била је посвећена српској омладини. Она је била предмет највеће наде и очекивања, а истовремено и извориште великог страха, јер је сентимент омладине у знатно већој мери био на страни покрета отпора, него сарадника окупатора. Због тога се Недић омладини обраћао као отац и старешина породице заблуделим синовима: „Омладино наша, децо славних предак, синови отаџбине наше: Вама се данас обраћам, вама упућујем свој позив, јер сте баш ви, уместо да будете ослонац, обновиоци и изградиоци земље своје, учинили највише да још болније закржаве и овако тешке ране њене. Несрећна туђинска пропаганда помутила је ваш вид и, збуњене и обмануте, гурнула вас да, баш ви, будете оруђе пропасти свог народа“, захтевајући подршку за своју политику и борбу против устанка: „Децо моја, синови Србије, Ја дижем славну заставу српску, заставу за чије су часно и неупрљано лепршање милиони дали драговољно животе своје. Хајте под ту заставу вере и наде, части и јунаштва, која ће одагнати од нас све патње и све поразе наше. Прихватите је и носите је, чувајте је и браните је“.²⁹²

²⁹¹ Као и у обраћањима сељацима, Недић је и у порукама српском радништву покушавао да „игра на карту“ народног незадовољства економским раслојавањем у међуратном периоду и постојања привилегованих делова становништва. Тако је, захваљујући радништву на неучествовању у устанку и „комунистичким бандама“ (што наравно није било тачно), истакао да су се међу партизанима нису нашли радници, већ „један део наше добро товљене и државном бригом однеговане интелигенције: питомци државних менза, ђаци скупо плаћених универзитета, разни државни благоданци, од државе плаћени чиновници: учитељи, професори, лекари и томе подобно“, а од „женског света“ само „неке хистеричне сурунџије, кћери богаташких родитеља, отрована и покварена школована женска омладина: учитељице, студенткиње и туцета развратних жентурина, болесних нерава, жељних авантуре“ („Порука радницима“ од 8. фебруара 1942. године, објављена у *Речи генерала Милана Недића српском народу и омладини*, стр. 57–62). Приметно је да су ова обраћања одисала нетрпељивошћу према интелигенцији. Вођа француских колаборациониста маршал Анри Филип Петен на сличан начин се обраћао радном народу своје земље, осуђујући неправичност економског раслојавања у међуратном периоду: „Рад Француза је крајње уточиште домовине. Он би требало да буде светиња. Интернационални капитализам и интернационални социјализам, који су је експлоатисали и деградирани, подједнако су својство предратног стања (у земљи). Они су још више били кобни, пошто су, супростављајући се један другом, привидно, један другог у тајности штедели. Ми више не патимо због њиховог подлог савеза. Ми ћемо прекинути размирице у градовима. Ми их не прихватамо унутар фабрика и на фармама“ (l'Appel du 11 juillet 1940, у целини доступан у транскрипту и оригиналном звучном запису на: http://www.marechal-petain.com/versionanglaise/page_message.htm; посећено 2. јуна 2014. године). Цитат наведен у преводу мр Душана Р. Бајагића.

²⁹² Милан Недић, „Посланица српској омладини“, 10. септембар 1941. године, објављена у: *Говори Милана Недића председника српске владе*, Београд 1942, стр. 17–20. Велику пажњу омладини указивао је и режим

Осим што је председник српске владе под окупацијом био изузетно присутан у јавности, штампи и на радију, током времена створена је и извесна директна веза између њега и народа. Као и краљу Александру пре и Јосипу Брозу Титу после њега, бројни становници обраћали су се лично Недићу својим дописима тражећи најразличитије врсте услуга и помоћи.²⁹³ Обично се радило о захтевима угрожених за социјалну помоћ, молбама да се интервенише код немачких власти како члан породице не би био послат на рад у Немачку, молби за пријем у државну службу или реактивацију пензионисаних војника.²⁹⁴ На основу отправница које су се налазиле на полеђинама ових дописа уочава се да је Председништво министарског савета поступало по највећем делу ових молби: обично се тражио извештај локалних органа, или се издавала инструкција за давање помоћи или примање неке особе у радни однос.²⁹⁵ На тај начин Недић је сигурно стекао

маршала Петена, још од првих дана окупације: „Међу жртвама ратних околности, омладина је посебно предмет наше бриге, адолесценти одвојени од својих породица, демобилисана омладина несигурна у стра, ја се придружујем вашем болу и вашој бризи; ви сте нада нове Француске. То је сигурно да се у вашим рукама налази њена будућност. Имајте поверења, ми ћемо вам помоћи. За младе војнике последње класе који нису учествовали у рату отварају се радилишта за рад. Овим радилиштима ће се насрнути на пропусте у националном интересу, који су веома дуго били занемаривани: уређење шума, кампова и стадиона, изградњу кућа за младе по селима. Са овим радом ће почети, како је потребно, подмлађивање „наше земље“. Сви постојећи омладински покрети сачуваће своју самосталност, биће поштован њихов рад, биће охрабривани, рашириће се и допуниће се новим иницијативама. За све тражим исти напор, оне који представљају француску омладину снажну омладину, здраво тело и дух, спремне за задатке који ће подићи дух Француза и Францускиња“ (l'Appel du 13 Août 1940, говор у целини доступан у транскрипту и звучном запису на: http://www.marechal-petain.com/versionanglaise/page_message.htm; посећено 2. јуна 2014. године). Цитат наведен у преводу мр Душана Р. Бајагића.

²⁹³ АС, фонд: Председништво министарског савета 1941–1944 (Г-1), ф.1, ф.2, ф.3. Наведене три фасцикле садрже више стотина личних писама и других дописа које су становници окупирани Србије слали председнику колаборационистичке владе. Недићу су се обраћали ратни инвалиди, удовице, неписмене домаћице чији су мужеви били у заробљеништву а деца материјално или здравствено угрожена, сирочад и избеглице. Чак и када се узму у обзир уобичајне формулације у обраћању властима и понекад патетична понизност коју људи у великој невољи испољавају, из поменутих писма уочава се да су становници Србије заиста искрено веровали да Недић може и жели да им помогне.

²⁹⁴ Међу стотинама дописа било је и оних који су својом формом или значајем били другачији од већине осталих. Међу такве се убраја необично писмо Олге С. Којадиновић, ученице 6. разреда гимназије, од 19. фебруара 1943. године, у коме моли Недића да њој и двома другарицама омогући пребацивање из гимназије у учитељску школу. У писму ученица председника колаборационистичке владе ословљава са „Чика Недићу“ и „Оче српског спаса“ (АС, Г-1, ф.2, Писмо Олге С. Којадиновић од 19. фебруара 1943. године). Међу дописима са посебним значајем свакако се убраја и молба ратне хероине Милунке Савић да буде распоређена при било ком оружаном одреду српске владе, јер има четворо деце које не успева да издржава јер нема примања (АС, Г-1, ф.3, Писмо Милунке Савић од 11. фебруара 1943. године). Илустративно је и сачувано писмо једног свештеника из жупског среза, у коме моли Недића да буде кум једном новорођеном детету (деветом у својој сиромашној породици) из његове парохије (АС, Г-1, ф.2, Писмо Синише Урошевића, свештеника из Плоче, од 26. јуна 1942.. године).

²⁹⁵ Већина писама садржала је бар 2-3 отпремнице, које су указивале на даљи пут дописа и поступање српских власти. Несвакидашњи допис представља интимна исповест младе Београђанке Лепосаве Илић у којој истиче да ју је извесни Бранко Станковић, кожарски трговац, након обећања да ће је оженити и

извесно поверење и углед у очима српског народа, али се види и да је колаборационистичка влада имала времена и могућности да се бави личним проблемима грађана управо зато што је, због односа окупатора према њој, била лишена могућности да води политику на суштински озбиљнијем нивоу.

Влада Милана Недића и устанак у Србији: колаборационисти између Немаца, партизана и четника

Устанак који је у лето 1941. године избио у Србији и проширио се великом брзином²⁹⁶ био је главни узрок смене српске колаборационистичке управе, и практично повод за настанак владе Милана Недића. Рачунало се с тим да ће ултра-конзервативни Недић, националиста и монархиста, са ореолом великог ратника и родољуба, те изданка славне јуначке породице, моћи око себе да уједини српски народ у борби против устаника, превасходно партизанског покрета. Иако је у контролисаној штампи и пропаганди његов долазак на власт био најављиван и поздрављан како од стране немачких званичника, тако и домаћих снага екстремне деснице, Недић се заправо, од првог дана ступања на власт, налазио под огромним притиском. Његов императив био је угушење устанка, али у тренутку преузимања власти српска колаборационистичка влада није располагала ни изблиза довољним бројем активних људи под оружјем за овакав подухват. Од већег броја наоружаних формација које су крајем лета деловале на простору Србије, влада Милана Недића испрва је могла да рачуна само на слабу, неадекватно опремљену и недовољно мотивисану жандармерију, као и на одреде четничког војводе Косте Пећанца, чија је

изјављене љубави „невину обешчасио“ и оставио у другом стању (АС, Г-1, ф.3, Писмо Лепосаве Илић од 12. јануара 1943. године). Наредба Председништва владе полицији била је да „ову ствар изволи на згодан и дискретан начин испитати“ (Исто, допис Старешини I кварта на личност од 15. јануара 1943. године), а као исход целе приче догодило се саслушање поменутог (Исто, Записник о саслушању Бранка Станковића у УГБ).

²⁹⁶ Детаљније о устанку у Србији 1941. године у: Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963; Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*, Beograd 1983; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 177–308; Branko Petranović, *Bez bojazni od tabu-tema*, priredili: M. Mitrović i S. Dautović, Beograd 2010, na više mesta.

непредвидива нарав била извор сталних брига у Недићевом ратном штабу.²⁹⁷ Са друге стране налазили су се снажно мотивисани устаници, ношени родољубивим осећањем и идеолошким заблудама, као и неоправданим уверењем да ће помоћ великих антифашистичких сила стићи сваког тренутка. За потпуније разумевање положаја владе Милана Недића неопходно је кратко се осврнути и на генезу и историјат покрета отпора у окупираној Србији, као и на простору Краљевине Југославије.

На простору Југославије до настанка покрета отпора дошло је превасходно услед неприхватања (нечасног) војног пораза у Априлском рату, противправног разбијања земље и страха од биолошке угрожености Срба у областима под контролом НДХ. Пуковник Драгољуб Михаиловић са групом официра није прихватио акт о капитулацији и склонио се на обронке планине Суворор (зараван познатију под именом Равна Гора), где је ухватио радио-везу са Лондоном и почео организовање герилског легалистичког покрета отпора.²⁹⁸ У многим деловима земље било је случајева спонтаног организовања оружаних чета за обезбеђивање од усташких пљачки и покоља: овакав отпор није имао никакво политичко нити национално обележје – радило се о елементарном преживљавању и заштити најнужније имовине.²⁹⁹ Други центар отпора у окупираној Југославији настао је након напада нацистичке Немачке на Совјетски Савез. Закључцима Политбироа ЦК КПЈ³⁰⁰ предвиђено је подизање устанка против окупатора: већ 23. јуна на састанку Покрајинског комитета КПЈ за Србију решено је да се хитно приступи формирању ударних група, а главни штаб Народноослободилачких партизанских одреда Југославије

²⁹⁷ Више о четницима Косте Миловановића Пећанца и његовом односу са владом Милана Недића у: Milan Borčković, *n.d.*, knj. 1, str. 174–186; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 230; Бојан Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, Београд 2011, стр. 23–26, 54–59.

²⁹⁸ Најпотпунију историју овог покрета написану применом метода научне историографије објавио је др Коста Николић: К. Николић, *Историја равнорског покрета 1941–1945*, књ. 1–3, Београд 1999. Међу вреднија истраживања посвећена четницима свакако се убрајају и: Jozo Tomašević, *Četnici u Drugom svjetskom ratu: 1941–1945*, Zagreb 1979; Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945: okupacija i kolaboracija*, Zagreb 2010. и Стеван К. Павловић, *Хитлеров нови антипоредок: Други светски рат у Југославији*, Београд 2009, стр.102–122.

²⁹⁹ Овакав отпор јавио се већ почетком маја 1941. године у Босанској Крајини, а потом и у Херцеговини и крајевима Хрватске са значајнијим уделом српског становништва. Први озбиљнији оружани сукоб десио се у периоду 5-8. маја, када су српски сељаци из околине Санског моста пружили отпор и отерали усташке пљачкашке одреде, након чега је уследила и интервенција немачких снага и прво егземплярно погубљење устаника по систему десет за једног убијеног Немца (В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992, str. 178) .

³⁰⁰ Проглас ЦК КПЈ од 22. јуна објављен је у: *Zbornik NOR-a, I-1*, Beograd 1949, str. 11–17.

(НОПОЈ) на челу са Јосипом Брозом Титом образован је 27. јуна. Током јула објављени су и први проглас ПК КПЈ за Србију у коме се народ позива на отпор окупатору и стајање на страну „непобедиве словенске Русије“, као и неколико партијских циркулара у којима се на сличан начин, али са више политичких елемената, покушава анимирати чланство партије.³⁰¹ Датум који се деценијама обележавао као Дан устанка у Србији (7. јул 1941. године) заправо је био дан смрти двојце српских жандара, које је у селу Завлаци код Беле Цркве убио комуниста Жикица Јовановић Шпанац. Знатно већи и значајнији устанички подухвати уследили су у августу и септембру месецу. Заједничком акцијом партизанских и војно-четничких одреда задат је низ удараца снагама окупатора. Међу највеће успехе европских антифашистичких покрета отпора убраја се 31. август 1941. године, када је одред мајора Веселина Мисите (самостални војно-четнички одред, формално под командом пуковника Михаиловића) ослободио Лозницу. Средином септембра на простору Шумадије и западне Србије већ је постојала пространа слободна територија, за које су немачки војни извори указивали да би требало „сматрати да је под влашћу устаника“.³⁰² Суочен се неочекиваним распламсавањем устанка, окупатор је (следећи своје ратне интересе на Истоку), и поред исказаног неповерења према српским колаборационистима, одлучио да препусти борбу са устаницима новој српској влади на чије је чело постављен Недић. Стога је и Недићева влада од оснивања имала својеврсни (неформални) ратни савет, у коме су се, поред председника владе, нашли и генерали Докић, Драшкић и Костић, као и његов дугогодишњи сарадник генерал Александар Стојановић.³⁰³ Однос српске колаборационистичке владе према комунистичком покрету отпора (народно-ослободилачком покрету) био је јасно дефинисан од првог дана и није се мењао до ослобођења. Партизани су били виђени као извор великог зла, узрок сурових

³⁰¹ На садржај већег броја прогласа и циркулара партијске провенијенције осврнуо се др Коста Николић у свом раду: „О узроцима избијања грађанског рата у Србији 1941.“, указујући на знатно присуство идеолошког и класног радикализма у њима. Занимљиво је да се у овим документима са готово истим жаром нападају фашистичке силе Осовине и будући савезници НОП-а: Велика Британија, Француска и САД (К. Nikolić, „О uzrocima izbijanja gradanskog rata u Srbiji 1941.“, *Suočavanje sa prošlošću – put ka budućnosti: istorija Jugoslavije 1918–1991*, urednik: Darko Gavrilović, Sremska Kamenica 2010, str. 307–323).

³⁰² Бојан Б. Димитријевић, *н.д.*, стр. 45.

³⁰³ Генерал Стојановић био је помоћник генерала Недића у време док је овај био министар југословенске владе, а током окупације нашао се на месту начелника војног одељења колаборационистичке владе. Неформални ратни савет Милана Недића превасходно се бавио гушењем устанка и координирањем новооснованих оружаних снага под контролом српске владе. Више о његовом настанку и карактеру код: Ђ. Slijeperčević, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, str. 308; Б. Б. Димитријевић, *н.д.*, стр. 44.

репресалија окупатора и страдања невиног цивилног становништва, као група бивших робијаша и страних агената.³⁰⁴ Колаборационисти су желели потпуно уништење НОП-а, који је био виђен и као политичка платформа за болшевизацију Србије, и на тој линији остваривали су пуну сарадњу са снагама окупатора, а касније и са деловима монархистичког (четничког) покрета отпора. Током целог трајања окупације у Недићевој влади није се, ни у једном тренутку, разматрала могућност преговора или макар тактичког примирја са партизанима.³⁰⁵ Осећање крајње нетрпељивости било је узајамно: много више него снаге самог окупатора, на мети удара устаничких акција нашли су се колаборационистички функционери и њихове оружане формације, што посебно важи за веће урбане средине и Београд.³⁰⁶

Са друге стране, иако се то још увек не може тврдити са потпуном сигурношћу услед непоузданости извора, изгледа да је Недићева влада већ у првим данима своје активности покушала да успостави савез са покретом Драже Михаиловића.³⁰⁷ Према

³⁰⁴ Пропаганда није пропуштала да истакне и јеврејско порекло виђенијих чланова НОП-а, као ни чињеницу да се на челу покрета налазио Хрват Јосип Броз, правоснажно осуђиван од стране судова Краљевине Југославије. У бројним директним обраћањима становништву Србије, Милан Недић оптуживао је припаднике покрета отпора да за туђ интерес (британски и совјетски) гурају сопствени народ у пропаст, и позивао на уништавање „безумних пљачкаша“, „робијаша“, „разбојника и одметника од Бога и власти, цркве и вере“, „паликућа“, „црвених бандита“ и „фукаре“ које се „из целог света покупила да затре име Србиново“ (више о томе у публикацијама: *Речи генерала Милана Недића српском народу и омладини* и *Говори генерала Милана Недића председника српске владе*, као и у колаборационистичкој штампи).

³⁰⁵ Једини изузетак представља радијско обраћање Недића устаницима од 14. септембра 1941. године, када им је обећао амнестију уколико положе оружје и ако се до 17. септембра врате кућама (Недићево обраћање објавио је „Понедељак“, у свом издању за 15. септембар 1941. године). Међутим, овај захтев био је у великој мери нереалан: нити је било за очекивати да устаници, у жељу великих успеха, положе оружје, нити је Недић могао да им гарантује истинску амнестију, јер су о њој одлучивали Немци, а не српска колаборационистичка влада. О томе сведочи и једно од наредних обраћања Недића „оним у шумама“, у коме се позивају да положе оружје, уз напомену да ће „влада учинити све да се грешке и грехови ваши (устанички, прим. А.С) опросте, да се ране ваше, лудом главом добијене, излече а да се ви прихватите и збринете до суђеног дана. А суђени дан ће доћи по неумитном току историје („Оним у шумама“, Београд 2. новембар 1941. године, објављено у *Речи генерала Милана Недића српском народу и омладини*, стр. 39–41).

³⁰⁶ Више о томе: Раде Ристановић, *Акције комунистичких илегалца у Београду 1941–1942*. Београд 2013; Slavko Vukčević, *Borbe i otpori u okupiranim gradovima Jugoslavije 1941–1945*, Београд 1985. Према наведеним истраживањима Рада Ристановића, у току окупације Београда (не рачунајући жртве у завршним борбама за ослобођење града) укупно је страдало троје Немаца (од којих су двојца били југословенски фолксдојчери), док су као последица акција комунистичких илегалца страдали истакнути агенти Специјалне полиције Ђорђе Космајац и Обрад Залад. С друге стране, припадници равнорског покрета успешно су извршили атентат на пуковника Милоша Масаловића, шефа Недићевог кабинета.

³⁰⁷ Станислав Краков, *Генерал Милан Недић*, књ. 1, Минхен 1963, стр. 151–153; Милутин Бојић, *Југославенски народни покрет „Збор“, 1935–1945: један критички приказ*, Београд 1996, стр. 177. Историчари др Милан Борковић и др Жарко Јовановић писали су о постојању непрекидног савеза између четника и Недићеве владе, од дана доласка Недића на власт до коначног слома нацистичке Немачке.

Недићевој замисли, Михаиловић је требало да хитно измести деловање свог покрета са територије окупиране Србије на простор Босне (под НДХ), где би био боља заштита Србима угађеним од усташа, док је борбу против комуниста у Србији требало да преузме колаборационистичка влада. Међутим, у септембру 1941. године ток историје водио је у другом смеру: уместо на преговоре са Недићем, Дража Михаиловић отишао је на састанак са Титом, на коме је покушавао да формира јединствену команду за оба покрета отпора.³⁰⁸ Од свих оружаних група на простору Србије, влада Милана Недића могла је тих дана да се делимично ослони само на четнике Косте Пећанца. Новоформирани одреди (у изворима и литератури: „подофицирски одреди“ или само „оружани одреди“) српске владе показали су се неуспешним у гушењу устанка: били су неадекватно опремљени и склони да у борби пређу на страну устаника, посебно националних војночетничких одреда. Притисак на Недића је растао, и у тренуцима када је већ размишљао о оставци, министар Михајло Олћан изашао је са идејом да се од омладине Збора оформе добровољачки одреди за борбу против устаника. Борба против комунистичког покрета отпора морала је, према мишљењу истакнутих Збораша, да буде праћена адекватном идеолошком припремом колаборационистичких одреда; у недостатку икакве алтернативе Недић је решио да прихвати овакво решење.³⁰⁹ Тако је већ 16. септембра 1941. године формирана Српска добровољачка команда, добровољачка војска испрва сачињена махом

Борковић је указао на постојање четири фазе четничко-колаборационистичке сарадње: 1) од септембра до новембра 1941. године, у циљу уништења НОП-а у Србији; 2) фазу „легализације“ четничких одреда која је трајала од краја 1941. до половине 1943. године; 3) период поновног боравка већине четничких снага у Србији (лето 1943. – пролеће 1944. године) у коме су они материјално помагани од Недићеве владе, и 4) фазу заједничког отпора свих „националних/реакционарних“ снага НОВЈ током 1944. године (М. Borković, *n.d.*, стр. 375; Жарко Јовановић, *Колаборација у Србији 1941–1945: зборник грађе*, Београд 2001).

³⁰⁸ Према Недићевим сазнањима, до одбацивања владиног предлога дошло је услед утицаја неколицине политичких личности из равногорског штаба, преваходно Драгише Васића. Одређени утицај на такву одлуку могла је да има и позната лична нетрпељивост између вође равногорског покрета и Недића, чији се корени налазе у Недићевој одлуци (за време министарског манадата), да Михаиловића казни са 30 дана притвора (Б. Б. Димитријевић, *n.d.*, стр. 54).

³⁰⁹ Ђоко Слијепчевић био је истакнути српски историчар из тзв. емигрантске гране српске историографије. Још пре рата био је члан Збора, а током окупације био је постављен за другог заменика Идеолошко-васпитне групе формиране при председништву покрета, са задацима организовања идеолошке индоктринације српске омладине и добровољачких одреда (АС, БИА, II-69). Он је потребу за индоктринацијом оружаних одреда образложио на следећи начин: „Људство и жандармерије и првих Недићевих оружаних одреда било је, у својој огромној већини, национално и свесно и родољубиво, али није било идеолошко-политички припремљено за борбу коју је требало да води. То је био добар војнички материјал, али идеолошки необрађен. Због тога су бројни од њих подледали утицају и англофилске и комунистичке пропаганде, која је трубила да они, борећи се против побуњеника, сарађују са окупатором и врше националну издају“ (Ђ. Слијепчевић, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, стр. 320).

од омладине Збора и заврбованих избеглица из НДХ.³¹⁰ Два дана касније, 18. септембра, и четнички одреди Косте Пећанца ставили су се под директну команду владе Милана Недића, а окупатор је противустанички фронт ојачао и Руским заштитним корпусом, сачињеним од припадника белогардејске емиграције и њихових потомака.³¹¹ Низом уредби из септембра и октобра српска влада прогласила је стање „ванредним“ и увела преке судове као и низ додатних овлашћења за Жандармерију.³¹² Међутим, и поред великог уложеног труда српских колаборациониста и значајних војних појачања која су стигла окупатору, до гушења устанка дошло је тек после крвавих борби и масовних злочиначких репресалија над цивилним становништвом.

На слом устанка утицао је и престанак сарадње између партизанског и четничког покрета, тј. грађански рат између ове две снаге који је почео крајем октобра 1941. године у околини Ужица,³¹³ а приликом кога су многе независне четничке групе ступиле у садејство са Недићевим снагама. Након екстензивних операција немачке војске и снага српске колаборационистичке владе, партизански отпор сломљен је почетком децембра, када је већина партизанских одреда десеткована или протерана ван територије окупиране Србије.³¹⁴ Акцијом „Михаиловић“ током децембра 1941. године окупаторске снаге десетковале су и четнички покрет, а сам Дража Михаиловић једва је избегао хапшење.

³¹⁰ Први одред добровољаца био је практично сачињен од припадника добровољне службе за обнову Смедерева. Према недавно откривеним изворима из архиве БИА (мада се слични наводи могу наћи и код неких емигрантских историчара), управо се служба за обнову Смедерева са својих 350 омладинаца сматра првим зборашким добровољачким одредом, који је и пре септембра био коришћен у сврхе прогона Јевреја и комуниста у Београду (током јула месеца, на захтев Управника града Београда; види: АС, БИА, II-69). Хрвоје Магазиновић, и сам учесник тих догађаја, записао је о настанку добровољаца: „Одзив омладине Збора у добровољце био је потпун. Међу првима јавили су се избјеглице. Старији, само уколико су били потребни“, а четнички командант и историчар Сергије Живановић: „За формирање војних јединица Збор је искористио придолазак српских избеглица из српских покрајина у Хрватској, пошто у Србији није могао да продре у широке народне слојеве... Пропагандом је успео да привуче део избеглица и попуни своје војне формације.“ (Н. Magazinović, *Kroz jedno tično stoljeće*, Valjevo 2009, str. 185; С. Живановић, *Трећи српски устанак (Генерал Михаиловић и његово дело)*, књ.1, Чикаго 1962, стр.158). Више о стварању добровољачких одреда: Б. Б. Димитријевић, *н.д.*, стр. 63–88.

³¹¹ О улози белогардејске емиграције у борби против устанка у Србији видети: Алексеј Ј. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, Београд 2011, стр. 46–64.

³¹² *Службене новине*, 9. септембар 1941; 12. септембар 1941; 23. септембар 1941; 14. октобар 1941; 31. октобар 1941.

³¹³ О почецима грађанског рата у Србији: В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 264–265.

³¹⁴ Операције су вођене у Поморављу, Шумадији и Западној Србији. Да је Трећи Рајх сматрао устанак угушеним сведочи и наређење о премештају генерала Бемеа (главнокомандујућег у Србији, са проширеним овлашћењима у циљу гушења устанка) и његових снага 3. децембра 1941. године, након чега је

Искуство устанка, а посебно страховите репресалије окупатора у Шапцу, Краљеву и Крагујевцу, оставили су велики траг на колаборацију у Србији. Из угла српских колаборациониста жртве цивилног становништва биле су изазване комунистичким отпором, па је антикомунистичка агитација и акција постала главно поље деловања српске владе до краја окупације. Иако је земља у значајној мери пацификована (прве војне операције веће размере уследиће тек током зиме крајем 1943. и почетком 1944. године), у јавним наступима колаборационистичких званичника, као и у штампи, велики простор био је посвећен антикомунистичкој пропаганди. На овакво стање значајно је утицао окупатор: не само да је борба против комунизма била један од главних политичких циљева нацистичке Немачке, већ је реална опасност, коју су по немачке ратне интересе у Европи проузроковали устаници у Србији, била стална опсесија окупационог режима, а посебно његовог војног дела. Устанак се такође драстично одразио и на односе између владе Краљевине Југославије у егзилу и српских колаборациониста. Неочекивана појава пуковника Драже Михаиловића и његовог покрета на простору окупиране Србије дала је, испрва, нов антифашистички капитал југословенском руководству у Лондону. Располагање једним герилским покретом који је остваривао запажене резултате у контексту поробљене Европе јачало је међународну позицију краља Петра и емигрантске владе, те су и они одмах предузели неопходне кораке како би од четничког покрета направили легалну југословенску војску. Дража Михаиловић унапређен је у чин бригадног генерала,³¹⁵ западна пропаганда посветила му је много пажње: снимљен је и дистрибуиран пропагандни филм о четничкој герили на Балкану,³¹⁶ а вођа четничког покрета се чак нашао и на насловној страни магазина „Тајм“.³¹⁷ Након реконструкције југословенске краљевске владе у Лондону генерал Михаиловић постављен је за Министра

успостављена Војно-управна команда на челу са генералом Паулом Бадером (*Zbornik NOR-a*, XII-1, str. 711–718).

³¹⁵ Пуковник Михаиловић унапређен је у чин генералштабног бригадног генерала указом краља Петра од 7. децембра 1941. године, а на препоруку председника владе и министра војске (*Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 3, London, decembra 1941. godine, str. 3).

³¹⁶ У продукцији америчке филмске компаније “Twentieth Century Fox” синмљен је играни филм: “Chetniks! The Fighting Guerrillas”, објављен јануара 1943. године. Улогу Михаиловића у 73-минутном филму играо је Филип Дорн, амерички глумац рођен у Шевенингену у Холандији.

³¹⁷ *Time*, May 25th 1942. На изградњи култа личности генерала Михаиловића радио је и амерички магазин „Liberty”, који је у априлу 1942. године објавио један веома афирмативан чланак о четничком команданту у Југославији (Robert Low, “Hitler’s No. 1 Headache: The Story of Draja Mihailovitch – Fighter for Freedom”, *Liberty*, April 25th 1942, p. 18).

војске и Министра ваздухопловства и морнарице у влади Слободана Јовановића.³¹⁸ У жељи да све националне снаге усмери ка Михаиловићу влада у Лондону почела је са јавним поистовећивањем усташке НДХ и Недићевог режима у окупираној Србији.³¹⁹ Недуго после јавне осуде српских колаборациониста у говорима на „Радио Лондону“ као и путем „Службених новина Краљевине Југославије“³²⁰ уследило је и званично лишавање чина генерала и војничког достојанства Милана Недића као и свих официра и војника који су се ставили под његову команду, уз образложење да су починили издају и најаву послератног извођења пред суд.³²¹ Југословенска влада прихватила је, с обзиром на свој положај и припадност антифашистичкој коалицији, једино могуће решење осуђујући колаборационисте који су помагали ратне напоре Немачке; за генерала Михаиловића Недић је истовремено постао „београдски везир“.³²² Иако је између српске колаборационистичке владе и равногорског покрета постојала повремена тактичка сарадња, они су се узајамно мрзели, о чему сведоче и атентати на личности блиске Недићу

³¹⁸ Краљев указ о променама у влади објављен је у: *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 4, London, 16. januara 1942. godine, str. 2. У истом гласилу објављена је и одлука о спајању Министарства војске са Министарством ваздухопловства и морнарице, те је од 14. јануара 1942. године генерал Драгољуб Михаиловић био министар војске, морнарице и ваздухопловства.

³¹⁹ Ово се најчешће одражавало у говорима већине министара као и самог краља Петра. Међутим, унутар емигрантске владе није постојао јединствен став по питању улоге Недића, његове кривице и изједначавања њега и усташког поглавника Павелића: док су хрватски министри и чланови владе из редова „пречанских“ Срба захтевали оштре јавне осуде Недића и сматрали га једнаким Павелићу, против тога је наоштрије иступао Милан Грол. Остајући принципјелан чак и у најтежим условима, Грол је уочавао и истицао бројне разлике између Недића и Павелића и њихових режима, указујући истовремено да за ситуацију у окупираној Србији велики део кривице сноси и предратна политичка елита. Више о свему томе: Мира Радојевић, *Милан Грол*, Београд 2014, стр. 196–233; 267–270.

³²⁰ Видети: „Spas Srba, Hrvata i Slovenaca u njihovoj zajednici oličenoj u kraljevini Jugoslaviji – Govor predsednika Kralj. vlade armiskog djenerala Dušana T. Simovića održan na londonskom radiju 15. XI. 1941“, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 3, London, decembra 1941. godine, str. 4, str. 10.

³²¹ Решењем Министарства војске Краљевине Југославије Дј. Бр. 205 од 19. децембра 1941. године које је потписао тада актуелни премијер емигрантске владе генерал Симовић чинове су изгубили Милан Недић, Ђура Докић, Александар Стојановић и Пантелија Драшкић. Они су оптужени да су се примили да „образују илегалну владу“, а да су „отишли у још већу кривицу изазивајући грађански рат, у коме се по њиховом наређењу убијају Срби, чиме служе непријатељу“. Решењем од 22. децембра исте године лишени су чина и сви други официри који су „прешли у војске од непријатеља наметнутих, илегалних режима Павелића и Недића“, уз одредбу „да се по ослобођењу Југославије ставе под војни суд“ (*Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 4, London, 16. januara 1942. godine, str. 4).

³²² Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 225. Поред тога, у емиграцији су постојала извесна неслагања око улоге и положаја Милана Недића и његове владе. Немачка обавештајна аналитика приметила је да је Константин Фотић, у то време посланик емигрантске владе у Вашингтону, у једном радијском говору у јесен 1943. године јавно похвалио Недића и његове напоре, истичући да он ради „под најтежим околностима за добро и спасење српског народа“ те да није „Квислинг, није чак ни Петен“ (*Nemačka obaveštajna služba*, knj. VIII, Beograd 1956, dok. br. 159).

које су извршиле четничке тројке.³²³ Већи број српских колаборациониста, укључујући Милана Недића и већину његових министара, био је од стране владе у Лондону и Михаиловићевих снага стављен под слово „з“, што је остављало значајан психолошки ефекат на сараднике окупатора.³²⁴

Колаборационистичка влада и стање у Србији од слома устанка до почетка операција за ослобођење Србије

Протеривање устаничких снага ван територије под командом Војног заповедника у Србији у значајној мери пацификовало је стање у земљи и отворило нова политичка питања између окупатора и колаборациониста. Оно што се на основу великог броја историјских извора првог реда може закључити је да су и окупатор и његови сарадници били забринути због могућности поновне појаве оружаног отпора, услед чега је велика пажња посвећивана безбедносном аспекту, а посебно сузбијању комунистичке агитације. Ова основна линија државне политике прожимала је готово све сегменте живота и државне управе, чак и када то није изгледало тако, или је у пропаганди тенденциозно приказивано другачије. Дobar пример овакве праксе било је ново административно уређење Србије из децембра 1941. године. Уместо банске управе, која је у пропаганди нападана као неефикасна и противна природи српског народа и његовим државно-правним традицијама, уведена је административна подела земље на 14 округа. Увођење окружне управе представљено је као повратак старим државним традицијама и као корак

³²³ Четничке тројке убиле су шефа Недићевог кабинета, главну везу са покретом Збор и његовог дугогодишњег сарадника пуковника Милоша Масаловића, а извели су и неуспешан атентат на министра просвете и вера Велибора Јонића.

³²⁴ „Стављање под слово з“ (з скраћено од „заstraшити“) било је мера притиска на српске колаборационисте. На тај начин су их влада у Лондону и четнички покрет у земљи означавали као издајнике. Психолошки ефекат био је утолико већи, јер се, према писању неколико емигрантских аутора, није сасвим поуздано знало значење слова „з“, а једна од најприсутнијих хипотеза била је да значи „заклати“. Због тога су поједина лица означена на овај начин страховала од атентата (С. Краков, *Генерал Милан Недић*, књ. 2, Минхен 1968, стр. 311–317, 373–374).

приближавања државних сервиса сваком грађанину. Међутим, када се сагледају биографије постављених окружних начелника и направи увид у инструкције које су добили од председника владе, уочава се да је махом реч о полицијским функционерима којима је превасходно наређено да наставе са прогоном комуниста у својим окрузима.³²⁵ Исти циљ имала су и пропагандна предавања која су организована широм земље. Она су, осим антикомунистичке агитације, имала и функцију подстицања радне мобилизације становништва, посебно у сегменту пољопривредне производње. Коначно смирење стања у земљи само је додатно мотивисало окупатора (чија је ратна срећа бивала све лошија, а тиме и потребе за додатним количинама хране и сировина веће) да истраје у својим плановима за експлоатацију српске привреде. Управо су реквизиције хране биле главни узрок преласку на потпуну планску организацију пољопривреде, коју је и форми уредбе почетком сваке аграрне сезоне прописивао сам Недић. Иста мотивација била је у позадини доношења уредаба о обавезном раду, те оснивања Националне службе за обнову Србије и Српске заједнице рада.³²⁶ Такође, током целог трајања своје власти, Недићева влада организовала је и помагала слање српских радника у нацистичку Немачку.

Једна од круцијалних иницијатива Милана Недића и његових најближих сарадника након слома устанка била је везана за питање проширења територије под контролом српске колаборационистичке владе. На основу сачуваних докумената (превасходно окупаторске провенијенције), али и писања старије историографије, могуће је у великој мери реконструисати Недићево залагање за проширење српске територије које се одвијало у више етапа. У првим месецима 1942., председник српске владе захтевао је проширење ингеренција на области источне Босне, дела Херцеговине, Срема и Далмације, што се уочава и из меморандума о српском националном питању и борби против комунизма који

³²⁵ Више о томе: Milan Borković, *n.d.*, knj. 1, str. 253–262; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 459–463. Окружни начелници имали су ванредно широка овлашћења и били постављани од централних власти. Увођење административне поделе на округе стога је у пракси значило додатну централизацију окупирани Србије под Недићем. Информацију о административној реорганизацији Србије и постављењу нових начелника објавио је и илустровани магазин „Коло“, уз фотографије свих начелника и атмосфере са састанка на коме су се начелницима обратили Милан Недић и министар унутрашњих послова Милан Аћимовић („Административно преуређење Србије: Први окружни начелници“, *Коло*, бр. 1, 3. јануар 1942. године, стр. 3).

³²⁶ Више речи о култу рада у окупираној Србији, као и о Националној служби и Српској заједници рада биће у поглављу посвећеном друштвено-политичким пројектима владе Милана Недића.

је поднет генералу Бадеру у фебруару 1942. године.³²⁷ Војноуправни командант у Србији проследио је овај захтев влади Трећег Рајха, али у политичком врху нацистичке Немачке нису желели ни да расправљају о њему. Харалд Турнер, шеф управног штаба у Србији, обавестио је Недића крајем фебруара да његов захтев није одбијен, већ само одложен, мада се из целог поступања немачке администрације већ тада уочавала одбојност према идеји територијалног проширења окупиране Србије. Недић, међутим, није уочавао овај став, те је и у наредним месецима покушавао да издејствује прикључење делова Босне (НДХ), посредством четничког мајора Јездимира Дангића, немачког дипломате Друшковића, и, напослетку, генерала Александра Лера, новопостављеног команданта Југоистока. Како ни једна од ових иницијатива није донела проширење на рачун НДХ, Недић је у марту 1942. године отпочео преговоре са Италијанима, чији је циљ био прикључење Црне Горе и Санцака територији под административном контролом српске колаборационистичке владе. Ови преговори, вођени на италијанску иницијативу и без знања немачке окупационе управе у Србији, полазили су од премисе да Недићева влада добија цивилно-административну управу на новим територијама, док оне остају под војном окупацијом италијанских трупа.³²⁸ Након протеста немачке окупационе управе, питање проширења територија привремено је напуштено, да би поново постало актуелно у септембру 1942. године. Тада је, у меморандуму Војноуправном команданту Србије генералу Бадеру, поред претње оставком и захтевања повећања ингеренција и аутономије колаборационистичке владе, поново изнет захтев за територијалним проширењем, уз образложење да је за опстанак и развој српском народу неопходан додатни животни простор.³²⁹ Као једина директна последица овог обраћања проистекао је Недићев сусрет са Хитлером и Рибентропом, о коме ће касније бити више речи. Иако је питање проширења

³²⁷ Израдом меморандума руководио је Милутин Мића Недић, а као шири контекст захтева за територијама употребљени су усташки злочини и чињеница да је највећи део избеглица пристиглих у окупирану Србију било управо из области које је председник српске колаборационистичке владе желео да прикључи територији под својом контролом. Више о томе: Milan Borković, *n.d.*, knj. 2, str. 226–227.

³²⁸ О немачким реакцијама на ове преговоре сведочи Бенцлеров допис Министарству иностраних полова Рајха од 20. марта 1942. године (Војни архив/ВА/-Микротека: Микрофилмована грађа Националног архива у Вашингтону /НАВ/, НТ120, 200/153560).

³²⁹ У меморандуму је Недић оптужио Немачку за неправедно кажњавање Срба, иако је кривица за рат (по њему) била на страни пучистичке/емигрантске владе. Недић је истицао неправичност сужавања Србије на преткумановске границе и указивао да додатно оптерећење представљају стотине хиљада избеглица које су се доселиле на територију под његовом управом.

граница актуелизовано и касније, посредством Хермана Нојбахера, чврст и непроменљив став врха Рајха био је да се о томе не може расправљати пре окончања рата.³³⁰

Председник српске колаборационистичке владе Милан Недић био је, као што је већ истакнуто, заведен од стране окупатора и политичког врха Рајха индицијама да би се ситуација у Србији и околним територијама могла побољшати у корист српског народа. Недић није био ни мало срећан због понижавајућег ограничења ингеренција које му је окупатор неметнуо и непрестано је покушавао да промени такво стање. Током августа и септембра 1942. године, у Меморандуму српске владе и писму генералу Бадеру, он је захтевао реалну аутономију за своју владу, а окупатора је упозоравао на могућност новог комунистичког устанка, на негативне ефекте које производе бугарски и усташки злочини, као и на екстензивне реквизиције хране које су становништво остављале гладним. Одузимање команде над Српском државном стражом и осино понашање генерала Мајснера такође су јако погађали Недића. У више наврата он је претио оставком и истицао да је спреман да оде у заробљеништво код својих ратних другова: како у септембру 1942. године када је тражио проширење сопствених компетенција, тако и у ситуацијама када је био суочен са проширењем бугарске окупационе зоне и повећањима разреза за реквизицију хране.³³¹ Код војних заповедника у Србији и представника Вермахта и СС углавном није наилазио на разумевање, док су нешто више воље да му помогну указивали цивилни, и посебно дипломатски, представници Рајха у Србији. Због тога је Недић у више наврата писао др Харалду Турнеру о злочинима усташа и тешком стању српског народа у НДХ, безуспешно молећи Немце за заштиту. Бенцлер је упозоравао Бадера и власти нацистичке Немачке да се председник српске владе налази на измаку снаге и стрпљења и да је дубоко незадовољан односом окупационе управе према својој влади и себи.³³² Вероватно највише разумевања и симпатија за Недића исказао је Херман Нојбахер, који је током своје специјалне мисије на Балкану улагао озбиљне напоре да унапреди политичку позицију српске колаборационистичке владе. У оквиру тих настојања организован је чак и сусрет између Недића и Адолфа Хитлера, који међутим, осим

³³⁰ Детаљно о неуспешним Недићевим иницијативама за проширење територије под сопственом контролом, што се у старијој историографији називало и стварањем „Велике Србије“ у: Milan Borković, *n.d.*, knj. 2, str. 225–238.

³³¹ Више о овим ситуацијама: Milan Borković, *n.d.*, knj. 1, str. 230–244; 359–372.

³³² Више о томе: Milan Borković, *n.d.*, knj. 1, str. 362.

пропагандног карактера, није донео никакве реалне користи српској страни.³³³ Хитлер није желео да дозволи јачање српске управе нити је имао намеру да унапређује положај српског становништва у НДХ. Једини опипљиви уступак Недићу огледао се у „зауздавању“ Мајснера и дозвољавању председнику српске колаборационистичке владе да посмењује неке своје противнике у Београду. Да би оправдао огромна очекивања јавности, Недић је 24. септембра објавио „Проглас српском народу“, у коме, у уопштеним цртама, позива народ да следи „пут мира и слоге“ којим га је повео, најављујући, без икакве конкретизације, скоре догађаје које ће унапредити положај српског народа.³³⁴ Међутим, до никаквог побољшања није дошло: до краја окупације Милан Недић налазио се у подређеном положају у односу на окупатора, премда му је и речима и делом исказивао необично велику лојалност спрема стања у земљи и Европи.

Као позитивне тековине Недићеве владе могу се означити пријем и збрињавање великог броја избеглица, релативан успех у очувању биолошке супстанце народа, одбијање да се удовољи жељама окупатора за слањем војних одреда на друге фронтове и неучествовање у систематском истребљивању Јевреја и Рома.³³⁵ Негативне тековине „Владе народног спаса“ свакако су негација сопственог уставног поретка (Недићево

³³³ Недић је Хитлера посетио 20. септембра 1943. године у Главном стану вође Рајха у Берлину. Састанак је одржан у околностима неизвесности немачке позиције на Медитерану. Италија је капитулирала почетком месеца, али је уследило стварање марионетске државе на северу Апенина и нове фашистичко-републиканске владе, што је коинцидирало са Недићевим доласком у Немачку. Пуни детаљи разговора председника српске колаборационистичке владе са Хитлером и фон Рибентропом остали су до данас непознати. Колаборационистичка штампа доносила је бомбастичне наслове о топлој дочеку и међусобном разумевању, али није указивано ни на један конкретнији уступак српској страни. Велибор Јонић је у послератној истрази истицао да се Недић држао врло мистериозно поводом свог боравка у Немачкој: говорио је уопштено о добијеној подршци и разумевању за положај и интересе српског народа, али није дозвољавао да га испитују о детаљима. Видети: ВА, Ча, к.269, ф. 3, бр. 17: Саслушање Велибора Јонића; „Пут генерала Недића – историска прекретница“, *Обнова*, 21. септембар 1943., стр. 1; Ч. Микашиновић, „Посета генерала Недића имаће далекосежне последице“, *Ново време*, 25. септембар 1943., стр. 1; „У новој ери српског живота“, *Српски народ*, 25. септембар 1943., стр. 1.

³³⁴ Проглас је објављен у свим колаборационистичким листовима на насловној страни. Видети нпр.: *Обнова*, 24. септембар 1943., стр.1; *Ново време*, 25. септембар 1943., стр. 1.

³³⁵ Од свих земаља које су претрпеле пораз од Осовине, једино Србија и Пољска нису слале своје војске на Источни фронт и друге фронтове на којима је ратовала Немачка. У Србији је постојао систематски прогон Јевреја и Рома, али је он, као и у већини окупираних земаља у Другом светском рату, инициран и спровођен од стране окупаторске војске и његових обавештајних служби (М. Mazower, *Hitler's Empire – Nazi rule in occupied Europe*, pp. 368–415; *The Holocaust encyclopedia*, Yale University Press, London - New Heaven 2001, pp. 706–707; Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, Beograd 2007). Као и у случају Савета комесара, евидентно је да су практично све антисемитске мере потекле од окупатора, чија је наређења следила колаборационистичка администрација, што се уочава и поређењем антијеврејских одредби у *Листу уредби Војног заповедника у Србији* и *Службених новина*.

инсистирање на Србији, уместо Југославији), помагање ратних напора окупатора путем слања радне снаге на рад у Немачку, као и улазак у грађански рат, прво у служби окупатора, а потом националистичке стране у рату. Осим ових дела, појединци из колаборационистичког режима починили су дело издаје, користећи рат и окупацију за истицање свог политичког програма и покушај освајања власти уз помоћ окупатора.³³⁶ Потпуније разумевање ових оцена показале наредна поглавља посвећена компаративном сагледавању европског искуства колаборације и културној политици Недићеве владе.

Размере колаборације и место окупиране Србије у систему европских окупираних и сателитских држава у Другом светском рату

Важан аспект у процесу потпунијег сагледавања и разумевања политичких, безбедносних и друштвених прилика у окупираној Србији представља компаративно истраживање искуства колаборације у Европи 1939–1945. године. Нажалост, у српској и старијој југословенској историографији, овом истраживачком приступу није била посвећена довољна пажња, уз изузетак неколицине радова проф. др Милана Ристовића и монографије проф. др Бранка Петрановића *Револуције и покрети отпора у Европи 1939–1945*.³³⁷ Упоредним сагледавањем феномена колаборације и односа нацистичке Немачке према већем броју окупираних земаља као и савезника Осовине може се још потпуније уочити колико је српско искуство сарадње са окупатором било комплексно, и колико је

³³⁶ Драгоцен прилог вредновању српских колаборациониста дао је др Драган Алексић у: D. Aleksić, „Izdajnici ili rodoljubi“, *Istorija 20. veka*, 2/2010, str. 163–174.

³³⁷ Branko Petranović, *Revolucije i pokreti otpora u Evropi 1939–1945*, Skorje 1985. Ова монографија, писана првенствено на основу старије литературе, највише се бави покретима отпора у бројним европским земљама, са посебним тежиштем на револуционарне (комунистичке) покрете. У више научних расправа на српском, енглеском и немачком језику, проф. Ристовић најчешће је компаративистички анализирао искуство Другог светског рата на простору Југославије и Грчке, као и позицију окупиране Србије у Хитлеровој „Новој Европи“.

положај окупиране Србије био незахвалан, а њено место у Хитлеровој „Новој Европи“ неизвесно.

Главни покретач ратног вихора у Европи била је нацистичка Немачка на челу са својим неприкосновеним вођом Адолфом Хитлером. Значајна територијална проширења Трећег Рајха у годинама пре формалног почетка Другог светског рата (ремилитаризација Рајнске области, анексија Аустрије и Судета, као и формално потчињавање читаве Чешке) нису задовољиле нездраву амбицију нацистичког руководства да завлада Европом, а недопустива попустљивост Британије, САД и Француске током ових међународних криза коштаће скупо читаво становништво Старог континента у наредним годинама. У складу са нацистичким политичким програмом и расистичким схватањем света, у Европи су постојали народи са већим и мањим политичким и економским правима, као и правима на живот уопште, што се драматично одражавало на окупирану Европу током Другог светског рата. На дну лествице налазили су се Јевреји и Роми/Цигани – њих је Хитлер мрзео до невероватних граница, чак и много пре него што је доспео на власт. Наменио им је судбину колективног протеривања из Европе, која је, услед неповољног развоја ратне ситуације за Немачку, замењена „коначним решењем“ 1941. године. Незнатно изнад на поменутој лествици налазили су се Словени, чија је главна историјска кривица била то што су насељавали територије које је нацистичко руководство сматрало немачким животним простором, тј. у случају Јужних Словена, тзв. допунским економским простором. Биолошко уништење Словена није било приоритетни циљ Трећег Рајха: њихова улога у новом поретку требало је да буде робовска – требало је да носе терет примарне производње, посебно у аграру и индустрији сировина. Европљани аријевског порекла, посебно они настањени у областима Западне и Северне Европе, могли су, у складу са нацистичким схватањем света, да партиципирају у новом светском поретку, уживајући улогу коју им Немачка додели. Овај поредак подразумевао је принцип тоталитарности у политици и друштву, као и сузбијање свих либералних, демократских и интернационалистичких тенденција. Ова начела темељно су примењивана и током окупације већег дела Европе од стране нацистичке Немачке и њених савезника.

На однос нацистичке Немачке према окупираној земљи или народу утицали су, поред расистичких схватања, превасходно тренутни ратни интереси, као и опште

политичко стање које је затечено на окупираној територији. Искуство скандинавских земаља веома је илустративно у том погледу: скандинавски народи веома су сродни Немцима, те стога нису били предмет расног прогона и уживали су и извесне привилегије. Економски и стратешки интерес Трећег Рајха, који је био и главни узрок одлуке да се окупирају Данска и Норвешка, испрва је могао бити реализован без већих оптерећења домаће привреде и нарушавања политичких односа у окупираним земљама. Посебно је у том погледу илустративан пример Данске, чији је краљ са владом остао у земљи, и лично се примио колаборације у циљу очувања биолошких и националних интереса данског народа. Политички врх Данске, који су осим краља Кристијана X (1918–1944) чинили премијери Торвалд Стаунинг (Thorvald August Marinus Stauning), Вилхелм Бул (Vilhelm Buhl) и министар спољних послова, а потом и премијер Ерик Скавенијус (Erik Julius Christian Scavenius), улагао је огромне напоре да очува поредак и национално јединство, и поред растућег притиска нацистичког окупатора. По успостављању окупације краљ је остао у земљи а влада премијера Стаунинга постала је концентрациона; успостављена је политика сарадње са Немачком уз изражени протест, што је названо „кооперацијом“. Као национални приоритет постављено је очување унутрашњег уређења Данске и заштита данских Јевреја. Око ових питања дански државници водили су изузетно напет рат живаца са окупационим руководством и политичким врхом Рајха. Да би сачували демократију и животе припадника мале, али историјски значајне и веома добро интегрисане јеврејске заједнице, они су жртвовали део суверенитета и чак организовали стварање добровољачких трупа које су, у униформама СС-а, ратовале за Трећи Рајх на Источном фронту.³³⁸ Истовремено, национални пркос демонстриран је кроз саботаже у фабрикама, чинове грађанске непослушности³³⁹ као и држање самог краља Кристијана, који је

³³⁸ Сложени маневар данског државног руководства који је спровођен у циљу очувања унутрашње стабилности и спашавања данских Јевреја сумарно је приказан у: Bo Lidegaard, *Countrymen: The untold story of how Denmark's Jews escaped the Nazis, of the courage of their fellow Danes and of the extraordinary role of the SS*, New York 2013, pp. 15–55. Операција спашавања данских Јевреја главна је тема документарног филма: *The Danish Solution: The Rescue of the Jews in Denmark* (творци филма су Карен Кентон и Камила Кјерулф, филм је снимљен 2003., а по први пут емотиван у Данској и САД 2005. године).

³³⁹ Саботаже и отпор нацистичком окупатору постали су значајно место у историји сећања данског народа. Овим темама бави се неколико мемоарских и историографских монографија објављених у последњих десетак година: David Lampe, *Hitler's Savage Canary: A History of Danish Resistance in WWII*, Arcade Publishing 2011; Ellen Levine, *Darkness over Denmark: The Danish Resistance and the Rescue of the Jews*, Holiday House 2000; Peter H. Tveskov, *Conquered, Not Defeated: Growing up in Denmark During the German Occupation*

свакодневно обилазио престоницу јашући на свом коњу без икакве пратње, а на дуг и театралан Хитлеров телеграм поводом свог рођендана одговорио кратко са „Хвала вам пуно“. О повлашћеном статусу који је Данска уживала у систему окупираних земаља Европе сведочи и чињеница да су у марту 1943. године одржани парламентарни избори, потпуно демократски, на којима је данска нацистичка партија освојила свега 2.1% гласова. Ипак, нарастајући јавни антагонизам према Немцима није могао да прође некажњен: након низа штрајкова, саботажа и манифестација грађанске непослушности према окупатору, дански државни врх стављен је пред ултиматум крајем августа 1943. године. Немци су захтевали забрану штрајкова и јавних окупљања, увођење цензуре и полицијског часа, као и успостављање немачких војних судова за случајеве саботаже и отпора. Ови услови, који су били наметнути највећем делу окупираних Европљана, нису били прихватљиви за данску владу и краља. Они су одбили захтеве окупатора, након чега је влада распуштена и уведено ванредно стање. До краја окупације Данска је, као и Србија, имала Војног заповедника, али је јединствено држање народа омогућило да кроз рат ова земља прође са минималним губицима.³⁴⁰ Војна управа покушала је да активира „коначно решење“ на простору Данске 2. октобра 1943. године, али је уследила фанатична акција спасавања Јевреја и њиховог пребацивања у Шведску, тако да су Немци успели да ухапсе свега 485 људи.³⁴¹ Иако је одређена форма колаборације постојала до краја рата, са великом слободом може се оценити да су од свих окупираних земаља у Другом светском рату данске власти успеле да учине далеко највише у погледу очувања живота и имовине својих грађана, као и легитимних националних и економских интереса.³⁴²

of World War II, Hellgate Press 2003. Сећање на дане окупације и отпора чува и Музеј отпора у Копенхагену, који има развијену издавачку делатност и сопствени документациони центар.

³⁴⁰ Према данским подацима, у Другом светском рату је, не рачунајући припаднике данске СС формације, живот изгубило 3172 Данаца (Gert Lursen, “The Occupation in numbers”, *Danish military history*; <http://www.milhist.dk/besattelsen/ww2stat/ww2stat.html> , приступљено 21. јануара 2014. године).

³⁴¹ Акцију спасавања организовали су сами Данци који су бродовима успели да пребаце између седам и осам хиљада Јевреја ван домашаја СС и Гестапоа, у Шведску. Од 485 ухапшених свега 55 је преминуло у логорима, и то углавном старијих и болесних лица. О данском тријумфу над холокаустом: Bo Lidegaard, *Countrymen: The untold story of how Denmark's Jews escaped the Nazis, of the courage of their fellow Danes and of the extraordinary role of the SS*, New York 2013; Hans Kirchhoff, “Denmark” in: *The Holocaust Encyclopedia*, ed. by: Walter Laqueur, Yale University Press, 2001, pp.145–148.

³⁴² Phil Giltner, “The Success of Collaboration: Denmark's Self-Assessment of Its Economic Position after Five Years of Nazi Occupation”, *Journal of Contemporary History*, Vol. 36, No. 3 (Jul., 2001), pp. 485–506.

Веома особен случај представља Француска, јер је она била једина велика сила која је званично капитулирала у раној фази рата, у тренутку када је још увек располагала флотом и великим колонијалним поседима. За разлику од већине земаља које су окупиране у Другом светском рату, у Француској је колаборационистички режим на челу са маршалом Петеном легитимно постављен и потврђен у парламентарној процедури, премда у ванредним околностима. Због своје војне, економске и политичке снаге режим у Вишију сматран је немачким ратним савезником иако су осовинске трупе држале значајне делове земље под окупацијом, укључујући и сам Париз. Иако је вишијевски режим са правом означавањем као „вазални“ у односу на Немачку у старијој историографији, он је ипак имао значајне слободе у поређењу са владама других окупираних земаља: имао је министарство спољних послова и мрежу дипломатских представништава, као и министарство одбране и значајне сопствене оружане снаге.³⁴³

Пораз велике француске армије ојачане британских експедиционим корпусом након свега 40 дана отпора изазвао је шок и неверицу широм света. Овим поразом уздрмани су сами темељи француске државе и друштва: након срамног војног пораза, премијер Рено (Paul Reynaud) поднео је оставку, а председник републике Лебрун (Albert Lebrun) именовao је 84-годишњег Филипа Петена (Philippe Pétain), ратног хероја Првог светског рата и победника Верденске битке за новог председника владе. Више од половине земље окупирано је од стране немачке и италијанске војске, док је област Алзаса и Лорене са градом Стразбуром припојена Немачкој. Преостали део територије проглашен је тзв. „слободном зоном“ са административним седиштем у бањи Виши (Vichy) у централној Француској.³⁴⁴ Парламент Треће републике последњи пут се састао 10. јула 1940. године у Вишију, када је убедљивом већином изгласао давање апсолутне власти у

³⁴³ О вишијевској Француској и њеном статусу између окупиране земље и ратног савезника нацистичке Немачке: Philippe Burrin, *France Under the Germans: Collaboration and Compromise*, The New Press 1998.

³⁴⁴ Осим тога, Италија је анектирала око 40км француске територије дуж њене границе. Француској је Хитлер 1940. године дао привид самосталности: она је задржала своју велику колонијалну империју, имала је право да држи армију до 100.000 војника и обавезу да демобилише флоту. Као што је Кармен Калил приметила у својој књизи, Хитлерова наређења за окупацију Француске имала су „изглед блажности у то време“, али су посматрана са дистанце била „крвопијски аранжман, у коме је Француска била подељена, али јој је дат умирујући привид суверенитета“ (Carmen Callil, *Bad Faith: Forgotten History of Family, Fatherland and Vichy France*, Vintage Books New York, ebook edition).

земљи маршалу Петену, коме је истом приликом поверена и израда новог устава.³⁴⁵ На тај начин извршена је мирна и легална транзиција државног ауторитета са предратних на власти под окупацијом. Упркос релативно повлашћеном положају у односу на већину других окупираних земаља, Француска је због свог значаја трпела појачани притисак нацистичке Немачке, што је значајно утицало и на честе промене у домаћој управи. У Француској је промена колаборационистичких структура имала исту динамику као и у Србији, али је била праћена низом специфичности. Идеолошки хетероген, вишијевски режим састојао се од већег броја политичких група, међу којима су се истицали следбеници Шарла Мораса (чланови и симпатизери Француске акције), више група католичких конзервативаца, вође синдикалних организација и омладинских организација, француски фашисти и група Персоналиста, следбеника филозофа Емануела Мунијеа (Emmanuel Mounier). У котеријским условима политичког рада карактеристичним за бројне хотеле бање Виши значајан утицај остваривала је и неформална група личних саветника и пријатеља маршала Петена, на челу са његовим лекаром и личним секретаром др Менетрелом (Ménétreil). Досадашња истраживања вишијевске владе указују на четири фазе њеног колаборационистичког деловања.³⁴⁶ прву фазу, од јула до децембра 1940. године, обележио је политички утицај Пјера Лавала (Pierre Laval) на спољном плану (преговори са Немачком) и покушај унутрашње националне и културне револуције под утицајем Морасових следбеника.³⁴⁷ У том првом периоду утицај француских фашиста био је знатно мањи него касније, јер су Марсел Деа (Marcel Deat, вођа француских добровољаца на Источном фронту) и Лисјен Ребате (Lucien Rebatet) из Вишија отишли у

³⁴⁵ Гласање је одржано у просторијама „Гранд Казина“ у напетој и мучној атмосфери. Чак 569 посланика и сенатора гласало је за, а свега 80 против (тзв. „Вишијевских 80“, на челу са Леоном Блумом). Иако генерал Де Гол није признавао легитимитет Петеновог режима он га је формално-правно добио управо овим гласањем.

³⁴⁶ Julian Jackson, “The Republic and Vichy”, *The French Republic: History, Values, Debates* (ed: E. Berenson, V. Duclert, C. Prochasson), Cornell University Press 2011, pp. 69–70.

³⁴⁷ Француска акција била је ултра-конзервативна монархистичка политичка организација, која се залагала за преуређење Француске на сталешком принципу, у циљу стварања тзв. „органске државе“. За бољи увид у политичке идеје Мораса и његових следбеника видети: Ernst Nolte, *Fašizam u svojoj epohi*, Beograd 1990, str. 39–152; Peter Davies, *Extreme Right in France, 1789 to Present: From de Maistre to Le Pen*, Routledge 2002, pp. 79–120. Европска историографија није јединствена у ставу да ли је идеологија вишијевског режима била фашистичка или не: док Ернст Нолте сматра Француску акцију и њену идеологију (а тиме индиректно и идеологију Вишија) фашистичком, Стенли Пејн, један од водећих истраживача у области компаративне историје фашизма и ауторитарних режима сматра да је Виши био „дистинктивно десничарски и ауторитаран, али никада фашистички“ (Stanley G. Payne, *Fascism: Comparision and Definition*, Wisconsin Univeristy Press 1980, p. 137).

Париз под немачком окупацијом,³⁴⁸ а идеја о формирању јединствене профашистичке омладинске организације потиснута је у циљу стварања више омладинских организација под утицајем Католичке цркве. Друга фаза, која је трајала од краја 1940. до априла 1942. године обележена је успоном адмирала Дарлана (Jean Louis Xavier François Darlan) и неколицине младих бирократа из његовог окружења.³⁴⁹ Уверени у неминовност ратног тријумфа Осовине, они су покушавали да уреде и модернизују Француску према мерилима Хитлерове „Нове Европе“, надајући се да ће ова држава и у таквом систему моћи да има изванредан утицај. Значајну улогу имали су и министар унутрашњих дела Pierre Pucheu и шеф пропагандног одељења Пол Марион (Paul Marion), оба чланови фашистичке Француске народне партије (PPF). Они су покушали да Вишијевски режим учине већински фашистичким али у томе нису успели услед преовлађујућег утицаја нефашистичких (национално-конзервативних) група у Вишију. Трећа фаза колаборације, од априла 1942. до краја 1943. године, одвијала се под појачаним притиском Немачке. Ратни порази које су нацисти доживели у Совјетском Савезу и пропаст првобитне стратегије брзог рата на истоку одиграли су кључну улогу у редефинисању односа између Немачке и колаборациониста (мада су исте околности утицале и на промену немачког односа са савезницима и сателитским државама). У овој етапи колаборације на политичку сцену поново је избио Лавал, почело је регрутовање Француза за Службу обавезног рада, интензивирао је прогон француских Јевреја и значајно су повећане мере репресије према припадницима и симпатизерима покрета отпора. У последњој фази колаборације у Француској, од децембра 1943. до ослобођења у августу 1944. године, најзначајнију улогу имали су Лавал и „ултраси“ из Париза, најекстремнији француски десничари: Деа, Филип

³⁴⁸ Иако је Петен био оличење конзерватизма и уживао приличне симпатије француских десничара, било је и оних који су сматрали да он није довољно десничар и да се са његовим режимом заправо пропушта историјска шанса да Француска доживи нацистичку револуцију и трајно промени свој политички развој. Деа, Ребате, као и Пјер Лавал након отпуштања из владе, били су међу онима за које је Петен често био „Деголиста“, међу тзв. париским „ултрасима“. Они су у окупираном Паризу уживали подршку и наклоност немачког амбасадора Ота Абеца (Otto Abetz), са којим су ковали планове о национал-социјалистичкој револуцији у Француској и стварању једнопартијског система са нацистичком странком на челу (Mark Mazower, *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe*, pp. 416–425).

³⁴⁹ Главни „немачки човек“ у Вишију био је Пјер Лавал, који је осим идеолошке блискости са нацистима био и највреднији инструмент њиховог утицаја на француску колаборационистичку владу. Управо из жеље да смањи утицај нациста и што самосталније управља Француском (уз поштовање реалних ограничења наметнутих Уговором о примирењу) Петен је у децембру 1940. отпустио Лавала, али је био принуђен да га већ у априлу 1942. године врати у владу, након чега је Лавалов утицај само растао до краја окупације (Stephen J. Lee, *European Dictatorships 1918–1945*, 3rd edition: Routledge 2009, pp. 568–569).

Анрио (Philippe Henriot) и Жозеф Дарнан (Joseph Darnand). Последњих месеци колаборације Вишијевска Француска постала је полицијска држава терора у којој су се државни органи и фашистичке паравојне снаге свакодневно бавили прогоном чланова и симпатизера покрета отпора, неретко малтретирајући и недужно цивилно становништво.

Французи су били међу првим народима у окупираној Европи који су формирали значајне покрете отпора. Основни мотив за отпор било је неприхватање пораза и државног слома у околностима у којима нису биле исцрпљене све могућности за супротстављање непријатељу. Још у јуну 1940. године група млађих високих официра француске војске (на чијем се челу убрзо издвојио бригадни генерал Шарл де Гол) изразила је неслагање са политиком државног и војног руководства Француске, које је било против настављања борбе са територије колонија. Када је било јасно да ће Француска капитулирати де Гол и његови сарадници нашли су уточиште, логистичку и материјалну подршку у Великој Британији, чији је државни врх покушавао да на све начине укључи што већи број народа и држава у рат са Осовином, не марећи много за последице које ће због тога ти народи и државе имати да истрпе. Тамо су оформљене Слободне француске снаге под командом Де Гола,³⁵⁰ у окупираној земљи спонтано се организовало више међусобно неповезаних покрета отпора, који су се испрва бавили растурањем пропаганде, ситнијим саботажама и заштитом савезничких војника у Француској.³⁵¹ Тек је екстензивно регрутовање за Службу обавезног рада као и појачана репресија под Лаваловим вођством крајем 1942. и почетком 1943. године утицала на омасовљавање француских покрета отпора у земљи и стварање

³⁵⁰ На настанак Слободних француских снага утицала су два отворена позива генерала Де Гола: „Позив генерала Де Гола Французима“ од 18. јуна 1940. и „Позив генерала Де Гола преко Радио-Лондона“ од 19. јуна 1940. године (текст ових докумената интегрално је објављен као прилог југословенском издању Де Голових ратних мемоара: Шарл Де Гол, *Ратни мемоари*, књ. 1: *Позив* (1940–1942), Београд-Љубљана 1968, стр. 277–279). Исто дело садржи детаљан осврт на околности и процес стварања Слободних француских снага (Ш. Де Гол, *н.д.*, стр. 71–92). За симбол покрета узет је Крст Лорене, чија је симболика везана за средњевековно дело и отпор Јованке Орлеанке.

³⁵¹ Све до јесени 1942. године и екстензивне принудне регрутације француских младића за Службу обавезног рада (STO) у Француској није било организоване координације постојећих покрета отпора (Julian Jackson, *France: The Dark Years*, Oxford University Press 2003, pp. 402–403). Радикалнијим облицима отпора (убиства немачких војника и колаборационистичких функционера) у овом периоду истакао се само комунистички покрет отпора, што је, као и другде у Европи, било праћено стреланима таоца и репресалијама над цивилима. Већина осталих припадника покрета отпора сматрани су „Макијима“ (Maquis, Maquisards), одбеглим младићима и девојкама који су се придружили отпору у руралним и брдским подручјима.

Националног савета отпора (Conseil National de la Résistance) у мају 1943. године.³⁵² Иако отпор у Француској никада није достигао масовност попут оног у Србији или Грчкој, на дуже стазе показао се сврсисходним: постигнута је завидна обавештајна и позадинска сарадња са британским снагама, а саботаже су, према релевантним истраживањима, биле веома успешне, те је стога Француска била мање изложена савезничком бомбардовању.³⁵³

Француско искуство колаборације у Другом светском рату може се окарактерисати као трауматично, због чега је и настала вишедеценијска политика негације колаборације коју су спроводили сви француски председници од Де Гола до Жака Ширака.³⁵⁴ Политичка разједињеност народа, те лоше искуство са парламентарном демократијом у последњим послератним годинама, одразили су се, као и у Србији, на историјске догађаје и процесе у току рата. Постојање дубоких идеолошких подела као и низа партикуларних интереса који су превладавали опште-национални допринело је томе да се неки Французи одреде за активан отпор (мада је највећи покрет отпора био организован и спонзорисан од Енглеске), а неки за здушну сарадњу са нацистима и фашистима, док је мноштво

³⁵² Национални савет отпора настао је уједињењем три утицајна покрета отпора са југа земље: „Combat”, „Franc-Tireur” и „Libération” са организацијама са севера, на подстицај Де Головог личног заступника Жана Мулина (Jean Moulin). Он је омогућио кординирано деловање са Слободним француским снагама и бољу сарадњу са британским обавештајцима и командосима (Mark Mazower, *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe*, pp. 491–493).

³⁵³ Више о утицају „унутрашњег дела“ француског покрета отпора у: Terry Crowdy, *French Resistance Fighter: France's Secret Army*, Osprey Publishing Oxford 2007.

³⁵⁴ Недуго по ослобођењу Француске формулисан је званичан став деголовске администрације у односу на колаборацију. Према њему, Виши је био марионетска држава под фактичком контролом нацистичке Немачке: он није био француски. Средином педесетих година публициста Роберт Арон, иначе близак сарадник генерала Де Гола, објавио је књигу *Histoire de Vichy* у којој је покушао да делимично рехабилитује вишијевски режим, стварајући контраст између Петена (као патриоте) и Лавала (као фашисте и издајника). Ову слику о „добром“ и „лошем“ Вишију убедљиво је распршио Роберт Пекстон који је доказао да су све групе унутар режима колаборирале са Немцима, да је свега око 2% одраслих Француза било активно укључено у покрете отпора, као и да је Виши итекако водио самосталну политику у појединим сферама државног живота (Robert Paxton, *Vichy France*, New York 1972). Пекстон је био међу онима који су доказали да је Виши самоиницијативно увео расне законе још у октобру 1940. године, као и да се потом укључио у решавање тзв. „Јеврејског питања“ у сарадњи са нацистом Адолфом Ајхманом. До краја 1940. године, у Вишијевској Француској били је интернирано око 40.000 људи, од чега преко 70% Јевреја (*The Holocaust Encyclopedia*, ed. by: Walter Laqueur, Yale University Press, 2001, p. 217). Према релевантним проценама, чак око 90.000 француских Јевреја (као и Јевреја-избеглица који су се затекли у Француској) страдало је у логорима смрти, највише у Аушвицу (*The Historical Dictionary of Holocaust*, ed. by: Jack R. Fischel, The Scarecrow Press, 2010, p. 84–85). Политички врх Француске негирао је одговорност Француза за ове догађаје дуги низ годинама. У фебруару 1993. француски парламент је донео одлуку о проглашавању 16. јула за Дан сећања на Јевреје и друге жртве расних закона Вишија, а тек 1995. један француски председник (Жак Ширак) формално је признао одговорност Француза за страдање Јевреја током окупације 1940–1944. године (Julian Jackson, „The Republic and Vichy”, *The French Republic: History, Values, Debates* (ed: E. Berenson, V. Duclert, C. Prochasson), Cornell University Press 2011, p. 66).

Француза било дезорјентисано и заправо је покушавало да кроз различите видове колаборације на ниском нивоу или ескапистичког држања преживи рат и одбрани личне интересе. Као и у случају Југославије и Грчке, предратно и ратно искуство Француске пресудно је утицало на то да ова држава после рата отпочне нову етапу свог развоја, у уређењу које је названо Четвртом републиком. Као и у другим наведеним случајевима, и у Француској се послератни развој одвијао на систему вредности који се битно разликовао од онога из међуратног периода и окупације. Послератна судбина француских колаборациониста разликовала се од судбине њихових српских и грчких колега. За процесуирање различитих група сарадника окупатора оформљен је у октобру 1944. године Високи суд правде. Дефинисана су и три основна (законом кажњива) облика колаборације: 1) одавање обавештајних информација непријатељу или дела која су штетили спољној сигурности земље; 2) дела која откривају намеру пружања помоћи и сарадње непријатељу; и 3) „*indignité nationale*“ – дела националне недостојности: помоћ Немцима, нарушавање јединства Француске и једнакости међу њеним држављанима.³⁵⁵ На основу ових правних одредаба пред судове је изведено око 50.000 људи, укључујући и највећи део вишијевског режима. Иако су Французи многе колаборационисте подвргли чак и облицима јавног линча (какво је нпр. било јавно шишање до главе жена оптужених за односе са немачким војницима), најистакнутији сарадници окупатора избегли су смртне казне: и Петен и Морас осуђени су на доживотне робије, а пред стрељачки вод изведен је Пјер Лавал.³⁵⁶ Суђења француским колаборационистима, а посебно Петену, привукла су огромну пажњу јавности. Десничарске групе у Француској и данас делимично оспоравају правичност судских процеса пред Високим судом правде, истичући да су се одвијали у атмосфери линча и политичког реваншизма. Иако се на суђењу углавном држао уздржано, Маршал Петен остао је до краја уверен у исправност своје одлуке да сарађује са

³⁵⁵ Више о правно-политичким индикацијама овог процеса у: „Collaboration“, *The Holocaust Encyclopedia*, Yale Univeristy Press 2001, p. 127.

³⁵⁶ Петен је оптужен за издају и осуђен на смрт стрељањем али је због његових година казна преиначена на доживотну робију. Морас је пред судом у Лиону осуђен на доживотну робију, а његово место у Француској Академији (као и Петеново) остало је упражњено. Над Лавалом је извршена смртна казна, а један од његових најближих сарадника и истакнутијих француских фашиста Марсел Деа успео је да побегне из земље и са лажним идентитетом проживи у Италији још десет година.

окупатором. На суђењу после рата је изјавио: „Француски народ неће заборавити. Он зна да сам га бранио, као што сам то радио и у Вердену“.³⁵⁷

Извесне сличности са окупацијом Француске имали су случајеви окупираних земаља Бенелукса, а посебно белгијско искуство колаборације.³⁵⁸ Након напада нацистичке Немачке на неутралне државе Холандију и Белгију уследио је и муњевит пораз и капитулација. Холандска краљица Вилхелмина са породицом и групом најистакнутијих политичара евакуисана је у Енглеску још током трајања ратних операција, док је белгијски краљ Леополд III предводио одбрану своје земље као главнокомандујући. Након слома краткотрајног отпора Белгија се нашла под војно-управним окупационим режимом, док је нацистички врх Холандији наменио цивилну администрацију. Белгијски краљ прекршио је уставна овлашћења и покушавао да личним односом према Хитлеру и нацистичкој Немачкој изгради повољнију позицију за себе и своје сународнике. Непосредно пре бекства из земље белгијска влада установила је комесарско административно тело (Комитет државних секретара) које је наставило да делује и под окупационим режимом на чијем се челу као војни заповедник у Белгији налазио генерал Александар фон Фалкенхаузен.³⁵⁹ Ипак, политичка клима у Белгији била је комплексна: и Фламанци и Валонци имали су ултра-десничарске (практично фашистичке и про-нацистичке) странке које су одмах ступиле у колаборацију са Немцима,³⁶⁰ док је по својим анти-семитским назорима био познат и сам Леополд III. Због

³⁵⁷ Изјава је из августа 1945. године, наведена према: *World War II: An Encyclopedia of Quotations* (editor: Howard J. Langer), Greenwood Press 1999, p. 158.

³⁵⁸ Истраживањем окупације и колаборације у земљама Бенелукса највише се бавио Вернер Варнбрун: Werner Warmbrunn, *The Dutch under the German occupation 1940–1945*, Stanford 1963; Werner Warmbrunn, *The German occupation of Belgium 1940–1944*, New York 1993. Осим његових радова драгоцен је и недавно објављена студија: Jennifer L Foray, *Visions of Empire in Nazi-occupied Netherlands*, Cambridge University Press 2012.

³⁵⁹ Белгија је, заједно са делом северне Француске, чинила јединствену војно-управну област на чијем се челу налазио генерал Фалкенхаузен. Као и у окупираној Србији, и на овом простору постојао је управни штаб (за цивилну администрацију), на чијем се челу налазио Егерт Ридрер (Eggert Reeder), нацистички функционер и СС официр.

³⁶⁰ Међу фламанским политичким групама на располагање окупатору ставили су се покрет „Застава“ и „Фламанска национална унија“, док је од валонских ултра-десничарских покрета најближи окупатору био „Рех“. Фламанска национална унија била је предратна странка фламанског националног јединства која је током тридесетих година уживала подршку око 15% белгијских гласача. На таласу јачања нацизма у Немачкој и она је попримила одлике екстремно-десничарског и корпоративистичког покрета у другој половини тридесетих. Током окупације део странке био је укључен у колаборацију, док је мањи део приступио националистичком покрету отпора. Валонски покрет „Рекс“ био је од свог настанка клерикално-

расне и цивилизацијске блискости са Немцима и Белгијанци и Холанђани имали су извесне повластице током окупације, али је страдање Јевреја, комуниста и уопште либералних политичких снага у овим земљама током окупације било велико.³⁶¹ Војна управа у Белгији увела је прве антијеврејске законе у октобру 1940., мере које су практично значиле примену Нирнбершких закона из 1935. године и на простору Белгије. Пописивање Јевреја и њихове имовине наређено је у пролеће 1941., да би до краја 1942. године јеврејска заједница била потпуно изолована, а њена имовина у значајној мери конфискована. Тада су почеле масовне депортације Јевреја које су првобитно имале функцију обезбеђивања радне снаге за Немачку, али су временом постале део „коначног решења“.³⁶² Сличан процес одвијао се и у Холандији: и тамо је већина Јевреја живела у великим градовима, посебно у Амстердаму, Хагу и Ротердаму.³⁶³ Дискриминаторне мере почеле су у октобру 1940. године, а прве депортације у логор Матхаузен почетком наредне године.³⁶⁴ У више етапа, вешто замаскираних одржаним привидом нормалног живота у међувремену, из Холандије је депортовано око 107.000 Јевреја, од којих се кући вратило тек нешто мање од 5500.³⁶⁵ Нацистичко руководство Трећег Рајха покушало је да утиче и на унутрашње уређење Холандије: постепено су забрањене све странке изузев Национал-социјалистичког покрета на челу са Антоном Мисертотом (Anton Mussert), док је земљом у име окупатора управљао аустријски нациста Артур Сајз-Инкварт (Arthur Seyss-Inquart).

десничарски усмерен, са елементима фашистичког и нацистичког учења. На изборима 1936. године освојио је 11.5% гласова, а током окупације био је најприснији сарадник Немаца. Вођа „Рекс“-а Леон Дегрел ратовао је на страни Осовине у оквиру белгијских СС одреда (Robert Stallaerts, *Historical Dictionary of Belgium*, 2nd edition, The Scarecrow Press 2007, pp. 37–38, 93–94, 175, 214).

³⁶¹ Уопштено о депортацијама и страдању Јевреја из Белгије и Холандије: Peter Longerich, *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*, Oxford University Press 2010, pp. 361–363.

³⁶² Према актуелним истраживањима, од 56.186 припадника јеврејске заједнице у Белгији који су се нашли у немачкој евиденцији 25.124 је депортовано из земље. Свега 1323 депортованих Јевреја успело је да преживи до краја рата (Werner Warmbrunn: “Belgium” in: *The Holocaust Encyclopedia*, Yale University Press 2001, pp. 55–60). У спровођењу антијеврејских мера учествовале су и фламанске и валонске СС трупе.

³⁶³ Око 140.000 Јевреја (према дефиницији преузетој из Нирнбершких закона) живело је у Холандији 1941. године, од чега око 80.000 у Амстердаму и око 29.000 у Ротердаму и Хагу. За разлику од нпр. белгијских или данских Јевреја, холандска јеврејска заједница била је дубоко подељена и нејединствена, а велики број њених припадника живело је и пре рата на рубу сиромаштва.

³⁶⁴ Релативно бројна јеврејска заједница у Амстердаму није желела да дозволи садистичко малтретирање својих чланова од стране окупатора, те је забележен већи број саботажа, напада на немачке патроле и пружања отпора приликом антијеврејских рација и акција. Као одговор на ове мере Немци су хапсили јеврејске младиће и слали их у Матхаузен: у фебруару 1941. њих 389, у јуну око 300 и још око 170 током јесени 1942. године (*The Holocaust Encyclopedia*, Yale University Press 2001, p. 438).

³⁶⁵ Немачка окупациона управа на челу са Сајз-Инквартотом уништила је преко 80% холандских Јевреја. Детаљније о томе: Werner Warmbrunn: “The Netherlands” in: *The Holocaust Encyclopedia*, Yale University Press 2001, pp. 437–443.

Обе земље организовале су слање добровољачких трупа и СС дивизија које су ратовале за Немачку. Иако је из Холандије и Белгије у Рајх пристигао значајан контингент радника који су тамо отишли добровољно, већ од 1942. године уведена је и принудна регрутација. Покрети отпора у овим земљама били су бројни, али идеолошки хетерогени и међусобно слабо повезани. озбиљнијих оружаних сукоба са окупатором готово да није ни било, али су пасивни отпор и грађанска непослушност били широко распрострањени. Изузев акција саботаже, дистрибуције савезничке пропаганде и спасавања и сакривања Јевреја, међу значајније акте супротстављања Немцима убрајају се и бројни штрајкови који су погађали нацистичке привредне и ратне интересе. Након ослобођења виђенији колаборационисти и представници окупационе управе изведени су пред судове, али је општи утисак да су многи од њих неадекватно кажњени. Начелници белгијске окупационе управе Фалкенхаузен и Ридер осуђени су, и поред велике улоге у Холокаусту белгијских Јевреја, на 12 година затова са принудним радом.³⁶⁶ Након одслужене трећине казне пребачени су у Западну Немачку, где им је канцелар Конрад Аденауер дао помиловање. Краља Леополда сачували су Савезници: иако је сарађивао са Немцима са којима је делио и извесне идеолошке напоре, он је у пропаганди приказиван као жртва и мученик, а на његовој исправности инсистирали су и десничарски орјентисани покрети отпора.³⁶⁷ Холанђани су знатно оштрије казнили своје крвнике: Сајз-Инкварт осуђен је, због својих бројних злодела, на смрт вешањем у Нирнбершком процесу, док је вођа холандских нациста Мисерт изведен пред стрељачки вод. Као и у Француској, разни видови јавне осуде и понижења примењени су на економске и „хоризонталне“ сараднике окупатора,³⁶⁸

³⁶⁶ На ублажавање Фалкенхаузенове казне утицало је његово учешће у завери против Адолфа Хитлера, иако оно није имало директне везе са догађајима у окупираној Белгији.

³⁶⁷ Леополдово држање током окупације може се у најблажем окарактерисати као контроверзно: подржавао је окупатора да би потом постао његов ратни заточеник, прекршио је устав, а стигао је и да се ожени. На плебисциту о његовом повратку на трон након рата добио је подршку Фламанца, али је знатна већина Валонаца била против, због чега је и абдицирао 1951. године.

³⁶⁸ Појам „хоризонталне“ колаборације односи се на интимне везе жена са окупатором и пружање сексуалних услуга. У српској историографији овај појам први је употребила мр Љубинка Шкодрић (Lj. Škodrić, „Horizontalna kolaboracija – intimne veze žena sa nemačkim okupatorom u Srbiji 1941–1944“, *Istorija* 20. veka, br. 3/2012, str. 105–122).

док су знатно оштрије кажњени пропадници СС јединица, који су били ангажовани на разминурању минираних области.³⁶⁹

Искуство колаборације у окупираној Грчкој било је слично са српским, преваходно услед бројних сродности историјског развоја ове две балканске државе. И Грчка и Србија носиле су бреме вишевековног боравка под османском влашћу, што се одражавало и на менталитет становништва и однос према политичкој власти. Обе земље имале су значајан удео ситног земљишног поседа и генерално су се могле сматрати економски заосталим државама. Негативно искуство парламентарне демократије било је присутно и у Србији и у Грчкој, а током тридесетих година и једна и друга су се нашле под диктаторском влашћу. Иако су Грци веома успешно одолевали инвазији Мусолинијеве Италије те су чак у контра-нападу стигли и до области северне Албаније, као и Југословени, нису могли да се одупру налету нацистичке Немачке у пролеће 1941. године. Грци су се дуже одржали у борби са агресором (Атина је формално капитулирала тек 27. априла), али су краљ Ђорђе и грчка влада, попут краља Петра и југословенске владе, такође напустили земљу и из емиграције наставили учешће у рату на страни анти-фашизма. У Грчкој су Немци успоставили владу генерала Георгиоса Цолакоглуа (Γεώργιος Τσολάκογλου) крајем априла 1941. године, човека за кога постоје озбиљне индиције да је био прогермански и дефетистички расположен и пре рата.³⁷⁰ Његова влада била је

³⁶⁹ У Белгији је након рата 1060 лица осуђено због економске сарадње са окупатором, од чега око трећине на затворске казне дуже од пет година. Највећи проблем било је процесуирање војних сарадника окупатора, припадника белгијских СС дивизија, којих је било око 100.000. Због уништавања евиденција ових трупа непосредно пре ослобођења, после рата је око 32.000 Белгијанаца осуђено за оружану сарадњу са окупатором против своје земље, због које су лишени грађанских права а неки су и боравили у затвору до почетка педесетих година 20. века (Robert Stallaerts, *ibid*, pp. 37–38).

³⁷⁰ Након напада Мусолинија на Грчку и успешног одбијања инвазије, генерал Метаксас (који је био и председник грчке владе) улагао је огромне напоре да спречи Хитлерову интервенцију на Балкану, молећи за посредовање и нудећи у име Грка тзв. „благонаклону неутралност“ према Осовини у рату. Када је постало извесно да ће ове иницијативе пропасти, у жељу ратних припрема краљ Ђорђе био је приморан да отпусти неколико старијих генерала који су се понашали дефетистички. Генерал Цолакоглу, који је био постављен за команданта грчке Треће армијске области (Тракија и Македонија), био је изузетно близак са неколицином отпуштених генерала. Према извештајима немачког конзула из Солуна, Цолакоглу је још средином марта покушао да посредује у окончањима ратних дејстава против Италијана у Албанији. Није се истакао ни у заустављању немачке инвазије у априлу: стишљен између Италијана, Албанаца и надоласећих немачких дивизија, он се самоиницијативно предао фелдмаршалу Листу 21. априла 1941. године. Именован је за председника владе још пре пада Атине и у тренутку када је део грчких и британских снага и даље пружао отпор у области Пелопонеза. Више о Цолакоглуовом дефетизму и околностима доласка на власт у: Mark Mazower, *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941–1944*, Yale University Press, 1993, pp. 16–22.

состављена од шесторице генерала, неколицине конзервативних полу-интелектуалаца и политичара нижег ранга.³⁷¹ Као и у Србији, и у Грчкој су најистакнутији политичари који су остали у земљи одбили колаборацију, што је учинила и црква, која је имала огроман морални ауторитет у народу.³⁷² Насупрот јасно израженој србофобији Хитлер је у почетку поштовао Грке и ценио њихов успешан отпор Мусолинију. Значајан део окупационих функционера имао је велико поштовање за грчку културу и историју. Приоритети окупационе управе били су слични као и у Србији: безбедност трупа, мир и неометана експлоатација привреде. Са распламсавањем устанка у Грчкој све се променило и немачким војницима издато је наређење да у сваком становнику виде потенцијалног непријатеља.³⁷³ Својим бескомпромисним антифашизмом истицали су се комунистички илегалци, који су, као и у Југославији, осим уништења окупатора имали и јасно изражене политичке аспирације.³⁷⁴ Немогућност прве колаборационистичке владе да се избори са устаницима мењала је карактер сарадње са окупатром: све чешће су се у грчкој управи постављала лица идеолошки блиска фашизму. Цолакоглуа је на месту председника владе у новембру 1942. заменио др Константин Логотеропулос (Κωνσταντίνος Ι. Λογοθετόπουλος), германофил и немачки ђак, који је био ожењен нећаком немачког фелдамршала Вилхелма Листа. Логотеропулос је већ у априлу 1943. године и сам био принуђен да напусти чело владе, на коме га је наследио генерал Јоанис Ралис (Ιωάννης Δ. Ράλλης). Ралис је био

³⁷¹ Ни један од шесторице генерала из Цолакоглуове владе није се истицао значајнијим искуством, а међу цивилним министрима највише је било германофила и оних који су имали личне (попут др Логотеропулоса, потоњег премијера) или пословне везе са Немцима. Угледни Грци махом су презирали колаборацију и изопштавали сараднике окупатора из друштва: Цолакоглуовог министра Платона Хацимихаљиса напустила је супруга, згађена његовом политичком и привредном сарадњом са окупаторима, док је породица Мелине Меркури престала да комуницира са њеним стрицем Јоргосом, који је од стране генерала Ралиса био постављен на чело Грчке банке (М. Mazower, *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941–1944*, p. 19; Melina Merkuri, *Rođena kao Grkinja*, Beograd 2010, str. 54).

³⁷² Грчком црквом током окупације бавио се проф. др Милан Ристовић (М. Ristović, „Трећи Рајх и православне цркве на Балкану и Другом светском рату”, *Dijalog povjesničara – istoričara*, 2, Zagreb 2000, str. 551–568).

³⁷³ Више о томе: G. Best, *Humanity in Warfare*, London 1980, pp. 166–200; М. Mazower, *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941–1944*, p. 167.

³⁷⁴ Према сећањима Мелине Меркури, у првим чиновима отпора окупатору предњачили су млади Грци и Гркиње, средњошколска омладина и студенти. Као и у окупираној Србији, по својој бескомпромисности у ставу према окупатору и колаборационистима истицали су се комунистички активисти, који су осим патриотских осећања испољавали и јасне политичке аспирације ка промени друштвеног уређења (Ричард Клог, *Историја Грчке новог доба*, Београд 2000, стр. 127–137). Многи Грци имали су симпатије за родољубиве и пожртвоване акције чланова покрета отпора, али је део грађанства, и поред снажног личног антифашистичког става, рат провео у самоизолацији. Такав случај био је и са првим супругом Мелине Меркури, грчким аристократом Паносом Харокопосом, који је мрзео Немце, али је сматрао да је отпор „ствар комуниста“ и стога провео већину окупације повучен у своју вилу (Melina Merkuri, *n.d.*, str. 48–55).

изданак изузетно угледне породице: његови преци били су министри и председници грчке владе.³⁷⁵ Као и Недић, био је ултра-конзервативни националиста са израженом антикомунистичком идеолошком линијом.

Окупација Грчке била је обележена систематским пљачкањем њених природних и индустријских ресурса и других добара, као и бахатим опхођењем војске према цивилном становништву од појаве оружаног отпора. На терет становништва пало је и издржавање окупационих снага, што је у условима рата и економске заосталости земље изазвало велику глад која је и данас дубоко урезана у свест Грка. Марк Мазовер корене отпора у Грчкој види управо у недостојанственом односу окупатора према становништву и великој несташници хране, која се поготово осетила током 1941. године. Као и у југословенском случају, код Грка је постојала епска слободарска свест и дуга традиција герилског и хајдучког ратовања, што је такође утицало на настанак и природу насталих покрета отпора. Да би се супротставио устаницима Ралис је формирао тзв. „безбедносне батаљоне“, полу-добровољачке оружане снаге сачињене махом од германофила и радикалних антикомуниста. Ову војску, која је у појединим тренуцима достигала бројност од око 20.000 бораца, комплетно је опремао Вермахт.³⁷⁶

Током окупације Грчке деловало је више десетина покрета отпора, од којих су неки имали искључиво локални, а неки регионални или национални карактер. Као и у Југославији, два највећа покрета отпора сукобила су се током окупације, што је утицало на политички живот Грчке током дугог низа послератних година. Најзначајнији отпор окупатору пружио је ЕЛАС, на челу са Комунистичком партијом Грчке, док је велики број присталица окупљао и ЕДЕС, републикански антикомунистички покрет отпора. За разлику од југословенског случаја, у коме су велике силе напослетку интервенисале у корист партизанског покрета, у Грчкој су британске трупе добиле налог да разоружају ЕЛАС, а познати су чак и случајеви спашавања опкољених „безбедносних батаљона“ од освете устаника или становништва. Због тврде антикомунистичке политике Британаца

³⁷⁵ Отац Јоаниса Ралиса, Димитрис, био је председник владе у чак пет наврата у периоду од 1897. до 1921. године, а деда Георгиос министар и државни тужилац. Ралис је био најугледнија личност која је ступила у сарадњу са окупатором у Грчкој.

³⁷⁶ М. Mazower, *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941–1944*, pp. 322–334. Према наведеним ситраживањима, „безбедносни батаљони“ опходили су се према својим противницима са израженом бруталношћу.

многи грчки колаборационисти прошли су некажњени, а неки су чак доспели и на највише државне функције. Председници колаборационистичких влада били су изведени на суд после рата: Ралис и Цолакоглу осуђени су на смрт, али је пресуда преиначена на доживотну казну затвора, који је добио и Логотеропулос.³⁷⁷

Компаративна анализа искуства окупације и колаборације у Европи 1939–1945. године указује на постојање хијерархије окупираних земаља и њиховог потенцијалног места у „Новој Европи“ под доминацијом нацистичке Немачке. Историјски извори и разнородна литература домаће и западноевропске провенијенције недвосмислено показују да се окупирана Србија, или прецизније: територија под јурисдикцијом Војног заповедника у Србији (пошто су опстанак и будућност српске државности у плановима нацистичког руководства били под знаком питања током читавог трајања рата), налазила при самом дну ове лествице. Срби, које је Хитлер означио као вероломне бандите, имали су да испаштају како због пуча од 27. марта, тако и због тобожњег историјског супротстављања немачком империјализму. Због тога ни Комесарска управа ни влада Милана Недића нису могле да уживају макар и привидну аутономију какву је у односу на окупатора имала влада у Вишију, док је суштинско супротстављање немачкој политици какво је постојало у Данској било сасвим незамисливо. Српски колаборационисти били су у вероватно најнезахвалнијем положају од свих европских сарадника немачког окупатора: везаних руку и у изузетно ограниченом маневарском простору они су свакодневно морали да се доказују окупатору, док су будућност српске државности и опстанак српског народа у целини увек остајали под велом неизвесности.

³⁷⁷ Ралис и Цолакоглу дочекали су крај својих живота у затвору, док је Логотеропулос ослобођен 1951. године и умро десет година касније у Атини.

IV

ИЗМЕЂУ ИДЕОЛОГИЈЕ И ПРАКСЕ: КУЛТУРНА ПОЛИТИКА ВЛАДЕ МИЛАНА НЕДИЋА

Опште одлике и порекло културне политике владе Милана Недића

Појам „културна политика“ мењао је свој значај током прошлости, услед чега је у савременој науци присутан већи број квалитетних и широко прихваћених дефиниција.³⁷⁸ У овом раду под појмом културне политике подразумевају се сви институционални напори који усмеравају културу, просвету, естетску креативност и уметничко стваралаштво, чиме стварају систем вредности и значајно утичу на целокупни начин живота становништва. Културном политиком владе Милана Недића бавио се до данас релативно мали број истраживача. Највише су о њој писали проф. др Слободан Керкез и проф. др Бојан Ђорђевић, а фрагментарно су је у својим радовима дотицали и др Боро Мајданац, мр Љубинка Шкодрић и Александар Стојановић.³⁷⁹ Већина поменутих истраживача слаже се у закључку да је културна политика Недићеве владе била национално-конзервативна и анти-интернационалистичка, те да се за време окупације

³⁷⁸ Према једној од тренутно најактуелнијих дефиниција културне политике у свету, она „се односи на институционалне потпоре које усмеравају са једне стране естетску креативност, а са друге стране целокупни начин живота – културна политика је мост између ова два вредносна регистра“ (Т. Miller, G. Yúdice, *Cultural Policy*, London 2002, p.1). Неки од теоретичара културне политике настојали су да посматрају и дефинишу ову појаву ван контекста државне улоге у њој, истичући да културну политику чине: „сви принципи и правила изражени *explicite* или *implicite* којима је подређена делатност јавних или приватних институција, које утичу на институционализоване облике стваралаштва, дистрибуције и доступности просветних, уметничких, књижевних и забавних садржаја. У тој делатности се примењују методе планирања и програмирања, а такође и оцене које имају битан утицај на организацију и услове културног развоја (Antonjina Kloskovska, *Sociologija kulture*, Beograd 2001, str. 307). За више дефиниција културне политике и информацијама о различитим теоријским приступима њеног проучавања видети: Ана Виреšев, „Kulturna politika u teoriji“, *Kultura*, Bg. 116/117, 2006, str. 187–216.

³⁷⁹ Видети: Слободан Керкез, *Друштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*, Ниш 2004; Слободан Керкез, *Образовно-културне прилике у Недићевеј Србији*, Ниш 2008; Бојан Ђорђевић, *Летопис културног живота у Србији под окупацијом 1941–1944*, Нови Сад-Београд 2001; Бојан Ђорђевић, *Српска култура под окупацијом*, Београд 2008; Боро Мајданац, *Позориште у окупираној Србији*, Београд 2011; Љубинка Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944*, Београд 2009; Љ. Шкодрић, „Утицај окупационих власти на ревизију наставних програма и уџбеника у Србији 1941–1944: прилог друштвеној историји рата“, *Војно-историјски гласник* 1/2009, стр. 172–183; *Српски цивилни-културни план владе Милана Недића* (приредио Александар Стојановић), Београд 2012; А. Stojanović, „Planning a social Transformation: a Contribution to the Research of WWII Collaboration in Serbia“, *Токови историје*, 1/2013, стр. 135–152; А. Стојановић, „Екстремна српска међуратна десница – идеолошка основа српских колаборациониста 1941–1945“, *Трибина: из истраживања младих сарадних ИНИС-а* (Зборник радова, ур: др Зоран Јањетовић), Београд 2013, стр. 111–133.

интензивно радило на стварању новог система вредности и промоцији културе која је била битно различита од предратне. За разлику од других наведених истраживача, проф. др Слободан Керкез поједностављено је посматрао културну политику владе Милана Недића као део опште нацистичке културе, делимично аболирајући српске колаборационисте одговорности тврдњама да је окупатор пресудно утицао на културну политику у окупираној Србији.³⁸⁰ Иако се са сигурношћу може говорити о великом утицају окупатора на бројне сегменте културне политике (пре свега на уметничко стваралаштво у области позоришта, као и манипулацију различитим видовима забавних садржаја), када се погледа дубље у прошлост и анализирају ставови главних твораца културне политике Недићеве владе из међуратног раздобља, уочава се да су основне контуре те политике заправо изведене из критике југословенске културе још током двадесетих година. Већ тада је једна група културних и просветних посленика повела дискусију о сврсисходности југословенске интеграције, губитку српског националног идентитета и напуштању Косовског мита, упозоравала на тобожње штетне стране утицаје на српску културу и иступала са позиција радикалног анти-интернационализма. Њихове идеје добиле су делимичну политичку артикулацију кроз организације интегралног југословенства током диктатуре краља Александра Карађорђевића, али су до пуног изражаја дошле тек за време окупације. Имајући у виду да културна политика српских колаборациониста није настала (нити је спровођена) у редовним околностима, као и чињеницу да је окупатор својим чињењем значајно утицао на живот у земљи, а тиме и на културну политику, неопходно је прво сагледати утицај окупатора на њу, а потом детаљно анализирати све аспекте културне политике владе Милана Недића.

³⁸⁰ С. Керкез, *Образовно-културне прилике у Недићевеј Србији*, стр. 188. Ставови проф. Керкеза делимично је усвојио др Боро Мајданац, који је у својој монографији посвећеној позоришној политици под окупацијом такође представио културну политику српских колаборациониста као потпуно неоригиналну, тј. као имплементацију нацистичког модела у Србији (Боро Мајданац, *Позориште у окупираној Србији*, стр. 23–26). Међутим, управо су Мајданчева истраживања о односу (сукобу) Министарства просвете и вера са окупатором и Одељењем државне пропаганде по питању позоришне политике најбољи доказ извесне самосталности српских колаборациониста у креирању културне политике (Б. Мајданац, *н. д.*, стр. 149–181).

Утицај нацистичког окупатора на српску културну политику током окупације

Од доласка нациста на власт у Немачкој 1933. године, култура, наука и уметност стављени су под идеолошку контролу државе,³⁸¹ а центри културе и научне установе постали су средство остваривања нацистичке политике, како у самом Трећем Рајху, тако и у другим земљама Европе. Немачке установе у иностранству, било да је реч о културним друштвима, научним институтима, трговачким коморама или великим предузећима постепено су постајале центри нацистичке шпијунаже и пропаганде, посебно од почетка Другог светског рата. Културбунд, Југословенско-немачко друштво и Немачки институт у Београду одлични су примери нацистичке инструментализације науке и културе, што је у својим истраживањима (превасходно на грађи из немачких архива) убедљиво доказала др Ранка Гашић.³⁸² Имајући у виду да су владе Милана Стојадиновића и Драгише Цветковића водиле политику интензивне сарадње са Немачком (превасходно из економских разлога, али се сарадња проширила и на друге сфере живота, па и на културу), може се говорити и о извесним нацистичким културним утицајима и у предратном периоду.

³⁸¹ О огромном утицају нацистичке идеологије на све сфере друштвеног живота у Немачкој 1933–1945. године видети: Richard Grunberger, *The 12-Year Reich: A Social History of Nazi Germany 1933–1945*, 3rd edition, New York 1971; Richard J. Evans, *The coming of the Third Reich: a history*, Penguin Books London 2005, pp. 527–617; Richard J. Evans, *The Third Reich in Power*, Penguin Books London 2005; William L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, vol.2, Rosseta Books New York 2011, pp. 286–419; О.Ю Пленков, *Третий Рейх: Арийская культура (Секретные материалы)*, И.Д. Нева, 2005; Йонас Лессер, *Третий рейх: символы злодейства. История нацизма в Германии 1933–1945*, Москва 2010. Нацистичком културом се у српској историографији највише бавио академик Андреј Митровић, који аутор и једног од најсликовитијих описа односа између идеологије, политике и културе у Трећем Рајху (А. Митровић, *Време нетрпеливих*, Треће издање, Београд 2004, стр. 389–401).

³⁸² Видети: R. Gašić, „Jugoslovensko-nemačko društvo u Beogradu 1931–1941“, *Istorija 20. veka*, br. 1/1998, str. 99–107; R. Gašić, „Nemački kulturni uticaj u Beogradu tridesetih godina 20. veka“, *Istorija 20. veka*, br. 1/2003, str. 31–46; Ranka Gašić, *Beograd u hodu ka Evropi: kulturni uticaji Britanije i Nemačke na beogradsku elitu 1918–1941*, Beograd 2005. На брзу нацификацију фолксдојчерских удружења и њихову улогу у Југославији указао је словеначки историчар др Душан Бибер још пре готово пола века, а о овој теми писали су и проф. др Бранко Бешлин и Драго Његован (Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, Ljubljana 1966; Branko Vešlin, *Vesnik tragedije: nemačka štampa u Vojvodini 1933–1941. godine*, Novi Sad 2001; *Живот и рад домаћих Немаца (фолксдојчера) пре рата, за време рата и за време окупације*, приредио Драго Његован, Нови Сад 2012). О улози немачке обавештајне агентуре у заштити привредних интереса у Краљевини Југославији писао је проф. др Милан Ристовић („Delovanje nemačke organizacije za zaštitu privrednih objekata ("Werkschutz") u Jugoslaviji 1940.: (o jednom vidu delatnosti nemačke SD), *Vojno-istorijski glasnik*, 1/1986, str. 183–203).

Нацистичка Немачка имала је активан утицај на развој културне политике у подручјима које је окупирала током Другог светског рата. У земљама које је политички врх Рајха сматрао немачким животним и културним простором (*Lebensraum*) вршена је интензивна денационализација праћена германизацијом, са циљем да већ у најскоријој будућности ове територије постану етнички, културно и идентитетски немачке и нацистичке.³⁸³ Овакву политику први су осетили Аустријанци, Чеси и део корушких Словенаца, још и пре формалног почетка рата на простору Европе: школе словенских народа су затваране, њихова национална и културна удружења распуштана и забрањивана а са освајањем Пољске почеле су и масовне депортације становништва, као припрема за немачку колонизацију.³⁸⁴ Слично је било и са областима Алзаса, Лорене и Луксембургом (као и једним мањим делом Белгије, у коме је становништво говорило немачким језиком) које су сматране делом ужег Немачког Рајха. У жељи да спроведе што јачу и ефикаснију германизацију ових области, нацистички врх наредио је затварање свих приватних и католичких школа, уместо којих су уведене немачке школе, са наставницима и надзорним особљем послатим из предратних делова Немачке. Већ од октобра 1940. почело се са идеолошком индоктринацијом омладине и ученика; од почетка 1942. године деца су охрабривана да приступе Хитлерјугенд-у, а од августа те године учешће у овој организацији постало је обавезно.³⁸⁵ Планови нациста за Пољску и западне делове Совјетског Савеза били су стравични: у деловима Пољске са значајнијим процентом германског становништва требало је спровести потпуну германизацију као и у

³⁸³ Насупрот нацистичком примеру, фашистичка Италија је у Албанији постепено изграђивала своју империју подстичући национализам и локал-патриотизам домицилног становништва. Према релевантним истраживањима, још за време владавине Ахмета Зогуа (1922–1938) остварен је велики утицај италијанских експерата у области албанске државне администрације, јавних финансија, привреде и посебно школства. На овај начин је, уз потпуно економско везивање за Италију, извршено припремање за идеолошко и функционално прикључење Албаније Мусолинијевој Италији, у коме је фокус увек био на фашизацији, а не денационализацији Албанаца (Besnik Pula, “Becoming citizens of empire: Albanian nationalism and fascist empire, 1939–1943”, *Theory and Society*, Vol. 37, No. 6, (Dec. 2008), pp. 567–596).

³⁸⁴ О овим процесима врло је детаљно писао словеначки историчар др Тоне Ференц (Tone Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama 1941–1945*, Ljubljana-Beograd 1979). Денационализација Словенаца током немачко-италијанске окупације често је, и поред значајне истражености у прошлим деценијама, предмет интересовања и најновије словеначке историографије (видети: Bojan Godeša, „Italijanska in nemška okupacija Slovenije med Drugo svetovno vojno – nekateri primerjalni vidiki njune začetne okupacijske politike“, *Acta Histriae*, br. 20, vol. 3, Koper 2012, str. 433–444).

³⁸⁵ Pavla Vošahlíková, Bénédicte Rochet, Fabrice Weiss, „Schooling as a Cultural Interface“, *Surviving Hitler and Mussolini: Daily Life in Occupied Europe*, edited by: R. Gildea, O. Wiewiorka and A. Warring, Berg 2006, pp. 129–152.

случајевима Чешке и Словеније, док је на остатку територије организовано злочиначко убијање културе и националног духа словенског живља, у циљу претварања становништва у робове – производну снагу „Нове Европе“.³⁸⁶ За остатак окупиране Европе нацистичко руководство није имало овако јасне и разрађене дугорочне планове утицаја на културну политику, већ су они усклађивани са ратним потребама и интересима Немачке, што је био случај и са окупираном Србијом. Ипак, сасвим је уочљива једна општа тенденција у односу према окупираним народима: по налогу Немаца, колаборационистичке управе морале су да сузбијају комунистичке (уопште левичарске), либералне и интернационалистичке идеје и вредности у политици, образовању и друштву, а окупатор је дозволио, и повремено чак помагао, деловање конзервативно-националистичких снага (осим у случајевима када су ове подржавале покрете отпора). Овакав однос довео је до појаве „националних револуција“: ауторитарних конзервативно-националистичких режима у појединим окупираним земљама Европе. Први такав режим јавио се у окупираној Француској, оличен у вишијевској влади на челу са маршалом Анри Филипом Петеном. Око култа личности маршала Петена и политичких идеја ултра-конзервативне Француске акције почела је изградња новог француског друштва и система вредности, које су биле у великој супротности са идејама и вредностима Треће републике. Иако су међу истакнутијим члановима вишијевског режима постојала извесна политичка неслагања, они су имали и много тога заједничког: сви су били француски националисти, конзервативци и антикомунисти, што је било довољно за постављање темеља на којима је требало да се изграђује нова Француска. Створили су ауторитаран режим који је донео расне законе и са великим жаром прогонио масоне и левичаре.³⁸⁷ Предратни култ сељачке

³⁸⁶ Исто. За регион Познања, у коме су Немци чинили свега око 7% популације, план је био да се Пољацима омогући образовање само до 12. године живота, док би се локалним Немцима организовало појачано школовање у циљу олакшавања културне доминације. Како је нацистички функционер Хајнрих Химлер изјавио: „циљеви пољске четворогодишње основне школе су да се научи једноставна аритметика до 500, писање нечијег имена и прихватање принципа да је Божија воља да се Немцима указује покорност, те развијање понизности, марљивости и поштовања. Не сматрам да је читање корисно“ (Pavla Vošahlíková, Bénédicte Rochet, Fabrice Weiss, *ibid*, pp. 133).

³⁸⁷ Иако су највећи расни прогони у Вишијевској Француској учињени након што је немачка окупациона зона проширена на целу земљу 1942. године, колаборационистички режим је и сам био одговоран за одређене злочине. Већ у јулу 1940. године око 15 000 људи остало је без француског држављанства одлуком Вишија, у процесу ревизије натурализованих имиграната (око 40% њих били су Јевреји). Већ у октобру исте године донети су анти-Јеврејски закони (Statut des Juifs) који су забрањивали Јеврејима да се баве јавним радом и да буду бирани на руководећа места у државној управи и војсци. Као што су незаобилазна истраживања Роберта Пекстона показала, ово је учињено без немачког притиска (Robert Paxton, *Vichy*

Француске оживљен је новим законима против абортуса и хомосексуалаца, а једно време је на снази био и закон који је забрањивао запошљавање жена у бројним професијама. Забрањен је рад синдиката (како радничких, тако и удружења послодаваца) и држава је преузела надзор над процесом организације рада. Основни мото савремене Француске „Liberte, Egalite, Fraternite“ заменио је слоган „Travail, Famille, Patrie“. Дугорочно, требало је створити „органску“ државу, са стриктном државном и друштвеном хијерархијом; као што је и сам Шарл Морас приметио: „владавина дискусије је завршена. Владавина послушности, дисциплине и ауторитета је почела“.³⁸⁸ Сличан историјски процес почео је, након нешто више од годину дана након догађаја у Француској, око 1300 км источно од Вишија, у окупираном Београду.

Након Априлског рата утицај нацистичке Немачке на културне токове у Србији одвијао се путем цензуре, пропаганде и размене у областима културе и науке. Циљ немачке интервенције у српску културу није био њена нацификација, већ поспешивање окупаторових ратних напора и пацификација заузете територије, превасходно путем стварања лажне слике о немачко-српском пријатељству, историјској повезаности и културној размени.³⁸⁹ Најснажнији инструмент немачког утицаја на српску културу представљала је цензура, како у формалном смислу тог појма, тако и у виду постављања нормативних оквира и издавања одобрења везаних за културу, уметност и просвету. Већ током прва три месеца окупације постављен је законски оквир према коме је „за све

France, New York 1972). Допуна ових закона уследила је у јуну 1941. године када је Јеврејима забрањено да се баве и слободним професијама, трговином и индустријом. Расним прогоном били су захваћени и Роми: око 3500 Рома било је интернирано, а затим од краја 1941. године депортовано у логоре, од чега највећи број у Бухенвалд и Дахау (М. Т. Brancaccio, “From ‘Deportation Pathology’ to ‘Traumatismes Psychiques de Guerre’”, *The Politics of War Trauma: The aftermath of World War II in eleven European countries* (editors: J. Withuis & A. Mooij), Amsterdam 2010, pp. 82–83).

³⁸⁸ *Defeat and Beyond: An Anthology of French Wartime Writing, 1940–1945*, ed. by: G. Bree, G. Bernauer, New York 1970, pp. 101–103, наведено према: Mark Mazower, *Hitler’s Empire: Nazi Rule in Occupied Europe*, p. 418.

³⁸⁹ Стварање лажне слике о тобожњем историјском пријатељству Немачке према окупираним народима био је један од приоритета нацистичке пропаганде. У овом процесу, који се одвијао у већем делу окупиране Европе, значајно учешће узимали су и колаборационисти, који су путем сопствене пропаганде и политичког деловања утицали на ширење оваквих илузија. Добри примери овакве праксе могу се уочити у текстовима о Немцима и „Новој Европи“ грчког колаборационистичког министра финансија Сотираса Гоцаманиса, као и у напорима нацистичке и колаборационистичке пропаганде да у окупираној Украјини подстакну нову националну свест и представе Немце као ослободиоце и заштитнике потлачених Украјинаца (М. Mazower, *Inside Hitler’s Greece: The Experience of Occupation, 1941–1944*, pp. 79–82; Simone A. Bellezza, “The Discourse over the Nationality Question in Nazi-occupied Ukraine: The Generalbezirk Dnjepropetrowsk 1941–3”, *Journal of Contemporary History*, Vol. 43, No. 4 (Oct. 2008), pp. 573–596).

штампане производе, уопште пропагандистичког садржаја у речи и слици, као брошуре, плакате, летке, листиће“ била потребна дозвола за штампање коју је издавао Војни заповедник у Србији.³⁹⁰ Рад позоришних дружина био је прописан Уредбом о вођењу позоришта, према којој су позоришта, опере и балети могли да раде само ако за то постоји потреба, и по добијању одобрења од Војног заповедника.³⁹¹ На сличан начин решено је питање рада бисокопа, кабареа и вариетеа.³⁹² Такође, окупатор је поништио важење свих артистичких дозвола издатих у Краљевини Југославији, уместо којих је издавао привремене дозволе за територију окупиране Србије, и то након провере способности кандидата пред стручном комисијом. Оваквим нормативним оквиром, уз већ постојећу цензуру штампе и контролисање београдске радио-станице, окупатор је ставио и уметничко стваралаштво под сопствену контролу, практично у потпуности онемогућивши појављивање у јавности било каквих субверзивних садржаја. У таквим условима наредни корак био је да се српски народ убеди у постојање вишевековног пријатељства и културног прожимања са немачким народом, на чему је и окупаторова и колаборационистичка пропаганда радила највећим интензитетом током читавог трајања рата. Окупатор је узео учешћа у обнови српских културних институција, превасходно због успостављања контроле над њима и вођен сопственим интересима, али је пропаганда користила прилику да Немце прикаже као добротворе и обновитеље српске културе.³⁹³

³⁹⁰ За добијање дозволе за штампање оваквих садржаја упућивала се молба Пропагандном одељењу „С“ при Војном заповеднику у Србији (*Лист уредби војног заповедника у Србији*, бр. 15, 16. јул 1941. године). Према овој уредби Јеврејима и Ромима (Циганима), као и лицима које су били у брачним везама са њима, било је забрањено објављивање штампаних материјала.

³⁹¹ *Лист уредби војног заповедника у Србији*, бр. 6, 22. мај 1941. године. Да би неко позориште могло да ради током окупације било је потребно прибавити одобрење Војног заповедника за целокупно уметничко и техничко особље ансамбла, као и за репертоар. И у овом случају Уредба је забрањивала рад Јеврејима и Ромима (Циганима), као и јавно извођење дела чији су аутори били ове националности.

³⁹² Приказивање филмова у окупираној Србији правно је уређено Уредбом о раду биоскопа и изнајмљивању филмова из маја 1941. године. Одобрење за рад бисокопима издавао је Војни заповедник, а могли су се приказивати само филмови које је одобрила цензура, и који су изнајмљени од филмских завода које је лиценцирао окупатор (*Лист уредби војног заповедника у Србији*, бр. 6, 22. мај 1941. године). Ова уредба замењена је новом од 23. фебруара 1943. године, према којој је одобрење за рад бисокопа, приказивање и увоз филмова издавало Пропагандно одељење *Südost* у име Војног заповедника у Србији. Рад кабареа и вариетеа био је регулисан на сличан начин као и рад позоришта, Уредбом о кабареима и вариетеима (*Лист уредби војног заповедника у Србији*, бр. 6, 22. мај 1941. године). Према горе поменутиим уредбама Јеврејима, Ромима (Циганима) и њиховим брачним друговима било је забрањено да се баве наведеним делатностима.

³⁹³ Међу сликовитије примере оваквог поступања може се уврстити новчани прилог од милион динара који је Војни заповедник у Србији генерал Шредер уплатио за обнову Смедерева (*Ново време*, 20. јули 1941., стр. 1), као и случај када се командант града Београда, немачки пуковник фон Кајзенберг (Ernest Moritz von Keisenberg) лично ангажовао око обнове порушене зграде Народног позоришта, обилазећи градилиште

Немачки институт организовао је течајеве немачког језика које је похађао велики број ученика,³⁹⁴ успостављене су стипендије за школовање српских студената на немачким универзитетима,³⁹⁵ Београд су посећивали познати уметници из Трећег Рајха, а организован је и увоз велике количине књига из Немачке.³⁹⁶ Посебно од краја 1941. године и првих значајних пораза немачког оружја у Совјетском Савезу пропаганда у Србији је Немачку представљала као заштитника европске културе и цивилизације од јудео-масонско-комунистичке завере. Број текстова у колаборационистичкој штампи посвећених немачкој култури и српско-немачким културним везама растао је са сваким новим поразом Осовине. Окупатор је настојао да изгради позитивну слику о себи у српској јавности и путем сопствене штампе: немачки листови „Donauzeitung“ и „Signal“ преносили су вести са свих светских ратишта, истицали тобожњу сарадњу и бригу

готово свакодневно, што је истакнуто и у колаборационистичкој штампи (*Српска сцена*, 16. октобар 1941. године, стр. 39–40). Фон Казенберг дао је и једну опширну изјаву „Српској сцени“, на основу које се може назрети карактер и стварна улога немачке помоћи у обнови српске културе: „Народ који се, услед жалосних и злочиначких утицаја, сурвао у пропаст, има не само материјалних, него, и нарочито, духовних потреба; он треба да се изнутра подигне, и да донесе једну одлуку ко су били кривци, а ко је невин заведен...За народну душу, међутим, култура, уметност у речи, тону у глумачком приказу, најделотворнији је лек. Уметност подиже човека изнад свакидашњице, даје му крила и уздиже га, и уноси сунца у маглу. Она гради мост до немачког народа који се, присиљен на то од једне пучистичке владе, морао борити и - који је победио. Овај велики народ може да пружи и поклони бесконачно много у духовним и душевним вредностима, па је стога овој уметности било само потребно поново подићи храмове...Циљ безобзирне и тешке борбе против непријатеља света, који су и непријатељи српског народа, као и исто тако неограничено пријатељски посао изградње састоји се у овоме: Увођење у духовном смислу подручја које је поверено Команданту Београда, у будућу велику Европу (*Српска сцена*, бр. 3, 1. новембар 1941. године). Лицемерје немачке и колаборационистичке пропаганде у овом погледу верно илуструје и чланак: Е. Мазнер, „Победник који не уништава“, *Обнова*, 8. јул 1941, стр. 4, у коме се истиче да „Немачка побеђује али не уништава, јер она у деструктивну ратну радњу уноси конструктивну идеју“.

³⁹⁴ Ове курсеве је 1942. године похађало око 2000 ученика (С. Керкез, *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији*, стр. 191). Такође, колаборационистички лист *Ново време* објављивао је кратке лекције немачкој језика.

³⁹⁵ Успостављању ове врсте сарадње са Немцима претходио је договор са министром просвете Велибором Јонићем. Према признању самог Јонића, ове стипендије (које је делом финансирао окупатор, а делом Недићева влада) додељиване су најчешће омладинцима Збора који су се као добровољци ангажовали у борби против партизана (ВА, Четничка архива, 269-3-17, Саслушање Велибора Јонића). Српски студенти су слали на једногодишње школовање у Берлин, Беч, Хајделберг, Грац, Хамбург – одлуком Недићеве владе у марту 1942. године додељено је 20 оваквих стипендија (ВА, Недићева архива, 14-296).

³⁹⁶ Београд је током окупације посетио већи број истакнутих немачких уметника. Међу првима је био диригент Освалд Бухолц, који је дириговао у операма „Фигарова женидба“, „Вертер“, „Бајачо“ и „Кавалерија рустикана“, као и у балетима „Силфиде“, „Валпургина ноћ“ и „Болеро“ (*Српска сцена*, бр. 4, 15. новембар 1941. године). Почетком 1942. године српску престоницу посетио је диригент Ханс Хернер који је такође одржао неколико наступа са српским уметницима (*Српска сцена*, бр.8, 16. јануар 1942. године). Чланови Немачког института држали су предавања у Коларчевој задужбини и објављивали текстове у српској штампи. Према писању колаборационистичког листа *Обнова*, за две године окупације у Србију је увежено преко 250.000 примерака немачких књига (Н.Р., „Кроз књижарске излоге“, *Обнова*, 15. мај 1943., стр. 4).

окупатора према локалном становништву и промовисали нацистичку културу и начин живота.³⁹⁷ Према истраживањима проф. Керкеза, за придобијање широких слојева српског сеоског становништва, окупатор је издавао богато илустровани часопис „Сејач“, у коме су објављивани текстови на тему аграрне производње. Немачка јавна реч допирала је до становништва окупиране Србије и путем радија, плаката, брошура и летака који су масовно дистрибуирани на територији целе земље.

„Људи мисије“: протагонисти културне политике владе Милана Недића

Као што је већ истакнуто, на културну политику Недићеве владе значајно је својим нормативним оквиром и идеолошким притисцима утицао окупатор, али је она ипак већински била плод политичке визије српских колаборациониста. Институционално посматрано, за стварање и спровођење културне политике владе Милана Недића било је одговорно Министарство просвете, мада је у извесном обиму на њу утицало и Председништво владе (са својим Одељењем за пропаганду), као и политички покрет Збор путем своје штампе, предавања, јавних скупова и индоктринације омладине, које је организовао некада самостално и самоиницијативно, а некада у сарадњи са државном и локалном администрацијом. Упркос формалном постојању институционалног оквира, неопходно је истаћи да је пресудан утицај на настанак и спровођење културне политике

³⁹⁷ Као један од најуспешнијих нацистичких културних утицаја, и то на глобалном нивоу, издвојио се часопис „Сигнал“, који је издавао Deutcher Verlag. Понос немачке пропаганде, овај часопис објављиван је током рата на 25 језика, остварујући тираж од чак 2.5 милиона примерака за поједине бројеве. Часопис је био беспрекорно графички уређен, богато илустрован и по штампарским стандардима значајно испред свог времена. У идеолошкм смислу, он је рекламирао нацистичку културу и начин живота, идеју „Нове Европе“, подстицао на анти-комунистичку борбу и стварао привид о апсолутној супериорности немачког оружја. Током окупације Србије „Сигнал“ је излазио и на српском језику. Упућујемо на неке од чланака који уверљиво сведоче о карактеру овог часописа: „Уједињење Европе може данас да буде само резултат немачке победе“, „Градилиште Европа“ (*Сигнал*, 2. јануарски број за 1943.), „Протекторат у великонемачком простору“, „Стваралачки народ“, „Социјализам без демагогије“ (*Сигнал*, 2. фебруарски број за 1943.), „Ни Рузвелт није мађионичар“ (*Сигнал*, 1. мартовски број за 1943.), „Штит Европе: о подлози немачког војничког духа“, „Ми Европљани“ (*Сигнал*, 2. мартовски број за 1943.), „О путу европске омладине“ (*Сигнал*, 1. мајски број за 1943.), „Хрватска: земља која је дала сељака граничара“ (*Сигнал*, 2. мајски број за 1943.) итд. Занимљиво да и поред великог тиража и значаја које је „Сигнал“ имао као средство пропаганде и даље изостају историографски радови који би се бавили анализом његовог садржаја. Управо из тих разлога покренут је веб-сајт на коме се преносе сви научни радови посвећени „Сигналу“, као и изводи и фотографије из оригиналних издања часописа из периода 1940–1945. године (<http://www.signalmagazine.com>).

српских колаборациониста заправо извршен од стране неколицине појединаца који су, у великој мери, наметнули своје политичке и друштвене идеје и покушали да са позиција моћи организују њихову реализацију. За проучавање и разумевање културне политике за време окупације од великог су значаја политичка начела њених главних протагониста: у првом реду министра просвете и вера Велибора Јонића и његовог помоћника Владимира Велмар-Јанковића, а потом и шефа Одељења за пропаганду Ђорђа Перића, начелника министарства просвете и познатог симпатизера нацизма Владимира Вујића, истакнутог сарадника окупатора и начелника комесарске управе Српске књижевне задруге др Светислава Стефановића и др. Њихова идеологија у међуратном периоду почивала је на основама изразитог национализма, органске политичке мисли, са великим упливима расних теорија и мистицизма, уз често присутно презентовање идеолошких и политичких садржаја у форми литерарне уметности или филозофско-социолошких студија. Централно место у политичкој мисли екстремних српских десничара-протагониста нове културне политике заузимају српски национални митови: косовски мит и мит светосавске културе. Пансловенски мистицизам такође је присутан код неких од њих; он подразумева имагинарну духовност „словенске душе“ која се супротставља материјализму Запада, у форми борбе добра против зла. Тековине и сврсисходност југословенске националне интеграције редовно су се преиспитивале (поготово од Велмар-Јанковића), бивајући притом суочене са светлим примерима српске националне прошлости: златним добом Немањића и великим народним успоном: Српском револуцијом. Код већине поменутих екстремних десничара још су се у међуратном раздобљу створиле културне аверзије према југословенској култури (иако су Јонић, Перић, а делом и Велмар-Јанковић били ангажовани на руководећим местима у организацијама интегралног југословенства током диктатуре краља Александра), Западу, демократији. Они су још крајем двадесетих и почетком тридесетих година захтевали другачију „оријентацију“ у културној и државној политици: напуштање либералних и парламентарних традиција, уклањање страних утицаја из културе, напуштање материјалистичког схватања живота, за које су сматрали да је настало Француском револуцијом. Међутим, на њихово виђење културне политике утицале су и појаве које нису имале везе са идеологијом. Проучавањем предратних биографија Јонића, Велмар-Јанковића, Стефановића и других уочава се њихова велика лична и политичка амбиција: они су тежили стицању власти и високих положаја у

друштвеној хијерархији, али су им ови непрестано измицали, што је створило јасно уочљиве фрустрације које су испољене у њиховом држању током окупације. Осим неспорне идеолошке блискости са окупатором и развијеног анти-комунистичког става њихово ступање у интензивну колаборацију било је вођено и утилитарним мотивима, што ће бити приказано и у кратким биографским освртима на најзначајније протагонисте културне политике Недићеве владе.

Животни пут и политичка каријера Велибора Јонића обилovali су успонима и падовима, те великим политичким и идеолошким трансформацијама. Још док је био веома млад, Јонић се ангажовао у Првом светском рату, као добровољац у Ђачкој чети. Након преласка Албаније, савезници су га са групом омладинаца пребацили у Енглеску, где се школовао до 1920. године. По повратку у земљу ступио је у Земљорадничку странку, у којој је био до 1929. године.³⁹⁸ Био је одушевљени присталица уједињења са Бугарском. Решење националног питања током 1920-их видео је у федеративном уређењу Краљевине, па се за изборе и кандидовао на Радићевој листи. Истовремено је сарађивао са војводом Степом Степановићем у организацији „Народна одбрана”, а од 1926. године био члан Средишњег одбора ове организације и активан сарадник у њеном истоименом листу. Деловао је у Југословенској акцији, где је убрзо постао и генерални секретар, а када се она фузионисала са ЈНП Збором, Јонић је био један од потписника протокола, који је имао и врло активну улогу у преговорима са Љотићем. И у новом покрету задржао је позицију генералног секретара, али се убрзо разишао са Љотићем, те су њих двојца имали и прекид комуникације од 1938. до постављања Јонића за комесара Министарства просвете у комесарској управи Милана Аћимовића. Након разлаза са Збором, претежно се бавио преводилачком и издавачком делатношћу,³⁹⁹ а током 1939. године основао је издавачко-просветну задругу „Ипроз”, којом је самостално руководио.⁴⁰⁰ Пред Други светски рат пришао је Српском културном клубу, али у њему није имао значајнији утицај, јер га већ

³⁹⁸ Јонић је кратко време био члан Републиканске странке, о чему сведоче спискови њених београдских чланова, али је убрзо напустио идеолошку левицу.

³⁹⁹ У овом периоду превео је дела: В. Прајс, *Ја познајем те диктаторе*, С. Хур, *Живот је почео јуче* и К. Де Шансен, *Три Чемберлена*.

⁴⁰⁰ Јонићев рад у „Ипроз”-у пун је контроверзи. Иако је он у то време био осведочени и посвећени националиста, конзервативац и антикомуниста, у његовом предузећу радила је као лектор Митра Митровић-Ђилас, а међу издањима „Ипроз”-а било је и левичарских дела, попут *Аграрне политике* Мије Марковића и *Смене генерација* Стевана Јаковљевића.

тада нису узимали за озбиљног сарадника, услед бројних политичких акробација у животу. Предавао је немачки језик на Војној академији, а у периоду 1938–1939. године био је лични професор краља Петра II. Био је члан и функционер Југословенско-енглеског друштва.⁴⁰¹ Из периода предратног политичког деловања остали су његови контакти са Велмар-Јанковићем, Данилом Грегорићем, Милосавом Васиљевићем, Мирославом Спалајковићем, Ђорђе Перићем и другим српским екстремним националистима и конзервативцима.⁴⁰²

Политичка мисао Велибора Јонића настајала је на трагу Шпенглерове *Пропаст Запада*. Делио је уверење о нестанку света какав је до тада постојао и о неопходности новог духовног препорода. Цикличне представе историје, појачане апокалиптичним Шпенглеровим нотама, умногоме су утицале на Јонићево сагледавање стања у српском народу. На линији крајњег конзервативизма и органске политичке мисли, он је развио теорију о суноврату српског народа, изазваном „одођивањем” сународника који су се школовали на Западу и затим пренели у домовину штетне утицаје позитивизма и просветитељства. На тај начин је, према Јонићу, запуштена и искварена традиционална српска патријархална култура. Још током двадесетих Велибор Јонић писао је о значају расе и о улози славизма у спасењу људске цивилизације. Исквареном модерном друштву, које је почивало на западном узору, он је претпостављао своју верзију сталешке државе, која се базира на религиозности, покорности и одговорности појединца према друштву. Од свих српских десничара, Јонић је највише веровао да се пред његовим очима води битка између идеализма и материјализма, у чему је превазилазио чак и Димитрија

⁴⁰¹Чланство у овој организацији (поједине доставе га наводе као председника или генералног секретара удружења) има корене у његовом школовању у Британији. Према обавештајним изворима, он је припадао тзв. „Оксфордском кружоку”. Неке од достава садрже информације о тобожњем Јонићевом предратном залагању за јачање југословенско-енглеске привредне сарадње, на штету немачких економских интереса, али не поткрепљују такве денунцијације адекватним доказима и аргументацијом (ИАБ, БдС, Ј-87).

⁴⁰²Према обавештајним изворима, Ђорђе Перић му је био кум (исто).

Љотића.⁴⁰³ Залагао се за реформу просвете и Главног просветног савета (ГПС), а неке од својих предратних идеја остварио је током окупације.⁴⁰⁴

Идеолошки пут Велибора Јонића био је врло необичан и пун драматичних обрта. Једине константе у његовом политичком деловању представљају његов национализам, дубока лична побожност, умерени клерикализам и искрене симпатије за земљорадничко задругарство. Остале идеолошке компоненте кретале су се у распону од леве струје Земљорадничке странке до Збора и личних наклоности према национал-социјализму и фашизму. Овакав развој указује на то да је реч о непостојаном и недовољно посвећеном човеку, који је само на површини припадао покретима у којима се ангажовао. Велибор Јонић у суштини је био жељан власти и моћи, те његове политичке трансформације треба схватати само као одабир пута за остваривање личног утицаја и стицање моћи. Зарад остварења тих циљева, Јонић је своје неспорне интелектуалне способности и друштвене везе често стављао на располагање различитим политичким покретима.⁴⁰⁵ Изгледа да је отуђење у којем се нашао последњих предратних година, услед пречестих промена политичке оријентације и личних сукоба са појединим политичарима, појачало у њему инстинкт за самоодржањем, што је оставило дубок траг на природу његове колаборације са окупатором и деловање у влади Милана Недића. Он је био један од заиста ретких колаборациониста који су употребили своја лична познанства са службеницима немачке војске и окупационог апарата како би показали своју спремност за сарадњу са окупатором: према признању датом у истрази након ослобођења, он се лично и самоиницијативно понудио окупатору, истичући да је „пријатељ Немачке“.⁴⁰⁶ Будући да је познавао немачки

⁴⁰³Ово је прелазило у крајност током Устанка за време окупације. Посматрајући комунизам као последњи/највиши степен материјализма, Јонић је борбу са комунистима доживљавао као један вид крсташког рата, у коме би пораз идеализма довео до скоре пропасти света. Ово своје виђење потврдио је и у исказу послератним властима (ВА, Ча, 269-3-17, Саслушање Велибора Јонића).

⁴⁰⁴Јонић се залагао да у ГПС уђу представници свих сталежа, што је и урађено за време окупације. Још пре рата, инсистирао је на томе да је неопходно постићи национални консензус по питању образовања и потребе за увођењем планске и дугорочне просветне политике, која би довела до формирања новог српског човека, способног да одговори захтевима новог времена и поретка. У области просветне политике његови ставови из међуратног периода у потпуности су се подударали са ставовима Владимира Велмар-Јанковића.

⁴⁰⁵Драгољуб Јовановић окарактерисао је Јонића као „фашисту од првог дана“, о чему се може дискутовати. Јовановић је, с друге стране, јасно истакао његово властољубље и амбициозност, те велику политикантску и демагошку способност: „Као позоришни човек дружећи се с глумцима, пријатељујући с глумцима, осећао се стално на сцени...Говори као Ганди, а маскирао се као Гранди...радник који је хтео да буде ратник, мајстор речи који је веровао да дела.“ (Д. Јовановић, *Људи, људи...*, Београд 2005, стр. 220).

⁴⁰⁶ВА, Ча, 269-3-17, Саслушање Велибора Јонића.

језик, Јонић се и пре постављења за комесара Министарства просвете често појављивао у улози преводиоца, представљајући тако спону између окупатора и домаће управе. Обавештајна архива БдС-а садржи већи број достава које се о Јонићу изражавају врло похвално, истичући његово германофилство, спремност за сарадњу и енергичност.⁴⁰⁷ О његовој личној несигурности и комплексима које је носио због своје нестабилне политичке каријере сведочи непрестано заклањање иза председника владе Милана Недића, као и честе изјаве да га унутар министарства саботирају.⁴⁰⁸

Ни поред исказане германофилије и личне спремности да учествује у колаборационистичким институцијама, Велибор Јонић није био први избор окупатора за учешће у власти. Функцију комесара министарства прво је обављао Ристо Јојић, док је за министра просвете у Недићевој влади најпре био изабран проф. др Милош Тривунац. На место министра просвете Велибор Јонић постављен је тек 7. октобра 1941. године, када је извршена реконструкција владе и на тој функцији је остао све до ослобођења. На положајима помоћника министра и начелника појединих одељења у министарству наследио је утицајне личности, које су већ имале развијене методе рада и јаке личне везе са окупатором, па је, иако им је био формално надређен, Јонић заправо имао врло мало утицаја на њихов рад.⁴⁰⁹ Свој рад у министарству од самог почетка је усмерио на националну пропаганду коју је водила влада Милана Недића и жестоко обрачунавање са комунистима у просветним редовима. Јонићева визија српске будућности била је јасно дефинисана током целог трајања окупације: „вратити се традицији, поново наћи свој дух, свој народ, своје отачество, а отурити одлучно и заувек све туђинско што нас је деценијама на стрмен пропасти бацало“.⁴¹⁰ Често је путовао по Србији и држао говоре омладини и сељацима, и потом организовао слање телеграма подршке председнику

⁴⁰⁷Док је комесар Јојић често описиван као „уморан“, „недовољно активан“, „неефикасан“, а министар др Милош Тривунац као „стар“ и „истрошен“, за Јонића се истицало да је способан, енергичан, „пријатељ Немачке“ и „најбољи Србин“. Ипак, у обавештајним доставама из познијег периода, као и у неколико докумената које је БдС-у проследила Цензура, уочава се да је његова германофилија била крајње опортуне природе и да је Јонић још од средине 1943. године рачунао са победом Савезника (ИАБ, БдС, Ј-30; Ј-87).

⁴⁰⁸У већ помињаним поделама унутар Недићеве владе, Јонић је био истакнути припадник групе окупљене око самог Недића, и својим иступањима својски се трудио да искаже лојалност председнику владе. Међутим, дискутабилно је у којој мери је уживао његову пуну заштиту; чини се да је често био препуштен сам себи.

⁴⁰⁹Превасходно је то био случај са Владимиром Велмар-Јанковићем, а велику самосталност у раду имали су и начелници Министарства Бранимир Малеш, Владимир Вујић и Радосав Марковић.

⁴¹⁰Велибор Јонић, „Пут спасења српског народа“, *Наша борба*, 1. март 1942., стр. 6.

владе.⁴¹¹ У својим говорима позивао је на рад, дисциплину и покорвање окупатору, често износећи врло негативне ставове о партизанима, Совјетском Савезу и комунизму. Јонићева изузетно активна пропагандна делатност (за време окупације објавио је 54 чланка у „Новом времену”, 42 чланка у листу „Српски народ”, а објављивао је своје чланке и говоре и у „Обнови”, „Просветном гласнику” и другим гласилима) створила је перцепцију да Министарство просвете и вера готово искључиво врши идеолошку пропаганду и заступа интересе окупатора, због чега је део становништва називао ову институцију „црним кабинетом”. Може се уочити да је са променом ратне среће Немаца и Јонић променио неке од основних елемената својих говора, што се пре свега види на основу увођења максиме да се Срби морају ослањати сами на себе и окренути сопственом развоју, независно од исхода на великим ратиштима.⁴¹² Прогонио је учитеље, студенте и гимназијалце за које се претпостављало да су комунисти, а учествовао је у оснивању и организацији Завода за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци.⁴¹³ Као што је већ истакнуто, значајан део Јонићевог ресора оперативно су водили његови сарадници, пре свих помоћник Велмар-Јанковић, па се дешавало да о појединим акцијама

⁴¹¹ Такви су били његови говори у Ваљевском округу (14. фебруар 1942.), Лозници (март 1942.), Јагодини (6. децембар 1942.), Нишу (28. фебруар 1943.), те говор штићеницима Завода у Смедеревској паланци поводом отварања Универзитета и различита обраћања јавности о црквеним празницима. Поједини говори касније су и штампани у „Просветном гласнику”, а неке од њих је Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача означила као чин издаје народа и сарадње са окупатором (АЈ, 110-85-701/2).

⁴¹² Штавише, на седници владе која је одржана 24. јула 1943. године, Јонић је заступао став да треба прекинути сарадњу са Немцима. Седница је била посвећена конфискацији имовине политичких емиграната, коју је иницирао Таса Динић, али је расправа прерасла у дискусију о сврсисходности даље колаборације. Јонић је сат времена излагао против сарадње, истакавши, напоследку, да би даља колаборација морала да буде само административне природе (ИАБ, БдС, Ј-87).

⁴¹³ Обавештајни извори са задовољством констатују да се Јонић обрачунава са комунистима, Јеврејима и масонима у просветним редовима, због чега су и изражавали велико жаљење када је др Милош Тривунац постављен за министра уместо комесара Јонића. Завод за принудно васпитање омладине представља једно од питања у српској историографији око којих постоје дијаметрално супротни ставови. Међу првима је о њему писао др Милан Борковић, али су његова емпиријска истраживања делимично обезвређена идеолошким тумачењима (М. Борковић, „Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци”, *Историјски гласник*, 1/1966, стр. 97–116). Загранична историографија изузетно хвали рад ове институције, тврдећи да се у њему са штићеницима академски расправљало о делима Маркса, Енгелса и Лењина, и да су многим спашени животи, јер су уместо у затворе или Бањички логор били послати у Смедеревску Паланку. Са друге стране, још је у извештају Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача ова установа окарактерисана као концентрациони логор („Завод је био филијални бањички логор”), у коме су штићеници гладовали и били упућивани на физичке послове (АЈ, 110-85-698/702; АЈ, 110-758/II). Скуп доказа о раду завода и сведочења *pro et contra* објављен је под именом *Завод у Смедеревској Паланци: острво спаса или робијашница* (зборник текстова, приредио Бранислав А. Жорж, Београд 2006). Више информација о Заводу биће презентовано у овом раду у оквиру поглавља о друштвено-политичком пројекту „нови српски човек“.

Министарства просвете сам министар не зна ништа, што се може закључити на основу његове изјаве у послератној истрази.⁴¹⁴ Реформу Универзитета вршио је заједно са Велмар-Јанковићем и, на основу архивске грађе и сећања савременика, може се лично сматрати одговорним за интернацију појединих професора у Бањички логор.⁴¹⁵ Извесну улогу имао је и у сарадњи Недићеве владе и оружаних одреда са организацијом Драже Михаиловића, посебно у последњој години рата. Познати су његови контакти са представницима четника у пролеће 1944. године, када је капетану Раковићу предлагао сарадњу четника са „Владом народног спаса“.⁴¹⁶ Недићева замисао да Јонића искористи за придобијање јавне подршке Српске православне цркве није се остварила, јер је и поред Јонићевих молби и инсистирања Црква, на челу са митрополитом Јосифом, одбила сарадњу, изговарајући се немешањем у политику.⁴¹⁷ Крајем априла 1944. године на Велибора Јонића је извршен атентат који је прошао без успеха, али није откривено ко су били његови починиоци.⁴¹⁸ Од почетка савезничког бомбардовања и операција за ослобођење Србије влада је функционисала отежано, али се примећује да је Јонић и у таквим временима био међу најревноснијим делатницима. Крајем августа 1944. године Недић га је поставио да координира пословима владе и борбом против комуниста. Већ 2. септембра Јонић је одржао састанак са београдским представницима ЈВуО, коме су присуствовали Драги Јовановић (као Управник града), Бошко Бећаровић (као представник Специјалне полиција), Боривоје Јонић (командант СДС, Јонићев рођени брат), Коста

⁴¹⁴ ВА, Четничка архива, 269-3-17.

⁴¹⁵ Најочигледнији пример представља случај проф. др Михајла Илића. Осим што су га Јонић и Велмар-Јанковић означили као неподобног за рад на Универзитету, те је и интерниран у логор, изгледа да је Јонић спречио неке од интервенција немачким властима да се он из логора пусти (АЈ, 110-85-708).

⁴¹⁶ Услед деловања поједних Љотићеваца међу четницима, са сарадњом се дуго оклевало, и тек су споразум Тито-Шубашић и бомбардовање Београда уверили обе стране у неопходност те сарадње. Доставом агента под именом Weber, Јонић се оптужује за контакте са четницима још у априлу 1944. године, а исти обавештава и о затегнутим доносима Јонића са Миланом Недићем (ИАБ, БдС, Ј-87).

⁴¹⁷ Јонић је погрешно веровао да ће, као лично дубоко религиозан човек са снажним везама у Синоду, бити у могућности да утиче на званичан став СПЦ о колаборацији. Из његовог послератног саслушања се види да су и он лично, а и цела влада Милана Недића, искрено жалили што им је ускраћена помоћ и подршка цркве (ВА, Четничка архива, 269-3-17). Више о односу СПЦ и владе Милана Недића и у: Радмила Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожих 1881–1950.*, стр. 229–276).

⁴¹⁸ Атентат се одиграо у ноћи између 23. и 24. априла у унутрашњости земље, где се Јонић склонио од савезничког бомбардовања у једну школску зграду. Том приликом лакше је рањен један од стражара, али је напад три лица-атентатора одбијен. Обавештајне доставе претпостављају да су извршиоци били или акциона четничка тројка или комунисти, али њихов идентитет никада није утврђен. Није јасно зашто би четници покушавали да га ликвидирају управо у време када се преко њега успоставља сарадња покрета Драже Михаиловића са владом у Београду. После инцидента Јонић се вратио у Београд (ИАБ, БдС, Ј-87).

Мушицки (командант СДК) и генерал Стеван Радовановић, који је заступао генерала Недића. Договарани су план одбране Београда, спречавање избијања комунистичког устанка у граду, а разрађиване су и варијанте одступања са и без немачке војске. Последње раздобље Јонићевог бурног живота започело је у септембру 1944. године, када су га код Рековца ухапсили припадници локалне четничке организације.⁴¹⁹ Овај догађај, а затим и ратни пораз који је већ био евидентан, проузроковали су код њега панику и нервно растројство. Одмах након што су га четници ослободили, Јонић одлази у оближњи манастир Каленић, са намером да се замонаши, како би избегао освету комунистичких власти. Илустративно је што чак ни у таквој ситуацији није био доследан, те је одустао од замонашивања.⁴²⁰ Почетком октобра, када су сви министри разрешени својих дужности, Јонић напушта земљу.⁴²¹ Јонић је и у егзилу био активан, чак је и одржао једно предавање у организацији Немачког научног института. Једно време је са већином колаборационистичке емиграције боравио у Бечу и Кицбилу, а потом је прешао у Бецау, где је ухапшен 25. априла 1945. године,⁴²² а затим 17. јула исте године и испоручен југословенским властима. Пред суд је изведен у оквиру поступка против генерала Драже Михаиловића и 15. јула 1946. године осуђен је на смрт стрељањем, трајан губитак политичких и појединих грађанских права и конфискацију целокупне имовине.

Владимир Велмар-Јанковић рођен је 1895. године у Чаглићу. Школовао се у Вараждину, а потом је похађао Текеланијум у Будимпешти и своје образовање заокружио на Свеучилишту у Загребу. Премда је по струци био правник Велмар-Јанковић се у животу највише бавио културним и уметничким радом. У периоду 1918–1924. године био је чиновник министарства финансија и аграрне реформе. Од 1924. био је запослен у

⁴¹⁹Ухапшен је јер није поседовао никакве исправе издате од Равногорског покрета. У заточеништву је провео око недељу дана, а морао је писмено да се обрати Недићу да би се за њега интервенисало. Станислав Краков тврди да је лично генерал Михаиловић наредио његово пуштање, али о томе не постоје материјални докази (Станислав Краков, *Генерал Милан Недић*, II, Београд 1995, стр. 322).

⁴²⁰У послератном сведочењу Јонић је рекао како је намера да се замонаши проистекла из депресије и разочарања развојем догађаја у свету, и како је за то чак добио благослов митрополита Јосифа, али да је одустао, увидевши да би Црква могла имати проблеме због њега (ВА, Четничка архива, 269-3-17).

⁴²¹Након повлачења владе у Аустрију, формирана је „Српска канцеларија” на челу са Дамјаном Ковачевићем, у којој је ресором просвете управљао Владимир Вујић.

⁴²²Станислав Краков нуди романисану причу о томе како је ноћ пред хапшење упозорио Јонића и Ковачевића на долазак партизанских официра и предложио му бекство, али му је Јонић одговорио да нема чега да се плаши и да ће остати (С. Краков, *н.д.*, књ. 2, стр. 321). Овакав поступак Велибора Јонића био би у супротности са његовим већ испољеним страхом од суочавања са правосуђем нових југословенских власти, те је стога врло мало вероватан.

министарству просвете – прво у уметничком одељењу, а потом и у одељењу за културне везе са иностранством, а учествовао је и у оснивању ове институције, чији је од 1937. године био руководиолац.⁴²³ Остварио је запажену каријеру у позоришту и на радију – неколицина његових представа била је на репертоарима београдских позоришта, а неке од њих су и награђиване.⁴²⁴ Од Велмар-Јанковићевић литерарних дела истичу се „Нова драма”, награђена Државном наградом, роман „Иван Мандушин” и приповетка „Дечак са Уне”. Врхунац његовог уметничког деловања представља социолошки оглед „Поглед са Калемегдана”, дело изванредне естетске и уметничке вредности, али и права ризница радикалног национализма, расизма и ксенофобије.

Током већег дела своје међуратне политичке активности, Велмар-Јанковић није припадао политичким странкама, већ је деловао самостално и у оквиру културних и друштвених организација. Био је истакнути члан Југословенске акције и сарадник Народне одбране. Убрзо након утапања Југословенске акције у ЈНП Збор, он се са групом истомишљеника издвојио из Збора, а на изборима 1935. године био је на листи Богољуба Јефтића. Деловао је у ПЕН клубу, Српском културном клубу и био члан „Југословенско-немачког друштва”.⁴²⁵ У међуратном периоду истакао се великим бројем чланака расистичке и ксенофобичне природе. Појам расе за њега је представљао саму есенцију постојања, коју је он потпуно ирационално везивао за духовни и културни развој индивидуе.⁴²⁶ У вези са расном чистотом, која је подразумевала искључиво развијање потпуно аутохтоне културе, Велмар-Јанковић се гнушао страних утицаја, посебно оних са Запада, насталих на принципима индивидуализма и материјализма.⁴²⁷ Након

⁴²³ Просветни досије Владимира Велмар-Јанковића (Архив Србије, Г-183, J-VIII 122).

⁴²⁴ Реч је о комадима „У вртлогу”, „Нови”, „Робови”, „Без љубави”, „Срећа а.д.”, „Државни непријатељ бр. 3”, „Грађанска комедија”, „Дневна вест”. Његове комаде награђивали су СКА и Министарство просвете, али су наилазили на отпор дела јавности, услед Велмар-Јанковићевог политичког ангажовања. Стављање на репертоар представе „Срећа а.д.” изазвало је велике протесте левичарских уметника, демонстрације и бојкот Народног позоришта 1933. године.

⁴²⁵ Према обавештајним изворима, Велмар-Јанковић је био потпредседник Пен клуба и из тог периода потичу његова бројна пријатељства са левичарским и проенглеским књижевницима. Његово деловање у Српском културном клубу завршило се неславно, пошто је након неколико радикално националистичких предавања дошао у сукоб са Владимиром Ћоровићем, услед чега се повукао из активног рада клуба (ИАБ, БдС, J-24).

⁴²⁶ „Расно је оно што је везано са појмом вечног, а не са појмом дневног живота... Говор расе у човеку је говор индиректан, говор ћутања” (*Народна одбрана*, бр. 24, 16. јун 1929).

⁴²⁷ „...Народ који је био толики патник и жртвоносац кроз целу историју не може сад да се задовољи култом туђих богова, не може своју жеђ за човештвом утоли формулама које су други за себе начинили; не може се сад задовољити да остане без своје религије и етике, без своје ослобођене књижевности и уметности, без

запостављања косовског мита и суочења са новом, мултинационалном државном реалношћу, Срби су прихватили вредности Запада, а требало је да одбаце стране утицаје и врате се традиционалним идеалима.⁴²⁸ Најкарактеристичнија Велмар-Јанковићева идеолошка уверења била су историјска и државотворна улога српског народа, цивилизацијска особеност Срба, аутохтоност српске културе, неопходност увођења планског живота. Она представљају основне, увек присутне мотиве, око којих се идеологија даље изграђује у складу са политичким тренутком.⁴²⁹ Неке од чланака које је писао током двадесетих година обележио је пансловенски мистицизам, сличан ономе који је пропагирао Велибор Јонић.⁴³⁰ Треба, међутим, истаћи, да је Велмар-Јанковићева идеологија била пуна контрадикторности и често оптерећена уметничким стилем аутора, тако да се тешко може разлучити у којој мери је Велмар-Јанковић заиста веровао у оно што је објављивао.⁴³¹ Такође, у његовом политичком деловању може се уочити једна линија прагматизма и велика способност идеолошке трансформације.⁴³² Из живота пре

своје мудрости, једном рецју, без *своје самосталне културе*. Ону потребу великих заноса, која му је диктирала испуњење косовског завета, он сад може да претвори у занос за *културним стваралаштвом*, за достојном изградњом места које је стечено, за извршење улоге која му је намењена у светској историји, да би тако могао култури света дати *свој дар*“ (В. Велмар-Јанковић, „Духовна криза данашњице“, *Нови видици*, бр.1, Београд 1928).

⁴²⁸ Губитак српских националних духовних идеала повезује се са уласком Срба у Југославију, што је теза која се индиректно на више места провлачи у *Погледу са Калемегдана*.

⁴²⁹ За стицање комплетније слике о идеолошким концептима Владимира Велмар-Јанковића погледати В. Велмар-Јанковић, *Огледи о књижевности и националном духу – Играчи на жици*, Београд 2006 (са предговором Светлане Велмар-Јанковић) и А. Стојановић, „Политичка мисао Владимира Велмар-Јанковића“, *Срби и рат у Југославији 1941: зборник радова* (уредник: Драган Алексић), Београд 2013, стр. 15–30.

⁴³⁰ „Наш будући занос, то је историјска мисија нашег народа, као дела великог Словенског Мира. Идеја наше самосталне културе неразделиво је везана за идеју наше историјске мисије. И ако само мањи део оних снага које смо утрошили на физичко одржање, употребимо на то стваралаштво, имаћемо велико дело. А први корак ка том делу, то је организација отпора противу слепог примања страних духовних утицаја, то је ревизија многих вредности које смо примили са Запада без устезања и некритично, у превеликој ревности неслободних људи. Постоји и духовна грудa. Њу ваља бранити.“ (В. Велмар-Јанковић, „Духовна криза данашњице“, *Нови видици*, бр. 1, Београд 1928).

⁴³¹ Апсурд и парадокс представља сама чињеница да је особа која је толико снажно иступала против страних утицаја била Шеф одељења за културне везе са иностранством, установе преко које је вршена готово сва културна размена за другим народима. Његов радикални и мистични српски национализам, те стална критика уласка Срба у Југославију и губитка духовног идентитета, никако не стоји у сагласју са програмом и деловањем Југословенске акције, чији је Велмар-Јанковић био члан и истакнути идеолог. Напоследку, његови текстови пуни су антисемитских садржаја, а добро је познато да је одржавао бројна пријатељства са београдским Јеврејима.

⁴³² Неколицина обавештајних достава (различитих сарадника и агената БДС-а) терети Велмар-Јанковића за његово проенглеско ангажовање на Радију, док је он практично у исто време радио на склапању културне конвенције са Немачком. Такође, исти извори не пропуштају да истакну да је међу првима честитао пуч од

окупације значајно је истаћи и да је био актер једне афере са проневером новца Удружења драмских уметника, као и да је сав иметак изгубио у бомбардовању Београда априла 1941. године, када му је изгорела кућа.⁴³³ Целокупно идеолошко и политичко деловање Велмар-Јанковића указује на то да је реч о преамбициозном и неоствареном човеку, који је упорно покушавао да реализује неке од својих идеја, не обраћајући притом пажњу на тренутну реалност.

У Министарству просвете владе Милана Недића Владимир Валмар-Јанковић обављао је функцију Помоћника министра.⁴³⁴ На положај помоћника комесара Министарства просвете постављен је у јуну 1941., а од основања Недићеве владе па до самог краја окупације (напустио је земљу средином септембра 1944. године) био је помоћник министра и формално и најближи сарадник министра Јонића. Током овог периода били су му поверени најзначајнији задаци министарства – заправо, готово сви задаци у којима се испољава идеолошко и стратегијско деловање ове институције.⁴³⁵ Реформа Универзитета, формирање и руковођење Главним просветним саветом, рад на Државном просветном плану и рад на Српском цивилном/културном плану биле су само неке од његових формалних надлежности.⁴³⁶ На основу архивске грађе, сећања савременика и његових јавних наступа, може се закључити да је Владимир Велмар-Јанковић био једна од најзначајнијих личности у Министарству просвете и вера, чији је утицај био барем

27. марта, иако се у том тренутку налазио у Берлину, на задатку јачања југословенско-немачких културних односа (ИАБ, БдС, Ј-24).

⁴³³ Материјална немаштина проузрокована бомбардовањем била је снажан покретач колаборације, поготово код културних и научних радника. Илустративан је пример проф. др Хенриха Барића, који је због немаштине морао да преводи наслове и држи предавања у организацији окупатора, иако није био идеолошки близак нацистима.

⁴³⁴ Прво је, током постојања комесарске управе, био помоћник комесара министарства, а од формирања Недићеве владе помоћник министра.

⁴³⁵ У обавештајним доставама и извештајима агената често се може наићи на тврдње да је Велмар-Јанковић заправо тај који има највећи утицај у министарству, а називали су га и „злим духом” и „рак-раном” српског културног сталежа (ИАБ, БдС, Ј-24).

⁴³⁶ Поред стратешког развоја министарства и свих значајних просветних институција, Велмар-Јанковић је био изузетно присутан и у свим сферама културе и уметности, што је код савременика стварало следећи утисак: „Наш данашњи сав културни, а нарочито уметнички живот налази се под узурпаторском управом помоћника министра просвете господина Велмар-Јанковића. Овај маскирани човек, кога ће само време да демаскира узео је себи право, да се прогласи најеминентнијим заступником нашег уметничког живота. Он се меша у све, у музику, позориште, музеј и литературу, али у већину ствари се не разуме“ (достава агента 137, ИАБ, БдС, Ј-87). Изузетни утицај Велмар-Јанковића на културне токове у земљи за време окупације примећен је и у новијим истраживањима из области културне историје (Бојан Ђорђевић, *Српска култура под окупацијом*, стр. 79–88).

подједнако велик као и утицај министра Велибора Јонића.⁴³⁷ За време окупације он је имао готово потпуну контролу над културним и уметничким животом, који је, помоћу материјалних и других притисака, покушавао да стави у службу пропагандне и идеолошке подршке влади Милана Недића.⁴³⁸ Осим тога, окупацију је користио за ревизију културних и уметничких вредности, која је, између осталог имала за циљ Велмар-Јанковићеву самопромоцију и истицање других њему блиских уметника.⁴³⁹ Универзитет је „реформисан“ тако што је, у недостатку материјалних средстава и инфраструктурних капацитета (многе школск и научне установе, као и домове културе, користила је окупаторска војска за своје потребе), дошло до смањења броја факултета. Сви професори стављени су на расположење, а потом је вршен њихов реизбор, у коме су одлучујућу реч имали Јонић и Велмар-Јанковић.⁴⁴⁰ Тако устројен, Универзитет је био ангажован на изради Српског цивилног/културног плана и Државног просветног плана. У

⁴³⁷Постоје необориви докази да је Велмар-Јанковић био изузетно утицајан и у домену кадровске политике министарства. Остаје недовољно разјашњено услед чега је један (формално само) виши чиновник могао да стекне толики утицај на формирање државне просветне и културне политике. Обавештајни извори као његовог заштитника помињу немачког мајора и племића Фон Рајсвица (Freiherr von Rechwitz), а врло је вероватно да је и сам Велмар-Јанковић био сарадник Гестапоа (о чему не постоје материјални докази, али постоје снажне индиције). Мајор др Рајсвиц био је специјални опуномоћеник Рајха за заштиту уметничких дела у Србији. Рајсвиц је током окупације исказивао наклоност према Србима, које је узимао у заштиту кад год је могао (Дејан Медаковић, *Ефемерис*, књ. 2, Београд 1991). Он се помиње и у вези са преносом моштију српских владара-светаца са Фрушке горе (НДХ) у Саборну цркву у Београду, када је помогао овај процес, захваљујући предатном боравку у Југославији и познанством са др Радославом Грујићем, деканом Теолошког факултета (Љубинка Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944*, стр. 242; А. Стојановић, „Радослав Грујић о преносу моштију српских светитеља априла 1942. године из НДХ у окупирану Србију“, *Токови историје*, бр. 1/2012, стр. 69–86).

⁴³⁸Велмар-Јанковић је сазивао састанке српских књижевника и подстицао их на ангажман у радио-програмима које је контролисао окупатор. Поједине уметнике успео је да укључи у колаборацију, дајући им материјалну потпору у виду награда или намештајући конкурсе које је расписивало министарство (А. Михаиловић, *Успомене из окупације 1941–1945*, Београд 2004, стр. 74–75). О притиску коју је Велмар-Јанковић вршио на интелигенцију сведочи и архитекта Александар Дероко у: *Мануплацији око Калимегдана*, Београд 1987, стр. 169.

⁴³⁹Ревизију српске књижевности Велмар-Јанковић је објавио у новинском чланку „Постављањамо сваког на своје место – Скерлић писац школских уџбеника“ (*Српски народ*, бр. 7, 17. јул 1942. године) у коме је оштро напао Јована Скерлића и његово дело „Историја књижевности“, истичући да оно штети националној оријентацији омладине. Приликом избора школских уџбеника, којим је такође руководио, Велмар-Јанковић је избацио Скерлића из лектире, али је у њу уврстио своје драме: „Државни непријатељ бр. 3“ и „Дневна вест“. Сличну агенду спроводио је Светислав Стефановић у Српској књижевној задрузи, о чему ће бити више речи на наредним страницама овог рада.

⁴⁴⁰Многи професори су пензионисани, премештени у друге научне и културне установе или просто отпуштени без образложења. Универзитетски колектив покушао је да пружи отпор, али је убрзо сломљен (Слободан Керкез, *Друштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*, Ниш 2004, стр. 297–328). Ухапшена су 32 универзитетска професора и интернирана у логор на Бањици (Холм Зундхаузен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд 2008, стр. 341). У обавештајним доставама Велмар-Јанковић се оптужује да је на Универзитету оставио, па чак и запослио неке од масона и комуниста, тј. да Универзитет није довољно „очистио“ (ИАБ, БдС, Ј-24). С друге стране, за смрт неких професора, попут др Михајла Илића, послератне власти и директно су теретиле Велмар-Јанковића и министра Јонића, као организаторе његовог хапшења, о чему сведочи писмо породице Илић Одсеку за заштиту народа (АЈ, 110-85-708). Више о судбини Универзитета током окупације биће на наредним старанама овог рада.

изради ових пројеката, али и у руковођењу Главним просветним саветом, Велмар-Јанковић водио се личним идејама,⁴⁴¹ обраћајући притом врло мало пажње на политику коју је водила цела влада на челу са председником Недићем. Услед оваквог развоја догађаја, Српски цивилни/културни план и Државни просветни план имају снажан лични печат Владимира Велмар-Јанковића, а управо је његов фанатизам у покушају спровођења сопствених замисли довео и до краха пројекта Српског цивилног/културног плана. У тренутку када су завршене предрадње за План и када је требало да се почне са његовом имплементацијом и детаљном разрадом, Милан Недић је одбио да Велмар-Јанковићев лични пројекат подигне на ниво вишегенерацијског народног плана живота. Из непознатих разлога, Велмар-Јанковић је на предлог министра Јонића пензионисан пред сам крај окупације, 29. септембра 1944. године.

Владимир Велмар-Јанковић међу првима је напустио земљу непосредно пре ослобођења, након чега је пребачен у Италију, где се крио око две године. Одатле је прешао у Франкову Шпанију⁴⁴² и остатак живота провео у Барселони, бавећи се психолошком теоријом и праксом.⁴⁴³ Тамо је повремено писао и објављивао своја дела под именом Вукмир.⁴⁴⁴ Погинуо је у саобраћајној несрећи 1976. године и сахрањен је у Барселони.

⁴⁴¹ Видети: Вл. Велмар-Јанковић, „Мора се стварати нова Отаџбина“, *Наша борба*, бр. 9, 2. новембар 1941., стр. 4.

⁴⁴² Реконструкција Велмар-Јанковићевог бекства из земље и живота у емиграцији за сада су, нажалост, ван домета историјске науке. Једина целовитија сазнања о овим догађајима поседује академик Светлана Велмар-Јанковић, али је и она сама имала прилику да види оца тек неколико пута у периоду између ослобођења Србије и његове смрти 1976. године. Део ових сазнања она је објавила у тексту *Сусрети*, али је то дело пуно емоција и лишено објективности. Према њему, Велмар-Јанковић је напустио Србију једним од последњих редовних возова. Пребацивши се у Италију, две године се скривао у католичком самостану, прерушен у монаха, одакле је, преко непознатих контаката, прешао у Шпанију. Светлана Велмар-Јанковић је 2001. године, у изјави за „Глас јавности“, рекла да поседује аутобиографију коју јој је оставио отац, као и да намерава да је приреди и објави у тренутку када буде сигурна да „то не би могло да буде политички употребљено као аргумент за или против некога“ (Светлана Велмар-Јанковић, „Признавао је само Србију“, *Глас Јавности*, 8. март 2001).

⁴⁴³ Велмар-Јанковић је 1972. године у Барселони основао Центар за ментално здравље „Orexis“, једну од првих приватних установа те врсте у Шпанији, коју је лично и водио. Како је прешао пут од дипломираног правника, чиновника министарства просвете и књижевника, до лекара-психијатра такође није познато историјској науци.

⁴⁴⁴ Под лажним именом Profesor Jorge Galic Wukmir он је у француским и шпанским стручним часописима објавио већи број радова из области психологије и психијатрије, као и неколико монографија: *Psicologia de la orientacion vital* (Barcelona 1960), *El hombre ante si mismo* (Barcelona 1964) и *Emocion y sufrimento* (Barcelona 1967). Српској научној јавности за сада је непознато колики је квалитет и значај ових дела.

Светислав Стефановић рођен је у Новом Саду 1874. године. У родном граду завршио је гимназију а медицину је студирао у Бечу. По дипломирању 1902. године враћа се у Србију, у којој је радио као општински лекар у Јагодини, Ћуприји и Обреновцу, да би се убрзо поново отиснуо у аустроугарску прсетоницу, где је током 1907. и 1908. године боравио на специјализацији. Његова љубав према поезији може се пратити још од гимназијских дана, док се у време студија већ сасвим озбиљно упутио у британску књижевност чије је преводе почео да објављује. Учествовао је у балканским ратовима и Првом светском рату, у коме је, помажући варшавском лекару др Хиршфилду око организовања бактериолошке лабораторије за српску војску, по први пут дошао у додир са расном и еугеничком проблематиком. Стефановић се у међуратном периоду превасходно бавио књижевним и преводилачким радом а одржавао је и лекарску праксу.⁴⁴⁵ Био је политички активан практично цео свој живот, прелазећи идеолошки пут од левнице (у младости) до крајње деснице (у последњој деценији свог живота). Током окупације био је комесар Српске књижевне задруге, коју ју је довео на руб пропасти, о чему ће бити више речи касније. Изгледа да је путем личних контаката успео да стекне наклоност и заштиту утицајних фактора у окупационом систему, али о томе не постоје конкретни материјални докази. У јулу 1943. године учествовао је у међународној лекарској комисији (под немачком контролом) која је испитивала ратне злочине у Виници.⁴⁴⁶ По ослобођењу је ухапшен и погубљен, постајући један од 105 лица чије је пресуде обзнанила „Политика“ 27. новембра 1944. године.⁴⁴⁷

Светислав Стефановић био је од ране младости политички активан. Његове прве политичке симпатије биле су везане за Светозара Марковића; на студијама у Бечу он је

⁴⁴⁵ Судаћи по запису који је оставио његов син Павле, Стефановић је био умешан лекар чије су интервенције многим спасле живот (*Са писцима и о писцима међуратним*, приредио: Драгољуб С. Игњатовић, Београд 1992, стр. 68–70). У међуратном периоду интензивно се бавио књижевном критиком и проучавањем народне уметности, што се уочава из његових *Сабраних дела* (објављених 1933. године), као и низа критика објављених у листовима „Летопис Матице српске“, „Живот и рад“, „Мисао“. Његов преводилачки рад био је веома интензиван и плодносан: превео је готово сва највреднија Шекспирова дела, а преводио је и Е. А. Поа, Браунинга, Росетија, Блејка. Осим са енглеског, преводио је и са немачког, италијанског и мађарског језика. Више о значају преводилачке делатности Светислава Стефановића у: Зденка Петковић-Прошић, *Критичке идеје Светислава Стефановића*, Београд 1999, стр. 147–226.

⁴⁴⁶ Налази и закључци комисије били су да се у масовној гробници налазе жртве страдале током 1937. и 1938. године, тј. пре уласка немачких снага на ту територију. Стефановић је о свом раду у овој комисији обавестио и јавност у чланку: „Поруке и поуке из Винице“ (*Српски народ*, 31. јул 1943. године).

⁴⁴⁷ „Саопштење Војног суда Првог корпуса НОВЈ о суђењу ратним злочинцима у Београду“, *Политика*, 27. новембар 1944. године, стр. 1–2. Саопштење је објављено и у листу *Борба* истог дана.

био један од предводника покрета младих социјалиста, активиста који је јавно пропагирао идеје овог покрета и критиковао режим династије Обреновић.⁴⁴⁸ Од социјалистичких идеја привремено је одустао по повратку у земљу и политички се активирао тек 1910. године, учлањењем у Самосталну радикалну странку. Иако је због ратова 1912–1919. године у којима је учествовао као војни лекар имао мало времена да се политички исказа у Самосталној радикалној странци, из овог периода потиче његово пријатељство са Јаковом Јашом Продановићем. Управо је са Продановићем, након Првог светског рата, Стефановић оснивао Републиканску демократску странку,⁴⁴⁹ у којој је постао члан главног одбора и један од истакнутијих сарадника страначког листа „Република“, у коме је објављивао под псеудонимом „Сенс“. Овај период Стефановићевог политичког деловања трајао је до убиства Стјепана Радића и увођења монарходиктатуре, а обележили су га оштри текстови у „Републици“ и „Прогресу“, у којима је критиковао и исмевао монархистичку политичку номенклатуру, као и самог краља.⁴⁵⁰ Истовремено, он је писао друштвено ангажовану поезију и у неколицини текстова хвалио Октобарску револуцију и Лењинов режим. Након убиства Радића, које је, ако се сме веровати Стефановићевим биографима,⁴⁵¹ на њега оставило дубок личан утисак, био је политички пасиван и резигниран, све до убиства краља Александра, након кога се поново активирао, доживљујући радикални политички заокрет у десно. Промена опште политичке климе у

⁴⁴⁸ Један од Стефановићевих апологета, Предраг Пузић, наводи да је Стефановић аутор неколико текстова објављених у *Застави* и њеном Подлиску, под псеудонимима „ЈАВ“ и „Ст.“ (ЈАВ, „Светозар Марковић“, *Застава*, бр. 44, 26. фебруар 1900, стр. 1; Предраг Пузић, *Ломача за Sena: злочин и казна Светислава Стефановића*, Сремски Карловци 2003).

⁴⁴⁹ На Првом конгресу РДС је променила име у Југословенска републиканска странка. О оснивању странке више у: Александар Лукић, „Оснивање Југословенске републиканске странке 1920. и односи у југословенској републиканској емиграцији у Сједињеним Америчким Државама (Чикагу)“, *Токови историје*, бр. 3/2012, стр. 343–360.

⁴⁵⁰ У овом периоду Стефановић је иступао са позиција левичарског републиканизма. Био је један од потписника протеста који је Југословенска републиканска странка упутила државним властима поводом доношења „Обзнане“ и забране рада КПЈ. Краља је исмејао у песми „Дична круна Јутутуна“, а у неколицини текстова залагао се за републиканско уређење и стварање словенске федерације „од Црног до Јадранског мора“ (Сенс, „Путем споразума“, *Прогрес*, бр. 11, 11. јул 1922. године, стр. 1).

⁴⁵¹ Светислав Стефановић није у довољној мери био предмет истраживања српске историографије, а посебно проблематичне су његове биографије потекле из пера Предрага Пузића („Ломача за Сенса“) и Живојина Ђурића и Драгана Суботића (објављена у оквиру едиције „Личности српске деснице“). Ови осврти на лик и дело Светислава Стефановића одишу идеолошком тенденциозношћу и необјективношћу, приказујући Стефановића као напредног интелектуалца и великог уметника, који је невин страдао као жртва политичког прогона од стране комуниста. Увидом у историјске изворе јасно се уочава да начин на који је Стефановић представљен у овим биографијама не одговара реалном чињеничном стању, те се њихове тврдње и закључци, и поред честог позивања на валидне историјске изворе, морају узимати са великом резервом.

свету у тим годинама (велики успон фашизма и нацизма), као и реална угроженост опстанка Југославије убиством њеног краља, мотивисали су Стефановића да ново политичко ангажовање потражи на сасвим другом крају идеолошког спектра. На његов велики политички заокрет утицао је и један сасвим личан разлог: рођена сестра његове друге супруге Гите Радич (књижевнице, мађаризоване Немице) била је удата за фашистичког функционера Фернанда Мецазома, преко кога је Стефановић дошао у лични контакт са фашизмом и више пута боравио у Италији.⁴⁵² Проучавајући крајем двадесетих и почетком тридесетих италијански фашизам и корпоративизам, Светислав Стефановић дошао је на идеју да би неки од елемената ових политичких система могли да буду примењиви и Југославији, која је годинама грцала у агонији парламентарне кризе и политичке дисфункционалности. Стога је почетком 1935. године приступио ЈНП Збор, прикључивши се Љотићу и његовим саборцима у политичкој борби за укидање демократије и увођење сталешког политичког система. За кратко време објавио је велики број политичких текстова у „Времену“, „Правди“, „Отаџбини“ и „Идејама“, у којима се бавио политичким системима, кризом демократије, расним питањима и критиком марксизма и комунизма.⁴⁵³ Индикативно је, међутим, да се његов ангажман у раду покрета Збор драстично смањило након изборног дебакла 1935. године, након којег је Стефановић

⁴⁵² Утицај Стефановићеве супруге и њене родбине на његов политички *salto mortale* није промакао савременицима, који су га оштро критиковали. Најдиректнији је био књижевник Нико Бартуловић, који му се подсмевао што је „абдицирао“ због једне жене, и од демократе, републиканца и председника ПЕН клуба постао „највећи химнопојац италијанског, мађарског и немачког фашизма“ („Г. Св. Стефановић, као витез доследности и морала!“, *Јавност*, бр. 51–52, 19. децембар 1936. године, стр. 1093–1094). Једнако оштар према Стефановићу био је и левичарски песник Душан Матић, у свом тексту: „Случај Светислава Стефановића“ (*Наша стварност*, бр. 1314, фебруар 1938. године, стр. 171–174). Павле Стефановић детаљно је објаснио како је друга супруга његовог оца практично растурила породицу и раздвојила и њих двојицу, који годинама нису разговарали. Знатно млађа од Светислава, она је успела да и децу из њиховог брака трајно одвоји од Стефановићеве деце из првог брака. Више о томе: „Павле Стефановић о Светиславу Стефановићу“, *Са писцима и о писцима међуратним*, приредио: Драгољуб С. Игњатовић, Београд 1992.

⁴⁵³ Издвојићемо неке од њих: свој десничарски политички манифест Стефановић је објавио у чланку „Старим или новим путевима“ (*Отаџбина*, бр. 73, 28. јул 1935. године). Неколико месеци пре овог текста афирмативно је писао о корпоративном политичком систему („Криза демократије – нступ корпоративног система“, *Време*, 13. август 1934; „Нови национализам и корпоративни систем“, *Идеје*, бр. 9, 27. децембар 1934. године) и о потреби јачања интегралног југословенског национализма („За обнову југословенског национализма“, *Време*, 1. јул 1934; „За ново интегрално постављање националног проблема“, *Време*, 11. јул 1934; „Први задаци југословенског национализма“, *Време*, 7. август 1934. године). У тексту „Око моје лекције сер Остину Чемберлену“ (*Отаџбина*, бр. 143, 11. децембар 1936. године) Стефановић је критиковао слабост и неодлучност западних демократија, фаворизујући политички приступ нацистичке Немачке и фашистичке Италије. Своја (тренутна) политичка начела и разлоге за приступању Збору образложио је у чланку „Дилеме модерне културе и г. Фереро“ (*Отаџбина*, бр. 159, 1. мај 1937. године), док је у тексту „Да ли смо десничари?“ (*Отаџбина*, бр. 161, 29. мај 1937. године) образлагао зборашки концепт сталешке државе и бранио га од оптужби да је нацистички и фашистички.

још извесно време наставио да сарађује у листу „Отаџбина“, али није учествовао у другим политичким активностима покрета. Ипак, наставио је да се профилише као екстремни десничар.⁴⁵⁴ током 1936. године посетио је фашистичку Италију из које се вратио пун позитивних утисака, па је већ наредне године објавио превод Мусолинијеве књиге „О корпоративној држави: говори, доктрина, законодавство“.⁴⁵⁵ Иако није учествовао на изборима 1938. године, Стефановић је наставио да периодично објављује политичке текстове у југословенској штампи све до окупације у Другом светском рату.

Оно у чему је Стефановић далеко превазилазио друге српске екстремне десничаре из међуратног периода било је његово интересовање за расне теорије и еугенику. Иако су и Јонић и Велмар-Јанковић придавали велики значај расном пореклу, у смислу цивилизацијског и индивидуалног развоја, Стефановић их је надалеко превазишао, како по виђењу значаја расе, тако и по броју текстова објављених на ту тему. Он је веровао да су све културе у историји човечанства имале расно обележје,⁴⁵⁶ као и да, попут супериорних појединаца, морају постојати и супериорне расе.⁴⁵⁷ Иако се у својим текстовима о раси објављеним у листу „Идеје“ оградио од нацистичке инструментализације расним питањем и еугеником („далеко од тога да се слажем са свиме што је у немачкој расној литератури изложено“), Стефановић је ипак делио преовлађујуће нацистичко становиште о Јеврејима као нижој раси, истичући, квази-научно, да се при укрштању Јевреја са припадницима германске расе јављају дегенерације и стерилитет већ у трећој генерацији. За њега је питање расне чистоте било релативног карактера, јер је тврдио да расне особине делом зависе и од друштвеног и културног нивоа средине у којој се раса развија, као и да постоје нације (Словени) које су по свом расном саставу

⁴⁵⁴ Када су до београдске јавности доспеле вести о масовном спаљивању књига на берлинским трговима (у организацији младих нациста), Стефановић је био један од ретких који је са одобравањем јавно писао о томе, у *Идејама*, листу који је уређивао Милош Црњански („Коментар спаљивања књига“, *Идеје*, мај 1935. године). У тексту се садржај спаљених књига назива „моралним гадом и смрадом“, и позива на одржавање сличне манифестације и у Југославији. Насупрот Стефановићу, проф. др Милош Тривунац, који је касније такође погубљен као издајник и сарадник фашистичког окупатора, уложио је снажан јавни протест против спаљивања књига и прогона либералних немачких уметника и интелектуалаца (М.Т. „Наука и књижевност у данашњој Немачкој“, *Страни преглед*, год. IV, бр. 1-2, Београд 1933, стр. 137).

⁴⁵⁵ Benito Mussolini, *O korporativnoj državi: govori, doktrina, zakonodavstvo*, autorizovani prevod Svet. Stefanovića, Beograd 1937.

⁴⁵⁶ Светислав Стефановић, „Раса и култура“, *Идеје*, бр. 22, 13. април 1935. године.

⁴⁵⁷ Светислав Стефановић, „Раса и култура“, *Идеје*, бр. 23, 20. април 1935. године.

мешавина различитих раса.⁴⁵⁸ Ипак, као и др Бранимир Малеш, и Стефановић је под утицајем Чемберленових позитивних оцена динарске расе сматрао да ова раса има одличан карактер и предвиђао јој експанзију и остварење историјске мисије, према којој би динарски човек чак могао да замени доминантну нордијску расу.⁴⁵⁹

Између идеја и праксе: културна политика владе Милана Недића

Најизраженији и најприсутнији израз културне политике владе Милана Недића био је њен (екстремни) националистички карактер.⁴⁶⁰ Лакоћа са којом се југословенска држава распала током Априлског рата, а посебно усташки злочини у НДХ који су уследили, још снажније су, у очима креатора нове српске културне политике, утврдиле анти-југословенски став. За узрок војног и државног слома из пролећа 1941. године, али и дисфункционалност међуратне државе, поједностављено је проглашено напуштање српских националних традиција и вредности у корист југословенских.⁴⁶¹ Због тога је основа нове културне политике била сачињена од српског национализма, националне традиције и обичаја, патријархалног морала, искривљене перцепције православног Хришћанства и српске историје. До које мере су традиционалне српске националне

⁴⁵⁸ Светислав Стефановић, „Расизам и економска структура друштва“, *Идеје*, бр. 26, 18. мај 1935. године.

⁴⁵⁹ Више о расним разматрањима Светислава Стефановића у: Предраг Пузић, *Ломача за Sensa: злочин и казна Светислава Стефановића*, Сремски Карловци 2003; Живојин Ђурић, Драган Суботић, *Личности српске деснице 20. века*, књ. 3, Београд 2007, стр. 56–58; Илија Malović, „Eugenika kao ideološki sastojak fašizma u Srbiji 30-ih godina XX veka“, *Sociologija*, vol. 50, 1/2008, str. 79–96.

⁴⁶⁰ За теоријски увид у феномен и различите врсте национализма видети: Ханс-Улрих Велнер, *Национализам: историја–форме–последнице*, Нови Сад 2002; James Mayall, „Nationalism and imperialism“, *The Cambridge History of 20th Century Political Thought*, Cambridge University Press, pp. 104–122; John Breuilly, „On the principle of nationality“, *The Cambridge History of 19th Century Political Thought*, Cambridge University Press 2011, pp. 77–109; Andrew Heywood, *Political Ideologies: An Introduction*, 5th edition, Palgrave Macmillan 2012, pp. 168–198. Актуелну, према идеолошки оптерећену, студију посвећену српском национализму у 20. веку објавила је проф. др Оливера Милосављевић (О. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma: ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o 'nama' i 'drugima'*, Beograd 2002).

⁴⁶¹ Нпр. колаборационистичка штампа замерала је српској међуратној интелигенцији да се „одвојила од свог народа“, „да је сва јурила у чиновничка звања“ и да је била „у опозицији према свакој влади, свакој политици“, услед чега је „изгубила компас и почела да се поводи“ (S. „Заблуде наше интелигенције“, *Обнова*, 21. август 1941., стр. 3).

вредности биле первертиране од стране српских колаборациониста вероватно је најочљивије на примеру инструментализација Светим Савом и Светосављем. Први српски архијепископ и просветитељ, у народу поштован због личне скромности (одрицања од престола и живота у материјалном изобиљу) и слављен као заштитник школе и науке, постао је, преко ноћи, у колаборационистичкој пропаганди, творац српског национализма, утемељивач светосавског пута и српске националне величине. Министар просвете Велибор Јонић истицао је како је Св. Сава „једна од највећих личности српске историје“, и то „не само својим делом, већ и својим целокупним духовним ликом, који је више него ико пре и после њега утицао на обличје српског народног духа“.⁴⁶² Као највећу вредност националне мисије овог српског светитеља, Јонић је означавао његов политички осећај и тежњу за стварањем унутрашњег националног јединства српског народа: „Св. Сава нам је у првом реду близак својим концепцијама о народу и држави. Он је осећао да ће дело његовог оца (Стефана Немање, оснивача средњевековне династије Немањића и утемељивача независне српске државе, прим. А.С.) којим су ударене политичке основе прве српске државе, бити тек онда потпуно ако се оствари духовно јединство српског народа. Сасвим исправно, он је осећао да се политичко јединство тешко може одржати без духовног.“⁴⁶³ Председник српске колаборационистичке владе Милан Недић делио је ова уверења: „Свети Сава је творац српског национализма и јединства између српских племена и области. Тиме је он први постигао унутрашњу хомогеност српске државе и српског народа. Он је дао живота српској државној мисији Немањића. Дао јој је путоказ и истрасирао пут за векове“.⁴⁶⁴ И Недић и Јонић сматрали су Св. Саву неспорним творцем српског национализма, оним просветитељем и државником (мада Сава Немањић то није био у формалном смислу, прим. А.С.) који је створио и уобличио српску националну свест, коју је ширио заједно са вером у Исуса Христа. Истовремено, он је за њих био и олтар српске саборности, око кога је требало окупити заблудели српски народ, што је имало и неке прагматично-реалистичке примене током окупације.⁴⁶⁵ Са друге стране, за

⁴⁶² Велибор Јонић, „Свети Сава као творац српског национализма“, *Српски народ*, 23. јануар 1943. године, стр. 1.

⁴⁶³ Исто.

⁴⁶⁴ Милан Недић, „Светосавски пут“, *Српски народ*, 23. јануар 1943. године, стр. 1.

⁴⁶⁵ У наведеном Недићевом тексту из *Српског народа* истиче се како је и „у данима заслепљености и самоубилачког лудила... један велики дух бдио над српским народом—дух Светог Саве“. Међу бројне

један део српских колаборациониста, првенствено окупљених у покрету Збор, улога Св. Саве у рађању српске националне свести и културе била је виђена кроз једну радикалнију, и у појединим сегментима фанатичнију призму.⁴⁶⁶ Посебно су илустративни ставови др Димитрија Најдановића, теолога, ученика владике Николаја Велимировића и истакнутог идеолога Збора. Он је негирао аутентичност лика Св. Саве конструисаног у српској историји, истичући да је „младићки лик, увео у свиленој легенди, љубак и блед, као 'златни принц из бајке'“ заправо створила „детињаста и површна уобразиља, још неразвијена херојска свест, укисла у квасцу дилетантског родољубља“ српске родољубиве историографије, те да је „такав Свети Сава, слатка фикција, чаробна фантазмагорија“ само био и остао „дечји патрон“.⁴⁶⁷ За Најдановића, али и бројне друге припаднике Збора и следбенике Богомољачког покрета, он је био „творац народног евангеликиона“, онај који је Србима приближио Бога и уједино их у њему. Светосавље је, сходно томе, било сама суштина српског националног бића и постојања: „Хришћански *ethos* ствара – кроз светосавље – словенски *ethnos*... У светосављу је народност замишљена као црквеност. Светосавље је наш словенски православни католицитет: интегрална народна заједница у Христу... Светосавље је максимална санктификација националног момента... Светосавље је једина конструктивна идеја наше историје: оно открива њен интелегибилни карактер, свету месијанску идеологију... Светосавље је највиша и најузвишенија религиозно-културна идеја наша... Ембриологија свих културних вредности открива нам свеживотни ембрио: светосавље“.⁴⁶⁸

инструментализације ликом и делом Саве Немањића било је и приморавање младих комуниста у Заводу за принудно васпитање омладине на писање есеја на тему: „За Св. Саву или Маркса“.

⁴⁶⁶ Поред теолошких текстова др Димитрија Најдановића, који ће бити предмет детаљније анализе у наставку рада, видети: Др Ђоко Слијепчевић, „Национални лик Светог Саве“, *Обнова*, 26. јануар 1942, стр. 7; Непотписани текст, „Највећи лик наше историје“, *Обнова*, 26. јануар 1943, стр. 3; Непотписани чланак, „Смисао и снага наше историје“, *Наша борба*, 1. фебруар 1942, стр. 3 и др.

⁴⁶⁷ Димитрије Најдановић, „Светосавска паралипомена“, *Светосавље*, год. 1, св. 2, 1932, стр. 62–67.

⁴⁶⁸ Сви цитати преузети су из: Димитрије Најдановић, „Светосавска паралипомена“, *Светосавље*, год. 1, св. 2, 1932, стр. 62–67. Најдановић је био један од следбеника владике Николаја Велимировића, посебно у времену Николајевог боровка на престолу епископа охридског и челу Богомољачког покрета. Његови политички и теолошки текстови из тридесетих година и периода окупације садрже бројне метафоре у којима се историјско страдање српског народа пореди са „страдањем Спаситеља“, Св. Сава приказује као Месија, а Срби као божији народ. Овакве радикалне ставове Најдановић је ублажио у послератном периоду, под утицајем англиканске цркве, те је светосавље представљао као „искључиво метод приласка Христу нашег човека“ (видети: Димитрије Најдановић, *Философија историје И. Х. Фихтеа и други списи*, Београд 2003, стр. 419–449).

Најзначајнији сегменти нове културне политике установљени су од српских колаборациониста и у извесној мери чак су били и у вредносном конфликту са окупатором; са друге стране, екстремни антиинтернационализам који је такође био део система вредности који се успостављао ишао је на руку интересима окупатора, јер је имао антикомунистички, антилиберални и антисемитски карактер. Култ рада (посебно земљорадничког), који је интензивно негован у српској јавности током окупације такође је био у сагласју са ратним циљевима окупатора, али се чини да је, макар на теоријско-идеолошком нивоу, он потицао из задружних и конзервативно-националних традиција које су величале српског сељака, његов рад и пожртвованост.⁴⁶⁹ Иако је немачка ратна привреда имала велике користи од рада српских сељака и радника, на основу неколицине друштвено-политичких пројеката које је израдила влада Милана Недића са циљем дугорочне имплементације, уочава се да су култ рада и развијање радних навика (посебно код омладине) били неговани превасходно за „унутрашњу употребу“.

Културна политика владе Милана Недића имала је у себи садржану и снажну задружну компоненту, која се, у пропаганди и уметничком стваралаштву, сматрала основним делом српског националног бића и његове историје и традиције.⁴⁷⁰ На филозофском нивоу, полазиште српске задружне традиције у интерпретацији колаборациониста почивало је на односу појединца и заједнице, тј. принципу подређивања појединца заједници у готово свим аспектима живота. На истој висини, потреба за овим подређивањем оправдавана је пречим и вреднијим интересима заједнице, чије остварење често изостаје управо захваљујући великој слободи појединца у реализацији партикуларних (сопствених) интереса. Последња филозофска премиса везана за овај однос подразумевала је да је најбољи (а често и једини исправни, могући и морални) начин реализације сопствених интереса кроз заједницу, тј. учешћем у остваривању општих циљева. У свакодневници окупиране Србије у Другом светском рату

⁴⁶⁹ Ове традиције биле су поштоване и неговане како од политичке деснице, тако и од левице (упореди: Драгољуб Јовановић, *Сељак – свој човек: избор текстова* (прир: др Надежда Јовановић и др Момчило Исић), Београд 1997).

⁴⁷⁰ Више о српском предратном задругарству: Ђорђе Давидовић, *Идеолошке основе нашег задругарства*, Београд 1940; Ђорђе Давидовић, *Југословенско задругарство*, Београд 1940; Михаило Вучковић, *Задругарство јуче и данас*, Београд 1945; Михаило Вучковић, *Сељаци и задругарство*, Београд 1963; Mihailo Vučković, *Istorija zadružnog pokreta u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 1966; Žarko Jovanović, „Političko raslojavanje seljaštva u Srbiji 1941. godine“, *Istorija 20. veka*, br. 1/1994, str. 97–107.

ова филозофско-теоријска поставка значајно је утицала на функционисање државе и друштва. Заједницу је представљао српски народ, на челу са Миланом Недићем као старешином заједнице. Као општи циљеви прокламовани су одржавање мира и реда у земљи, као и обнова и изградња на свим нивоима (обнова ратом уништених градова, пољопривредне производње, изградња нове српске националне културе и „Нове Србије“, као државног оквира). Просвета, култура и пропаганда служили су за остваривање ових циљева: као један од главних циљева школске реформе означено је васпитавање деце и омладине у „националном духу“, са посебном пажњом усмереном на развијање патриотског пожртвовања; у уметности су преовладавале теме засноване на националној историји, традицији и митовима, често са јасним алузијама на тренутно политичко стање, док је пропаганда непрестано засипала јавност текстовима и говорима који су позивали на слогу, саборност, радничко пожртвовање, израдњу „Нове Србије“ и њене нове културе.

Културна политика коју је влада Милана Недића водила у циљу стварања нове српске културе и новог вредносног система („Нове Србије“) значајно се разликовала од културне политике Краљевине Југославије, као и свих културних политика које су на простору Србије вођене у модерном добу. Ова политика имала је у многоме екстреман и изолационистички карактер који се развио превасходно захваљујући ратним околностима и окупацији. Она је, у суштини, представљала радикалан прекид са прошлошћу – пре свега тековинама југословенства, али и свим другим либералним традицијама, који би био немогућ за остварење ван контекста рата, нацистичке окупације и усташких злочина. Таква културна политика није наилазила на широко одобравање друштва, и пре свега, уметника, те су се власти служиле различитим средствима и притисцима у њеном спровођењу. Нова просветна политика (о којој ће бити више речи у посебном одељку овог рада), реформа Универзитета, дириговано издаваштво, злоупотреба приватних и јавних установа културе као и цензура драстично су утицали на културне и образовне токове у окупираној Србији, са циљем да се српска култура трајно преобрази. Различити методи и средства којима су се српски колаборационисти (превасходно група окупљена у Министарству просвете и вера, на челу са Јонићем и Велмар-Јанковићем) служили у спровођењу своје културне политике најбоље се могу уочити и објаснити на неколико конкретних примера: реформи Универзитета, руковођењу истакнутим установама културе

(попут Српске књижевне задруге), односу према уметничком стваралаштву, просветној политици и напорима за идеолошко придобијање српске омладине. Због тога ће сваки од ових примера бити детаљно анализиран и приказан као студија случаја (case study).

Универзитет у Београду за време окупације

Универзитет у Београду био је у међуратном периоду један од стубова образовања као и један од најснажнијих научних центара у Краљевини Југославији. Баштинио је светлу традицију Српског Лицеја и Велике школе и био водећа научно-образовна установа у земљи. Последњих десетак предратних година, Универзитет у Београду био је и поприште оштрих политичких сукоба међу студентском омладином, које су заустављале наставу, односиле животе и стварале поделе међу наставничким особљем. Сложене политичке и друштвене прилике које су настајале у Европи у другој половини тридесетих година итекако су утицале на универзитетска дешавања у Београду, у коме су се професори и студенти одређивали према фашизму, комунизму, успону Хитлерове Немачке, аутономији универзитета и рату који је неминовно долазио. Из досадашњих истраживања о предратној епохи историје Београдског универзитета јасно се уочава да је ова установа дочекала рат изморена унутрашњим сукобима и поделама, са много нерешених проблема и „заосталих“ личних конфликта, што је произвело и неке болне догађаје из времена окупације.

Правни оквир за рад Универзитета у последњој предратној деценији представљали су Закон о универзитетима донет 28. јуна 1930. и Општа уредба универзитета која је ступила на снагу 11. децембра 1931. године.⁴⁷¹ Сврха ових правних аката, насталих у време Шестојануарске диктатуре и идеје интегралног југословенства, била је изједначавање и повезивање универзитета у Београду, Загребу и Љубљани. Њима је била загарантована аутономија универзитета (истина, у смањеном обиму у односу на претходно

⁴⁷¹ *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*, приредио Драгољуб Баралић, Београд 1967, стр. 258–273; 277–342.

стање), потврђен је од раније присутан начин управе уз мање измене (Универзитетски савет преименован је у Универзитетски сенат док су уместо Универзитетског суда уведени нижи и виши Дисциплински суд за наставнике и Суд за слушаоце)⁴⁷², а као један од основних задатака универзитета проглашено је „изграђивање југословенске националне културе“.⁴⁷³ Под окриљем Универзитета у Београду радили су Филозофски, Правни, Медицински, Технички, Пољопривредно-шумарски, Ветеринарски и Богословски факултет, као и Правни факултет у Суботици, Филозофски факултет у Скопљу, Пољопривредно-шумарски факултет у Сарајеву и Висока економско-комерцијална школа у Београду.

Београдски универзитет практично је обуставио редован рад и наставу након догађаја од 27. марта и није их нормализовао до Априлског рата. Нацистичко бомбардовање нанело је велику материјалну штету Универзитету јер су многе факултетске и институтске зграде оштећене у бомбардовању, док је немачка војна сила узурпирала вредну универзитетску имовину током окупације.⁴⁷⁴ Са потпуним успостављањем окупационог режима дошло је и наређење да универзитет мора да остане затворен до даљњег као и да се морају распустити све студентске организације. Решавање судбине ове највише школске и научне установе у Србији потом је преузео Савет

⁴⁷² Нижи дисциплински суд чинило је пет редовних професора по избору Већа, а Виши сви чланови Сената и представници апелационог и управног суда. Суд за слушаоце (студенте, прим. А.С.) чинила су три редовна професора (Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Beograd 2004, str. 23).

⁴⁷³ Закон из 1930. године дефинисао је универзитете као највише просветне установе за “стручну спрему, обрађивање науке и изграђивање југословенске националне културе“ (*Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*, приредио Драгољуб Баралић, Београд 1967, стр. 258). Изграђивање националне културе био је јасан политички задатак који је законодавство краља Александра наменило југословенским универзитетима, са циљем стварања интегрално-националне културне и научне елите (више о томе: Љубодраг Димић, „Универзитет у Београду као научни и културни чинилац 1929–1941. године“, *Универзитет у Београду 1838–1988*, Зборник радова, ур: Д. Татић и Ђ. Ускоковић, Београд 1988, стр. 209–240).

⁴⁷⁴ Богословски факултет претрпео је велику штету: зграда студентског дома, која се налазила поред Народне библиотеке на Косанчићевом венцу потпуно је уништена у бомбардовању, док је главна зграда факултета у улици Краља Петра запоседнута од окупатора, који је делимично опљачкао и уништио вредан инвентар (<http://www.bfspc.bg.ac.rs/fakultet?page=0,3>; Званична веб-страница Богословског факултета, приступљено 25. 4. 2013. године). Пољопривредно-шумарски факултет морао је да се пресели из Земунa у Београд, а управу Ветеринарског факултета мучило је нерешено питање смештаја током целе окупације. Медицински факултет такође је претрпео значајну материјалну штету: у бомбардовању је уништена зграда Физиолошко-хистолошког института, а окупатор је узурпирао и зграде Уролошке, Дерматолошке, Прве интерне, Прве пропедевтичке, Дерматолошко-венеролошке и делом Зубне клинике (Допис проф. др Миливоја Костића, декана Медицинског факултета, од 21. маја 1941. године, објављен у: Snežana Veljković, *Hronika Medicinskog fakulteta u Beogradu 1920–2010*, Beograd 2010, str. 316–317). Сличну узурпацију зграда и имовине доживели су и Филозофски, Правни и Технички факултет, као и Универзитетска библиотека.

комесара, тачније комесар Министарства просвете Велибор Јонић и његов помоћник Владимир Велмар-Јанковић. Они су настојали да од универзитета направе строго контролисану установу лишenu сваке аутономије, чија је друштвена улога била сведена на учешће у интегралном систему идеолошки усмереног васпитања и образовања, и интензивно су, уз подршку окупатора, радили на остварењу своје визије.

Предратно (у редовној процедури изабрано) руководство Универзитета у Београду није одмах смењено, јер су нове просветне власти испрва покушавале да „реформишу“ просвету и културу ослањајући се на углед и легитимитет затечених руководилаца установа образовања и културе. У случају Београдског универзитета, међутим, нове власти наишле су на снажан, истрајан и делом неочекиван отпор Универзитетског сената и најугледнијих професора, који су се одлучно успротивили вршењу реформи у венредним околностима рата, окупације и општег страдања српског народа, о чему уверљиво сведоче сачувани записници са састанака Сената. Први састанак овог највишег универзитетског тела у условима окупације одржан је 29. маја 1941. године. На њему су учествовали ректор инж. Петар Мицић (професор Техничког факултета), проф. др Милош Тривунац (декан Филозофског факултета), проф. др Ђорђе Тасић (декан Правног факултета), проф. др Миливоје Костић (декан Медицинског факултета), проф. др Добросав Тодоровић (декан Пољопривредно-шумарског факултета), проф. др Димитрије Стефановић (декан Богословског факултета), проф. др Илија Ђуричић (декан Ветеринарског факултета), проф. др Радослав Грујић (продекан Богословског факултета), проф. др Коста Тодоровић (продекан Медицинског факултета), проф. др Милан Влајинац (заступник продекана Пољопривредно-шумарског факултета) и проф. др Антоније Вуковић (продекан Ветеринарског факултета). Већ на овој седници Сенат је био суочен са захтевима окупатора и комесара Јонића на које се морало хитно одговорити. Донета је одлука да се, у складу са захтевима окупатора, укину сва студенска удружења, чију је имовину привремено преузео Универзитет. Такође, одлучено је да се факултети који су противправном поделом Југославије од стране нацистичке Немачке и њених савезника остали ван територије окупиране Србије (Правни факултет у Суботици, Филозофски факултет у Скопљу и Пољопривредно-шумарски факултет у Сарајеву) прикључе својим матичним факултетима у Београду, а њихово наставно, административно и техничко особље додели на рад одговарајућим факултетима и институтима у Београду. На истој

седници универзитетско руководство је први пут званично било суочено са притисцима извшне власти за вршење „реформе“: комесар Министарства социјалне политике и народног здравља др Стеван З. Иванић тражио је формирање посебне комисије за реформу медицинског високог образовања (у којој би учествовали представници поменутог министарства као и сам комесар). На тај начин би наставу на Медицинском факултету практично организовале ненадлежне и делом некомпетентне установе, поништавајући како аутономију Универзитета, тако и надлежност Министарства просвете. Након пријема извештаја Савета Медицинског факултета Универзитетски сенат одлучно се успротивио захтеву Министарства социјалне политике и народног здравља, указујући на потпуну неадекватност историјског тренутка за вршење било каквих реформи те врсте.⁴⁷⁵ Ово је било прво званично одбијање универзитетског руководства да приступи идеолошки обојеној „реформи“ у условима окупације, што, међутим, није обесхрабрило врх Министарства просвете који је временом само повећавао притисак на Сенат.

Нови велики удар колаборационистичког Министарства просвете на Универзитет и његову аутономију уследио је крајем јула 1941. године, када је Универзитетски сенат упознат са намером комесара Јонића да по хитном поступку измени Закон о универзитетима и Општу уредбу о Универзитету. Министарство просвете предвидело је формирање комисије у чији би састав ушли и ректор и други представници Сената, са циљем да убрза доношење нових законских одредаба, „како би нова школска година почела по новим школским прописима“. Универзитетски сенат је, уочавајући јасну намеру колаборациониста да потпуно укину аутономију универзитета и да наставу идеолошки уподобе захтевима окупатора, образовао посебан одбор, састављен од ректора, проректора и декана свих факултета, чији је циљ био да посети председника комесарског савета Милана Аћимовића, комесара Јонића и његовог помоћника Велмар-Јанковића и покуша да их одврати од инсистирања на реформама у датом тренутку. Према ономе што се може

⁴⁷⁵ У записнику са седнице Сената истакнуто је да „моменти у којима се налази наша земља, неизвесност у погледу наставе на Универзитету, као и неизвесност у вези са могућношћу доношења законских одредаба код окупаторског стања, налажу да се код овако важних реформи поступи са свом обазривошћу и лагано.“ Сенат је показао добру вољу за међуинституционалном сарадњом, али је истовремено истакнуто да „у циљу прилагођавања наставе како научним тако и општеном потребама, Сенат жели сарадњу са свим правним факторима и радо би примио све корисне сугестије, али да при том буду поштовани законски прописи у погледу надлежности факултета, Универзитета и Министарства просвете“ (АС, Универзитет у Београду/БУ/, Записник са седнице Универзитетског сената од 29. маја 1941. године).

закључити на основу сачуваних архивских извора, овај одбор се састао са Аћимовићем и Велмар-Јанковићем барем једном, и том приликом добио уверавања да ће се рад на промени правних аката везаних за рад Универзитета „водити опрезно и пажљиво и да се неће радити без консултовања Универзитета“.⁴⁷⁶ Свакако незадовољни упорним одбијањем просветних валсти да одустану од реформе Универзитета (тј. да је одложе до окончања рата) и забринути за будућност српског високог школства и науке најугледнији професори окупљени у већ поменутом одбору саставили су средином августа Меморандум који је усвојен на седници Сената 28. августа 1941. године и упућен Министарству просвете. У овом документу, за који је проф. др Слободан Керкез оценио да има „принципијелан, а пре свега дубоко моралан и револуционаран став“ Сенат се оштро и аргументовано супротставио „реформи“ Универзитета, истичући све оне бројне разлоге због којих је није требало вршити, поготово не у том тренутку и на тај начин.⁴⁷⁷ Већ наредног дана проглашено је стварање владе Милана Недића (тзв. Владе народног спаса), у којој се на месту министра просвете нашао проф. др Милош Тривунац, дотадашњи декан Филозофског факултета и један од великих противника реформе Универзитета у ратним условима. Овакав сплет околности омогућио је кратак предах универзитетским властима у борби за очување аутономије и интегритета највише школске установе у Србији, јер у условима разбукталог устанка у земљи ни окупатору ни колаборационистима питање реформе високог школства није представљало један од првих приоритета.

Повратком Велибора Јонића на чело Министарства просвете почетком октобра поново је актуализовано питање доношења Основне уредбе о Универзитету. Не осврћући се на Меморандум Универзитетског сената и противљење стручне јавности нацрту комесарске уредбе, Јонић и Велмар-Јанковић донели су Основну уредбу о Универзитету већ 16. октобра 1941. године.⁴⁷⁸ Штавише, овај правни акт био је готово идентичан критикованом нацрту – практично ни једна од значајнијих замерки и сугестија Сената није уважена. Први члан Уредбе гласи: „Универзитет, са седиштем у Београду, највиша је просветна установа Србије за изграђивање националне културе помоћу стручно-научног

⁴⁷⁶ АС, БУ, Записник са седнице Универзитетског сената од 9. августа 1941. године. На основу истог документа јасно је да су челници Савета комесара чврсто остали при својој намери да изврше реформу Универзитета.

⁴⁷⁷ Детаљна анализа Меморандума дата је у: Љубица Кандић, *Историја Правног факултета у Београду 1941–1945*, Трећа књига, Београд 2005, стр. 51–56.

⁴⁷⁸ Уредба је ступила на снагу након објављивања у *Службеним новинама* 21. октобра 1941. године.

образовања и обрађивања науке. Овај задатак вршиће Универзитет у границама ове Основне уредбе и према прописима Опште уредбе о Универзитету и посебних факултетских уредаба, а под непосредним надзором Министра просвете“.⁴⁷⁹ Већ на основу првог члана Уредбе може се уочити карактер колаборационистичког просветног законодавства: аутономија се ни на спомиње, установа је под непосредним надзором извршне власти, а као главни циљ означена је израдња националне културе. Чланом 27 Јеврејима и Циганима (Ромима) било је забрањено школовање на Универзитету. За све нове студенте уведен је обавезни пријемни испит, а на основу Члана 29 сви они студенти који „поткопавају темеље националног и државног живота“ морали су бити искључени. У односу на предратне правне оквире највише промена учињено је у области организације и управних тела Универзитета. Власт ректора је значајно ограничена, а изабраног ректора потврђивао је министар (раније је министар само био званично обавештаван о избору). Под посебним ударом нашао се Универзитетски сенат, који је, вероватно барем делом из освете због пруженог отпора реформама, био сведен на саветодавни орган чије је све одлуке морао да потврди министар. До које мере се извршна власт мешала у рад факултета уверљиво сведочи чињеница да је чак и декане факултета бирао министар између три кандидата предложена од стране факултетског савета.⁴⁸⁰ Министар је такође имао последњу реч и када се радило о избору професора у сва наставничка звања: могао је да уважи већински предлог факултетског савета, као и предлог који је добио мањину гласова на расправи у савету, али је имао право да у извесним случајевима сам именује наставнике без консултовања са факултетским саветом.⁴⁸¹ Једини трагови аутономије сачувани су у Члану 30 Основне уредбе, којим се потврђује да су наука и наставници слободни и да нико не може наставника позивати на одговорност због његовог научног, објективног и систематског излагања у оквиру предмета чија му је настава поверена, али је ова одредба, када се реално сагледају политичке и безбедносне прилике у окупираној Србији, била само мртво слово на папиру.

⁴⁷⁹ *Службене новине*, бр. 117, 21. октобар 1941. године.

⁴⁸⁰ Овај савет су према истој уредби чини сви професори и доценти факултета.

⁴⁸¹ Ово је било могуће под условом да се кандидат за именовање већ затекао у истом звању и рангу на Универзитету, а није са њега био одстрањиван дисциплинском или судском одлуком (Љубица Кандић, *н.д.*, стр. 59).

Доношење Основне уредбе о Универзитету није представљало крај притисака окупатора и колаборациониста на српску интелигенцију. До краја 1941. године вероватно највећи ударац Универзитет задат је у виду хапшења 32 универзитетска професора у ноћи између 4. и 5. новембра, као и задржавање већине ухапшених у логору на Бањици. Налог за ову акцију издао је лично др Харалд Турнер, у име Војног заповедника у Србији, а хапшења су извршили немачки безбедносни органи уз сарадњу београдске Специјалне полиције. У Турнеровом наређењу стоји да су лица означена за хапшење углавном били „припадници ложе слободних зидара – масони и комунисти“, „чије је држање протеклих година било противнемачко“.⁴⁸² Осим узимања ових лица за таоце (чиме се вршио притисак на устанике и њихове симпатизере међу становништвом), циљ окупатора свакако је био да део ухапшених казни због одбијања да потпишу „Апел српском народу“ и пруже подршку домаћој управи у борби против устаника, као и да застраши српску грађанску и интелектуалну елиту.⁴⁸³ Универзитетски сенат бавио се проблемима ухапшених колега на својим седницама од 13. новембра 1941. и 15. јануара 1942. године: ректор Петар Мицић овим поводом имао је и аудијенције код председника владе Недића и министра Јонића, који су га лажно умиривали и гарантовали да се ухапшени не сматрају таоцима, упркос постојању званичног немачког комуникаца који је недвосмислено указивао да би задржани професори „требало да служе као таоци за безбедност у српском простору“.⁴⁸⁴ Према једном релевантном списку заточених српских интелектуалаца у логору на Бањици, који се чува у Архиву САНУ, у интернацији су се крајем 1941. и почетком 1942. године нашла 192 лица: поред професора Универзитета, ту су били и директор „Политике“ Владислав Рибникар, вајар Ристо Стијовић и књижевник Вељко

⁴⁸² Наведено према: С. Керкез, *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији*, стр. 170–171.

⁴⁸³ Хапшење универзитетских професора и интернација у логору на Бањици били су само део шире Турнерове замисли која је предвиђала хапшење око 700 највиђенијих српских интелектуалаца, привредника, бивших министара, истакнутих чланова слободних професија и јавних радника. Након првог таласа хапшења који је уследио почетком новембра 1941. године уследила су нова, која су, с опадајућим интензитетом, потрајала до самог краја окупације. Привођени су и интернирани и професори београдских гимназија и средњих школа, неколико сенатора Краљевине Југославије, као и поједини чланови комесарске управе Милана Аћимовића, попут Ристе Јојића и др Гојка Грђића. Према проценама проф. Керкеза, у Управу града Београда приведено је око 400 лица из горепомнутих категорија, док је њих близу 200 било интернирано на Бањици (С. Керкез, *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији*, стр. 172; *Logor Banjica: Logoraši*, I-II, Beograd 2009).

⁴⁸⁴ АС, БУ, Записник седнице Универзитетског сената од 13. новембра 1941. године. Од првобитно ухапшених 38 наставника и сарадника Универзитета, почетком 1942. године њих девет се још налазило у интернацији.

Петровић, као и неки од истакнутих гимназијских професора и бивших министара и сенатора.⁴⁸⁵ Ухапшени професори и академици организовали су, на иницијативу проф. Александра Белића, председника СКА, отворена предавања у логору: према расположивим подацима 36 предавача одржало је укупно 68 тема из области своје експертисе.⁴⁸⁶ Већина ухапшених професора није се дуго задржала на Бањици: они су, након мноштва интервенција потеклих од факултета и Министарства просвете, sukcesивно пуштани кућама и знатна већина је ослобођена крајем 1941. године.

Слом устанка и долазак 1942. године донели су нов талас друштвено-политичких иницијатива владе Милана Недића, од којих је једна од првих и свакако једна од најважнијих била Општа уредба о Универзитету, донета 16. фебруара 1942. године.⁴⁸⁷ Овим правним актом министар Јонић и његови сарадници и дефинитивно су сломили отпор Универзитета који је, и поред изузетно тешких околности, успешно трајао дуже од пола године. Због изузетног значаја Опште уредбе о Универзитету за разумевање просветне, али и културне и уопште националне политике владе Милана Недића, неопходно је представљање њене детаљније анализе. Првим чланом Уредбе утврђена је улога Универзитета у систему диригованог националног образовања и нове просветне политике српских колаборациониста: „Свој национални и културни задатак... вршиће Универзитет у Београду тако што ће за циљеве српске народне заједнице преданим радом својих наставника и уз савесно похађање слушалаца неговати и васпитавати национално одговорне и стручно спремне људе, а своја научна истраживања такође ставити у службу истих циљева, а самим тим и у службу опште науке“.⁴⁸⁸ Већ овим чланом јасно је утврђен

⁴⁸⁵ Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 13584: Списак лица које су Немци затворили у Београду 1941. године. Сачуван је још један веродостојан списак бањичких затвореника-интелектуалаца, који је саставио проф. Светозар Томић, бивши сенатор Краљевине Југославије, на коме се налазе имена 176 лица (С. Керкез, *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији*, стр. 172).

⁴⁸⁶ Тако је нпр. академик Александар Белић одржао предавање на тему: „Српски језик према другим језицима у свету и његов кратак историјат“, проф. др Виктор Новак излагао је на теме: „Глагољица кроз хиљаду година“ и „Митос о азбуци“; проф. др Милош Ђурић на теме: „О грчкој трагедији“ и „О грчкој митологији“; др Матија Амброжић предавао је „О малим богињама“ и „О рахитису“, а његов колега са Медицинског факултета др Ксенофон Шаховић одржао је предавање: „О раку“. Професор Божидар Ковачевић излагао је на теме: „Наш средњи век“ и „О ренесанси“, а проф. Бранко Поповић: „Египатска уметност у поређењу са грчком“. Списак свих одржаних предавања као и додатне информације о боравку професора Београдског универзитета у бањичком логору садржани су у: С. Беговић, „Професори и академици у Логору на Бањици“, *Универзитет у Београду 1838–1988: зборник радова*, ур: Ч. Попов, Н. Вучић, Београд 1988, стр. 241–261.

⁴⁸⁷ Уреба је објављена у *Службеним новинама*, бр. 17, 27. фебруара 1942. године.

⁴⁸⁸ *Службене новине*, бр. 17, 27. фебруар 1942. године, стр. 2.

идеолошки оквир у коме би рад највише просветне и научне установе у земљи требало да се одвија, при чему су као основни приоритети означени васпитање и неговање национално одговорних нараштаја, док се академска функција образовања ставља у службу политичких интереса. Да би осигурали успешно спровођење нове просветне политике на нивоу високог образовања творци нове културне политике, на челу са Јонићем и Велмар-Јанковићем, увели су Уредбом институцију директора, који „у административном погледу и у правним пословима“ представља Универзитет, а кога поставља Министарство просвете. Директор се, према Члану 15 Опште уредбе о Универзитету постављао непосредно или путем конкурса („стечаја“), морао је имати факултетску или њој равну школску спрему, као и „специјалну способност за административну и привредну службу на Универзитету“.⁴⁸⁹ Он је био лично и непосредно подређен Министру просвете, а у случају сукоба између ректора и директора обе стране биле су дужне да у року од 24 часа изнесу свој случај пред Министарство, које је потом решавало спор. Чланом 90 у ингеренцију директора стављено је и одржавање реда на Универзитету („преко нарочитих службеника“); истим чланом су и сва административна тела целог Универзитета (Секретаријат, Рачуноводство, Економат, управе универзитетских и задужбинских добара као и сви секретаријати факултета) били подређени директору.⁴⁹⁰ Увођење институције директора у рад универзитетских органа представљало је највеће, мада не и једино, формално ограничење аутономије Универзитета. Наиме, међу бројним правима и обавезама ректора предвиђених Уредбом,⁴⁹¹ истиче се и његово право да „привремено заустави“ одлуке Универзитетског сената „ако нађе да су противне закону“.⁴⁹² Суштински посматрано, Општа уредба о Универзитету из фебруара 1942. године заправо је значила потпуно заокруживање процеса укидања универзитетске аутономије и претварања Универзитета у само једну од бројних организационих јединица унутар Министарства просвете, а оличење новог поректа била је установа директора. Истом уредбом санкционисана је и нова организација факултета под

⁴⁸⁹ Исто, стр. 4.

⁴⁹⁰ Исто, стр. 18.

⁴⁹¹ Процедура за избор ректора као и његова основна овлашћења били су прописани члановима 6, 10 и 13 Опште уредбе о Универзитету. Међу главним задужењима ректора нашла се и бизарна одредба на крају Члана 6: „О празнику српског просветитеља Светог Саве ректор држи свечано слово посвећено најбољим српским духовним традицијама“ (Исто, стр. 3).

⁴⁹² Исто, стр. 4. И у овом случају било је предвиђена арбитража при Министарству просвете.

окриљем Универзитета у Београду: дозволу да наставе са радом добили су Филозофски, Правни, Теолошки, Медицински, Технички и Пољопривредни факултет. Филозофски факултет састојао се од из три одсека: Филолошко-историјског, Математичко-природњачког и Филозофско-педагошком, који су заједно имали 24 предметне катедре. Правни факултет имао је 12 катедара, подељених у два одсека: Правни и Економски, док је Теолошки факултет има осам катедара. Медицински факултет са своје 22 катедре био је организационо подељен на три одсека: Медицински, Ветеринарски и Фармацеутски, а Пољопривредни факултет са својих 12 катедара на два одсека: Пољопривредни и Шумарски. Организационо најсложенији био је Технички факултет, са својих пет одсека (Грађевински, Машински и електротехнички, Архитектонски, Рударски, Технолошки) и 22 катедре.

Када је доношењем Основне уредбе о Универзитету и Опште уредбе о Универзитету заокружен правни оквир високошколског образовања и научне делатности у окупираној Србији, врх Министарства просвете уложио је додатне напоре да Универзитет уподоби својим идеолошким становиштима и на нивоу кадрова, као и да га стави у функцију сопствених циљева сарадњом на Српском цивилном/културном плану и организовањем редовне наставе. Први корак ка остварењу ових циљева био је процес избора наставника. Прво су сви наставници стављени на расположење, чиме су формално била упражњена сва места на катедрама. При избору наставника и сарадника „реформисаног“ Универзитета много већи значај придаван је расној, националној и идеолошкој подобности кандидата, него њиховим академским успесима и стручним остварењима.⁴⁹³ Процес избора наставника могуће је детаљно илустровати на примеру Правног факултета, захваљујући сачуваној архивској грађи и веома вредним објављеним истраживањима проф. др Љубице Кандић. Непосредно пре рата, на Правном факултету било је 10 редовних и 9 ванредних професора, као и 7 доцената, 6 асистената и 6

⁴⁹³ Овај посао је Министарству просвете унеколико „олакшао“ окупатор хапшењем и интернацијом великог броја српских интелектуалаца, чиме су они у највећем броју случајева практично бивали аутоматски дисквалификовани из процеса одабира у универзитетска звања.

Сваки кандидат морао је у посебан формулар да унесе и следеће информације: да ли је и када припадао (и да ли је и када иступио) из неке масонске ложе у земљи или иностранству; б) да ли је јеврејског порекла, и да ли су му родитељи јеврејског порекла; в) да ли је циганског порекла; г) да ли је био или је и даље члан КПЈ. За тачност информација кандидати су гарантовали својом оставком, а у случају лажне изјаве пријава је могла бити коришћена као доказ у кривичном поступку (АС, УБ, ф.16, 459/1942).

хонорарних сарадника.⁴⁹⁴ Током окупације особљу Правног факултета прикључене су и колеге са Правног факултета у Суботици и Економско-комерцијалне високе школе (ЕКВШ), укупно њих 7 редовних професора, 11 ванредних професора, 10 доцената и 4 хонорарна сарадника.⁴⁹⁵ Одлуком Председништва Министарског савета за редовне професоре били су постављени Милан Тодоровић, Лазо М. Костић и Никола Радојчић (професор Филозофског факултета привремено додељен Правном факултету),⁴⁹⁶ а одлуком факултетског Савета био је расписан конкурс за 4 редовна професора, 12 ванредних професора и 18 доцената. Одлуку да се уопште не пријави на конкурс донело је неколико професора који су били близу одласка у пензију или су за њу већ стекли услове, као и неколико наставника инкриминисаних припадношћу масонским ложама. Од учешћа на конкурс апстинирао је и мали број оних сарадника Универзитета који су били симпатизери комуниста⁴⁹⁷ и они коју су били, по речима проф. Кандић, „прононсирани антифашисти“.⁴⁹⁸ За место редовног професора пријавило се 13 лица: Милорад Недељковић (будући министар), Велизар Митровић, Александар Соловјев, Алекса Ивић, Реља Поповић, Јован Стефановић, Ђура Поповић, Тома Живановић, Јован Савић, Братислав Деметровић, Ђорђе Тасић, Александар Јовановић и Илија Пржић. Приметно је да се на конкурс нису јавили предратни редовни професори Милан Жујовић, Јован Ловчевић, Мијо Мирковић, Михајло Илић (у време конкурса заточен у бањичком логору) и Милан Бартош (у ратном заробљеништву). Савет Правног факултета потом је, на основу Члана 30 Опште уредбе о Универзитету, овластио професоре Радојчића и Костића да припреме реферате о кандидатима Ђ. Тасићу, А. Ивићу и А. Соловјеву, док су о осталим кандидатима реферисали професори Костић и Тодоровић. Савет Правног факултета једногласно је, за избор у звање редовног професора, предложио Министарству просвете

⁴⁹⁴ АС, УБ, ф.5, 50/1941; Љ. Кандић, *н. д.*, стр. 198.

⁴⁹⁵ Исто, стр. 200–201.

⁴⁹⁶ Ову одлуку потписао је председник владе Милан Недић 6. марта 1942. године. Може се са сигурношћу претпоставити да је изабране професоре Недићу предложио министар Велибор Јонић. Самим чином да председник владе поставља прве редовне професоре у земљи указано је на велики значај који је Универзитет имао у дугорочним плановима српских колаборациониста, о чему ће касније бити више речи.

⁴⁹⁷ Према истраживањима проф. др Бранка Петрановића, у НОБ-у је учествовало 14 наставника и 884 студената Универзитета у Београду (В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, стр. 141)

⁴⁹⁸ Љ. Кандић, *н. д.*, стр. 208. Такође, на конкурс се није пријавио и изванредан број професора са највише радног искуства у звању редовног професора, јер нису желели да у случају да не буду изабрани буду принуђени да конкуришу за нижа звања. Осим наведених, на конкурс нису учествовали ни наставници који су били у заробљеништву, иако су конкурсна правила омогућавала њихово пријављивање лично или путем посредника.

професоре Тому Живановића, Ђорђа Тасића и Рељу Поповића, истичући њихову стручност и преданост школском раду.⁴⁹⁹ Исти орган није подржао кандидатуру неколицине апликаната, уз следећа образложења: Алексе Ивића (није имао докторат из правних наука), Велизара Митровића (налазио се пред пензијом), Александра Соловјева (није био српске националности), Јована Стефановића и Александра Јовановића (Савет је сматрао да они, као најмлађи редовни професори, требају да конкуришу за места ванредних професора) и Милорада Недељковића (да се од одласка са суботичког Правног факултета 1925. године практично није бавио науком). Следећа инстанца био је Сенат Универзитета, који је, уз извесне оgrade, подржао кандидатуру сва три кандидата једногласно изабрана од стране Савета Правног факултета.⁵⁰⁰ И поред ових одлука релевантних факултетских и универзитетских тела, министар Јонић тек је након годину дана потврдио избор проф. Реље Поповића, док су професори Тасић и Живановић остали на расположењу (Живановић је убрзо пензионисан, а Тасић поново ухапшен и убијен у логору на Бањици). Сличан ток догађаја пратио је и процес избора ванредних професора и доцента на Правном факултету. На конкурс за 12 упражњених места ванредних професора пријавило се 19 кандидата, од којих је Савет Правног факултета подржао кандидатуру десеторице.⁵⁰¹ На конкурс су се јавиле и неке личности које нису имале готово никаква академска остварења (посебно не универзитетска) нити предавачка искуства, попут Милоша Младеновића, главног и одговорног уредника колаборационистичког листа „Ново време“ и др Лазара Прокића, истанутог германофила, председника Српског национал-социјалистичког покрета и пропагандног функционера. Иако је при разматрању пријава ових кандидата Савет морао да има у виду и бројне политичке импликације ипак је храбро одлучено да се ни један од поменуте двојице не подржи. Сенат Универзитета подржао је кандидатуре професора Соловјева, Пржића,

⁴⁹⁹ АС, фонд: Правни факултет у Београду (Г-205), Записници са седница Савета Правног факултета 1941–1943, Записник са седнице одржане 27. јуна 1942. године.

⁵⁰⁰ О овоме се одлучивало на седници Сената одржаној 24. јула 1942. године, са које постоји сачувани записник који се чува у Архиву Србије (Љ. Кандић, *н. д.*, стр. 210).

⁵⁰¹ Подржани су и за избор вишим инстанцама преложени Александар Соловјев (који није прошао за редовног професора, па се пријавио и на овом конкурс), Илија Пржић, Адам Лазаревић, Милан Владисављевић, Милан Јовић, Мехмед Беговић, Ђура Поповић, Милисав Лутовац и Никола Стјепановић (АС, Записници са седница Савета Правног факултета, Записник са седнице одржане 27. јула 1942. године). На конкурс се нису пријавили професори М. Радојковић, Б. Марковић, Ј. Ђорђевић и Ђ. Мирковић (који су сви отпуштени у јулу 1942. године), као ни бивши професори ЕКВШ Н. Константиновић и Љ. Бајаловић (АС, БУ, ф. 16, 603/1942).

Лазаревића и Владисављевића, као и Беговића (и поред тога што је био масон, јер, по мишљењу Сената, те идеје није уносио у наставу) и Благојевића (за кога су постојале гласине о анти-немачком политичком држању, које нису биле доказане). Сенат је такође одлучио да подржи кандидатуру Милоша Младеновића, уредника „Новог времена“, иако није добио потребну већину на факултету на коме је конкурисао. На конкурс за доценте јавило се 13 кандидата за 18 расположивих радних места: Савет је подржао све осим Симеона Бабића (није био српске националности) и Ђорђа Паунковића, а Сенат је од предложених кандидата ускратио подршку Б. Недељковићу и Д. Дохчевићу, изговарајући се њиховим политичким ставовима. Као и у случају ванредних професора, Сенат је за избор предложио лица која нису добила подршку Савета: Жарка Ступара, Душана Јовановића-Јолића и Љубишу Протића, којима је основна препорука за избор била идеолошка блискост и сарадња са окупатором и колаборационистима.⁵⁰²

Иако је улога Министра просвете у избору професора била изузетно велика, он није био једина инстанца извршне власти која је разматрала конкурсне пријаве кандидата. Како је већ помињаним уредбама Универзитет практично сведен на просту организациону јединицу унутар Министарства просвете, његови запослени долазили су под надзор изванредног комесара за персоналне послове Танасија Тасе Динића, који се превасходно старао о националној и идеолошкој подобности српских чиновника.⁵⁰³ Добро су документовани случајеви избора професора Георгија Острогорског и Драгослава Страњаковића на Филозофском факултету, чију је реализацију ометао управо Динић, и поред настојања министра Јонића да се поменути наставници изаберу. Наиме, Јонић је био принуђен да интервенише, јер је избор два еминентна историчара био стопиран, те се одужио до јуна 1943. године реметећи планове за обнову наставе на Универзитету. Проблем је био у расном пореклу Острогорског и политичко-масонској прошлости Страњаковића: првом је деда по мајци био Јеврејин, а други је био један од

⁵⁰² Поменута тројца постављена су указом извршне власти мимо конкурса. Пре именовања вршили су функције пристава Министарства финансија и нису имали значајније објављене радове. Ступар и Јовановић-Јолић (који је докторирао у Паризу 1933. године) интензивно су сарађивали на изради Српског цивилног/културног плана а имали и пријављена предавања у организацији Министарства просвете на Коларчевом универзитету. Ступар је чак у више наврата путовао у Берлин и Беч као специјални повереник Недићеве владе. Више о њима: Љ. Кандић, *н. д.*, стр. 353–354.

⁵⁰³ Према сопственој процени коју је Динић изнео у послератној истрази, из јавног сектора окупиране Србије отпуштено је око 10.000 службеника, на основу Уредбе о систематизацији и сумње да су „национално непоуздани“ (ВА, Четничка архива, 257-1-12, Записник за саслушања Танасија Динића).

најистакнутијих сарадника Српског културног клуба, који је од окупатора доживљаван као језгро масонерије и антинемачке делатности. Из Јонићевих интервенција уочава се да је свој пристанак на избор сваког професора давао и окупатор, а да су делови домаћих власти понекад биле непопустљивије од Немаца:⁵⁰⁴ иако су „немачке власти прешле преко тога (расног порекла Острогорског и чланства у СКК Страњаковића, прим. А.С.) и дале свој пристанак за његово преузимање“ морало се добити и одобрење Тасе Динића.⁵⁰⁵ Коначни персонални биланс „реформе“ Универзитета значио је отпуштање или пензионисање 206 наставника и сарадника Универзитета,⁵⁰⁶ као и уподобљавање ове истакнуте културно-научне установе вредносном систему „Нове Србије“ запошљавањем нових професора и сарадника идеолошки блиских окупатору и колаборационистима.

У југословенској и српској историографији често је понављана тврдња да Универзитет није радио током окупације, што не одговара у потпуности чињеничном стању које се може утврдити на основу релевантних историјских извора. Иако највиша школска и научна установа у земљи није одржавала редовна предавања, првенствено због забране окупатора, извесна школска и научна активност непрекидно се одвијала барем у периоду од јесени 1942. до пролећа 1944. године. Питање обнављања рада („отварања“) Универзитета у целости било је једна од највећих преокупација Јонића и Велмар-Јанковића, јер је ова установа имала истакнуто место у њиховој визији нове српске просвете и културе, а осим тога се рачунало и на пропагандну корист коју би могли да извуку окупатор и председник колаборационистичке владе Недић. На путу ка остварењу ових замисли српских колаборациониста стајао је окупатор, који се прибојавао негативних последица редовне школске наставе на Универзитету, као и интелектуалног уздицања потчињених народа уопште. Због тога се обнови рада Универзитета приступило крајње поступно: уместо редовне наставе прво је дозвољено полагање испита и одбрана дипломских и докторских радова, док је, истовремено, велики број сарадника „реформисаног“ Универзитета ангажовано на изради Српског цивилног/културног плана. Након (већински завршеног) избора наставника и доношења неопходних уредби и подзаконских аката за сваки од шест факултета у оквиру Универзитета у октобру 1942.

⁵⁰⁴ До истог закључка дошла је и мр Љубинка Шкодић (*Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944: Судбина институције под окупацијом*, стр. 123).

⁵⁰⁵ Јонићево обраћање Динићу сачувано је и налази се у Архиву Србије (АС, Г-3, ф. 765, бр. 3426).

⁵⁰⁶ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, стр. 141.

године дозвољено је пријављивање завршних испита студентима.⁵⁰⁷ У првом испитном року под окупацијом право да пријави испите искористила су 723 студента, који су укупно пријавили 1533 испита, а одбрањено је и 265 дипломских радова.⁵⁰⁸ На основу специјалног одобрења добијеног од заповедника Управног штаба на Правном факултету су током 1941. одбрањене четири докторске дисертације (предате комисији и одобрене пре рата са Немачком), а током 1942. године њих пет.⁵⁰⁹ Како је октобарски испитни рок протекао у складу са очекивањима окупатора и Министарства просвете (без инцидената), решењем Управног штаба опуномоћеног командујућег генерала у Србији из децембра 1942. године дозвољено је да испите убудуће могу полагати и они студенти који имају бар четири уписана и оверена семестра.⁵¹⁰ Оваква одлука довела је до знатно веће излазности у фебруарском испитном року 1943. године: 1344 студента пријавило је чак 2540 испита, дипломирало је 406 кандидата. Након овог испитног рока максимизиран је напор министра Јонића и његових сарадника да се Универзитет од јесени 1943. године отвори за наставу: уследили су додатни притисци да се поставе сви неопходни предавачи, да се окупатор умоли да напусти узурпиране школске и институтске зграде, о Универзитету и његовој будућој улози писало се у штампи, а судбина ове установе била је и једна од тема разговора Недића и Хитлера приликом посете председника српске колаборационистичке владе Берлину. Обнови редовног рада Универзитета највише се противио СС генерал Август Мајснер,⁵¹¹ док су молбе Јонића и Недића да се дозволи поновно отварање врата Универзитета за студенте наилазиле на више разумевања код команданта Управног штаба

⁵⁰⁷ Према првобитно одобрењу окупационих власти, које је важило за овај испитни рок, право да пријаве и полажу испите имали су само апсолвенти и докторанги.

⁵⁰⁸ ВА, Недићева архива, 35-103/42 (Писмо Ректората Универзитета Министарству просвете од 24. новембра 1942. године). Успешно је положен 1071 испит, у 200 наврата студенти су оборени, у 215 случајева дошло је до одустајања од стране студената. У 47 случајева кандидатима није дозвољено да изађу на испит, због „неиспуњавања услова“, тј. политичке неподобности студента (у писму Ректората означени су као „сумњиви елементи“).

⁵⁰⁹ Љ. Кандић, *н. д.*, стр. 126–127. Током 1942. године одбрањене су следеће дисертације: „Националсоцијализам и развитак правног положаја ванбрачне деце у Немачкој“ (Љујо Харазим), „О скраћеној одговорности за накнаду штете нарочито с освртом на нашу судску праксу“ (Игор Савченко), „Печалбарство Источне Србије“ (Велимир Васић), „Принцип буџетског јединства и финансијска аутономија“ (Милутин Јовановић) и „Тестамент у Шеријатском праву“ (Алија Силајидић) /АС, БУ, ф. 20, 77/1942. Велимир Васић, који је докторирао током окупације, остварио је после рата дугу и успешну академску каријеру на Правном факултету, где је од 1946. до 1982. године предавао на предмету Економска политика.

⁵¹⁰ ВА, Недићева архива, 1-18/43.

⁵¹¹ Видети: Б. Петрановић, „Окупатор и Београдски универзитет (1941–1944)“, *Београдски универзитет у предратном периоду, ослободилачком рату и револуцији*, Београд 1983, стр. 140–149.

др Турнера, генерала Бемеа и Бадера, као и специјалног опуномоћеника Рајха Хермана Нојбахера. Окупатор је поново приступио проблему са опрезом, дозволивши одржавање наставе по скраћеном програму од јесени 1943. године, и то само на Филозофском, Медицинском и Пољопривредном факултету. Министар и Универзитетски сенат имали су велика очекивања везана за ову крњу обнову наставе, надајући се пријављивању преко 1000 студената.⁵¹² Одзив слушалаца, међутим, био је поражавајуће скроман: укупно се пријавило њих 75, од чега 24 на Филозофском, 42 на Медицинском и свега 9 на Пољопривредном факултету.⁵¹³ Скраћена настава почела је 10. септембра и трајала до фебруара (за студенте Филозофског и Пољопривредног факултета), тј. маја 1944. године (за студенте медицине). И поред оваквог фијаска, Јонић и сарадници нису се предавали: крајем 1943. године Војни заповедник у Србији одобрио је отварање Универзитета за редовну наставу.⁵¹⁴ Поводом обнове рада Универзитета, у колаборационистичкој штампи приказаног као догађај од прворазредног значаја,⁵¹⁵ уприличена је свечана академија одржана 10. јануара 1944. године, којој су присуствовали представници Универзитета, Академије наука, окупационе управе као и цела влада Милана Недића. Из говора министра Јонића одржаног том приликом јасно се уочава политичка димензија читавог догађаја: након сервилних изјава захвалности окупатору јер је омогућио и помогао обнову Универзитета, уследило је ређање већ више пута поновљених пропагандних мантри о улози националног васпитања у борби против комунизма и давању доприноса очувању европске хришћанске цивилизације. Везано за свој концепт интегралном васпитања у „националном духу“, Јонић је истакао: „не може се више дозволити да Универзитет, за који наш народ подноси толике жртве, васпитава народне непријатеље, уместо да му даје

⁵¹² ВА, Недићева архива, 6171/1943 (Извештај Ректора од 15. септембра 1943. године).

⁵¹³ ВА, Недићева архива, 6900/1943 (Извештај Ректора од 15. октобра 1943. године).

⁵¹⁴ Сенат је о одлуци окупационих власти обавестио ректор Никола Поповић, на седници одржаној 10. децембра 1943. године (АС, БУ, Записник са седнице Сената од 10. децембра 1943. године). Већ на следећем заседању Сената донете су и последње мере које су се тичале уређења простора за наставу, чиме су отклоњене све препреке за почетак обнове рада Универзитета у целисти (АС, БУ, Записник са седнице Сената од 24. децембра 1943. године). Правни и Теолошки факултет нису добили дозволу за почетак одржавања наставе, али су учествовали у припремама надајући се накнадном одобрењу од окупатора.

⁵¹⁵ „Ново време“ је на насловној страни пренело реagoвања немачких новинских агенција на отварање Универзитета у Београду, док је на наредним страницама уследио извештај са отварања, који је практично базиран на говору министра Јонића (*Ново време*, 11. јануар 1944. године). Извештаје са поменуте свечаности објавила је и *Обнова* (Н. Р, „Наука није сама себи циљ – она мора да послужи народу и његовом просвећивању“, *Обнова*, 10. јануар 1944; Непотписано, „Српски универзитет“, *Обнова*, 11. јануар 1944. године), док је „Српски народ“ писао о тобожњем препороду Универзитета (Непотписано, „Препорођен београдски Универзитет“, *Српски народ*, 23. јануар 1944. године).

способне и родољубиве школоване синове. Наш мали човек мора се још на Универзитету научити да дужности долазе испред права, и да се ова последња стичу само радом, поштеним и самопрегорним и корисним по народну заједницу“.⁵¹⁶ У истом говору истакнуто је и колаборационистичко виђење науке и њене улоге у друштвеном и националном развоју: „Сматрам да садашња универзитетска реформа обезбеђује слободу научног рада. Али се више не може дозволити да се та слобода злоупотребљава и да се под видом научних истина убацује отров у душе наше омладине, као што се то раније најалост дешавало. Ни наука ради науке не може бити искључиви циљ научног рада Београдског универзитета. Научни рад мора у првome реду водити рачуна о нашој српској стварности и своја проучавања ускладити са народним и државним потребама... У ту сврху се већ више од годину дана у Министарству просвете и вера, уз сарадњу наставника свих факултета, интензивно ради на изградњи нашег општекултурног плана, који ће нашем научном и истраживачком раду отворити нове видике и пружити нове могућности стварања.“⁵¹⁷

За наставу на „реформисаном“ Универзитету у јануару 1944. године пријавио се укупно 9761 студент, од чега 2864 стара и 5897 нових полазника.⁵¹⁸ Настава је требало да почне 1. октобра 1944. године, а за новопријављене студенте одређено је полагање пријемног испита на свим факултетима, у периоду од 1. до 15. марта.⁵¹⁹ Истраживачи који су се бавили мотивима и структуром нових студената закључили су да је највећи број њих решио да студира (чак и на овако инструментализованом и униженом Универзитету) како не би заостао са образовањем у животу, као и из других претежно лично-прагаматичних разлога (стицање дипломе, ослобађање од радних и војних обавеза и слично).⁵²⁰ Међу студентима се нашао значајан број омладинаца покрета Збор, као и припадника њихових

⁵¹⁶ Интегрална верзија говора министра Јонића објављена је у „Просветном гласнику“ за фебруар 1944. године (*Просветни гласник*, бр. 2/1944).

⁵¹⁷ Исто. Општекултурни план који Јонић спомиње у говору заправо је Српски цивилни/културни план, чијом је израдом руководио његов помоћник Велмар-Јанковић. Овај општи план народног живота био је можда и најамбициознији пројекат Министарства просвете и вера, на коме је учествовало преко 200 наставника и сарадника Универзитета, а који ће бити предмет разматрања овог рада у оквиру посебног поглавља.

⁵¹⁸ АС, БУ, ф.1, р1, 74/1944; ВА, Недићева архива, 384/1944 (Извештај Ректора Министру просвете од 15. јануара 1944. године). Према универзитетској евиденцији из јануара месеца, број пријављених студената по факултетима изгледао је овако: Филозофски: 925 (424 стара и 501 нових), Правни 2755 (1408 старих и 1347 нових); Теолошки 125 (83 стара, 42 нова), Медицински 2441 (463 стара, 1978 нових), Технички 1836 (421 старих, 1415 нових) и Пољопривредни 679 (65 старих и 614 нових студената).

⁵¹⁹ Упис године за старе студенте обављен је током јануара.

⁵²⁰ Љ. Кандић, *н. д.*, стр. 86, С. Керкез, *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији*, стр. 180.

добровољачких јединица. Према истраживањима проф. Керкеза, међу новоуписанима нашао се и изван број младих комуниста (илегалаца, симпатизера Партије и чланова СКОЈ-а), којима је студирање на колаборационистичком Универзитету могло бити добра камуфлажа и прилика да међу омладином обављају свој позадински и идеолошки рад.⁵²¹

Развој ратне ситуације спречио је почетак наставе на колаборационистичком Универзитету. Од почетка 1944. године сасвим се јасно осећала близина ратне слома Осовине, посебно са напредовањем совјетских трупа на запад и њиховом уласку на Балкан. На рад Универзитета значајно је утицало и савезничко бомбардовање Србије које је почело у априлу: многи професори напустили су Београд из безбедносних разлога и остатак рата провели у својим викендицама у унутрашњости земље, а исто је учинио и један део студената. Са доласком ослобођења бригу о Универзитету и обнови наставе преузела је Комисија за обнову Универзитета,⁵²² која се превасходно бавила проценом материјалне штете, окупљањем студената и наставника који су се налазили ван престонице, али и „утврђивањем исправности наставног и помоћног особља у погледу њиховог рада и држања за време окупације“.⁵²³

⁵²¹ Исто., стр. 180.

⁵²² Комисију је основао Главни народноослободилачки одбор Србије 1. новембра 1944. године (АС, фонд. Ректорат Београдског Универзитета, Комисија за обнову, ф. 1, 905-1945). Међу њеним члановима првобитно су се нашли: Јован Ђорђевић, Стеван Ђелинео, Васо Чубриловић, Петар Колендић, Сретен Шљивић, Сениша, Станковић, Борислав Стевановић, Баја Бајић, Александар Леко и Младен Јосифовић, док су касније прикључени Петар Матавуљ, Павле Савић, Душан Недељковић, Радован Лалић, Петар Јовановић и Драгољуб Јовановић. Више о раду Комисије и обнови Универзитета уопште: Момчило Митровић, „Обнова Универзитета 1944–1947“, *Универзитет у Београду 1838–1988: зборник радова*, ур: Ч. Попов, Н. Вучић, Београд 1988, стр. 263–280.

⁵²³ За утврђивање „држања за време окупације“ основан је 15. децембра 1944. године и Суд части Универзитета. Пред овим судом се нашао велики број предмета, а 36 наставника и сарадника проглашени су кривим и изречене су им различите мере, у распону од забране напредовања у звању, до пензионисања, отпуштања и предавања кривичним судовима (више о томе: Момчило Митровић, *Изгубљене илузије*, Београд 1997, стр. 114–142; Момчило Митровић, *Српска национална част пред законом 1945*, Београд 2007, стр. 135–187). Пресуде Суда части биле су делом мотивисане реваншистичком политичком климом, па је већ у наредним годинама дошло до појаве „прећутне рехабилитације“, тј. враћања у државну и јавну службу отпуштених професора и сарадника Универзитета (S. Selinić, D. Bondžić, „Prećutna rehabilitacija. Vraćanje na Beogradski univerzitet nastavnika uklonjenih odlukom Suda časti posle Drugog svetskog rata“, *Desničini susreti 2009: zbornik radova*, ур: D. Roksandić, Zagreb 2011, стр. 188–198).

Злоупотреба угледних националних установа културе у служби „нове културне политике“ – случај Српске књижевне задруге 1942–1944. године

Наметање нове културне политике и идеологије од стране Министарства просвете и вера владе Милана Недића подразумевало је и потчињавање и стављање у службу овим циљевима значајних српских установа културе, раније независних или аутономних у односу на извршну власт у држави. На тај начин извршена је злокобна „реформа Универзитета“ а истакнуте приватне установе културе од највећег националног значаја и угледа, попут Српске књижевне задруге и Задужбине Илије М. Коларца,⁵²⁴ обешчашћене су увођењем нове, тзв. комесарске управе и потпуним стављањем у службу окупатора, колаборационистичке политике и пропаганде.

Српска књижевна задруга, основана 1892. године, била је један од најзначајнијих издавачких центара у земљи, са огромним угледом у народу и вишедеценијским утицајем на културне и научне токове. Њом је управљала Скупштина добротвора и изабрано руководство, на чијем се челу у време избијања рата затекао академик Тихомир Р. Ђорђевић, истакнути српски етнолог, који је за председника СКЗ изабран 18. фебруара 1941. године.⁵²⁵ Руководство Задруге је, уочавајући неминовност избијања рата након 27. марта, уложило много труда да се имовина и значајна документација Задруге у највећој

⁵²⁴ За комесара Коларчеве задужбине и Коларчевог народног универзитета постављен је, крајем 1941. године, Бошко Богдановић. За разлику од комесарске управе Српске књижевне задруге, која је током окупације водила самосталну политику, не осврћући се ни на правила установе ни на упозорења надлежног министарства, Богдановић је Коларац водио потпуно у духу Јонићеве и Велмар-Јанковићеве културне политике. Иако је Коларчев народни универзитет обешчашћен дугим низом антисемитских и пронацистичких политичких предавања, управа се трудила да одржи највиши могући ниво уметничких садржаја. Овим настојањима Богдановића и Јонића испречили су се, парадоксално, Немци, који су у више наврата интервенисали у корист хумористичких позоришта „Бодљикаво прасе“, „Веселјаци“ и „Централа за хумор“, као и код неких музичких приредаба, чиме је оборен уметнички ниво програма. И Богдановић и Јонић протествовали су због тога, како код Недића, тако и код самих немачких власти, али без успеха. Видети: АС, Г-3, V-Ф 193: „Реферат о уметничким приредбама у Београду“, са прилогом „Концерти и приредбе у дворани Коларчеве задужбине септембар-новембар 1942. године“; Боро Мајданац, *Позориште у окупираној Србији: Позоришна политика у Србији 1941–1944*, стр. 154–167.

⁵²⁵ Факсимил оригиналних Правила СКЗ написаних 16. априла 1892. године објављен је као прилог у: Милан Ж. Живановић, *Библиографија Српске књижевне задруге*, Београд 1967. Ова правила су касније допуњавана, али су првих 25 чланова написаних 1892. године деценијама остали нормативни оквир за рад Задруге.

могућој мери сачувају од ратних разарања.⁵²⁶ Априлски рат и потоња окупација земље донели су осипање изабраног руководства Задруге, а уредба окупатора о забрани рада и оснивања свих удружења и обуставу рада СКЗ.⁵²⁷ Суочен са императивним одредбама окупаторске уредбе, Тихомир Ђорђевић сазвао је 19. маја састанак на коме су присуствовали чланови Управног и Надзорног одбора који су се налазили у Београду.⁵²⁸ На њему су сачињени попис чланова Управе и инвентар задругине имовине, хартија од вредности и новца, и заједно са Правилима СКЗ и записником са последње Годишње скупштине достављени Крајскомандатури Београда и Управи града Београда наредног дана.⁵²⁹ На истом састанку састављено је и писмо којим се управа СКЗ обратила Министарству просвете, захтевајући да се Задруга изузме из уредбе и да јој се дозволи рад, као једној од „најкориснијих и најугледнијих културних установа“.⁵³⁰ Уместо одговора на ово писмо у кратком временском периоду уследила су хапшења и одвођења у заробљеништво неколико најистакнутијих чланова Задруге: Тихомир Ђорђевић одведен је у логор на Бањици, подпредседник СКЗ Бошко Богдановић одведен је у заробљеништво у Немачку, где је и умро 1945. године, а у логору је практично читав рат провео и Павле Стевановић.⁵³¹ Према појединим изворима влада Милана Недића покушала је да обнови рад Задруге почетком 1942. године, али се томе успротивио председник СКЗ Тихомир Ђорђевић, истичући да је морално неприхватљиво да Задруга ради за време

⁵²⁶ Још крајем 1940. године на седници Управног одбора Задруге одлучено је да се са комшијом Н. Узунковићем, бившим председником владе, изгради заједничко склониште за случај бомбардовања. Након пуча од 27. марта старање о хартијама о вредности и кључевима благајне поверени су председнику Ђорђевићу и члану УО Јаши Продановићу.

⁵²⁷ У априлском бомбардовању Београда зграда Задруге није страдала, а оштећена је зграда Јездићеве задужбине која је била у задругином власништву. Задруга је тих дана остала без три истакнута члана управе: Владимир Ћоровић је погинуо приликом напуштања земље, Глигорије Божовић отишао је у Црну Гору, а Драгиша Васић се прикључио покрету пуковника Драгољуба Драже Михаиловића.

⁵²⁸ Састанку су присуствовали чланови УО: Јаша Продановић, Десанка Максимовић и Милан Живановић, и чланови Надзорног одбора Илија Ђукановић и Петар Петровић. Записник са састанка данас се чува у Архиву СКЗ (АСКЗ, Записници, Састанак од 19. маја 1941).

⁵²⁹ У тренутку обуставе рада и касније предаје имовине Комесарској управи у Задругиној каси било је око 26.000 динара, а највећу вредност представљале су зграда Задруге и Јездићеве задужбине, као и велика количина хартије (450.000 табак купљених за штампање наредног Кола, чија је вредност процењена на преко 350.000 динара) као и магацин књига, чија је процењена вредност била преко 230.000 динара (Архив СКЗ, фонд: Записници, Записник са седнице од 19. маја 1945. године; Архив СКЗ, фонд: Разно 1909–1945, Копије писма од 19. и 20. маја 1941. године).

⁵³⁰ Архив СКЗ, фонд: Разно 1909–1945, Копија писма од 20. маја 1941. године.

⁵³¹ Љ. Трговчевић, *Историја Српске књижевне задруге*, Београд 1992, стр. 77.

окупације.⁵³² Задруга је остала неактивна до јуна 1942. године, када је, супротно Правилима СКЗ и дотадашњој пракси, Министарство просвете наметнуло комесарску управу и фактички на силу обновило њен рад. Тако је, након пола века постојања, Српска књижевна задруга јуна 1942. године по први пут престала да буде приватна установа и постала зависна од државних власти.

Према предлогу Министарства, комесарску управу требало је да чине др Светислав Стефановић, Тодор Манојловић, Драгутин Костић, Младен Ст. Ђуричић, Бранко Лазаревић, Јеремија Станојевић и Илија Ђукановић. Књижевник у дипломата Бранко Лазаревић одмах је одбио учешће у једном оваквом подухвату, а остали чланови су 13. јуна позвали предратне, легитимно изабране представнике СКЗ Тихомира Ђорђевића, Јашу Продановића и Петра Поповића да им предају управљање и целокупну имовину Задруге.⁵³³ Октроисано руководство преузело је управљање Задругом и већ на првом састанку за председника Комесарске управе изабрало др Светислава Стефановића, лекара, преводиоца и песника, истакнутог профашистичког идеолога и колаборационисту. Овај избор био је предвидив, с обзиром на чињеницу да је Стефановић био истакнути заговорник раскидања са свим тековинама југословенства, као и да је у више наврата иступао у јавности подржавајући нову културну и просветну политику министра Јонића. У његовом доласку на чело Задруге било је много елемената личне освете: ни Стефановићеве песме ни његови преводи нису нашли своје место у предратним колима СКЗ, са чијим је истакнутим члановима Јованом Скерлићем и Павлом Поповићем био у сукобу, а са Јашом Продановићем, који је уз председника Тихомира Ђорђевића био главни човек последњег предратног руководства Задруге био је у лошим односима још од 1922.

⁵³² Ове информације први је изнео Милан Живановић, члан Управног одбора Задруге (М. Живановић, *Библиографија Српске књижевне задруге*, Београд 1967, стр. XXX-XXXI; Љ. Трговчевић, *Историја Српске књижевне задруге*, Београд 1992, стр. 77).

⁵³³ Од свих новопостављених чланова Комесарске управе само су двојца припадала ранијем, легално изабраном, руководству: Илија Ђукановић (државни саветник у пензији) и Јеремија Станојевић (пуковник и један од највећих повереника Задруге пре рата). Драгутин Костић био је члан ранијих управа Задруге (у периоду пре Првог светског рата) и приређивач неколико Задругиних издања: *Стерије*, *Ђуре Јакшића* и *Војислава Илића*. Младен Ст. Ђуричић, који је изабран за секретара Комесарске управе, био је добротвор и учествовао је у раду неколико последњих предратних скупштина. Може се претпоставити да је Тодора Манојловића препоручила идеолошка блискост са министром Јонићем и комесаром Стефановићем, са којим је делио и судбину недовољне уметничке афирмисаности и признања у међуратном периоду, те фрустрацију и мржњу према Јовану Скерлићу које су настале као последица неостварених амбиција.

године.⁵³⁴ Дуго чекану и несумњиво жељену прилику да узме учешћа у вредновању модерног српског књижевног стваралаштва Стефановић је оберучке прихватио и чинио је велике напоре да је сачува само за себе. Управљање Задругом он је схватао не као част или дужност, већ као власт. Како је истакао Ђуро Гавела, „од Стојана Новаковића до Тихомира Ђорђевића, од 1892. до 1942. године, за време од пола века Задругина рада, ни један њен председник није имао (нити је могао нити је желео да има) толико власти, ни могућности да је у таквом стилу примени, колико је под немачком окупацијом имао Светислав Стефановић“.⁵³⁵ Иако се у званичним документима заклањао иза комесарског имена и природе своје управе, сасвим је јасно да је Стефановић доживљавао свој положај као мисију „културне обнове Србије“ којој је желео да да лични печат и на тај начин сврста себе у ред великана српског народа, на место за које је иначе мислио да му припада.⁵³⁶ Вођен том идејом, он је осмислио и у извесној мери спровео дуг низ активности, од којих многе нису биле у складу са праксом дотадашњег рада или Правилима СКЗ. Већ на једном од првих састанака Комесарске управе објавио је да сноси искључиву одговорност за целокупан рад Задруге, што је довело до сукоба са Илијом Ђукановићем који је убрзо због тога поднео оставку.⁵³⁷ Стефановић је недуго по ступању

⁵³⁴ Стефановића је подаље од Кола СКЗ држао прво спор око ауторства превода Шекспировог „Хамлета“, а потом и јавна критика Јована Скерлића и Павла Поповића која је проузроковала негативан став културних кругова према њему. Такође, Стефановић је прво понудио СКЗ, а потом повукао, рукопис свог превода антологије новије енглеске лирике, који је у фебруару 1940. године дат на реферат М. Цару, В. Торковићу и Д. Павловићу (Љ. Трговчевић, *н.д.*, стр. 78–79). Сукоб са Јашом Продановићем, некадашњим најбољим пријатељем, почива на неколико оштрих писама које је Стефановић упутио руководству Југословенске републиканске странке током 1922. године, захтевајући да оно промени политику странке и установи нову према његовим саветима (ова писма чувају се у Архиву САНУ, Заоставшина Љубомира Стојановића, 14038, бр. 1–3). Епилог је био крај републиканске каријере Светислава Стефановића. Захваљујем колеги Александру Лукићу који ми је ставио фотокопије ових писама на располагање.

⁵³⁵ Ђ. Гавела, *Српска књижевна задруга под окупацијом: Извештај о раду Комесарске управе*, Београд 1945, стр. 8. Стефановић је на себе преузео власт и одговорности које су у нормалним условима рада обављали Управни одбор од 15 чланова, Надзорни и Економски одбор са по пет чланова, Књижевни одбор од десет лица и целокупно чланство Скупштине СКЗ.

⁵³⁶ У дугом низу неморалних, нарцисоидних и проблематичних потеза Стефановића на челу СКЗ истиче се продаја Задрузи сопственог урамљеног портрета, који је потом поставио у галеријски низ слика „Знаменити Срби“ у просторијама Задруге (Ђ. Гавела, *Српска књижевна задруга под окупацијом: Извештај о раду Комесарске управе*, стр. 9). Ово, међутим, није био изолован случај покушаја богаћења истакнутих колаборациониста: Станислав Краков послао је новембра 1942. понуду Народној библиотеци да од њега откупи један препис Крмчије из „15. или 16. века“ за 50.000 динара, знајући да су сви рукописи којима је библиотека располагала пре рата уништени у бомбардовању 1941. године (Архив Југославије, Збирка Станислава Кракова, 102-1-3, Допис Народној библиотеци од 12. новембра 1942. године).

⁵³⁷ Према истраживањима проф. др Љубинке Трговчевић иступања Илије Ђукановића у СКЗ увек су била усмерена на стриктно поштовање процедуре и правила Задруге, а честа су била и залагања за економски рационално вођење послова. У конкретном случају, Ђукановић је реаговао на Стефановићеву изјаву о

да чело СКЗ иступио и у јавности, дајући своје виђење минулог рада Задруге и наговештавајући њене будуће активности: „учмалу“ и „запарложену“ српску културу требало је обновити и уградити у културу „Нове Европе“.⁵³⁸ Мимо обичаја и правила рада СКЗ Стефановић је наредио отварање књижаре и организовао интензивну распродају свих Кола која су се налазила у магацинима, а по први пут у својој историји Задруга се укључила у откуп и препродају раније већ објављених дела других издавача. Тако је крајем јуна 1942. године договорен откуп ауторских права и делова тиража изабраних дела Боре Станковића, чијој је породици исплаћено укупно 260.000 динара, уз још 65.000 за покривање дугова код штампарије Давидовић. На сличан начин откупљена су у јулу 1943. године сабрана дела Момчила Настасијевића, чијим је наследницима исплаћено укупно 153.500 динара; откуп ових дела имао је морално оправдање, а био је (посебно су случају Станковићевих књига које су биле међу најпродаванијим током окупације) и исправна одлука са економског гледишта.⁵³⁹ У целини сагледано, може се закључити да је управа Задруге улагала много напора како би распродала што више књига из старијих Кола и на тај начин зарадила. Како су се штампане публикације продавале по ценама контролисаним од стране Комесаријата за цене и наднице огромна количина књига брзо је

искључивој одговорности Председника за рад Задруге, истичући да су онда остали чланови управе „непотребни-сувишни“. Недуго времена након Ђукановића оставку је поднео и Младен Ст. Ђуричић, који се са Стефановићем сукобио око уврштавања својих приповедака у издања Задруге, као и висине накнаде која је исплаћивана члановима управе. Уместо Ђукановића и Ђуричића крајем године министар Јонић поставио је указом два нова члана управе: Боривоја Јевтића (директора драме Народног позоришта) и Милана Терића (инспектора Министарства финансија), који су се претходно уписали у добротворе СКЗ ради поштовања процедуре (Љ. Трговчевић, *н.д.*, стр. 81–84).

⁵³⁸ У новинском тексту „Српска књижевна задруга наставља рад на културној обнови Србије“ Стефановић се афирмативно изразио о значају и улози Задруге у српском културном животу и развоју, посебно хвалећи прву генерацију задругара (Стојана Новаковића и Јована Јовановића Змаја). Рад Задруге у међуратном периоду нашао се на удару његове критике, уз образложење да је „на место задружног духа поверења између управе и чланова“ постепено избијао „онај други, дух неповерења и стерилних сукоба“. Стефановић ни у овој прилици није пропустио да испољи личну фрустрацију због неуврштавања сопствених дела у издавачке планове Задруге, истичући да је у међуратном периоду допуштено да „нека издања задруге падну на ниво нижеразредне литературе, док књижевници далеко више вредности или затоцњавају или и не доспевају у њена издања“. Као главни задатак нове СКЗ окарактерисана је обнова српске књижевности и културе, али „са постулатом ревизије вредности“ и уз уклапање у државни и културни поредак „Нове Европе“ (др Светислав Стефановић, „Српска књижевна задруга наставља рад на културној обнови Србије“, *Српски народ*, 26. јуни 1942. године).

⁵³⁹ Одлука да се откупе поменути комплети књига и пратећа ауторска права представљала је вид материјалне помоћи породицама угледних српских књижевника. Новац је на благајни СКЗ био исплаћен на име Ангелине Б. Станковић и Славке Настасијевић, а показало се да су суме исплаћене за ова заиста вредна уметничка дела знатно мање од раскаланих хонорара које су чланови Комесарске управе Задруге исплатили сами себи током двогодишњег рада (Ђ. Гавела, *Српска књижевна задруга под окупацијом: Извештај о раду Комесарске управе*, стр. 33–44).

распродата по цени нижој од тржишне, чиме је учињена корист препродавцима књига и антикварима, а Задрузи је, дугорочно гледано, нанесена огромна материјална штета.⁵⁴⁰ Водећи се за стицањем што већег профита, Комесарска управа донала је и низ одлука које су се косиле са правилима рада и ранијом праксом СКЗ: добротворима је укинут бесплатан примерак Кола (уместо њега им је само одобрен попуст од 20%), повереницима је укинут попуст, а тежило се да продаја буде вршена без посредника. На тај начин за кратко време стечена је позамашна количина новца, јер је продаја само током 1942. године доносила готово 200.000 динара месечно.

Издавачка политика Комесарске управе СКЗ била је снажно идеолошки усмерена а садржала је и приметну компоненту ревизије вредновања српске књижевности, са нескривеном жељом за самоистицањем која је понекад попримала патолошке размере. Светислав Стефановић још је у међуратном периоду интензивно критиковао југословенску културну политику и развој уметничких тенденција током 20-их и 30-их година, у чему је био у највећем сагласју са својим претпостављенима у Министарству просвете Велибором Јонићем и Владимиром Велмар-Јанковићем. Стога је, по ступању на чело СКЗ, преузео неопходне кораке за темељну ревизију вредности модерне књижевности, уз нескривено фаворизовање својих идеолошких истомишљеника Велмар-Јанковића, Тодора Манојловића, Владимира Вујића, Симе Пандуровића (са којим није био у добрим личним односима али је ревностно сарађивао на фронту подршке влади Милана Недића) и често крајње неумесну самопромоцију. Почео је са прикупљањем рукописа (можда је исправније рећи наслова) за наредна Кола, заобилазећи уобичајну процедуру која је подразумевала постојање комплетног рукописа и писање реферата о њему од стране компетентних рецензента.⁵⁴¹ Првенство објављивања добили су истакнути српски

⁵⁴⁰ Магацин СКЗ потпуно је испражњен, што је представљало огроман проблем за прву управу Задруге након ослобођења. Захваљујући контролисаним ценама књига и повећаној потражњи за време окупације, од 7760 комплета *Кола* која су се налазила на стању пре рата нова управа затекла је свега 37, од 6644 комплета *Савременика* остало је само 26, а од 3998 комплета *Забавника* свега 3. Процена је послератне комисије на челу са Ђуром Гавелом да је у току Стефановићеве управе продато преко сто хиљада Задругиних свезака, чија је вредност превазилазила 20 милиона динара. Крајем октобра 1944. године у каси Задруге било је, међутим, мање од 230.000 динара (Ђ. Гавела, *Српска књижевна задруга под окупацијом: Извештај о раду Комесарске управе*, стр. 25, 46).

⁵⁴¹ Према пракси из предратног раздобља, књигу је Задрузи нудио аутор или предлагао неко од чланова Управног или Књижевног одбора. Аутор би достављао рукопис за који су одређивани рецензенти који су давали препоруку везану за објављивање наслова у оквиру издања СКЗ. Према Пословнику СКЗ (Члан 40.)

колаборационисти, а уз њих, приоритетно је објављен и већи број наслова из немачке књижевности и студија посвећених Немцима. Прву књигу предложену за ново Коло чинила је селекција Гетеових текстова, касније штампана под називом *Гетеова књига*, а међу објављеним књигама нашли су се и Гетеов *Фауст* (превод Душана Муждеке), *Херман и Доротеја* (превод и коментар Драгутина Костића), два тома *Нибелуншких песама* (превод Драгутина Костића) као и Хауптманова *Роза Бернд* (превод Симе Пандуровића).⁵⁴² Из сачуване документације СКЗ уочава се да је у избору ових наслова, осим идеолошке блискости са немачким окупатором и фасцинације његовом културом, фигурирао и прагматични приступ у односу са Немцима и њиховом цензуром: жеља је била да се прво стекне поверење и подршка која би се касније могла искористити за амбициозно замишљен издавачки план сачињен од дела српских аутора.⁵⁴³ На том трагу требало је да буду објављене и две наручене студије о немачко-српским односима, за које су хонорар примили Ђоко Милојчић (*Бизмарк и Србија*) и проф. др Хенрих Барић (*Немачка и Србија*), али ови издавачки подухвати нису завршени до краја окупације. Највећи грех Комесарске управе СКЗ ипак представља њен избор домаћих сарадника и начин на који су склапани уговори о пријему наслова са њима, те велике материјалне злоупотребе произишле из ових послова. Од дванаест књига које је Задруга издала у два Кола током окупације осам је донело материјалне принадлежности неком од чланова Комесарске управе, било да је реч о ауторском делу, приређивању или преводу. Истовремено, унапред су члановима управе и другим истакнутим колаборационистима

аутору се аконтационо може исплатити „по одлуци Председништва највише онолико колико отприлике износи половина целог хонорара, и то само ако је рад предат Задрузи потпуно свршен и ако га је Задруга примила дефинитивно за наредно издање“. Ове одредбе прекршене су код готово свих Задругиних издања из времена окупације: често се догађало да унапред прихваћен рукопис тек накнадно формално буде предат, као и да се цео хонорар исплати унапред за наслов дела чије писање још није ни започето. Списак „прихваћених“ наслова за време окупације објављен је као прилог извештаја Повереништва просвете АСНОС-а о раду СКЗ, уз истицање наслова за које су исплаћени хонорари а чији рукописи никада нису достављени Задрузи (Ђ. Гавела, *Српска књижевна задруга под окупацијом: Извештај о раду Комесарске управе*, стр. 47–49).

⁵⁴² Осим ових наслова, за будућа кола већ су наручени и већим делом плаћени рукописи превода неименованог Гетеовог дела (Светислав Стефановић), Хауптманове *А Пина игра* (превод Симе Пандуровића) и новеле *Имаго* швајцарског нобеловца Карла Шпителера (превод др Хенриха Барића).

⁵⁴³ Своју репутацију код окупатора и његове цензуре Комесарска управа градила је од првих дана свог рада. Већ у јулу 1942. године повукли су из продаје прву књигу из едиције „Поучник“, монографију др Владимира Ђоровића: *Босна и Херцеговина*, јер је аутор од Немаца био препознат као масон и британски човек, а потом и обе књиге Јована М. Јовановића посвећене стварању Југославије (које су повучене из „Ипроза“). Из записника са седница Управе уочава се да су приликом избора наслова за објављивање дискутовали о томе какву ће реакцију цензуре поједино дело да изазове (Архив СКЗ, фонд: Записници).

(пре свих др Хенриху Барићу, Владимиру Вујићу и Владимиру Велмар-Јанковићу) исплаћивани хонорари за наслове примљене мимо правилама предвиђене процедуре. Иако су одобрења од цензуре стизала много споријим темпом него што се томе надала Комесарска управа, Светислав Стефановић и његови сарадници нису одустали од својих амбиција да се радом у СКЗ упишу у ред знаменитих Срба, те су припремали неколико капиталних издања. Вођени су интензивни преговори око израде *Историје српског народа*, прво са проф. др Николом Радојчићем а потом и са др Душаном Ј. Поповићем, док је Александар Дероко одбио да по наруџби Задруге напише *Историју старе српске архитектуре*.⁵⁴⁴ Ослоњени на сопствене снаге, чланови Комесарске управе почели су са припремом неколико књижевних антологија, које су биле предвиђене и за превод на немачки језик. Антологија савремене приповетке и Антологија ратне приповетке поверене су на израду Младену Ст. Ђуричићу и Боривоју Јевтићу, а приликом контактирања са ауторима и регулисања ауторских права коришћено је посредство Министарства просвете и вера као и компаније „Југоисток“ која је, у правном смислу, наследила издавачку кућу Геце Кона (власника права за штампање великог броја вредних књижевних радова). Како је хонорар за учешће у новим Задругиним антологијама био висок и, с обзиром на околности, веома привлачан, многи аутори су се сами пријављивали и нудили своје приповетке, али је неколико веома угледних књижевника одбило сарадњу са СКЗ. Први међу њима био је Иво Андрић, који је одбио да дозволи прештампавање своје приповетке „Пут Алије Ђерзелеза“, а следила је Исидора Секулић, која се елегантно, али и помало подругљиво правдала да нема адекватан текст који би понудила Задрузи за ову антологију.⁵⁴⁵ Неки писци, попут Милана Кашанина и Вељка Петровића, нису ни

⁵⁴⁴ Проф. др Никола Радојчић био је ангажован и на пројекту израде Историје српског народа у оквиру Српског цивилног/културног плана, док је др Душан Ј. Поповић већ склопио уговор да за потребе једног немачког издавачког предузећа напише историју Срба, чији је превод Стефановић желео да објави под окриљем СКЗ. Иначе, Комесарској управи понуђен је за време окупације и рукопис *Историја Византије* проф. др Георгија Острогорског, као и две медијевистичке студије проф. Владимира Мошина: *Византија, Срби и Запад у средњем веку* (у два тома) и *Летопис попа Дукљанина*. За штампање је прихваћен и чак од цензуре одобрен и превод Платонових дела од проф. др Милоша Ђурића (*Гозба, Одбрана Сократова, Федон*), али ова књига није штампана до ослобођења.

⁵⁴⁵ Писмо којим се Задруга обраћа Андрићу чува се у Архиву САНУ (АСАНУ, фонд: Заоставштина Иве Андрића, 4169, писмо без датума, потписано др С. Стефановић и М. Ст. Ђуричић), а његов одговор у Архиву СКЗ (Архив СКЗ, фонд: Преписка, А: Писмо Иве Андрића из Соко Бање од 18. септембра 1942. године). Сачувано је и писмо у коме Исидора Секулић одбија сарадњу, уз изговор: „Моја белетристика није прича. Оно што је највише прича, *Кронике гробља*, дугачко је, једном доминантом држано, и издато од Књижевне задруге других времена“ (Архив СКЗ, фонд: Преписка, С: Писмо Исидоре Секулић од 16. октобра

одговорили на упућене захтеве из Задруге. Уредници су били суочени са одбијањем учешћа највећих стваралаца српске и југословенске књижевности, али су имали непријатан задатак да и међу пристиглим приповеткама уоче оне које би из неког разлога биле неподобне за објављивање. Тако је по први пут у историји СКЗ осим принципа селекције књижевног квалитета у одабиру приповедака примењен и критеријум политичке и расне подобности аутора и дела. Из сачуваног образложења Младена Ст. Ђуричића и Боривоја Јевтића могу се у великој мери наслутити размере сложености избора за антологију: неки од аутора, који су по свим мерилима завређивали да постану део антологије, били су обележени као политички непожељни, други су изузетно писали на српском, али нису били Срби или Аријевци, трећи су из личних разлога одбили да дају своје приповетке.⁵⁴⁶ Разочаран скромним успехом уредника у састављању Антологије српске приповетке (која је услед развоја догађаја преименована у „Изабране српске приповетке“ а потом објављена под именом „Савремена српска приповетка“) председник Комесарске управе др Светислав Стефановић лично се укључио у припрему овог издања, низом преговора и притисака на ауторе у земљи који нису желели да дају своје текстове.⁵⁴⁷ Такође, донета је одлука да се у ово издање, али и Антологију српске лирике, коју је припремао сам Стефановић, унесу и дела књижевника који су се затекли у емиграцији: Милоша Црњанског, Растка Петровића, Јована Дучића и Милана Ђурчина. Ова одлука је такође спорна са моралног и правног аспекта, јер приређивачи нису били у могућности да ступе у контакт са ауторима и добију формално одобрење за објављивање њихових дела, а могло се претпоставити да би бар део поменутих аутора одбио да дозволи прештампавање својих текстова. На тај начин комплетиран рукопис „Савремена српска приповетка“ прослеђен је цензури у јуну 1942. године.

1942. године). Делови ове преписке објављени су у: Светлана Стипчевић, *Књижевни архив Српске књижевне задруге 1892–1970*, Београд 1982 и Љ. Трговчевић, *Историја Српске књижевне задруге*, стр. 91–92.

⁵⁴⁶ Уредници су у поменутом образложењу такође изразили жаљење што су и међу достављеним текстовима морали да врше аутоцензуру, забринути да би приповетке са политичким тенденцијама могле код цензуре „довести у питање цело издање“ (Архив СКЗ, Преписка, Ћ: Образложење избора достављено уз рукопис 2. децембра 1942. године, потписано Б. Јевтић и М. Ст. Ђуричић; делимично објављено у: Љ. Трговчевић, *н.д.*, стр. 92–93).

⁵⁴⁷ Посебно је вршен притисак на Милана Кашанина, који је првобитно одбио да дозволи штампање својих приповедака, али је након интервенције Стефановића морао да обећа да ће доставити чак три нове, необјављиване приповетке.

Знатно више ревизионизма и реваншизма испољила је Комесарска управа приликом приређивања Антологије новије српске лирике, око чега се ангажовао председник Стефановић лично. Основна сврха издавања ове публикација био је обрачун са Богданом Поповићем и његовом *Антологијом новије српске лирике*, капиталним делом српске и југословенске књижевности, а у оквиру тог обрачуна и реваншистичко самоистицање Стефановића и њему блиских песника. Целокупно српско песничко стваралаштво у раздобљу од средине 19. века до Другог светског рата подељено је у три „доба“ (концепт преузет од Богдана Поповића, уз извесне измене): прво, од Његоша до 1900. године, друго од 1900. године до Првог светског рата, и треће које је обухватало песништво међуратног периода. Иако је првобитно било замишљено да се Стефановићева *Антологија* штампа као једнотомно издање већег обима од тога се одустало (највише из техничких разлога), и одлучено да се објављивање изврши у три тома (свако „доба“ требало је да буде објављено у посебној књизи у оквиру Кола СКЗ). О критеријумима који су преовлађивали приликом одабира песама за ово издање најбоље сведочи чињеница да је у њега укључена цела једна збирка Стефановићевих песама, чији обим отприлике одговара целокупном песничком стваралаштву Милана Ракића.⁵⁴⁸ Већ у предговору Стефановић је, пишући о себи у трећем лицу, истакао како се рано ослободио утицаја „помодности војиславизма“ (уметничког стила Војислава Илића који је у то време доминирао српским лирским стваралаштвом), а који се убрзо „изгубио пред победном појавом српског модернизма“ (овде Стефановић недвосмислено мисли на самог себе као „победну појаву“). Уврштавање прва два тома *Антологије* у Коло СКЗ био је повод да председник Комесарске управе изађе у јавност са новим саопштењем: још жучније су нападане раније управе Задруге, говорило се о „промени оријентације“ а читалаштво уверавало да се *Антологија* припрема „по најстрожијим и најправеднијим мерилима“.⁵⁴⁹ Због све тежих услова штампања (недостатак хартије, дуго задржавање рукописа на цензури, немогућност квалитетног повезивања књига) планови о

⁵⁴⁸ Ђ. Гавела, *Српска књижевна задруга под окупацијом: Извештај о раду Комесарске управе*, стр. 14.

⁵⁴⁹ У наставку непотписаног текста објављеног у „Српском народу“ помиње се и прави разлог објављивања *Антологије*: „Она ће рехабилитовати српске песнике који су до сада, с обзиром на своју вредност, били запостављени“. У истом чланку најављено је објављивање монументалних издања: *Историје српског народа* и *Историје српске књижевности*, за чију ће израду бити потребни и „богати страни извори“ тј. „Немачка књига“ из које ће се „црпсти оно најбоље, најкорисније за српску културу“ („Српска књижевна задруга наставља своју културну мисију“, *Српски народ*, 4. децембар 1943. године).

објављивању других значајнијих дела, попут антологије српске хумористике (коју су приређивали Боривоје Јевтић и Божидар Николајевић) и едиције Светски класици одложени су и нису реализовани до ослобођења земље. До краја окупације објављена су два тома Стефановићеве *Антологије* (трећи је по ослобођењу затечен у рукопису), *Есеји* Симе Пандуровића, *Огледи* Тодора Манојловића, *Есеји* Јеле Спиридоновић-Савић, Стефановићев превод *Млетачког трговца*, збирка есеја Хенриха Барића, Тимермансов *Сељаков псалм* у преводу Предрага Поповића, *Приповетке* Момчила Настасијевића, као и реиздања Сремчевих *Лимунација на селу* и *Села* Стојана Новаковића. Сва дела издата за време од 12. јуна 1942. до 20. октобра 1944. године проглашена су „апокрифним издањима СКЗ“ од стране Ванредне скупштине СКЗ одржане 22. априла 1945. године, на којој је наложено њихово повлачење из продаје и предаја на рециклажу. Иако је на поменутој скупштини било дисонантних тонова, па и јавног противљења уништавању књига којег су многи желели да избегну, одлука је донета прегласавањем, уз образложење да се не уништавају књиге, већ рад Комесарске управе.⁵⁵⁰

Посебно споран аспект рада Комесарске управе СКЗ био је финансијско пословање. Када се објективно сагледају приходне и расходне стране Задругиног буџета у време окупације јасно се може уочити принцип извлачења финансијских средстава и злоупотреба Задругине имовине у корист чланова управе и њихових идеолошких сабораца. Као што је већ истакнуто, систематском распродајом целокупних (генерацијама стицаних и сакупљаних) залиха књига, акумулирана су значајна материјална средства. Она су, осим за покретање издавачке делатности дискутабилног уметничког квалитета, коришћена као вид материјалне помоћи за сиромашне српске књижевнике, али у највећој мери за лично богаћење самих чланова Комесарске управе и неколицине истакнутих српских колаборациониста са којима су били у спрези. У немилосрдном пљачкању Задругине имовине посебно се истакао др Светислав Стефановић који је, осим редовне плате и бројних хонорара за дела која је објавио сам себи (као и неколико чије је наслове само пријавио), у више наврата са благајне подизао бонусе, награде и средства по другим основама, а успео је чак и да организује да му Задруга (због тобожње потребе за

⁵⁵⁰ Архив СКЗ, фонд: Скупштине 1938–1945, Записник Ванредне скупштине СКЗ одржане 22. априла 1945. године; Јб. Трговчевић, *н.д.*, стр. 103–108.

истим) откупи и делове његовог старог намештаја и кућног инвентара. На тај начин он је, за мање од две и по године, из касе СКЗ себи исплатио преко 544.000 динара, а међу најплаћенијим сарадницима Задруге били су и др Хенрих Барић (исплаћено преко 200.000 динара), Драгутин Костић (135.000 динара), Владимир Вујић (84.000 динара), Боривоје Јевтић (92.000 динара), Тодор Манојловић (36.000 динара) и Сима Пандуровић (31.000 динара). Ако се узме у обзир да је на почетку рата у каси Задруге било свега нешто више од 26.000 динара, јасно се увиђа колико су, и поред велике инфлације, хонорари и исплате по другим основама били високи и неприлагођени околностима, као и колико је сам Стефановић као председник Комесарске управе предњачио у материјалном уништавању Задруге. Овакво вођење СКЗ изазвало је подозрење министра просвете Јонића који је у јуну 1943. године оформио посебну комисију у саставу: Никола Трајковић, Момчило Милошевић и др Алојз Шмаус, која је извршила годишњу контролу рада Стефановићеве управе. Иако извештај ове комисије није било могуће пронаћи у српским архивима, може се наслутити да је он био прилично негативан, јер се Јонић обратио изабраном председнику Задруге Тихомиру Ђорђевићу са молбом да се поново прими ове дужности, до чега није дошло.⁵⁵¹ Такође, у појединим изворима наговештава се да се, након одбијања Ђорђевића, спремало довођење нове комесарске управе на челу са проф. др Милошем Тривунцем. Најуверљивије сведочанство о незадовољству Министарства просвете и вера радом СКЗ јесте допис који је министар Јонић упутио Комесарској управи 28. септембра 1943. године, у коме у изузетно оштром тону и по тачкама критикује рад Задруге и захтева најхитнији одговор.⁵⁵² У допису се начелно критикује флагрантно кршење Правила СКЗ и начина рада ове установе, а конкретно замера повећање материјалних накнада члановима управе, откупљивање недовршених рукописа и исплаћивање хонорара за исте унапред,

⁵⁵¹ Тешко је и замислити колико је Тихомиру Ђорђевићу овај предлог био шокантан, имајући у виду његово злопаћење под колаборационистичким режимом и боравак у логору на Бањици. Након одбијања да се прими ове дужности, од Ђорђевића је затражено да Министарство „посаветује“ шта треба радити са Стефановићевом управом. Према сведочењу породице Т. Ђорђевића, он је предложио да се Комесарска управа смени, да се поведе посебна брига да се имовина Задруге даље не расипа, као и да се брига о Задрузи повери неком поштену човеку, „који има љубави према Задрузи да је просто чува и ништа више“ (Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 11526: Грађа о животу и раду Тихомира Ђорђевића, рукопис Милице и Данице Јанковић, *Тихомир Р. Ђорђевић. Живот и рад*; делимично објављен и у Љ. Трговчевић, *Историја Српске књижевне задруге*, стр. 85).

⁵⁵² Архив СКЗ, фонд: Разно, 1909–1945, Допис Министарства просвете и вера, Одељење за високо образовање и културу од 28. септембра 1943. године. Министар Јонић императивно је захтевао да се на ово писмо одговори у року од два дана.

кршење одредбе Правила према којој је за исплату особља дозвољено искоришћавање највише 12% прихода Задруге, критикује се узак круг сарадника којима су откупљивани рукописи и посебно чињеница да је највећи број откупљених дела заправо имао за ауторе чланове Комесарске управе.⁵⁵³ Уследио је писани одговор Комесарске управе, у коме се, некада с правдањем, а некада крајње арогантно, одабцују оптужбе за финансијске злоупотребе и лошу издавачку политику, док се у посебном одељку писма чак подсећа Министарство да је Задруга самостална (аутономна) установа, и да, с обзиром да не прима субвенције од Министарства, води самосталну политику у складу са постојећим правилима.⁵⁵⁴ Овакав одговор Министарству указује на постојање подршке Комесарској управи изван владе Милана Недића, вероватно у окупационом управном апарату или окупаторским безбедносним структурама.⁵⁵⁵

Светислав Стефановић остао је на челу СКЗ до краја окупације, када је у Београду ухапшен и погубљен у новембру 1944. године. Период његове Комесарске управе представља тамну мрљу у иначе блиставој, преко 120 година дугој, историји Задруге. Он је истовремено, на много начина, парадигматичан за посматрање и анализу појединих облика колаборације у Србији 1941–1944. године, јер тако јасно осликава дубоке личне фрустрације и идеолошку заслепљеност као узроке сарадње са окупатором, а истовремено, указује на чињеницу како се и најбоље и најсветлије традиције могу лако и брзо укаљати и упропастити у рукама погрешних људи.

⁵⁵³ Исто. У писму је наглашена обавеза Комесарске управе СКЗ да поштује „раније прописе ове куће“ као и да Министарству просвете и вера подноси извештаје и тражи сагласност за све важније одлуке.

⁵⁵⁴ Архив СКЗ, разно, 1909–1945, Копија писма Министру просвете и вера од 30. септембра 1943. године.

⁵⁵⁵ Овакав закључак изводе и проф. др Љубинка Трговчевић и Ђуро Гавела, који чак наводи и поверљиви документ Министарства просвете у коме се објашњава да су се Немци заложили за Стефановића (Ђ. Гавела, *Српска књижевна задруга под окупацијом: Извештај о раду Комесарске управе*, стр. 29). Историјска је чињеница да је министар Јонић припадао кругу најближих сарадника Милана Недића као и да је уживао велико поверење и симпатије окупатора, са којим је присно сарађивао још од априла 1941. године. У комисији која је процењивала рад Комесарске управе био и др Алојз Шмаус, бивши лектор Филозофског факултета, секретар, а потом и управник Немачког института и један од најистакнутијих југословенских Немаца, а ни његова препорука није била довољна да се Стефановић смени. Све ово, уз касније учешће Стефановића у нацистичкој медицинско-форензичкој комисији која се бавила истраживањем совјетских злочина у Виници (Украјина), указује на протекцију коју је председник Комесарске управе СКЗ морао да има на неком високом месту унутар окупационог апарата, иако за то још увек нису пронађени директни материјални докази.

Културна политика владе Милана Недића и уметничко стваралаштво у окупираној Србији

Рат и окупација земље свакако представљају неповољан оквир за развој уметничког стваралаштва. Према су рат, немаштина и људске судбине у тешким временима чести мотиви уметничких дела и велика инспирација, заиста су ретки аутори који су током рата и окупације објављивали своја највреднија дела.⁵⁵⁶ У Србији 1941–1944. године готово све области културног и уметничког живота доживеле су стагнацију или пропадање. На то су превасходно утицале културна политика владе Милана Недића, немачка окупациона политика, као и тешки услови живота које су многе уметнике приморали да банализацијом и унижавањем своје уметности долазе до ширег аудиторијума, а тиме и материјалних средстава.

Културна политика владе Милана Недића вођена је превасходно из Министарства просвете, мада је одређени утицај на њу имало и Одељење државне пропаганде. Јонић и Велмар-Јанковић имали су јасну визију жељене српске културе и уметности. У њој су преовлађивали национални мотиви, религиозност, представе села и земљорадничког живота, родољубље и пожртвовање. Уметничка дела, било да је реч о поезији, прози, музичкој или сценској уметности, требало је да носе и јасно уочљиву моралну и политичку поуку, те да доприносе развијању новог система вредности за који су се залагали творци српске колаборационистичке културне политике.⁵⁵⁷ Из сачуваних извештаја, који су, о позоришним представама, рециталима и концертима, израдили референти Министарства просвете, уочава се да је много пажње било посвећивано естетици и порукама који неки уметнички садржај упућује аудиторијуму, и посебно, српској омладини.⁵⁵⁸ Тако су позоришне представе са иоле слободнијим сценама или

⁵⁵⁶ Примера ради, најзначајнија и најпознатија дела Иве Андрића и Џ. Р. Р. Толкина највећим делом су настала управо током светских ратова, али су објављена тек након више година од краја рата.

⁵⁵⁷ Тако је Јован Поповић, управник Народног позоришта, истакао: „наше позориште треба одмах да схватимо као институцију којој је поверено најширих слојева“ (Предраг Поповић, „Нови смерови наше позоришне уметности“, *Обнова*, Ускршњи број (4-7. април) 1942., стр. 8).

⁵⁵⁸ Тако је поводом музичко-сценске приредбе „Свечаност хавајске музике“ која је одржана на Коларчевом народном универзитету референт министарства Миховил Логар записао: „Хавајски сценарио, хавајски црнци, хавајске гитаре, непристојно наге младе девојке и што је најгоре: Авај, омладино наша која си

концертне активности праћене плесним кореографијама често означиване као „порнографија“ у строгим рефератима и критикама Јонићевих чиновника.⁵⁵⁹ Осуђивана су дела у којима се сељак излаже подсмеху, као и она у којима се подругљиво приказују црква, свештенство, брак и породица.

Дириговање уметничким стваралаштвом у окупираној Србији вероватно се најлакше уочава на примеру књижевности. Према проф. др Бојану Ђорђевићу, „ниједна област културног живота није доживела такву стагнацију и опадање у доба окупације (1941–1944) као књижевност“.⁵⁶⁰ Због окупације и политичке ситуације у земљи изван видокруга српске јавности остали су Милош Црњански и Растко Петровић (који су рат провели у емиграцији), Иво Андрић, Исидора Секулић, Вељко Петровић,⁵⁶¹ док је Десанка Максимовић објављивала само књиге за децу. Одсуство из земље, ескапизам и самоизолација најплоднијих и најзначајнијих српских (и југословенских) књижевника, стварали су простор за вештачку, политички инструментализовану, афирмацију мање способних и креативних писаца. Она је остваривана помоћу ревизије новије историје српске књижевности и самоистицања Светислава Стефановића и Велмар-Јанковића кроз издавачку делатност Српске књижевне задруге и нове наставне програме, али и путем књижевних конкурса које је субвенционисала српска колаборационистичка влада. У настојањима да покрене и афирмише оригиналну литерарну продукцију која следи вредности колаборационистичке културне политике, недељни лист „Српски народ“, чији

испунила до последњег места и стајањем велику Коларчеву салу! И само извођење врло примитивно, зато и подвучена чулност и јефтина сентименталност. Нити је место оваквој приредби у тој сали. нити је потребан овакав један географско-културни појам о Хавају и хавајцима нашој омладини“. Исти референт поднео је извештај поводом концерта „Час српске песме, музике и балета“: „Отпеване песме су садржаја који не вреди ни морално ни патриотски. Скромно изведене, можда и оне не би спадале овако примитивно стилизоване у ту салу (Коларца, прим. А.С.). Концерт слабо посећен. Приредба без циља васпитног, али може бити дозвољена омладини разонода ове врсте“, док је поводом приредбе „Што Београд није видео“ био знатно оштрији: „програм у знаку гротеске и грубих синтеза, пун јефтиних шала, стил вређа уметнички укус, омладина нема ту шта да види“ (АС, Г-3, V-1825; 1823; 1824/42; 1822/43).

⁵⁵⁹ Тако је представа „Љубавне смејурје“ хумористичког позоришта „Разбрибрига“ означена као „неуметничко-порнографска“, након чега је забрањена школској омладини (АС, Г-3, IV-2092/43).

⁵⁶⁰ Бојан Ђорђевић, *Српска култура под окупацијом*, стр. 88.

⁵⁶¹ Вељко Петровић међу првима је потписао Апел српском народу, али се већ након Устанка потпуно пасивизирао и уклонио из јавности, да би захваљујући правовременом идеолошком „престројавању“ током ослобођења Србије постао један од миљеника нових југословенских власти после рата.

је уредник био министар Јонић,⁵⁶² расписао је у априлу 1943. године књижевни конкурс у три категорије: за најбољи роман или драму; за најбољу лирску песму и за најбољу приповетку.⁵⁶³ Награде су биле прилично високе за ондашње прилике: прву награду у све три категорије финансирао је председник владе Милан Недић (за најбољи роман/драму: 30.000 дин; за најбољу лирску песму 7000, а приповетку 15.000 динара), другу министар Велибор Јонић, а трећу уредништво листа „Српски народ“.⁵⁶⁴ О наградама је одлучивао жири у саставу: др Светислав Стефановић (председник), Годор Манојловић, др Велимир Н. Димић, Никола Трајковић и Милош М. Милошевић.⁵⁶⁵ Први су објављени резултати конкурса за најбољу песму, 19. јуна 1943. године. Награђене су песме „Песма за Србију“ (Веселин Филиповић), „Млинови“ (Бранко Ђукић) и „Молитва Христу“ (Вељко Сушић).⁵⁶⁶ Све три песме одликује скромна уметничка вредност, као и одређена доза патетике и дневно-политичких алузија, мање или више вешто прикривених у филозофске и квази-историјске монологе. Крајем јула исте године објављени су и резултати конкурса за најбољу приповетку: прву награду освојио је Драгутин Илић-Јејо („Смрт српског домаћина“), другу Душан Ђурић („На сплаву“) а трећу Босиљка Павковић („Његов други пут у свет“).⁵⁶⁷ Сва три награђена аутора била су далеко од врха српске књижевности: Јејо Илић био је опскурни писац приповедака и радио-драма коме су у међуратном периоду измицале књижевне награде, свакако делом и због тога што је својим анахроним

⁵⁶² Главни и одговорни уредник листа био је Велибор Јонић, али је већину уредничког посла обављао његов заменик Милош М. Милошевић. У периоду од почетка излагања листа (6. јун 1942. године) до краја окупације објављено је око 120 бројева. У културној рубрици редовно су сарађивали сви уметници који су прихватили вредности Недићеве владе и њене културне политике (Бојан Ђорђевић, *Летопис културног живота Србије под окупацијом 1941–1944*, стр. 361–362).

⁵⁶³ „Књижевни конкурс ‘Српског народа’“, *Српски народ*, 3. април 1943., стр. 11.

⁵⁶⁴ Исто. Конкурсом је било предвиђено да сви награђени радови буду објављени у листу „Српски народ“, а такође је истакнута могућност објављивања и радова којима измакну награде жирија, уз хонорар. Лукративне награде и шанса за афирмацију привукли су бројне ауторе да приложе своје књижевне радове на конкурс. Књижевник Аритон Михаиловић оставио је у својим *Успоменама из окупације* већи број забележака у којима описује реакције књижевника на овај конкурс, као и своју сумњу да је цео конкурс фингиран да би се средства доделила про-режимским уметницима.

⁵⁶⁵ Димић и Милошевић бавили су се током окупације позоришном критиком на страницама „Српског народа“, чији је заменик главног уредника био Милошевић.

⁵⁶⁶ Песме су објављене у издању *Српског народа* за 19. јун 1943. године, заједно са текстом посвећеним победнику конкурса Веселину Филиповићу. Филиповић, а посебно Ђукић који је објављивао за СКЗ и у Летопису Матице српске, нису били непознати у српским литератрним круговима пре рата, али су били далеко од иоле значајнијих књижевних награда. Вељко Сушић није оставио готово икаквог трага у српској поезији, како пре, тако и након Другог светског рата.

⁵⁶⁷ „Драгутин Илић-Јејо добитник прве награде за најбољу приповетку“, *Српски народ*, 31. јул 1943., стр. 11. Награђена приповетка објављена је у истом броју, на странама 12 и 13.

реалистичким стилем покушавао да имитира Лазу К. Лазаревића, али су му недостајали таленат и врхунска разрада карактера које је овај имао.⁵⁶⁸ И Ђурић и Павковићева имали су своје литературне „звездане тренутке“ само током окупације, ни пре ни после ње практично нису објавили ништа.⁵⁶⁹ Првонаграђена приповетка „Смрт српског домаћина“ написана је крајње тенденциозно и са низом квази-филозофских, а заправо, дневно-политичких алузија. У фокусу се налази стари домаћин чича Вујадин (такође врло неоргинално решење), који око самртничке постеље окупља цело своје задружно домаћинство и са границе два света шаље им низ порука и животних поука, које у многоме одржавају смисао Недићевих обраћања српској омладини и народу. Из угла историје српске књижевности Илићева приповетка, која верно симболизује уметничке тенденције окупиране Србије, означена је као „неуспео, и у крајњој линији немогућ“⁵⁷⁰ повратак традиционалном приповедачком моделу заснованом на реализму и идеализацији села и земљорадничког живота. Исте естетске вредности и стил одликују и друге две награђене приповетке. Душан Ђурић, рођен 1921. године у Лозници, био је, од стране колаборационистичке штампе, већ проглашен за предводника нове српске књижевне генерације.⁵⁷¹ Као своје узоре истицао је Лазу Лазаревића и Јеја Илића и неуспешно покушавао да развије сопствени стил заснован на приповедачком реализму. Његова приповетка „На сплаву“,⁵⁷² која је награђена другом наградом на конкурс „Српског народа“, такође је пуна невешто развијених мотива преузетих из свакодневног сеоског

⁵⁶⁸ Редакција „Српског народа“ искористила је и ову прилику да своје деловање на развоју и ширењу културе „Нове Србије“ прикаже као национални задатак и исправљање историјских неправди. Тако је и у тексту посвећеном победнику конкурса за најбољу приповетку истакнуто да се овом наградом исправљају неправде које су му у прошлости учињене (Исто).

⁵⁶⁹ Босилка Павковић рођена је у Лици, где је до Априлског рата радила као учитељица. Провевши практично цео живот на селу одгајана је на епској поезији и народном стваралаштву, због чега је уносила сеоске елементе и мотиве у своје приповетке. Према сопственој изјави, била је фасцинирана Лазом Лазаревићем, док је за Дучића рекла да га „не воли“: „Туђ ми је, исувише господски, аристократски песник, а ја сам дете села“ („Нова српска књижевност у опанцима“, *Српски народ*, 21. август 1943., стр. 10). Уметнички дometri Павковићеве били су веома скромни и није објављивала после рата. О Ђурићу ће бити више речи на наредним страницама.

⁵⁷⁰ Бојан Ђорђевић, *Српска култура под окупацијом*, стр. 130–131.

⁵⁷¹ „Долази нова српска књижевна генерација“, *Српски народ*, 7. август 1943., стр. 10. Ђурић је фаворизиран од стране колаборационистичке штампе и током окупације објављено му је неколико приповедака, иако оне нису имале готово никакву уметничку ни естетску вредност. После рата му се губи сваки траг: није искључено да је стрељан по ослобођењу или да је погинуо као припадник колаборационистичких оружаних снага.

⁵⁷² Приповетка „На сплаву“ због своје дужине објављена је у два броја *Српског народа* (7. август и 14. август 1943., стр. 10–11).

живота, са јасним утицајима пропаганде који су се читавали у односу село-град. Она је, у уметничком смислу, знатно лошија од првонаграђене: дело обилује екстремном патетиком (тема приче је љубав сакатог сплавара према девојци са села, али са више крајње аматерски конструисаних заплета) и веома скромним приповедачким стилем. Амбициозно је замишљена са жељом да обухвати већи број мотива, међутим, вероватно услед ауторовог неискуства, она више личи на низ неповезаних епизода из живота главног јунака. И друге Ђурићеве приповетке објављене током окупације карактеришу исти недостаци, а приметан је и очигледан мањак оригиналности који се прикрива преузимањем мотива од познатијих аутора, као и недвосмислено подилажење режиму у земљи.⁵⁷³ У том смислу, Ђурић представља идеалну парадигму дириговане књижевности у окупираној Србији: готово потпуно неоргинална, анахрона, са примитивном естетиком и јасним политичким порукама.

Низак уметнички ниво карактерисао је и бројна позоришна дела која су настала или доживела нове адаптације током окупације. Одлуком окупатора, институционални надзор над позоришним животом одузет је Министарству просвете и додељен Државној пропаганди. Управници неколико значајнијих београдских позоришта покушавали су да, упркос ратном стању и изузетно тешким материјалним условима, развијају репертоар на високом уметничком нивоу, али је њихов успех у великој мери зависио од воље окупатора и тржишних услова. Боравак у Београду већег броја глумаца избеглих из других крајева

⁵⁷³ У приповеци „Чича Радованов злочин“ (*Српски народ*, Божићно издање 1944., стр. 22) невешто је преузет и остављен неадекватно разрађен мотив односа свекра и снахе настао под очигледним утицајем Боре Станковића, док је у приповеци „Стари кочијаш и његов стари коњ“ (*Српски народ*, 6. новембар 1943, стр. 11) преузет мотив из Чеховљеве *Туге*, док је сукоб старог и новог представљен крајње тенденциозно: старо увек има позитиван а ново негативан предзнак. Врхунац полтронског односа према режиму ипак је остварен у приповеци „Страдања Мирка Гајића“ (*Српски народ*, Ускршње издање 1944., стр. 20), у коме је приказано како прељуба, злочини и убиство пролазе некажњени захваљујући корупцији, али се истиче да се радња одиграва пре рата, у Југославији. Истоветан полтронски приступ испољио је и Властоје Д. Алексијевић, који је на конкурс „Српског народа“ награђен највреднијом премијом за своју драму „За добро народа“ (*Српски народ*, 11. децембар 1943., стр. 9–10). Аутор, иначе бивши пристав Народне скупштине, сатирично се осврће на ситуацију у југословенском друштву пред априлски слом 1941. године, а читав један чин драме одиграва се у Народној скупштини. Одушевљени коментатор „Српског народа“ истакао је велику оригиналност дела, а сам Алексијевић објаснио је драму као „покушај давања једног пластичног приказа нашег друштва пред слом 1941 године, са свима манама и у свима пресецима. На један благо ироничан начин ту видимо нашу политичку средину, монденско друштво, све друштвене класе, однос човека према жени, жаловост сентиментализма у односу на сирови реализам, и на крају, а та се теза провлачи кроз цео комад, да на крају дође до израза у пуном замаху, питање ко је прави претставник српског народа, како се са тим претставником – сељаком, поступало, и како ће он доћи до свога права у односу на оно друштво“.

окупиране Југославије, као и све теже материјалне прилике у земљи, довели су за кратко време до масовне појаве приватних хумористичких позоришта и глумачких трупа. Оне су у прво време наступале по кафанама и мањим биоскопским салама, али су временом, захваљујући популарности, интервенцијама окупатора и личним везама, доспеле и до неких од највећих и најбољих београдских позоришних сцена: сале „Риуниона“ и дворане Коларчеве задужбине. Муњевиту експанзију малих хумористичких позоришта помогли су, својим чињењем и нечињењем, окупатор и Државна пропаганда, док јој се безуспешно супротстављао министар просвете Јонић са својим сарадницима.⁵⁷⁴ Окупатору је савршено одговарало да се народ заокупља јефтиним примитивним скечевима, те је готово без изузетака одобравао све представе ове врсте и протезирао да оне добију боље и веће сале.⁵⁷⁵ Државна пропаганда изгледа није имала жеље ни интереса да се бави уметничким нивоом српских позоришта, али је љубоморно чувала своје право одлучивања. Велику штету уметничким позориштима нанела је ослобађањем од пореза хумористичких позоришта: ова врста пореског изузетка пре рата била је резервисана само за дела велике вредности, а изједначавањем уметничких и неуметничких (хумористичких, сатиричних, дилетантских) садржаја створена је неравноправна тржишна утакмица, коју позоришта са уметничким репертоаром никако нису могла да добију. Временом су пред руководиоце уметничких позоришта дошли захтеви да се свим вреднијим глумцима дозволи хонорарно ангажовање у хумористичко-забавно-сатирилним позориштима. Иако су управници често негодовали и бунили се, заправо није постојао начин да осујете своје глумце: након

⁵⁷⁴ Комесар Коларчеве задужбине Бошко Богдановић узалуд се, средином децембра 1942. године, жалио министру Јонићу због интервенција услед којих је сатирично позориште „Бодљикаво прасе“ добило право наступа у Коларчевим салама, чиме је нарушена „уметничка хармонија програма Коларчевог народног универзитета“ (ИАБ, фонд: Задужбина Илије М. Коларца, АК-167/2-339). Након успостављања овог преседана, бројна хумористичка позоришта одржавала су редовно своје представе у најпрестижнијој сали у Београду, у чему се посебно истицала „Централа за хумор“.

⁵⁷⁵ У овом погледу веома је илустративна судбина Уметничког позоришта из Београда. Оно је уживало подршку и поштовање београдске публике и давало представе у сали „Риунионе“. Неговало је захтеван реперотар високог уметничког нивоа, када је, крајем 1942. године, добило наређење од окупатора да се преорјентише на кабаре и сатирични програм. Руководство позоришта одбило је овај ултиматум након чега су му Немци укинули дозволу за рад, са сала у којој је наступало издата је „Централа за хумор“ (Рајко Радојковић, „Уметничко позориште у Београду“, *Театрон*, бр. 75-77, Београд 1991, стр. 35–36; Боро Мајданац, *н.д.*, стр. 153–154).

личних интервенција код окупатора и управника Народног позоришта свако је на крају добио одобрење за своја хонорарна ангажовања.⁵⁷⁶

Током 1942. основана су хумористичка позоришта „Бодљикаво прасе“ (мењало име у „Веселјаци“ и „Хумористи“), „Централа за хумор“, „Београдска комедија“ и „Разбибрига“, док је почетком 1943. године настало и „Брацино весело позориште“. Сатирично позориште „Бодљикаво прасе“ основао је почетком 1942. године Светомир Стојановић, власник и уредник истоименог сатиричног листа. Оно није имало стални уметнички ансамбл, већ је хонорарно ангажовало глумце, певаче и играче београдских уметничких позоришта и друштава. Већ у марту исте године наступало је у изнајмљеној сали Коларчеве задужбине, летњи део сезоне провело је на Калемегданској сцени и гостујући по Србији. Од јесени ансамблу се придружила Жанка Стокић, првакиња Народног позоришта, као и Сима Илић, Александар Стојковић и Душан Ђорђевић. До краја 1942. године наступили су готово 150 пута. „Централа за хумор“ била је можда и најуспешније и најзаштићеније хумористичко позориште. Међу њеним оснивачима био је глумац Народног позоришта Аца Цветковић, а уметничком ансамблу су се убрзо придружиле и његове колеге Јован Геџ и Жанка Стокић. За разлику од других хумористичких позоришта „Централа за хумор“ понекад је умела да скупо наплати своје представе, а током 1943. и 1944. године имала је и ексклузивне уговоре са најбољим комичарима окупиране Србије: Цветковићем, Јованом Танићем и Душаном Животићем. Окупила је најбољи ансамбл захваљујући изузетно високим хонорарима за ондашње прилике,⁵⁷⁷ а наступала је на најбољим сценама: у дворани палате „Ринунионе“, сали Коларчеве задужбине и на Калемегданској отвореној сцени, као и у најлуксузнијим салама у унутрашњости Србије. Од новембра 1942. до 5. октобра 1944. године када је престала са

⁵⁷⁶ Против учешћа чланова ансамбла Народног позоришта у представама хумористичких позоришта били су и директор Опере Светомир Настасијевић и директор Дrame Боривоје Јевтић, али је на крају управник Народног позоришта Јован Поповић потписао практично све захтеве који су се нашли пред њим. Сачувано је Јевтићево мишљење из фебруара 1943. године везано за захтев Живане Жанке Стокић да јој буде дозвољено да буде стални гост „Централе за хумор“. Иако је Јевтић протествовао, сматрајући да ће се створити „незгодан преседан“ за остале молбе те врсте, те указивао на ниво хумористичког позоришта који се није слагао са „високим уметничким реномеом“ Стокићеве као и на њена честа разболевања која би могла да је одвоје и од сцене матичног позоришта, хонорарни ангажман на крају је одобрен (цитати наведени према: Б. Мајданац, *н.д.*, стр. 165).

⁵⁷⁷ Према послератним мемоарима Душана Животића, његова месечна зарада у „Централу за хумор“ била је око 40.000 динара (Душан Животић, *Моје успомене*, Београд 1992, стр. 144).

радом, „Централа за хумор“ приредила је више стотина позоришних представа, концерата и балетских интерпретација. Хумористичко позориште „Разбрига“ основано је у децембру 1942. године; управник је био Драгомир Миленковић, а вођство уметничког ансамбла поверено је Јовану Танићу. Изводило је шаљиве представе у једном чину, музичке, вокалне и балетске тачке као и оперетске актовке у салама биоскопа „Балкан“ и „Косово“. Такође је имало велики ансамбл, са сопственим цез оркестром мањег формата и плесном трупом. И хумористичка позоришта „Београдска комедија“ и „Брацино весело позориште“ пословала су по сличном принципу, али су била мање успешна, па су након неколико месеци престала са радом.

Репертоар свих побројаних хумористичких позоришта махом се састојао од сатиричних једночинки, скечева, пародија, а од априла 1943. године (посебно у „Централа за хумор“) реви комедија. Иако су глумици, а често и режисери и сценаристи, били врхунски, сама дела била су веома ниског уметничког нивоа, примитивне естетике и прилагођена побуђивању симпатија најширих народних маса. У скечевима и једночинкама честе теме биле су скупоћа током окупације, чекање у редовима, прељубе, које су неадекватно обрађиване управо са циљем да се потпале најнижи пориви код публике: у њима обилују сцене свађа супружника, псовке, физички обрачуни, чак и међусобно пљубање глумаца на сцени.⁵⁷⁸ Позориште „Разбрига“ предњачило је у вулгарностима и примитивности своје креације, како у скечевима са „брачном“ тематиком, тако и у несланом скечу „ђаци“, па је Велибор Јонић издао званично наређење којим се свим ученицима и школама забрањује посећивање овог позоришта.⁵⁷⁹ Нешто вишег нивоа биле су реви комедије „Централа за хумор“: *Минут после десет*, *Вита Мина*, *Баук* и *Калорита*.⁵⁸⁰ Представа „Баук“ била је прва српска спортска комедија: написао ју је публициста Бора Кесић а режирао Петар Матић (иначе члан забрањеног „Уметничког

⁵⁷⁸ Тема прељубе била је актуелна у представама „Месечар“ (позориште „Веселаци“), „Љубавна смејурја“ („Разбрига“) и „Кожа“ („Централа за хумор“). У скечевима „Разбриге“: „Напуштена“, „Ромео и Јулија“ и „Рандеву“ основну радњу чини вулгарна свађа између супружника који се засипају најпростачкијим увредама и на крају и међусобно пљују (АС, Г-3, IV-2092/43: Реферат о позоришту „Разбрига“ од 28. марта 1943. године, референт др Живомир Младеновић).

⁵⁷⁹ АС, Г-3, I-1780/43: Четврти програм – реферат о позоришту Разбрига од 4. јануара 1943. године, референт др Живомир Младеновић. Одлука о забрани посећивања „Разбриге“ донета је на основу Младеновићевог реферата из марта исте године (АС, Г-3, IV-2092/43).

⁵⁸⁰ Комедије „Вита Мина“ и „Калорита“ написао је Мића Димитријевић, а режирао глумац Душан Животић.

позоришта“). Дело у три чина за основну тему има сусрет фудбалских репрезентација Београда и Мадрида, али се уплићу и мотиви опкладе, љубави, интереса што доводи до бројних заплета. Представа се непрекидно играла пет недеља, а глумачки ју је носио Душан Животић, један од најбољих српских комичара своје генерације. Још успешнија била је комедија „Минут после десет“, коју је у периоду од априла до половине августа 1943. године видело преко 150.000 гледалаца. И ове представе садржале су народне доскочице и приземан хумор, али су ипак биле знатно складније и на вишем уметничком нивоу од конкуренције. Осим тога, руководство „Централе за хумор“ повремено је имало слуха и разумевања и за развој уметничких вредности: нешто од огромних средстава зарађених на комедијама и скечевима било је уложено у импресивну адаптацију представе за децу „Пепељуга“ која је побрала похвале чак и „Централа“ пословично ненаклоњених референата Министарства просвете и вера.⁵⁸¹

Хумористичка позоришта била су најоригиналнији део позоришног уметничког ставралаштва у окупираној Србији, и уједно, жалосна слика и прилика онога у шта уметност може да се изроди у тешким животним условима и под идеолошким надзором. За разлику од њих, малобројна уметничка позоришта која су успела да очувају своју дозволу за рад, развијала су реперотар који се темељио на српским драмама, оперским и балетским стандардима, Шекспиру, Шилеру, Молијеру и избору актуелних страних драма које су могле да прођу цензуру и да истовремено привуку извесну публику. Правац оваквог развоја показали су министар просвете Јонић и његов помоћник Велмар-Јанковић, који су и пре рата били блиски позоришним круговима. Они су позоришно стваралаштво видели као један интегративни део нове српске културе коју су желели да створе. Велмар-Јанковић писао је у децембру 1941. године да жели да српско позориште постане „најбрижљивије неговани израз духовних стремљења која се кроз позоришно и национално стваралаштво оваплоћују“, оптуживши га да је, због позоришне политике у Краљевини Југославији, „и оно сукривац у нашој народној трагедији“. Он је говорио о преображају српског позоришта, као делу општег духовног и националног преображаја

⁵⁸¹ Бајку је у драму од 4 чина адаптирао Михаило Сретеновић, док је редитље био Петар Матић. У свом реферату од 13. марта 1943. године др Живомир Младеновић, референт за позориште и филм, истиче: „У односу према ранијим неуметничким дечјим приредбама Централе за хумор, претстава „Пепељуге“ претставља напредак који треба поздравити. За најмлађу школску омладину ова претстава може да буде забавна и поучна“ (АС, Г-3, IV-2102/43).

српског народа, у коме Срби опет постају Срби: „Истинско и истинито српско позориште, мора бити радна заједница уметности у којој се ни на чем другом не ради но на подизању српског схватања и погледа на свет, у којој се тај поглед оваплоћује и на сцени, и иза сцене, у којој се заједници не живи одвојено од народа, ни одвојено од оних који тај народ духовно претстављају и трајне му вредности обезбедјују“.⁵⁸² Већина уметничких позоришта тако је, од српских представа, најчешће изводила „Ђида“ Јанка Веселиновића, Стеријиног „Кир Јању“, „Коштану“ Боре Станковића, Сремчеву „Зону Замфирову“, драмске адаптације приповетке „Први пут с оцем на јутрење“ Лазе Лазаревића и Војновићеве „Мајке Југовића“, Нушићевог „Кнеза Иву од Семберије“ и Глишићева „Два Цванцика“.⁵⁸³

Одабир уметничких садржаја који су емитовани на београдској радио-станици као и различитих врста филмова који су приказивани у окупираној Србији налазио се преваходно у надлежности немачких власти. Известан утицај имало је Одељење државне пропаганде, док је главни центар културне политике у земљи – Министарство просвете и вера – имало право само да се за унутрашње потребе изјашњава о квалитету ових садржаја и да га препоручи или забрани школској омладини. Најаве дневног радијског програма редовно су објављиване у колаборационистичкој штампи, те се његов садржај лако може пратити: изузев информативног и политичко-пропагандног програма на српском и немачком језику, углавном су емитовани снимци немачке војне музике или српска фолклорна дела, а ређе уметнички избор популарних шлагера. Емитовање филмова било је под строгим контролом окупатора, али се на основу сачуване архивске грађе може уочити да су на Коларчевом народном универзитету организоване бројне пројекције

⁵⁸² Вл. Велмар-Јанковић, „Поводом обележавања стогодишњице прве позоришне представе у Београду“, *Српска сцена*, бр. 6, 16. децембар 1941. године. У истом тексту Велмар-Јанковић изузетно је оштро критиковао међуратно позориште, истичући да није било довољно српско, да није ценило национални репертоар, вредности и ауторе. Између редова може се прочитати да је Велмар-Јанковић критиковао и сопствени третман у југословенском позоришту.

⁵⁸³ Ове представе редовно је изводило Народно позориште у Београду, Моравско позориште у Нишу, Дунавско народно позориште, Позориште Српске заједнице рада као и Уметничко позориште пре забране рада. Осим наведених дела, често су се на репертоару налазиле и представе: „Сумњиво лице“ (Нушић), „Ивкова слава“ (Сремац), „Моји Ђетићи“ (Гец-Мијужковић), „Покондирена тиква“ (Стерија), као и адаптације народних песама. Делом „националног репертоара“ сматрана су и дела дубровачких аутора, па је посебно често извођен и „Дундо Мароје“ Марина Држића. Више о репертоарима и нивоу уметничких позоришта у окупираној Србији у: Боро Мајданац, *н.д.*; Василије Марковић, *н.д.*, као и на страницама листа *Српска сцена* који је излазио током окупације.

документарних и едукативних филмова без идеолошког предзнака.⁵⁸⁴ Фрагментарно сачувана архивска грађа и досадашња истраживања указују на значајну заступљеност фолклорних уметничких садржаја током окупације: само је фолклорна група Коларчевог народног универзитета под вођством Марије Маге Магазиновић одржала 21 наступ у дворани Коларчеве задужбине, а посебно успешне представе биле су „Косидба“, „Моје село“ и „Јелисавка, Обилића мајка“.⁵⁸⁵ Широм земље наступале су фолклорне и народне певачке групе, а посебно су се својим уметничким квалитетом истицала певачка друштва из Лесковца и Ужица.⁵⁸⁶ Гусларска уметност такође је била солидно заступљена: гуслари (многи од њих избеглице из НДХ и са простора Македоније) лако су добијали дозволе са рад и наступали су широм земље, а колаборационистичка штампа забележила је и неколико гостовања ратним заробљеницима у Немачкој, као и наступа у већим дворанама и на радију.

Уметници који су се истакли својим ангажовањем током окупације сносили су ригорозне последице након ослобођења.⁵⁸⁷ Више десетина глумаца ухапшено је крајем октобра и током новембра 1944. године. Нове власти теретиле су их да су својим ангажовањем помагали ратне напоре окупатора и домаћих издајника, стварајући привид благостања и нормалног живота у окупираној Србији, а такође им је импутирана и кривица за блажи облик ратног профитерства. Неки од најекспониранијих глумаца делили су и идеолошке вредности окупатора и њихових сарадника, те их је стигла најстрожа казна, и то без пресуда: Јован Танић и Љуба Васиљевић највероватније су ликвидирани од стране Озне,⁵⁸⁸ док је иста казна задесила и спикере Радио Београда Вујицу Брковића и Миодрага

⁵⁸⁴ АС, Г-3, V – ф. 193, Концерти и приредбе у дворани Коларчеве задужбине септембар–новембар 1942. године. Пројекције филмова у овом периоду биле су организоване искључиво за школску омладину, а према извештају који је управа Задужбине поднела министру Јонићу, током 1942. године укупно је приказано „преко сто културних филмова за ђаке и одрасле“ (ИАБ, фонд: Задужбина Илије М. Коларца, АК-167/2-339).

⁵⁸⁵ АС, фонд: Министарство просвете НРС /Г-183/, Одељење за високе школе и друге научне установе, ф. 1, бр. 1/44, Извештај о раду Коларчевог народног универзитета за време окупације и затечено стање Задужбине децембра 1944; Непотписани текстови: „Јелисавка–мајка Обилића: Древни српски обичаји са Косова сажети у један позоришни приказ“, *Ново време*, 25. август 1942., стр. 4; „Дан народне уметности на Коларчевом народном универзитету“, *Ново време*, 2. септембар 1942., стр. 4; „Моје село“, *Ново време*, 17. септембар 1942., стр. 5 и др.

⁵⁸⁶ Боро Мајданац, *н.д.*, стр. 147–148.

⁵⁸⁷ Изузетно детаљан и изворима обогаћен преглед судбина српских глумаца након ослобођења објављен је у: Боро Мајданац, *н.д.*, стр. 259–287.

⁵⁸⁸ Василије Марковић, *н.д.*, стр. 409.

Пенчића Пољанског, иначе чланове Академског позоришта.⁵⁸⁹ Први управник Народног позоришта током окупације, касније и управник Народне библиотеке Момир Вељковић такође је стрељан од стране војних власти у новембру 1944. године. Према истраживањима Бора Мајданца и Василија Марковића, укупно је стрељано више десетина глумаца из целе Србије, чланова како национално познатих театара (Народно позориште, Академско позориште, Моравско народно позориште), тако и из мањих дилетантских трупа са периферије престонице и из унутрашњости земље. Много бројнији били су они који су ухапшени, а потом кажњени одузимањем националне части и отпуштањем са посла. Међу њима су се нашли и Аца Цветковић, Живана Жанка Стокић, Душан Животић и десетине других. Посебно је снажно жигосана Жанка Стокић, чије је суђење у целини преношено путем транскрипта у београдској „Политици“.⁵⁹⁰ Као и у случају српске националне интелигенције, циљ је био да се уметници понизе и компромитују: балерине су биле принуђене да перу клозете, а прваци народног позоришта да раде физичке послове на градилиштима како би преживели. Већ током 1947. године уследиле су рехабилитације и амнестије, а „покајници“ су се показали изузетно спремним за сарадњу са новим властима.

Просветна политика владе Милана Недића као део културне политике

Нова политичка реалност Србије 1941. године подразумевала је нацистичку окупацију, устанак и сурове репресалије окупатора, као и крвави грађански рат који је имао идеолошку и интересну позадину. У оваквим околностима српски колаборационисти су, уз извесне оквире наметнуте од стране окупатора, почели са спровођењем просветне реформе и нове просветне политике, која је, осим образовног, имала у значајном обиму и карактер идеолошке индоктринације. Циљеви нове просветне политике били су савршено

⁵⁸⁹ Њих двојица су се нашли на чувеном списку 105 стрељаних одлуком Војног суда Првог корпуса у Београду (*Политика*, 27. новембар 1944. године).

⁵⁹⁰ „Глумица Жанка Стокић осуђена је на осам година губитка српске националне части“, *Политика*, 4. фебруар 1945. године. Народни тужилац капетан Милош Јовановић импресивно је изложио случај, емотивно уништивши оптужену. Када је Стокићева почела да плаче публика у судници поздравила је то смехом и овацијама.

усклађени са широм културном политиком владе Милана Недића и захтевима окупатора: радило се на стварању национално освешћених, антиинтернационалистички индоктринираних нараштаја који је требало да изнесу изградњу „Нове Србије“ и завреде место у „Новој Европи“ за српски народ. Ова политика подразумевала је широк спектар мера и утицаја на васпитање и развој омладине – они ће бити анализирани на наредним страницама овог рада.

Досадашња истраживања показала су да је првобитна намера окупатора била да не дозволи нормализацију наставе у Србији, тј. да школе и Универзитет остану затворени до даљњег.⁵⁹¹ Иза оваквог односа окупатора према процесу наставе у Србији стајало је његово опште неповерење према српском народу, али и негативан однос према предратној просветној политици (за коју је сматрано да је у одређеним сегментима била анти-немачка), просветним радницима и бојазни да би они подстицали омладину на отпор и рад против интереса Трећег Рајха. До промене оваквог става ипак је дошло из прагматичних и пропагандних разлога већ током априла 1941. године: за окупатора и колаборационисте било је много корисније да деца и омладинци током окупације похађају наставу (која је низом мера уобличена тако да задовољи немачке захтеве) него да слободно лутају градовима, укључују се у црноберзијанску делатност и у тренутцима доколице буду изложена непријатељској (пре свега партизанској) пропаганди. Велику улогу у успостављању нових односа са окупатором имао је прво комесар, а потом и министар просвете Велибор Јонић, који је, као што је већ истакнуто, уживао симпатије и подршку окупатора услед интензивне сарадње коју му је самоиницијативно пружао. Иако је његов помоћник Велмар-Јанковић био оперативно ангажован у руковођењу најважнијим акцијама и стратешким пројектима министарства, правац и контуре нове просветне политике успоставио је лично Јонић у сарадњи са окупатором. Значајан предуслов за стварање и спровођење нове просветне политике било је установљење Просветног одбора у јуну 1941. године, коме је стављено у задатак да даје савете о реформи наставе,

⁵⁹¹ Muḥarem Kreso, *Njemačka okupaciona politika u Beogradu 1941–1944*, Beograd 1979, str. 128, 246–247; Љ. Шкодрић, „Утицај окупационих власти на ревизију наставних програма и уџбеника у Србији 1941–1944.“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1/2009, стр. 173–174.

наставним програмима, књигама и уџбеницима.⁵⁹² Просветни одбор интензивно је радио: током две године функционисања ове установе одржано је 74 састанка, а одбор је превазишао саветодавну улогу која му је намењена, јер је временом почео да ради и на изради просветне регулативе (у сарадњи са министарством).⁵⁹³ Већ током јула 1941. године одржано је неколико састанака одбора, на којима су главне теме биле организација наставе у новој школској години, питања наставних програма и уџбеника из појединих предмета, а на састанку одржаном 21. јула председник одбора Владимир Велмар-Јанковић покренуо је питање „реформисања наше целокупне наставе“.⁵⁹⁴ Тако је отпочео процес корените промене српског школског система, који није завршен до краја рата, али чија је динамика била снажна током трајања окупације. Овај процес могуће је пратити на основу промена уређења и кадровске систематизације унутар Министарства просвете, али и анализом владиних уредби (и друге законске регулативе) из области просвете у периоду 1941–1944. године.

Досадашња истраживања колаборационистичког Министарства просвете указују на чврсту решеност политичког врха за спровођење просветних реформи, што се одразило и на формално унутрашње уређење министарства, али и на суштинске принципе рада у њему.⁵⁹⁵ Наслеђено уређење и организација Министарства просвете Краљевине Југославије били су полазни оквир за рад Министарства просвете под окупацијом, наравно унутар знатно сужених државних граница и значајних ограничења које су наметали окупатор и ратно стање у земљи. Током практично половине трајања окупације, основни правни оквир за рад министарства била је Уредба о уређењу министарства просвете из

⁵⁹² *Службене новине*, бр. 87, 9. јул 1941. године. Замисао је била да се Просветни одбор састаје до поновног успостављања Главног просветног савета (до чега је и дошло 1943. године), који би накнадном одлуком санкционисао рад и закључке одбора. На челу Одбора нашао се Велмар-Јанковић, по службеној дужности чланови (и потпредседници) су били начелници Општег одељења и Одељења за наставу. Као чланови су по службеној дужности били и сви други начелници Министарства просвете, а у саставу Просветног одбора било је још осам стручних лица које је именovalo Министарство, међу којима су се нашли и проф. др Бранко Поповић (архитекта и сликар, будући ректор Универзитета) и др Димитрије Најдановић (истакнути идеолог Збора, екстремни десничар и анти-Семита).

⁵⁹³ Љ. Шкодрић, „Утицај окупационих власти на ревизију наставних програма и уџбеника у Србији 1941–1944.“, стр. 174.

⁵⁹⁴ За увид у рад Просветног одбора од непроцењиве вредности је документ: „Извод из записника редовних састанака Просветног одбора од 7. јула 1941. године до 25. септембра 1942. године“ (АС, Г-3, ГПС, ф-2, р-31/1941).

⁵⁹⁵ Изворно најутемељеније и најзаокруженије истраживање Министарства просвете као установе која делује у ванредним условима рата и окупације дело је мр Љубинке Шкодрић (Љ. Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944: Судбина институције под окупацијом*).

1937. године,⁵⁹⁶ уз Уредбу о изменама и допунама уредбе о уређењу Министарства просвете,⁵⁹⁷ која је донета у августу 1941. године. Према одредби из 1937. године у делокруг Министарства просвете, као врховне просветне власти у земљи, улазило је организовање наставе у свим школама (изузев стручних које су биле везане за друга министарства), „старање и надзор“ над свим установама просвете, културе и науке, израда законских и подзаконских аката у области просвете и културе, као и старање и надзор над свим задужбинама у земљи, те организација цензуре у области филма и радио-емисија. У циљу успешног и ефикасног обављања бројних и разнородних послова који су потпадали под ингеренцију Министарства просвете министарство је, у организационом смислу, било подељено на пет великих одељења: Опште одељење, Одељење за средње школе, Одељење за народне школе, Одељење за наставу и Одељење за народно просвећивање. Даља диференцијација омогућена је поделом одељења на чак 23 одсека, али је општа одлика функционисања министарства била његова централизованост, која се јасно одражавала и у централизованом вођењу просветне и културне политике Краљевине Југославије, диригованом од врха политичке власти у земљи преко министра просвете.⁵⁹⁸ Иако је наслеђени правни оквир већ сам по себи био веома широк и омогућавао значајно усмеравање просветних и културних токова у земљи, врх колаборационистичког Министарства просвете на челу са комесаром, а потом и министром Јонићем, стално је тражио и налазио начине да постојећи оквир додатно прошири новим надлежностима. Прво је, поменутом уредбом из августа 1941. године, створено Одељење за немачку наставу, која је била један од просветних приоритета наметнутих од окупатора. У априлу наредне године просветне власти успеле су, и поред јавног противљења припадника Збора, да под своју ингеренцију доведу и средње стручне школе, претходно под конторлом Министарства народне привреде и Министарства пољопривреде и исхране.⁵⁹⁹ Ова проширења надлежности Министарства просвете била су у складу са

⁵⁹⁶ *Службене новине*, бр. 72Б, 31. март 1937. године.

⁵⁹⁷ *Службене новине*, бр. 95, 6. август 1941. године.

⁵⁹⁸ Уредба из 1937. године је омогућавала готово апсолутну контролу над просветом, издаваштвом па чак и уметничким стваралаштвом, што је за последицу често имало инструментализацију културног и научног живота (Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, I, стр. 190; Љ. Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944: Судбина институције под окупацијом*, стр. 69–70).

⁵⁹⁹ Ово је омогућено на основу посебних уредаба објављених у *Службеним новинама* бр. 29 (10. април 1942.) и бр. 39 (15. мај 1942. године). Министарство просвете преузело је све запослене у тим остановама, као и њихове архиве и финансијска средства. Преузимању стручних школа успротивили су Збораши, у тексту

жељама министра Јонића, који је настојао да под своју контролу стави цео образовно-васпитни процес у Србији. Као што је и сам истакао образлажући потребу да се све школе нађу под надзором Министарства просвете: „Кад се са једног места буде управљало образовањем и васпитањем наше омладине, онда ће... омладина моћи бити надахнута једним јединственим националним духом“.⁶⁰⁰ У првој половини 1942. године догодила су се још два значајна проширења надлежности министарства: прво је у јануару формирано Одељење за физичко васпитање (на челу са Миливојем Арачићем, које је преузело послове некадашњег Министарства физичког васпитања Краљевине Југославије),⁶⁰¹ да би у марту од Министарства правде било преузето Одељење за веру.⁶⁰² Тиме је у великој мери заокружена целокупна надлежност коју ће Министарство просвете (и вера) имати током трајања окупације.⁶⁰³ Међутим, у врху министарства убрзо су уочили непрактичност постојања великог броја одељења, чиме је у пракси значајно умањена ефикасност рада министарства као установе, па је уследила нова реорганизација. Ново уређење потом је правно санкционисано у Уредби о уређењу Министарства просвете и вера, донетој 4. фебруара 1943. године.⁶⁰⁴ Овом уредбом је, осим промене имена министарства, констатовано проширење надлежности од почетка окупације, као и ново унутрашње уређење које је садржало шест одељења (Одељење за физичко васпитање сведено је на

објављеном у страначком листу *Наша борба* 9. августа 1942. године. Они су истицали да су стручне школе у „органој вези“ са привредом и „у првом реду новим привредним програмом“, та да их је стога штетно и опасно издвајати из привредном домена и прикључити општој настави.

⁶⁰⁰ Велибор Јонић, *Министар просвете говори...*, Београд 1941, стр. 28–29. У овој књижици скромног обима Јонић је још 1941. године указао на правце и циљеве тобожње просветне реформе, као и сопствено виђење нове српске културе и просвете.

⁶⁰¹ *Службене новине*, бр. 2, 6. јануар 1942. године; АС, Г-3, ф. 187, 1-156-42. Настанком и радом овог одељења бавио се Дејан Зец (Д. Зец, „Одељење за физичко васпитање Министарства просвете у окупираној Србији“, *Историјска трибина: истраживања младих сарадника*, ур. З. Јањетовић, Београд 2013, стр. 135–152).

⁶⁰² *Службене новине*, бр. 22, 17. март 1942. године; АС, Г-3, ф. 210, 3-45-42. За бављење преузетим пословима Министарство просвете формирало је Канцеларију за верске послове, у чији је састав улазио и Верски одсек Одељења за средње школе, који је до тада водио послове верске наставе (Ј. Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944: Судбина институције под окупацијом*, стр. 72).

⁶⁰³ Током окупације било је и случајева да се извесне установе изузму из надлежности Министарства просвете, или да их оно препусти другим органима управе или јавним установама. Тако је Геолошки институт предат у надлежност Министарства народне привреде, уз објашњење да његова примењена активност за српску привреду далеко превазилази академски значај установе (АС, Г-3, ф. 93, I, Пов. бр. 761/41). Знатно већи проблем изазвало је одузимање надлежности Министарству просвете над Народним позориштима у Нишу и Београду, који су прешли под надзор Одељења за пропаганду. Јонић је у више наврата протествовао због овога и покушавао да поврати ове значајне културне установе, о чему ће касније бити више речи.

⁶⁰⁴ *Службене новине*, бр. 11, 9. фебруар 1943. године.

ниво одсека, Одељење за наставу било је укинута а Канцеларија за верске послове подигнута је на ниво одељења). Према мишљењу мр Љубинке Шкодрић, оваквом реорганизацијом министарства створен је гломазан и неефикасан бирократски апарат, који се састојао од 19 одсека подељених на 55 организационих одељака, са чак 583 старешине које су руководиле пословима и установама које су им поверене.⁶⁰⁵

Просветна реформа представљала је у визији српских колаборациониста много више од пуког преуређења самог министарства и прерасподеле просветних и културних надлежности.⁶⁰⁶ На значај, правце и циљеве просветне реформе указано је у брошури „Министар просвете говори“ штампаној у Београду 1941. године: „Само коренита реформа наше просвете, политике и наших школа може омогућити да наш народ успешно преброди тешкоће и проблеме данашњице и да се оспособи за бољу и лепшу будућност“.⁶⁰⁷ Реформа просвете подразумевала је пре свега промену у образовном садржају и оријентацији: вредности које је требало усадити ђацима и омладини биле су засноване на српској националној традицији, побожности и богобојажљивости, осећању за припадност породици и националној заједници, на поштовању рада и конструктивног стваралаштва. У својим бројним говорима министар Јонић је овакав просветни програм поједностављено називао „васпитањем у националном духу“. Да би се овакво васпитавање могло спроводити било је неопходно извршити темељне промене у наставним програмима, броју и распореду школа у земљи: „Нов просветни идеал – српска школа од оне најниже па до највише, мора одгајати такав тип човека и жене какви су српском народу потребни“.⁶⁰⁸ Према мишљењу већине српских колаборациониста, како оних из покрета Збор, тако и других окупљених око личности Милана Недића, „Новој Србији“ је требало знатно мање интелектуалаца него што је школски систем Краљевине Југославије

⁶⁰⁵ Љ. Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944: Судбина институције под окупацијом*, стр. 75, 77.

⁶⁰⁶ Велибор Јонић, „Реформе у нашој просветној политици“, *Наша борба*, бр. 8, 28. октобар 1941., стр. 6; Велибор Јонић, „Коренита промена наше просветне политике и наших школа“, *Ново време*, 21. јули 1941., стр. 1.

⁶⁰⁷ Извод из предговора чији је аутор М. Милошевић (В. Јонић, *Министар просвете говори...*, Београд 1941, VI).

⁶⁰⁸ Велибор Јонић, „Српска школа у новом националном духу“, *Српски народ*, 28. август 1942. године.

производио, а знатно више стручно оспособљених земљорадника и занатлија.⁶⁰⁹ Акцентат је свакако био на „васпитању у националном духу“,⁶¹⁰ али се истовремено тежило и на преусмеравању омладине са академског на практично усмерено школовање: затворене су гимназије и учитељске школе у Алексинцу, Неготину, Шапцу, Лозници и Ужицу, а основан је већи број занатских школа, грађанских и стручних школа и течајева за земљораднике („домаћинских течајева“).⁶¹¹ Министарство просвете и вера развило је амбициозно замишљен план будућег школског система у Србији, који је предвиђао постојање 39 врста школа, од чега 15 типова нижих школа за најшире народне слојеве. Поред постојећих 2667 школа које су радиле 1943. године, у будућности је требало основати још 4334, пре свега народних и виших народних школа, док је предвиђено укидање 36 гимназија.⁶¹² Овакав школски систем био је у извесним елементима инертан и дискриминаторски: прелазак из једне врсте школа у другу био је практично немогућ, док је похађање гимназије онемогућено деци и омладини из унутрашњости, јер су укинуте све гимназије осим оних у највећим градовима у земљи. Такође, образовање женске деце било

⁶⁰⁹ Видети: В. Пауљевић, „Школе не траба да буду фабрике диплома! Српску средњу школу треба прилагодити новом времену и новим задацима“, *Обнова*, 2. август 1941., стр. 4. Посебно су се идеолози Збора обрушавали на српску интелигенцију и академску заједницу, окривљујући је, поред осталог, чак и за уништење Народне библиотеке у Априлском рату: непотписани чланак, „Универзитетске перјанице“, *Наша борба*, бр. 1, 7. септембар 1941., стр. 6; Јел. Милосављевић, „А наш Универзитет?“, *Наша борба*, бр. 2, 14. септембар 1941., стр. 6; Р. П., „Прљави део чаршије и покварена интелигенција“, *Наша борба*, бр. 3, 21. септембар 1941., стр. 7; Радомир М. Тодоровић, „Наша интелигенција нас је издала“, *Наша борба*, бр. 38, 24. мај 1942, стр. 8. Антиинтелектуализам био је једна од најочљивијих одлика европских екстремно десничарских идеологија у међуратном периоду и током Другог светског рата (више о томе: Аластер Хамилтон, *Фашизам и интелектуалци: 1919–1945*, Београд 1978).

⁶¹⁰ „Школе и школски програми имају се тако преудесити, да раде на остварењу идеалног типа српског младића и српске девојке. Од безбојног интернационалног типа наш су народ и наша земља имали само штете, а од њега ни општечовечанска култура није имала, нити је могла имати какве користи“ (В. Јонић, *Министар просвете говори...*, Београд 1941, стр. 26). Видети такође: Војин Пуљевић, „Национално васпитање омладине“, *Обнова*, 31. јул 1941., стр. 4; Др Н. Маринковић, „Само препорођена школа може васпитати нашег новог човека“, *Обнова*, 1. август 1941., стр. 4; Бор. М. Карапантић, „Нова школа без левичарске идеологије: породица, задруга и држава“, *Обнова*, 1. август 1941., стр. 4 (ови текстови представљају чин екслицитне јавне подршке Јонићевом васпитном концепту, а обилују и цитатима из његових говора), као и Вој. Р. Младеновић, „Национално васпитање“, *Наша борба*, бр. 5, 5. октобар 1941., стр. 2.

⁶¹¹ Такве су нпр. биле Виноградарска школа у Аранђеловцу, Средња техничка школа и Трговачка академија у Крагујевцу, Задружно-винарска школа у Смедереву, Сточарско-млекарска школа у Београду и Сточарска школа у Бољевцима (С. Керкез, *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији*, стр. 116–121; Маја Николова, *Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци 1942–1944*, Београд 2010, стр. 15).

⁶¹² Данило Килибарда, *Просветно-културне прилике у Србији за време Другог светског рата*, докторска дисертација у рукопису, Београд 1984, стр. 110–111; С. Керкез, *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији*, стр. 117–118.

је у потпуности прилагођено визури нове, ултра-конзервативне, националне и културне политике, која је жену готово искључиво везивала за улогу мајке и домаћице.⁶¹³ Илустративан је став Маге Магазиновић о овом питању, објављен у „Просветном гласнику“: „Будућим животом у женској школи, српска девојка ће се морати скроз преваспитати, преорјентисати и стварно просветити, да би се тако повратила дому и своме огњишту. Повратити је из канцеларије, продавнице, фабрике и туђинске агитаторске ћелије с једне, као и дансинга, биоскопа, са корзоа, иза карташког стола и иза гарсоњера са друге стране, најзад из по које од 'хуманих установа“.⁶¹⁴ Једна од често присутних идеја у колаборационистичким визијама просветне политике и улоге омладине у националној обнови и препороду односила се на укључивање ученика, од најранијег узраста, у процес добровољног физичког, друштвено-корисног рада. О култу рада у идеологији Недићеве владе биће више речи на наредним страницама, но, требало би истаћи да су идеје о радном ангажовању школске омладине биле присутне у колаборационистичкој штампи и у време комесарске управе Милана Аћимовића.⁶¹⁵ Зборашки идеолози и педагози, а посебно Боривоје Карапанцић, залагали су се за специфичан начин рада са децом: учитељ у „Новој Србији“ требало је да буде јака, морално и национално профилисана личност, која ће сопственим примером импоновати ученицима, те су инсистирали на томе да учитељи морају да учествују у свим активностима са својим ђацима како би се створила посебна

⁶¹³ Милан Ристовић, „Положај жена у идеолошко-пропагандном речнику колаборационистичког режима у Србији у Другом светском рату“, *Токови историје*, бр. 3/2009, стр. 20–32. „Нова српска жена“ требало је, према наводима колаборационистичке штампе, да буде: „природна, скромна, здрава, свесна и сарадница човеку без разметања“, „која ће у својим недрима носити млеко националне обнове...и имати пред собом један једини циљ: добро свог народа“ (Вера Пешић, „Проблем наше жене“, *Обнова*, 26 јул 1941., стр. 5). Видети такође: Жена са села, „Наша жена и њене одговорности“, *Обнова*, 4. август 1941., стр. 4; Небесна Јојкић, „Каква мора да буде српска жена“, *Обнова*, 12. август 1941., стр. 4; Вера Пешић, „Наша жена и њене одговорности“, *Обнова*, 23. август 1941., стр. 6; Н. Савић, „Нови идеал Српкиње“, *Обнова*, 6. септембар 1941., стр. 6; Нада Савић, „Задатак српкиње у наше време“, *Наша борба*, бр. 18-19, 4. јануар 1942., стр. 17; Р. Миливојевић, „Жена нове Србије“, *Ново време*, 4. септембар 1943., стр. 3 и др.

⁶¹⁴ Мага Магазиновић, „Размишљање о будућој средњој школи“, *Просветни гласник*, бр. 1-2/1942, стр. 58–69. Марија Мага Магазиновић (1882–1968) била је, пре Првог светског рата и у међуратном периоду, истакнути борац за права жена, друштвени активиста, библиотекар, публициста, преводилац и пионир уметности перформанса и игре у Србији. Краће време била је удата за проф. Герхарда Геземана а највећи део стручног усавршавања у области игре, ритмике и перформанса стекла је у вајмарској Немачкој. Иако је формално отишла у пензију 1941. године, Мага Магазиновић управо је током окупације објавила већи број текстова ултра-конзервативног карактера, са ксенофобичним и расистичким освртима, што представља велики раскид са њеном либералном прошлошћу. Питање родних односа и образовања женске деце и омладине видела је, поред Магазиновићеве, на сличан начин и др Милица Богдановић (Др Милица Богдановић, „О женском питању“, *Наша борба*, бр. 43, 28. јун 1942, стр. 8–9).

⁶¹⁵ Видети: Бор. М. Карапанцић, „Народна школа и наша обнова“, *Обнова*, 24. јул 1941., стр. 5.

веза између њих.⁶¹⁶ Исте снаге подржавале су и постепено увођење задружних активности међу школском омладином.⁶¹⁷ Зборашка визија васпитно-образовног процеса реализована је у целини у Заводу за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци, о чијем ће раду бити више речи у једном од наредних поглавља овог рада.

Као део широко замишљене просветне реформе била је подразумевана и промена садржаја наставе, тј. наставних програма и школских уџбеника. Одлукама министарства (на предлог Просветног одбора тј. Главног просветног савета након његове успоставе) ови сегменти просветне политике су се двоструко мењали: на захтев окупатора из наставе и уџбеника уклоњена су сва места за које се иоле могло помислити да имају субверзиван или анти-немачки карактер, док је истовремено, некадашњи југословенски наставни програм „свођен“ на оквире окупирани Србије, односно „чишћен“ од свих успомена на заједничку државу и културу Јужних Словена.⁶¹⁸ У том погледу посебно се истиче случај наставе и уџбеника из историје. Предратни уџбеници историје одисали су идејама интегралног југословенства и југословенским национализмом,⁶¹⁹ а садржали су и поглавља о Првом светском рату у коме је немачка политика свакако била негативно представљена. То их је чинило неприхватљивим и за окупатора и за колаборационисте, у чијој је визији васпитавања омладине у „националном духу“ настава историје требало да има истакнуту улогу. Слична ситуација била је и са наставним програмом и уџбеницима из географије, услед чега су наставна средства за ова два предмета прво у потпуности повучена, да би у школској 1942. години ови предмети били спојени у један нови, који је

⁶¹⁶ Видети нпр.: Бор. Карапанчић, „Учитељ у новој Србији“, *Наша борба*, 14. јуни 1942., стр. 7. Иако текст одише једном романсираном и у великој мери идеализованом сликом српског учитеља као угледног и важног дела националне заједнице, може се приметити да је са педагошког становишта био иновативан: Карапанчић се залагао за игру са децом, активно учење, часове у природи и заједнички рад.

⁶¹⁷ Видети нпр.: Пред. Кубуровић, „Учитељ као покретач задругарства на селу“, *Наша борба*, бр. 51, 23. август 1942., стр. 15. Аутор чланка, Предислав Кубуровић, био је члан покрета Збор, а током окупације био је и васпитач у Заводу за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци.

⁶¹⁸ Из наставе и уџбеника уклањани су сви текстови који се односе на хрватски или словеначки народ, док је придев „југословенски“ мењан у „српски“ у буквално сваком тексту (АС, Г-3, ф. 562, 81–36–42). Из наставних програма и уџбеника такође су уклањани сви садржаји који су по мишљењу Министарства просвете могли да подстичу либералистичке и марксистичке тенденције (АС, Г-3, ф. 79, 52-199-41). Више о овоме у: Љ. Шкодрић, „Утицај окупационих власти на ревизију наставних програма и уџбеника у Србији 1941–1944.“, стр. 172–183; D. Koljanin, „U službi 'Novog poretka' – osnovno školstvo i udžbenici istorije u Srbiji (1941–1944)“, *Истраживања*, књ. 21, Нови Сад 2010, стр. 395–410.

⁶¹⁹ Више о томе у: Драгица Кољанин, „Југословенска национална идеологија у народним школама (1929–1941)“, *Извори о историји и култури Војводине: зборник радова* (ур: Дејан Микавица), Нови Сад 2009, стр. 367–378.

назван: „Отаџбина и њена прошлост“.⁶²⁰ Колаборационисти су посвећивали много пажње и питању избора литературе коју би требало препоручити и ставити на располагање омладини. У колаборационистичкој штампи оштро су нападнути скоро сви левичарски и јеврејски издавачи и аутори из међуратног периода: „Нолит“, Геца Кон као и загребачке издавачке куће „Минерва“, „Биноза“ и „Библиотека независних писаца“.⁶²¹ Објављивање левичарске литературе и њена слободна дистрибуција у међуратном периоду означени су као један од водећих разлога „одрођивања“ и „заблуделости“ српске омладине. Због тога су творци нове просветне политике предузимали и тренутне и дугорочне акције у циљу ревизије историје српске књижевности, и посебно, одабира аутора и дела који су били уврштени у наставни план предмета Српски језик и књижевност. „Реорганизацијом наставног плана“ тако су, у мају 1943. године, у обавезне наставне активности уврштени Светислав Стефановић (са својим песмама и преводима Шекспира), Владимир Велмар-Јанковић са неколицином драма и есеја, а поред њих су своје место нашли и Ђура Димовић, Брана Лазаревић, Исидора Секулић, Милан Кашанин. Иво Андрић, Милош Црњански и Григорије Божовић представљени су својим приповеткама, док се у наставном програму нашла и поезија Диса, Десанке Максимовић и Мирка Королије. Увођење нових аутора у школску литературу из области српске књижевности најављено је као монументалан догађај: „Увођењем ових познатих књижевних имена извршено је с једне стране проширење наставног плана а с друге једном заувек је попуњена предратна

⁶²⁰ У међувремену се по препоруци Просветног одбора (и касније ГПС) настава географије није ни одржавала у извесном броју школа, док је уместо историје предавана „припрема за историју“, у виду наставе из локалне прошлости. Уџбеници из историје и географије нису одобрени до краја окупације.

⁶²¹ Видети нпр.: М. Скобић, „Од порнографије до Маркса, од школских клупа до шумских разбојништава...“, *Наша борба*, бр. 18-19, 4. јануар 1942. године, стр. 6. У тексту се наводи да је „порнографија била та, која је многе младе душе потпуно упропастила, убила им вољу за рад и уништила све оне светле погледе...Створила је појаве, врло често апатичне, још чешће научунљиве. Одгојила је болесну младост без идеја и идеала...“. Осим тога, марксистичка литература посебно је нападана јер је одвајала омладину од вере и цркве и учила је да Бог не постоји. Марксов „Капитал“ означен је у тексту као „један вештачки блеф“ и „лаж монтирана јеврејском руком“. Спискови забрањених књига јеврејских аутора, као и аутора који су означени као марксисти, комунисти и симпатизери комуниста, објављени су као прилог у монографији проф. др Љубице Кандић: *Историја Правног факултета у Београду 1941–1945.* (Београд 2005, стр. 421–455). Она не наводи порекло ових спискова, но чини се, с обзиром да у њима нема дела на српском језику, да је ову забрану наметнуо окупатор (већина забрањених књига припадају марксистичкој литератури на немачком, француском и руском језику).

празнина српске историје књижевности“.⁶²² Тежећи за дугорочним решењем, у оквиру Српског цивилног/културног плана, али и редовних састанака Главног просветног савета, разматрана је селекција погодних књижевних дела које би допринеле националном и културном изграђивању омладине. Иако су историјски извор везани за ове полемике веома фрагментарни, до данас је сачувано неколико спискова књига за које су колаборационисти сматрали да би сваки српски омладинац требало да прочита.⁶²³ У њима је приметна значајна заступљеност верске литературе (Свето писмо или избор текстова из Библије налазе се увек на првом месту листе, у појединим листама налазе се и Библијски апокрифи, Списи Св. Саве и Стевана Првовенчаног, „Угледање на Христа“ Томе Кемписког, Куран и друго) као и старих епова („Еп о Гилгамешу“, „Илијада“, „Одисеја“, „Енеида“, „Песма о Роланду“, „Махабхарата“, „Еп о Нибелунгу“). Готово четвртину препоручене литературе чине грчки и римски класици: Платон, Аристотел, Есхил, Еурипид, Херодот, Плутарх, Софокле, Демостен, Хорације, Цицерон, Тацит и Марко Аурелије. На списковима су заступљени и Бокачо, Данте Алигијери, Шекспир, Шилер, Хјум, Бајрон, Сервантес, Молијер, Едгар Алан По, Дефо, Гете, Шатобријан, Монтескје, Русо, Кант, Милтон, Зола, али је приметно да је изостављен Петрарка, као и да је Дарвин заступљен само са „Природњачким дневником“, док се његова најпознатија књига „О пореклу врста“ не налази међу побројаним. Руска књижевност представљена је Пушкиновим „Евгенијем Оњгином“, Гогољевим „Мртвим душама“ и романом „Браћа Карамазови“ Достојевског, док се на једном од спискова налазе и имена Љермонтова, Толстоја и Тургеева, али без навођења дела с којим би требало да буду заступљени.⁶²⁴ Селекција домаће литературе почиње са „Српским народним песмама“ и „Српским

⁶²² „Реорганизација наставног плана у нашим средњим школама“, *Обнова*, 8. мај 1943., стр. 6. Истицање Светислава Стефановића и Велмар-Јанковића указује да је промена наставних планова била координирана са ревизијом историје српске књижевности коју је Стефановић вршио у СКЗ.

⁶²³ Подпројекат „Сто књига српског човека“ у оквиру Српског цивилног/културног плана накнадно је уврштено у састав Плана, о чему сведочи и интервенција руком на шематизму „Предрађе за Српски цивилни план“ (ВА, Недићева архива, 35-2/2-9). Факултетима је наложено да доставе списак кључне литературе из њихове области, а која би требало да постане саставни део образовања и културног уздицања сваког Србина. Ако се изузму малоборјни сачувани дописи факултетских одбора који садрже по десетак стручних наслова, најзначајнија су два целовита списка од по сто књига, за које се може претпоставити да су представљали варијанте о чијој се употреби расправљало (ВА, Недићева архива, 35-2/4-5 и ВА, Недићева архива, 35-2/4-16,17,18).

⁶²⁴ ВА, Недићева архива, 35-2/4-16,17,18. Може се претпоставити да је узрок скромније заступљености руских аутора негативан став окупатора према руској уметности и култури, што се могло приметити и на примерима позоришних репертоара током окупације.

народним приповеткама“ које је прикупио Вук Ст. Караџић, следи Његошев „Горски вјенац“, а потом и велика дела Гундулића, Мажуранића, Јована Стерије Поповића, Змаја, Стевана Сремца, Војислава Илића, Јанка Веселиновића, Светолика Ранковића и Лазе К. Лазаревића, чинећи заједно укупно петнаестак наслова.⁶²⁵ На наведеним списковима не налази се ни једно дело савремених српских (или југословенских) аутора. Када се у целини сагледају предложена књижевна дела уочава се да међу њима скоро да нису заступљени аутори и наслови који се истичу профаним и слободним уметничким изражајем. Половину предложених наслова чине антички класици, старовековни и средњовековни епови, док у избору српске литературе убедљиво доминирају садржаји посвећени српским националним традицијама као и дела која имају моралну поуку. Иако је сасвим јасно да ова дела имају несумњиву уметничку и педагошку вредност (већина се и данас налази у наставним програмима у српским школама), ипак се стиче утисак да је селекција вршена са циљем да се створи конзервативно усмерен појединац, а састављачи спискова сигурно су имали обзира и за ставове о књижевности у нацистичкој Немачкој. Због тога међу препорученим књигама нема текстова из Старог завета (и поред снажних моралних поука које садрже), Дарвин није заступљен са књигом у којој је изнео теорију о еволуцији, а као један од могућих разлога за искључивање Доситеја свакако стоји његов сукоб са црквом и сакрални просветитељски дух који је ширио у својим учењима.

⁶²⁵ И у случају српских аутора вођена је полемика, и то око Доситеја Обрадовића и његових дела „Живот и прикљученија“ и „Басне“. Наиме, иако се ова дела налазе на два сачувана списка литературе (ВА, Недићева архива, 35-2/4-5 и ВА, Недићева архива, 35-2/4-16,17,18) у једином сачуваном елаборату непознати аутор износи критичко мишљење да су „за савременог човека, и будимо искрени, савременог Србина, - потпуно непотребни“ (ВА, Недићева архива, 35-2/4-14). У истом извору наводи се да „за Доситеја, Игњатовића (Јакова, прим. А.С.) и сличне писце ми данас не смемо имати времена“.

V

ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКИ ПРОЈЕКТИ ВЛАДЕ МИЛАНА

НЕДИЋА: концепти преображаја српског друштва и државе

Српска сељачка задружна држава

Под појмом корпоративизма обично се подразумева систем друштвеног, економског и политичког уређења државе на бази организоване професије као сталешког тела или корпорације.⁶²⁶ Међу основна начела корпоративизма спадају равноправност рада и капитала, сарадња свих друштвених класа у вршењу социјалне функције уз испуњење свих друштвених дужности предвиђених правним поретком и посредовање државе у друштвеним односима (снагом државног ауторитета и у општем интересу). Теоретичари и историчари корпоративне идеје налазили су корене овог система још у Антици, док се као посебно плодносно раздобље означава средњевековни период, у коме су еснафи, цехови и гилде имали велику друштвену улогу и политичку снагу. Тежак ударац корпоративизму задала је Француска револуција и индивидуализам који је донела: друштвене организације сталешког типа изгубиле су свој значај и друштвену функцију у систему који је почивао на правима и слободи појединца. Током читавог 19. и првих година 20. века европски конзервативци критиковали су либерално-капиталистички концепт и тражили поновно увођење делова корпоративистичког поретка.⁶²⁷ Из овог богатог идеолошког и

⁶²⁶ Основну дефиницију корпоративизма могуће је приписати француском интелектуалцу и политичару Рене де Ла Тур ди Пену (*De la Tour du Pin*), творцу једне од првих студија о сталешком уређењу (*La representation professionnelle*, Paris 1907). Горе наведена дефиниција представља њену варијацију, у интерпретацији др Јураја Шћетинеца (*Juraj Šćetinec, Socijalna organizacija fašizma, Zagreb 1935, str. 12; Juraj Šćetinec, O ekonomskim i društvenim sustavima: Studije, članci i kritike (prir. Domagoj Račić), Zagreb 2011, str. 206*).

⁶²⁷ Др Јурај Шћетинец (1898–1939), хрватски правник и друштвени активиста који се током тридесетих година интензивно бавио проучавањем корпоративизма, уочио је три таласа идеолошке корпоративистичке реакције на либерално-капиталистички концепт. Први талас јавио се већ на самом почетку 19. века, када су економиста де Сисмонди и новоромантици (Милер, Халер и др) захтевали повратак на стари систем еснафа и трговачких гилда. Други, који се јавио половином 19. века, био је концентрисан око хришћанског социјалног покрета, чији су представници били де Ла Тур ди Пену у Француској, Кетелер у Немачкој и Фогелсанг у Аустрији. Они су се заложили за стварање нових корпорација, које би, поред традиционалних вредности, биле прожете духом хришћанске солидарности и прилагођене економским условима модерног, индустријског доба. Трећи талас настао је почетком 20. века, када се и међу идеолозима либералне провенијенције јавило незадовољство дисфункционалношћу капитализма и парламентарне демократије. Тада су формулисане идеје о сталешком политичком представљању у оквиру националних парламената и извршне власти, иако у знатно мањем обиму него код конзервативних корпоративиста (*Juraj Šćetinec,*

интелектуалног наслеђа настала је идејна база корпоративистичких покрета из Европе међуратног периода. Општи контекст политичке, економске и институционалне кризе либералне демократије и капитализма отворио је простор за нов развој корпоративистичких концепата и њихову примену у пракси.

Друштвено-економски коцепти који су подразумевали висок степен државне интервенције у привреди и класним односима као и различите алтернативе парламентарном политичком систему јављали су се широм Европе у међуратном периоду. Тоталитарни системи успостављени у фашистичкој Италији, нацистичкој Немачкој и Совјетском Савезу постали су инспирација великом броју политичких покрета широм Старог континента, поготово јер су се њихове привреде показале отпорнијим на економске шокове изазване Великом депресијом. Ови политички покрети настајали су у релативно младим балканским државама, државама које су попут Шпаније и Португала биле у вишедеценијској политичкој и економској кризи, али и у најразвијенијим државама попут Велике Британије или Француске. Идеје корпоративизма на тај начин рашириле су се Европом јављајући се у различитом обиму и облицима у политичким програмима бројних странака и других организација.

У идеологији српских екстремних десничара из међуратног периода, као и у политичким пројектима колаборационистичке владе Милана Недића, садржан је елемент корпоративистичког учења, оличен у форми сталешког парламента и задружне привреде (идеје Збора и Аграрне мисли из предратног периода), као и Српске сељачке задружне државе – пројекта за ново државно уређење Србије који је развијао Недићев кабинет. Иако ова политичка, у суштини теоријска, решења одликује изванредан степен оригиналности (што посебно важи за сељачку задружну државу) неспорно је да су се она делимично развијала под утицајем европских корпоративистичких искустава. Већини европских корпоративистичких система до сада је, нажалост, у српској и југословенској историографији и политикологији, било посвећено недовољно пажње, истраживачког интересовања и напора. Ако се изузму студије о фашизму (превасходно италијанском и немачком), које су такође проблематичне јер им се приступало са идеолошког становишта,

Socijalna organizacija fašizma, Zagreb 1935, str. 12–17; Juraj Ščetinec, *O ekonomskim i društvenim sustavima: Studije, članci i kritike*.

о идеји и пракси других европских корпоративистичких покрета писало се изузетно мало. Српске варијанте корпоративистичке идеје биле су предмет бројних и различитих тенденциозних тумачења, која су ишла од некритичког обожавања од стране екстремне деснице и тоталитаристичког колаборационистичког режима до поједностављеног поистовећивања са корпоративистичком компонентом италијанског фашизма у послератној историографији, социологији и политикологији. Због тога је неопходно сагледати и разумети основне одлике важнијих корпоративистичких система у међуратној Европи, како би се могла стећи објективнија слика о месту српске варијанте овог поретка у ширем, међународном, контексту.

Корпоративизам у међуратној Европи: идеологија и пракса

Корпоративизам у фашистичкој Италији

Корени италијанског корпоративизма налазе се у политичким текстовима бројних прото-фашистичких аутора и националиста из периода пре Првог светског рата. Ови идеолози, међу којима се посебно истичу Алфредо Роко (Alfredo Rosso), Енрико Коррадини (Enrico Corradini) и Луиђи Федерзони (Luigi Federzoni), покушавали су да нађу решења за велика класна раслојавања и сукобе који су пратили процес индустријализације на почетку 20. века, разматрајући више различитих модалитета државне интервенције у циљу стварања класне хармоније и повећања производње.⁶²⁸ Идеја о потреби постојања корпоративне државе као оптималног оквира за национални живот јавља се код италијанских фашиста још у периоду пре Марша на Рим. Мусолини је, практично од првих дана фашистичког покрета, истицао неопходност успостављања хармоније унутар сталежа и између сталежа, док је министар правде Алфредо Роко говорио о потреби државне доминације над свим производним снагама, у циљу стварања националне

⁶²⁸ John Pollard, „Corporatism”, *World Fascism: a historical encyclopedia*, ed. by: C. P. Blamires and P. Jackson, vol. 1, ABC-Clio, Santa Barbara 2006, pp. 150–151. Већина аутора који су се бавили проучавањем корпоративизма слаже се у закључку да је његов основни циљ био неутралисање класне борбе уз очување капиталистичког поретка. Посматрано са становишта анализе историје политичких идеја и економске доктрине корпоративизам је много више био компилација идеја и практичних решења из прошлости него оригиналан друштвено-економски концепт.

државе.⁶²⁹ Стварање правне нормативе италијанске корпоративне државе поверено је Угу Спириту (Ugo Spirito), док је филозофски оквир за такво законодавство пронађен у Актуализму (Актуалном Идеализму) Ђованија Ђентилеа (Giovanni Gentile), истакнутог фашистичког идеолога и самозваног „филозофа Фашизма“. На филозофско-теоријском нивоу, основна премиса фашистичког корпоративизма темељила се на критици индивидуализма и истицању значаја заједнице, али у релативно особеној форми. Спирито није негирао права појединца и његов значај већ је однос између појединца и заједнице интерпретирао на начин који се у многоне разликовао од уобичајне критике индивидуализма, идеја Просветитељства и Француске револуције. Спиритов систем није се бавио апстрактним појединцем, његовим правима, обавезама и слободама, већ је ову филозофску категорију спустио на ниво свакодневног живота, истичући да је једини начин за пуну афирмацију појединца његова интеракција са заједницом, тј. државом. Потпуно на трагу Ђентилеовог Актуализма, истицано је да либералне политичке теорије не разумеју и не цене овај посебан однос између појединца и заједнице, који је заправо чинио једну од основних идеја фашистичке доктрине.⁶³⁰ У политичкој пропаганди овакав однос између појединца и заједнице приказан је као природан и историјски присутан још од антике и Аристотела, док је у идеологији и филозофској мисли Актуалиста он додатно наглашен,

⁶²⁹ Бенито Мусолини је још 1909. године, пишући приказ на књигу Ђузепеа Прецолинија *La teoria sindacalista*, испољио снажну анти-парламентарну политичку линију, карактеришући револуционарни синдикализам као акциону идеологију окренуту будућности. У истом тексту он је најављивао насилну социјалну револуцију, чији ће производ бити „ново друштво оних који производе“. У годинама непосредно пре Првог светског рата, интелектуално се развијајући под утицајем Тезаре Батистија (Cesare Battisti), Мусолини делимично прилагођава своју идеологију новонасталим околностима: насилна социјална револуција за коју се и даље залаже не може и не сме да угрози „отаџбину“, тј. италијанске националне интересе. Управо у тим тренуцима у њему се изграђивао специфичан (и у много чему шизофрен) светоназор састављен од националног сентимента, марксистичких уверења и радничког идентитета. У данима након склапања Версајског мировног споразума Мусолини је већ говорио о „парламенту производње“ састављеног од представника индустријалаца, радника и државе, и успостављању „интегралног синдикализма“ у циљу националног економског развоја, што је у суштини прото-концепт корпоративне државе. Више о идеолошком и интелектуалном развоју Мусолинија као и зачецима идеје о корпоративној држави у: A. James Gregor, *Marxism, Fascism and Totalitarianism: Chapters in the intellectual history of radicalism*, Stanford University Press 2009, pp. 136–161; 272–293.

⁶³⁰ Ђентиле и његови следбеници негирани су и саму могућност постојања појединца изван организоване заједнице, истичући да су сви емпиријски доживљаји, морални и етички кодекс, религијска уверења и естетски критеријуми појединца заправо последица његовог боравка у заједници (G. Gentile, *The Theory of Mind as Pure Act*, Macmillan Press, New York 1922). За детаљније упознавање са Ђентилеовом идеологијом и филозофијом Актуализма видети актуелан превод његових текстова на енглески језик: G. Gentile, *Origins of Doctrine of Fascism Together with Selections from Other Works*, selected and translated by A. J. Gregor, New Brunswick 2002.

постављајући заједницу у саму срж појединца, чинећи његов *interiore homine*.⁶³¹ У области економске доктрине ово је значило да врхунску слободу и вредност појединца не представља његово прегалаштво ка испуњавању сопствених интереса и стицању личног богатства, већ учешће у подухватима који воде до остваривања циљева заједнице. Такво схватање економских односа ушло је и у италијанско законодавство 1927. године, када је донета Повеља о раду (*Carta del lavoro*).⁶³² У овом правном акту рад је дефинисан као друштвена одговорност која се спроводи под надзором државе, имплицитно прописујући да приватна иницијатива и рад приватних организација морају да буду у функцији националних интереса. Међутим, фашистички идеолози нису се ограничили само на успостављање контроле над производњом у земљи. Дугорочни циљ било је нестајање економских подела међу становништвом, као и подела на оне који владају и који су потлачени: са постепеним нестајањем приватне иницијативе и приватне имовине вишак вредности требало је да постане национално добро, историјски и друштвени производ који припада целој заједници. Спирито је био свестан да спровођење оваквог концепта захтева дуг проток времена али није одустајао од корпоративизације других сегмената друштва у међувремену: кроз различите организације, удружења и синдикате читава популација требало је да буде укључена у руковођење земљом на неком нивоу. Под утицајем Ђентилеа, али и Русоовог учења о „општој вољи“ (*General Will*), Спирито и Арналдо Волпичели (*Arnaldo Volpicelli*) критиковали су Западну парламентарну демократију, заговарајући концепт корпоративног парламента, у коме би припадници исте професије заједно одлучивали о својим представницима у власти и заједничкој заштити интереса. Ове политичке идеје делимично су спроведе у пракси већ 1929. године, када је изборни италијански парламент замењен скупштином чији су посланици бирани индиректно, на предлог партије, синдиката и других истакнутих националних установа.⁶³³ У процесу

⁶³¹ G. Gentile, *Discorsi di religione*, 3rd ed, 1920, pp. 22–23; наведено према: A. James Gregor, *Mussolini's Intellectuals: Fascist social and political thought*, Princeton University Press, 2005, p. 114.

⁶³² Прва тачка овог документа гласи: „Италијански народ је организам, чији су циљеви, живот и средства деловања виши, по снази и трајању, од циљева живота и средстава појединца, подељених или удружених, који га чине. Он је морална, политичка и економска целина, која се у потпуности остварује у фашистичкој држави“. Наведено према: Juraj Ščetinec, *Socijalna organizacija fašizma*, str. 7.

⁶³³ Фашистичко руководство половином двадесетих година још увек није имало јединствен став о томе шта је корпоративизам и у којој мери он треба да постане важан део фашистичког система. На овом питању испољиле су се идеолошке разлике између некадашњих екстремних националиста и бивших синдикалиста-левичара, али је превагнула линија тврде струје која је, предвођена Роком и уз помоћ Спирита и Ђентилеа на

корпоративизације друштва Мусолинију и његовим сарадницима значајно је помогла Велика депресија, чије су стравичне последице на економију Европе утицале да милиони људи своју политичку подршку пруже тоталитарним уместо демократским режимима. Како се корпоративизам уклапао у тоталитарни фашистички поредак најбоље сведоче речи Уга Спирита из 1934. године: „...корпоративизам је обдарен могућношћу моралног и техничког сједињења друштвеног живота; он верује у радост давања и жртве. Он је супротстављен сваком засебном приватном циљу у животу и, управо из тог разлога, корпоративизам није економски појам, већ јединствени политички, морални и верски састојак Фашистичке револуције“.⁶³⁴ На сличним идеолошким позицијама стајао је и сам Мусолини који је корпоративизам видео као идеологију и економски систем, који у односу на капитализам и бољшевички социјализам представља успешну алтернативу, тзв. „трећи пут“.⁶³⁵

У пракси, италијански корпоративизам се у међуратном периоду превасходно развијао на основу низа законских и подзаконских аката о синдикалном удруживању. Већ 1924. године Фашистичка партија контролисала је највеће синдикате у земљи и основала Министарство корпорација, што је представљало најаву снажне државне интервенције на пољу организације рада. У октобру наредне године склопљен је тзв. Пакт Палацо Видони: представници „Конфиндустије“, највећег синдиката послодаваца, и Фашистичког синдиката, највеће организације италијанских радника, потписали су уговор којим се међусобно признају за једине легитимне синдикалне организације у Италији, што поједини историчари сматрају даном настанка корпоративне државе.⁶³⁶ Уследио је основни закон о синдикатима који је донет априла 1926. године. Он је предвиђао могућност постојања само једног гранског синдиката (удружења једне професије) радника

крају спровела корпоративну легислативу. Више о томе у: A. Lyttelton, *The Seizure of Power: Fascism in Italy 1919–1929*, New York 1973, pp. 308–424; S. G. Payne, “Fascism and racism”, *The Cambridge History of 20th Century political Thought*, ed. by: T. Ball and R. Bellamy, Cambridge University Press 2008, pp. 132–134.

⁶³⁴ Наведено према: A. James Gregor, *Mussolini's Intellectuals: Fascist social and political thought*, Princeton University Press, 2005, p. 129.

⁶³⁵ За Мусолинија је корпоративизам превазилазио и капитализам и социјализам, задржавајући од првог вредност приватне својине и иницијативе, а од другог првенство интереса заједнице, моралну обавезу рада, социјални задатак својине и бригу о потчињеним класама (Olivera Milosavljević, *Savremenici fašizma*, 1, Beograd 2010, str. 121).

⁶³⁶ John Pollard, „Corporatism”, *World Fascism: a historical encyclopedia*, ed. by: C. P. Blamires and P. Jackson, vol. 1, ABC-Clio, Santa Barbara 2006, p. 150.

и једног синдиката послодаваца (исте гране) у једном дистрикту.⁶³⁷ Држава је приморала ова удружења на међусобно признање и сарадњу, а за спорне случајеве установила је Судове рада, пред којима су могли да се појаве само представници признатих синдиката. Корпорације (италијански термин који нема адекватни еквивалент у српском језику; значење речи „сталеж“ која се често налази у употреби у историографској и политиколошкој литератури као превод речи „корпорација“ само делимично одговара пуном значењу италијанског оригинала и често уноси забуну имајући у виду првобитно значење ове речи у српском језику) су Повељом о раду 1927. године дефинисане као јединствене радне организације, састављене од гранских радника и послодаваца, са циљем да координирају процесом производње и правом да изричу дисциплинске мере. Оне су од фашистичке државе биле признате као органи власти, одговорни за стање у појединим економским гранама. Већ 1930. године признати синдикати почели су да се удружују у синдикатске конфедерације што је резултовало стварањем 13 националних синдикатских конфедерација, од којих је свака представљала једну економску делатност (касније је диференцијацијом овај број 1934. године нарастао на коначних 22). Оне су слале своје председнике и изабране делегате у Национално веће корпорација (Consiglio nazionale delle corporazioni), које је предлагало посланике за доњи дом италијанског парламента. Под утицајем Велике депресије Спирито је заговарао даљу корпоративизацију државе, желећи да натера представнике рада и послодаваца на нове облике сарадње. Када је од Мусолинија крајем марта 1932. добио експлицитно одобрење за даљу разраду корпоративне идеје у пракси, Спирито се обратио представницима корпорација на конгресу у Ферари маја 1932. године. Оштро је критиковао залагање за партикуларне интересе (послодавце и капиталисте критиковао је због берзанског трговања, а раднике због залагања за веће плате и боље услове рада) захтевајући „интегрални корпоративизам“ и увођење корпоративне имовине (имовине која припада корпорацијама чији су акционари радници и послодавци). Овај чувени иступ изазвао је негодовање различитих кругова у Италији (политичких и економских либерала, религиозних Католика, али и неких

⁶³⁷Почетак краја свих не-фашистичких синдиката (како социјалистичких, тако и католичких) најављен је још Палацо Видони Пактом, док су законима о раду и забрани штрајкова и обуставе рада из 1926. године овим удружењима задати нови смртоносни ударци. Практично сви не-фашистички синдикати (који су 1921. године имали преко 3 милиона чланова, а фашистички око 200.000) били су распуштени до краја 1926. године, остављајући фашистима потпуну контролу над организацијом рада у Италији.

екстремних фашиста) али је Спирито добио подршку из самог врха: и Ђентиле и Мусолини бранили су га јавно, оптужујући његове критичаре да су „непријатељи фашизма“. Током тридесетих година корпоративизам је у Италији јавно хваљен и сматран круцијалним делом фашистичког поретка, али је заправо, са протоком времена, цела агенда око корпоративне државе постајала фарсична. Држава је имала потпуну контролу над радном снагом, али је у стварности имала веома мало користи од тога, с обзиром да је контрола над економском структуром земље измицала услед све веће конфузије и корупције.⁶³⁸ Иако је чак и доњи дом италијанског парламента преименован у Дом фасца и корпорација, политички представници корпорација најчешће нису имали никакве везе са организацијом рада и производњом, већ су били партијски кадрови фашиста.⁶³⁹ Јавио се и висок ниво корупције а временом и пад ефикасности, што је пред избијање Другог светског рата изазвало критику и од стране фашистичког руководства, које је до тада готово безрезервно подржавало корпоративни концепт. Дубоки проблеми у које је запао корпоративни систем у фашистичкој Италији половином тридесетих били су очигледни и савременицима: плате италијанских радника и животни стандард били су на самом дну европске лествице, дефлација је утицала на смањење индустријске производње а систем је од краха привремено спасило организовање великих јавних радова.⁶⁴⁰

⁶³⁸ E. Tannenbaum, *Fascism in Italy: Society and Culture*, London 1973, p. 100.

⁶³⁹ Корпоративна држава у фашистичкој Италији представљена је у већини савремених историографских истраживања као неуспешан економски експеримент, јер држава и поред снажне контроле над производним снагама није успела да исконтролише групу економски најјачих индустријалаца, док је идеја о корпоративном парламентарном систему од самог почетка била фарса, јер су представници радника били изманипулисани од стране партијских кадрова. Поред већ наведених дела Грегора, Пејна, Поларда и Литлтона више о томе и у: R. Eatwell, "The nature of generic Fascism", *Comparative Fascist Studies: New perspectives*, ed. by: C. Iordachi, Routledge, London-New York 2010, p.153.

⁶⁴⁰ Ове податке, преузете из енглеске штампе, објавио је још 1934. године „Српски књижевни гласник“ (Иностранци, „Фашистички експеримент“, *Српски књижевни гласник*, 1. јул 1934. године). Корпоративизам је са идеолошког становишта критиковао Слободан Јовановић, истичући да су њиме синдикати потпуно лишени своје природне револуционарне функције, при чему је Мусолинијев концепт окарактерисао као надовезивање национализма на Сорелов синдикализам. Јовановић је сматрао да италијанска држава није потпуно корпоративна, тј. да је корпоративизам „још увек више програм него стварност“ (Слободан Јовановић, *Поратна држава*, Београд 1936, стр. 59–75). Перцепцију корпоративизма у југословенској међуратној јавности представила је, на основу широке изворне базе и квалитетне теоријске анализе фашизма, проф. др Оливера Милосављевић у: О. Milosavljević, *Savremenici fašizma*, 1, str. 119–137.

Корпоративизам у Аустрији: између социјално-хришћанске идеје и тоталитаризма

Развој корпоративистичке идеје у Аустрији одвијао се под доминантним идеолошким утицајем католичке цркве. Огроман утицај на развој корпоративне идеје имала је папска енциклика „*Quadragesimo anno*“ коју је издао папа Пије XI 1931. године.⁶⁴¹ Делимично инспирисана енцикликом „*Regum Novarum*“ папе Лава XIII из 1891. године,⁶⁴² она је представљала званичну прокламацију ставова католичке цркве по питању класних сукоба, економског и друштвеног поретка.⁶⁴³ У великом броју чланова енциклике „*Quadragesimo anno*“ износе се ставови који промовишу корпоративизам и надмоћност државе над правима појединца, док се у неколицини чланова сасвим експлицитно изражавају похвале и подршка за фашизам и фашистичку корпоративну праксу.⁶⁴⁴ Тако је нпр, призната неутуђива природа приватне својине, али је истакнуто да таква својина „губи своју моралну вредност“ уколико се не подвргне општем интересу. И капитализам и комунизам експлицитно су критиковани, а захтевано је стварање хармоније међу класама. На том трагу, упућене су похвале италијанским фашистима, што се поготово јасно уочава у члановима 91–95 папске енциклике.

За разлику од фашиста и нациста у Италији и Немачкој, који су силом политичке моћи и тоталитарним законодавством наметнули елементе корпоративног уређења са врха

⁶⁴¹ Енциклика је у целини доступна на енглеском језику на званичној интернет адреси Ватикана: http://www.vatican.va/holy_father/pius_xi/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19310515_quadragesimo-anno_en.html. Од тренутка објављивања ове енциклике, Хришћанско-социјална партија канцелара Долфуса усклађивала је своју унутрашњу политику са њом, у циљу стварања „социјално хришћанске немачке државе Аустрије на сталешком основу под јаким ауторитарним вођством“.

⁶⁴² Енциклика „*Regum Novarum*“ папе Лава XIII била је у највећем делу посвећена положају радника и представљала је званичан став католичке цркве везан за питање нарастајућих класних тензија у индустријским државама. Њен превод на енглески језик у целини је доступан на званичној веб-страни Ватикана: http://www.vatican.va/holy_father/leo_xiii/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_15051891_regum-novarum_en.html.

⁶⁴³ Сажета анализа ове папске енциклике објављена је у: Juraj Ščetinec, *O ekonomskim i društvenim sustavima: Studije, članci i kritike*, str. 210–218.

⁶⁴⁴ На слободоумне интелектуалце и друштвене аналитичаре широм света јавно подржавање праксе фашизма од стране Свете столице представљао је невероватан шок, што се посебно уочава у теолошкој штампи у САД-у. У току Другог светског рата из САД-а произашло је много критика на рачун папе Пија XI и тзв. „учења о друштвеном поретку“ којим су промовисани фашизам и корпоративизам (Leo. H. Lehmann, *Behind the Dictators: A Factual Analysis of the Relationship of Nazi-Fascism and Roman Catholicism*, 3rd printing, Agora Publishing Company 1945, pp. 31–42).

државне власти, најзначајнији заговорници ове идеје у Аустрији (вођа католичких конзервативаца и канцелар 1922–1924. Ињац Зајпел (Ignaz Seipel), његов партијски друг и градоначелник Беча, Ричард Шмиц (Richard Schmitz) и Енгелберт Долфус (Engelbert Dollfuß), вођа тзв. Отаџбинског фронта, (канцелар 1932–1934., и жртва неуспешног нацистичког пуча) желели су постепено увођење сталешког уређења које би временом прожело све сфере националног живота. Корпоративна идеја имала је јаку традицију, а и у пракси су учињени неки кораци ка изградњи сталешких организација.⁶⁴⁵ Према процени др Јураја Шћетинца, једног од водећих научних ауторитета из области корпоративног уређења у Краљевини Југославији, аустријско друштво и држава били су много подобнији за дугорочно успешно увођење сталешког уређења од фашистичке Италије и нацистичке Немачке. Ипак, развој историјских дешавања онемогућио је постепени развој корпоративне идеје у Аустрији: социјалистички устанак из фебруара 1934. године узнемирио је аустријске конзервативце на челу са канцеларом Долфусом и довео до убрзаног успостављања ауторитарног система, крунисаног тзв. Првомајским уставом. Анализа овог устава омогућава разумевање развоја и природе корпоративистичке идеје у Аустрији. Већ први члан овог највишег правног акта указује на дубоку клерикализацију аустријског друштва, јер гласи: „У име Бога свемогућег, од кога полази сво право, добија аустријски народ за своју хришћанску немачку савезну државу на сталешкој основи овај Устав“.⁶⁴⁶ Канцелар Долфус био је лично један од највећих заговорника „хришћанско-социјалне науке“ (католичког вида солидаристичког корпоративизма) и поштоваоца енциклике „Quadragesimo anno“, коју је одмах по објављивању прихватио за главни политички програм своје странке. Због тога је велики део суштине ове папске енциклике био узидан и у нови аустријски устав.

Аустријски устав из 1934. године, у многим елементима огриналан и у својој суштини дубоко сталешки и конзервативно орјентисан, прописивао је сталешку

⁶⁴⁵ Корпоративна идеја била је изузетно јака и присутна међу аустријским интелектуалцима још од половине 19. века. Међу истакнутијим филозофима и теоретичарима који су је заговарали налазе се Милер (Adam Müller, 1779–1829), Халер (Karl v. Haller 1768–1854), Фогелсанг (Karl v. Vogelsang, ?–1890), Зајпел, Шмиц и бечки професор Отмар Шпан (Otmar Spann) са својим ученицима. Након Првог светског рата у Аустрији је почело оснивање комора (пољопривредних, адвокатских, лекарских и др), које нису имале политичку функцију, али су значајно утицале на развој сталешке свести и јединства. (Juraj Šćetinec, *Korporativno uređenje države s obzirom na novi austrijski ustav*, Zagreb 1935, str. 10).

⁶⁴⁶ Наведено према: Juraj Šćetinec, *Korporativno uređenje države s obzirom na novi austrijski ustav*, str. 10.

организацију друштва на државном и регионалном нивоу, као и на нивоу општинске и сталешке самоуправе. Сталешко законодавство предвиђало је изузетно сложен пут законских нацрта и постојање комплексног државног парламента. Пут законских нацрта ишао је преко једног или више саветодавних већа (постојало је њих четири) преко верификације на Савезном сабору (Bundestag), док је постојала и посебна Савезна скуштина (Bundesversammlung) која није учествовала у процесу доношења закона, већ је имала посебно одређене улоге: предлагање 3 кандидата за савезног председника, пријем његове заклетве и доношење одлуке о објави рата. Саветодавна већа: Државно веће, Савезно културно веће, Савезно економско веће и Веће земаља (покрајина) имала су примарно задужење да претресају владине законске иницијативе и износе сугестије у вези са њима, као и да делегирају своје чланове у Савезни сабор. Чланове Државног већа (њих 40 до 50) постављао је указом председник Аустрије, на мандат од десет година. По члану 46. устава ови чланови су били постављани из редова заслужних грађана, „који су својим досадашњим радом и држањем показали да имају разумевања за државне потребе и задатке“. Овај дубоко конзервативни државни орган имао је задужење да претреса сваки законски предлог, водећи се притом искључиво мерилима државног суверенитета, општег добра и праксом сврсисходне примене закона.⁶⁴⁷ Савезно културно веће чинило је 30 до 40 чланова делегираних од стране значајних културних и духовних установа: универзитета, црква, школских институција и установа културе. У одређеном проценту у ово веће улазили су и представници родитеља (као дела школства), а основна функција већа била је брига о „душевним и културним интересима народа“.⁶⁴⁸ Савезно економско веће сачињавало је 70 до 80 представника делегираних од корпорација привредних сталежа: 1) пољопривреде и шумарства; 2) индустрије и рударства; 3) заната; 4) трговине и саобраћаја; 5) финансија, кредита и осигурања; 6) слободних звања и 7) јавне службе.⁶⁴⁹ Ово веће било је задужено за разматрање законских иницијатива из области привреде и друштвених односа. Веће земаља (покрајина) састојало се од по два представника сваке од признатих аустријских регија (оне су делегирале лидера покрајинске управе и финансијског референта, док је град Беч слао градоначелника и финансијског референта

⁶⁴⁷ Исто, стр. 20.

⁶⁴⁸ Исто, стр. 20–21.

⁶⁴⁹ Наведених седам привредних сталежа заправо су аустријска верзија корпорација.

којег би овај одредио). Веће земаља превасходно је било задужено да разматра одређене законске иницијативе из перспективе регионалних интереса. Савезни сабор имао је одлучујућу улогу у доношењу закона и по својој форми и суштини он је заправо представљао једнодомни парламент Аустрије. Његова везаност за саветодавна већа била је ојачана одредбом о члановима сабора: по 20 је делегирало Државно веће и Савезно економско веће, док је 10 посланика потицало из Савезног културног већа, а 9 из Већа земаља. Тиме је ово законодавно тело заправо имало посланике биране посредним путем преко корпорација и делегирањем од стране извршне власти. Оно није имало законодавну иницијативу, већ је могло само да се изјашњава о законским предлозима владе, и то да их прихвата или одбија у целини, у оном облику у којем су му предата након претреса у надлежном саветодавном већу. Пленарна дискусија са подношењем амандмана каква је уобичајна за парламентарну процедуру била је могућа само при доношењу Закона о буџету. Сабор је такође био лишен и институција политичке моћи и контроле извршне власти: интерпелације, истраге и резолуције, а ни посланици нису имали имунитет. Влада није била парламентарна: именовано ју је председник без обзира на поверење и однос политичких снага у скупштини. Са друге стране, извршна власт – влада и председник државе – располагали су изузетним уставним овлашћењима: влада је, према члану 147. устава, могла да доноси специјалне уредбе (Шћетинец их назива „наредбама од нужде“) којима су се могли мењати или суспендовати постојећи закони, док је председник имао право на сопствене уредбе ове врсте, али којима су се могли мењати чак и делови устава (према члану 148). Регионални (земаљски) сабори 9 аустријских покрајина и регије града Беча такође су били састављени по корпоративном кључу. Они су се састојали из једног дома и нису имали саветодавна већа – сами сабори су претресали законске предлоге два пута, прво као саветодавни, а потом као закључујући орган. Регионална аутономија значајно је ограничена чињеницом да је сваки покрајински закон морао да одобри и потпише председник државе. Општинска самоуправа такође је била организована по корпоративном моделу.

Ауторитарност аустријског режима који је био потврђен и огромним овлашћењима (и готово никаквом контролом) за извршну власт Шћетинец је правдао нужношћу услед постојећих политичких прилика (угроженост од могућности комунистичке револуције,

али и национал-социјалистичког пуча), упорно истичући да је у Аустрији, за разлику од Италије, Немачке и Португала, корпоративизам имао дубоку традицију и да се заправо развијао природно и без наметања од стране владајућих елита.⁶⁵⁰ Анексија (Аншлус) Аустрије од стране Трећег Рајха значила је и крај аустријског експеримента са корпоративизмом.

Салазарова међуратна Португалија: корпоративистички „Estado Novo” између фашистичке диктатуре и енциклике „Quadragesimo anno”

Најтрајнији европски режим који је експериментисао са корпоративистичким и фашистичким праксама⁶⁵¹ био је тзв. „Estado Novo”, тј. португалска друга република, на челу са диктатором Антониом де Оливеиром Салазаром (1889–1970). Историјат овог ауторитарног режима недовољно је истраживан чак и у западноевропској историографији, док је на простору некадашње Југославије био тек фрагментарно дотакнут, и то махом у политиколошким анализама и новинским написима из међуратног периода.⁶⁵² Салазар, бивши универзитетски професор,⁶⁵³ био је екстремни десничар који је настојао да

⁶⁵⁰ Juraj Ščetinec, *Korporativno uređenje države s obzirom na novi austrijski ustav*, str. 28–29. Шћетинец, који је и сам био поклоник хришћанско-социјалног учења и заговорник корпоративног уређења, истицао је да корпоративни системи не морају нужно бити и ауторитарни, посебно указујући на чињеницу да папска енциклика *Quadragesimo anno* подједнако афирмише и начело ауторитета и начело личне слободе. Блискост Шћетинца са високим круговима католичке цркве у овом делу Европе (надбискуп Степинац му је био лични пријатељ, а чинодејствовао је и приликом његове сахране) такође је један од разлога за његов благонаклон однос према аустријском корпоративизму, који је очигледно био под предоминантним католичким утицајем.

⁶⁵¹ Већина научних ауторитета у области историје фашизма не сматра Салазаров режим (као уосталом, ни Франков режим у Шпанији) фашистичким, већ тоталитарним, клерикалним и национално-конзервативним. Оно што га је разликовало од фашизма била је релативно пацифистичка спољна политика (свакако лишена претензија на велика освајања), ретроградност и дубоки конзервативизам. Уп. нпр: Walter Laquer, *Fascism: Past, Present, Future*, Oxford Univeristy Press 1997, p. 115.

⁶⁵² Изузев историографске продукције на португалском језику у европској историографији објављен је изузетно мали број опсежнијих истраживања Салазаровог режима и корпоративизма у Португалији. Делује готово невероватно, али на енглеском језику објављена је, до данас, само једна релевантна монографија на ову тему, док је и број уско фокусираних научних чланака и расправа такође изузетно мали. Од значајнијих публикација коришћених за писање овог дела рада истичу се: Filipe de Meneses, *Salazar: A Political Biography*, Enigma Books 2009; Sonny B. Davis, “Salazar, Timor, and Portuguese Neutrality in World War II”, *Portuguese Studies Review*, 2005, Vol. 13#1, pp. 449–476; Michael Sanfey, “On Salazar and Salazarism”, *Studies: An Irish Quarterly Review*, Vol. 92, No. 368 (Winter 2003), pp. 405–411; E. J. Coyne, “Oliveira Salazar and the Portuguese Corporative Constitution”, *The Irish Monthly*, Vol. 64, No. 752, Feb. 1936, pp. 81–94.

⁶⁵³ Салазар је потицао из скромне провинцијалне фармерске породице. Школске дане провео је у католичким школама, услед чега је развио велику побожност па је његова околина веровала да ће ускоро и сам постати свештеник. Међутим, у 22. години уписао је Правни факултет у Коимбри на коме је убрзо докторирао и већ

успостави ултра-конзервативни друштвени поредак, у великој мери под утицајем енциклике „*Quadragesimo anno*“ и других учења католичке цркве о власти, друштву и економији. Током читавог трајања свог тридесетшестогодишњег боравка на власти Салазар је изграђивао посебан однос са католичком црквом, претварајући Португалију у дубоко клерикализовано друштво, премда је држава званично увек била секуларна.⁶⁵⁴ Режим је спроводио крајње националистичку и конзервативну идеологију,⁶⁵⁵ сузбијани су сви видови интернационализма (прогоњени су масони и комунисти), док је за званични мото „*Estado Novo*” проглашена парола „Бог, Отаџбина и Породица“, као антитеза француском прогресивном начелу „Слобода, Једнакост, Братство“. Иако је режим имао снажну анти-интернационалистичку линију није било значајних манифестација расизма и анти-семитизма.

Премда се није увек налазио на највишим државним функцијама Антонио де Оливеира Салазар био је неоспорни диктатор и господар Португалије у периоду 1932–1968. године. Политичка власт фактички је увек била у његовим рукама, мада је формално највише овлашћења према уставу имао председник републике,⁶⁵⁶ који је имао и извршну власт и делимичну законодавну иницијативу. Португалски парламент био је једнодоман и састојао се од 90 посланика бираних на општим изборима (цензус је био исти као и за председничке изборе), уз постојање саветодавног парламентарног тела које је бирано по корпоративном принципу. Закон је могао да предложи сваки посланик, влада и у одрђеним ситуацијама председник и Национално веће.⁶⁵⁷ Предлог је прво пролазио кроз

1916. године постао професор политичке економије. Његов први политички ангажман био је везан за ултра-конзервативну Католичку акцију, а 1928. године постао је министар финансија, што је био значајан корак ка придобијању целокупне власти само неколико година касније (E. J. Coyne, *ibid*, pp. 81–82).

⁶⁵⁴ Један сегмент тог односа одлично је обрађен у: Duncan A. H. Simpson, “Salazar's Patriarch: Political Aspects in the Nomination of Manuel Gonçalves Cerejeira to the Patriarchate of Lisbon (April 1928-January 1930)”, *Portugese Studies*, Vol. 25, No. 2, 2005, pp. 131–150.

⁶⁵⁵ Нешто детаљније о природи Салазаровог режима и његовој идеологији у: Aristotle A. Kallis, *The Fascism Reader*, Routledge 2003, pp. 313–317.

⁶⁵⁶ Према Салазаровом уставу изгласаном на референдуму 1932. године, председник републике биран је на дијектним изборима. Право гласа имали су сви писмени пунолетни мушкарци, као и све пунолетне жене које су имале сертификат о завршеном секундарном образовању. Председник се бирао на мандат од 7 година и није био политички одговоран влади или парламенту. Он је постављао премијера и био је врховни командант војске. Салазар је највећи део диктатуре провео на месту премијера, који је према уставу био на челу извршне власти, постављао је министре и био одговоран искључиво председнику републике (E. J. Coyne, *ibid*, pp. 85–87).

⁶⁵⁷ Национално веће представљало је десеточлано саветодавно тело које је деловало при институцији председника републике. Пола чланства било је постављено *ex officio* из редова највиших државних

саветодавно Корпоративно веће а потом се о њему изјашњавала скупштина. Сваки закон ступао је на снагу тек када би га потписао председник, који је имао суспензивни вето: могао је да врати предлог на поновно разматрање скупштини. У знатно већој мери него на политичком нивоу корпоративизам је био прихваћен као основа организације привредног живота и односа: држава је имала готово потпуну контролу над процесом организације рада и једина је могла да посредује између различитих економских класа и сталежа. Према члану 14. устава „држава је имала дужност да призна моралне и привредне корпорације, као и синдикате и друге сличне организације, те да их помаже и подстиче њихово формирање“.⁶⁵⁸ Према делу члана 6. устава задатак власти био је да „координира, стимулише и усмерава све друштвене активности, у циљу стварања праведне хармоније интереса, у границама у којима се индивидуални интереси могу потчинити општим“.⁶⁵⁹ Са протоком времена уставне одредбе само су формално поштоване, док се прогон противника режима постепено појачавао, као и у другим тоталитарним државама епохе. На поменуте уставне одредбе надовезало се шест закона које је у септембру 1933. године предложио министар корпорација и социјалног старања др Педро Переира. Први од њих био је „Статут националне активности“, који је увео принцип недвосмисленог потчињавања интереса појединаца државном интересу: „Португалски народ твори политички и економски морални савез, чији су делови и интереси важнији од интереса било ког појединца или групе које чине нацију. Организација привреде мора омогућити да се одреди и оствари максимум друштвено корисне производње и богатства, да би се створио истински заједнички живот, извор националне снаге и правде за грађане.“⁶⁶⁰ У духу католичког учења о социјалној правди очувана је приватна својина, али су сви појединци, као и корпорације, били константно подсећани од државе да морају спроводити своје друштвене и привредне активности водећи рачуна о потреби очувања друштвеног мира и државних интереса. Сви спорови који су настајали између радника и послодаваца морали су да се решавају пред државним органима, штрајкови су били

чиновника, док је друга половина постављана указом председника на мандат од 10 година, из редова заслужних грађана (Исто).

⁶⁵⁸ Наведено према: Е. Ј. Којне, “Oliveira Salazar and the Portugese Corporative Constitution”, *The Irish Monthly*, Vol. 64, No. 752, Feb. 1936, p. 90.

⁶⁵⁹ Исто, стр. 90–91.

⁶⁶⁰ Наведено према: Е. Ј. Којне, “Oliveira Salazar and the Portugese Corporative Constitution”, *The Irish Monthly*, Vol. 64, No. 752, Feb. 1936, p. 92.

забрањени.⁶⁶¹ Политичке странке нису биле формално укинуте у потпуности, већ је Салазаров „Национални савез“ имао улогу сличну оној какву је имала фашистичка партија у Мусолинијевој Италији. Сви противници режима били су прогоњени, у чему је истакнуту улогу имала тајна полиција ПИДЕ (Polícia Internacional e de Defesa do Estado)⁶⁶² као и португалски црнокошуљаши: Национална Легија. Интензивно је развијан култ Салазара,⁶⁶³ али и фикција да је Португал заштићен божанским провиђењем, чиме је објашњавана чињеница да је држава избегла комунистичку револуцију и успела да остане неутрална у Другом светском рату. Као и у већини других европских корпоративистичких експеримената, временом се и у Португалији иницијална идеја сасвим деформисала и искомпромитовала, чему су значајно допринели привредна и културна заосталост земље и тоталитарност режима који је значајно ограничавао људска права и слободе становништву, и сурово прогонио своје противнике.

Друштвена и политичка мисао Освалда Мозлија: фашизам на британски начин. Идеја корпоративне и „професионалне“ државе у једном богатом и развијеном друштву

Једна од најмаркатнијих и најконтроверзнијих личности међуратне Европе био је британски племић и политичар Освалд Мозли (Sir Oswald Mosley), идеолог екстремне деснице, вођа „Нове партије“ (New Party) и Британског савеза фашиста (British Union of Fascists). Попут Мусолинија (али и бројних других екстремних десничара међуратног периода) и његови политички почeci везани су за идеје левице: Мозли је чак био и

⁶⁶¹ Држава је радницима законски гарантовала минималну плату „која је довољна за живот“, ограничено трајање радног дана и један нерадни дан у седмици. Радник је чак формално био сматран „сарадником“ у предузећу за које је радио. Ипак, постојала је одредба према којој су и ова права могла бити суспендована у случају постојања пречег друштвеног или националног интереса (Исто, стр. 92–94).

⁶⁶² Иако је тајна полиција под именом ПИДЕ установљена тек 1945. године у историографији је општеприхваћена пракса да се и злочини предратне португалске тајне полиције подводе под делатност ПИДЕ. Разлог томе је чињеница да је реч о истом режиму, који се сурово обрачунавао са политичким противницима, махом их интернирајући на острва афричког архипелага или у затворе по унутрашњости земље.

⁶⁶³ Под утицај пропагандне хистерије потпао је и тиражни илустровани магазин *Life*, који је у свом издању за 29. јул 1940. године прогласио Салазара „највећим Португалцем још од принца Хенрија Навигатора“ (Anonim, “Portugal: The War has made it Europe’s front door”, *Life*, July 29th 1940, pp. 65–74). У наведеном чланку истиче се да је „диктатор створио нацију“, хвале се тобожња португалска достигнућа (иако је држава била међу најсиромашнијим, најнеписменијим и најзаосталијим у Европи), живот локалне аристократије, а све поменуто илустровано је са великим бројем фотографија.

народни посланик испред Лабуристичке партије.⁶⁶⁴ Он је већ крајем двадесетих година са групом сарадника (махом лабуриста) заговарао државну интервенцију у британску привреду, у циљу потпуног преображаја из извозно орјентисане економије у економију „домаћег тржишта“, засновану на производњи и потрошњи на самом Острву. Детаљну елаборацију свог предлога Мозли је средином јануара 1930. године предао британском премијеру Ремзију Мекдоналду (Ramsey MacDonald)⁶⁶⁵ у меморандуму који ће дефинисати Мозлијев политички пут и практично омогућити стварање његове политичке странке. Одбијање меморандума у мају исте године произвело је Мозлијеву оставку, а убрзо и настанак тзв. Мозлијевог манифеста и политичког памфлета „Национална политика: извод из хитног програма сер Освалда Мозлија“, круцијалних докумената за настанак и развој Нове партије.⁶⁶⁶ Истовремено, у јавности је вођена снажна кампања чији је циљ био да се прикаже како су старе политичке странке изгубиле легитимитет у очима народа, који је наводно захтевао реформу парламентарног система. Мозли је у више наврата заговарао могућност формирања посебне владе која би се састојала од малог броја чланова, а која би имала ограничени мандат и проширена овлашћења. Такође је оптуживао парламент за недовољну ажурност и ефикасност у сузбијању економске кризе, истичући да би од народног представништва требало направити „радионицу уместо причаонице“. Након дебакла на изборима 1931. године, Мозли се отиснуо на пут у фашистичку Италију, из које се вратио дубоко импресиониран. Већ 1932. године основао је Британски савез фашиста, странку која је била екстремно националистичка и анти-комунистичка, са истакнутим елементима привредног протекционизма и ауторитаризма.⁶⁶⁷ Ова странка је на врхунцу моћи имала око 50.000 чланова док су нека од великих фашистичких окупљања, попут чувеног митинга на Олимпији јуна 1934. године, била праћена насиљем

⁶⁶⁴ Посланичку каријеру Мозли је започео је још 1918. године, када је са само 21 годином постао посланик испред Конзервативне партије. Уживао је изврстан углед и широку подршку захваљујући богатству и заслугама своје породице а прва Мозлијева парламентарна иступања била су емотивни анти-ратни говори. Са конзервативцима се разишао 1922–23. јер се није слагао са политиком везаном за Ирско питање. Након нешто више од године дана које је провео као самостални посланик, учланио се у Лабуристичку партију која је бележила огроман успон и 1924. године формирала нову владу.

⁶⁶⁵ Ремзи Мекдоналд (1866–1937) био је један од оснивача Лабуристичке партије и њен дугогодишњи вођа. Премијер Велике Британије био је у три наврата: 1924., 1929–1931. и 1931–1935. године.

⁶⁶⁶ О. Mosley, ‘Statement By Sir Oswald Mosley Announcing the Formation of “The New Party”’, *The Times*, 2nd March 1931. Више о Новој партији: Matthew Worley, *Oswald Mosley and the New Party*, Palgrave Macmillan 2010.

⁶⁶⁷ О идеологији Британске уније фашиста: Gary Love, “‘What’s the big idea?’: Oswald Mosley, the British Union of Fascists and Generic Fascism”, *Journal of Contemporary History*, Vol. 42(3), July 2007, pp. 467–488.

„црнокошуљаша“, партијских безбедносних формација. Иако је у деловању Мозлијеве странке од самог почетка било запаљиве реторике, елемената насиља и анти-семитизма, чак су и поједини утицајни, тиражни листови, попут Daily Mirror-а и Daily Mail-а, благонаклоно писали о њему све до средине 1934. године.

Попут својих италијанских идеолошких сабораца и британски фашисти заговарали су корпоративне идеје и увођење корпоративне државе. Детаљну елаборацију идеје корпоративне државе Британска унија фашиста објавила је 1935. године (А. Raven Thomson, *The Coming Corporate State*, London 1935), са циљем да промовише ово уређење и приближи га британском становништву. Увидом у ову невелику али садржајну публикацију може се закључити да је италијански пример свакако коришћен као узор, али да су Мозли и његови сарадници посветили доста пажње како би концепт корпоративне државе што више прилагодили британским примерима. Као и у италијанском случају, под појмом корпоративизма подразумевана је целокупна трансформација друштва, на филозофском, политичком и економском нивоу. Највише измена у односу на постојеће стање захтевано је у области привреде и парламентарног система. Британски фашисти противили су се национализацији и поштовали су неповредивост приватне својине, али су истицали неопходност стављања финансијског система (банке, осигуравајући заводи, инвестициони фондови) под државни надзор. Полазећи од старе Мозлијеве идеје о потреби развијања привреде за домаће тржиште, као главни проблеми индустријске производње означени су прекомерна производња (*overproduction*) која је проузроковала ниске плате радника, класне сукобе и незапосленост. Нови концепт подразумевао је „индустријско самоуправљање“ по корпорацијама (њих 25), налик италијанском моделу, уз постојање Министарства корпорација и Судова рада за решавање спорних случајева. Осим теоријске разраде заустављања класних сукоба било је предвиђено и неколико конкретних и релативно оригиналних мера: раднике старих индустријских грана које је потиснуо технолошки напредак требало је социјално збринути и преквалификовати о трошку државе, док је спољнотрговински биланс (за који се сматрало да ће бити угрожен повећавањем плата и смањењем извоза) требало да се одржава путем посебних

међудржавних уговора.⁶⁶⁸ Планирање привредне производње није било заступљено у истој мери као у италијанском случају, али се ипак инсистирало на потреби снажне државне интервенције у организацију производње, барем до проласка економске кризе. „Индустијско самоуправљање“ по корпорацијама одражавало се и на локалну самоуправу, која је у визији централизоване фашистичке државе практично укинута: локалне власти требало је да замене чиновници централних органа.

Свеобухватан и прилично радикалан подухват Британских фашиста била је њихова иницијатива за промену парламентарног система. У великој мери различит у односу на италијански узор, британски парламент требало је да постане корпоративан у целисти, што је подразумевало и потпуни нестанак политичких странака. Доњем дому парламента, који би био биран по принципу 2/3 кандидата изабраних од корпорација и 1/3 делегираних на предлог извршне власти, остављена је законодавна улога, која је ипак сужена тиме што је привредно законодавство пребачено на корпорације. Горњи дом парламента (Дом Лордова) означен је као анахрона и превазиђена установа, чији су карактер и функција били драстично измењени у визији британске корпоративне државе. Уместо наследног племства, горњи дом сачињавали би махом „Истакнути“ (Notables, па би и гоњи дом променио име у „House of Notables“), појединци који су се за живота истакли у националној служби, а који би били предложени на доживотни мандат од стране монарха. Предвиђено је да они буду регрутовани из кругова академске интелигенције, војних и државних службеника, јавног здравства и друштвених активиста, док би своје место задржали и они лордови који су и даље власници земље, као и један број чланова парламента које делегира црква. Британски фашисти видели су овако сачињен горњи дом као непроцењиву корист за британску нацију и империју, наменивши му махом саветодавну улогу у управљању државом и писању закона. Велике измене биле су планиране и за извршну власт, у чему се поново посегнуло за Мозлијевим идејама из лабуристичких дана. Влада би се састојала од две групе министара: „ужег“ и „адиминистративног“ круга. Ужи круг чинили би премијер и још 3-4 министра без

⁶⁶⁸ Систем спољнотрговинских уговора био је осмишљен тако да се земље из којих Британија набавља сировине или друге увозне производе приморају на куповину британских индустријских производа, или на клиринг аранжмане.

портфеља, који би, са широким овлашћењима, у стварности водили политику земље.⁶⁶⁹ Административни круг требало је да сачињава група од девет министара, чији је главни задатак био спровођење политике Ужег круга и управљање државном администрацијом. Према замисли британских фашиста, сви министри били би по функцији чланови оба дома парламента, али се за министра могла изабрати особа која није била посланик, што је било у супротности са важећим правилима. Како услед непостојања опозиције није била предвиђена класична одговорност владе пред парламентом, за проверу поверења влади били би организовани периодични плебисцити. На крају, сва права британских монарха била би задржана, уз поновно успостављање неколико феудалних традиција, превасходно везаних за однос између поседовања земље и дужности према круни и нацији. Британски фашисти сматрали су да би овакво државно уређење било знатно ефикасније и праведније од постојећег, при чему су демагошки истицана тобожња боља права жена и радника појединих професија.

Британски концепт корпоративне државе био је саздан на премиси органског јединства попут италијанског, али није значајније задирао у приватне сфере живота, попут образовања, имовинско-правних и породичних односа и сл, и у највећој мери био је фокусиран на питање економије и државног уређења. Ипак, иако знатно умеренији од већине других корпоративних концепата насталих у међуратној Европи, предлог британских фашиста представљао је исувише велики отклон од брижљиво чуваних државно-правних традиција Уједињеног Краљевства, што је, у комбинацији са изразито негативним публицитетом који је пратио Мозлија у другој половини тридесетих произвело његов политички крах.

⁶⁶⁹ Мозли је предвидео да уместо портфеља носе средњовековне титуле, попут „Lord President of the Council“, „Lord Privy Seal“ и сл.

Југословенски корпоративизам у међуратном периоду: између идеје и праксе

Уставни предлози 1920–21. године: покушај стварања корпоративног парламента

Идеја корпоративног уређења у међуратној Југославији најчешће се везује за ЈНП Збор и његовог вођу Димитрија Љотића, често уз поједностављено идеолошко тумачење да је реч о примени фашистичких идеја на југословенском тлу. Овакво стање се делимично и може разумети, посебно с обзиром на начин на који су Љотић и његови саборци промовисали ову идеју у међуратном периоду и током окупације у Другом светском рату, али је историјска чињеница да су други политичари, и то више од целе деценије пре Љотића, заговарали корпоративну идеју и покушавали да је учине делом државног уређења Краљевине СХС/Југославије. У јеку уставне расправе, у тада сасвим младој држави јужних Словена, јавило се више уставних нацрта који су подразумевали одређени ниво корпоративности, а чији су аутори били Стојан Протић, Јосип Смодлака и Земљорадничка странка (Савез земљорадника).

Уставни нацрт Стојана Протића у југословенској историографији и политикологији остао је упамћен преваходно јер је предлагао федеративно уређење државе, насупрот унитарном које је постало део Видовданског устава 1921. године. Овај предлог највишег правног акта у земљи предвиђао је знатно другачије организовање политичких институција у земљи од оног које је прописивао Видовдански устав: парламент је требало да има два дома: доњи, састављен од посланика изабраних са целе државне територије, „општим, једнаким, непосредним и тајним гласањем“ и горњи, састављен од 62 сенатора бираних по покрајинама, сразмерно њиховој величини и 38 сенатора које би делегирале задруге (индустријска, трговачка, радничка комора и земљорадничка задруга, по 6 сенатора свака), уз по једног сенатора кога би делегирали универзитети и признате црквене заједнице. Краљ би био политички доминантна и правно неприкосновена личност, док би велика овлашћења имала и извршна власт, чији би опозив могао да

покрене како монарх, тако и парламент.⁶⁷⁰ Још више корпоративизма нашло се у уставном нацрту Земљорадничке странке (Савеза земљорадника), који је подразумевао постојање једнодомног парламента састављеног од представника задружних организација. Ово представничко тело имало би 400 народних посланика са мандатом од четири године, који би се састајали у пленуму и у две координиране скупштине: „политичкој“ (бираној на директним изборима општим правом гласа) и „социјално-економској“ (половина бирана директним изборима организованим по сталежима, половина делегирана по сталешком принципу од органа локалне самоуправе).⁶⁷¹ Ради веће ефикасности земљораднички предлог подразумевао је подељене надлежности између ове две скупштине: политичка би се бавила правним, безбедносним, просветним и културним питањима, док би у надлежности социјално-економске скупштине била привреда, јавне финансије, државна инфраструктура, здравство и социјална политика као и струковно образовање и струковно законодавство за све постојеће професије.⁶⁷² Свака скупштина би се бавила изградом законских предлога из свог домена, који би потом био прослеђен другој на разматрање. Уколико би предлог био усвојен без примедба постајао је народни закон, док би око спорних предлога одлучивао цео парламент у пленарном заседању. Земљораднички нацрт устава предвиђао је знатно ужа овлашћења за монарха, централизовану државну управу и повлашћени положај за сељаштво као најбројнији сталеж. Корпоративни карактер имао је и нацрт устава др Јосипа Смодлаке, објављен и у књизи „Прилози за историју сталешке идеје у Југославији: Нацрт југословенског устава“ 1920. године.⁶⁷³ Он је предвиђао постојање дводомног парламента који би се састојао од посланичког и представничког дома.⁶⁷⁴ Посланички дом састојао би се од 127 посланика бираних на непосредним

⁶⁷⁰ Извод из уставног нацрта Стојана Протића објављен је у: Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, I, Zagreb 1961, str. 323–324. Детаљније о овом нацрту устава у: Olga Popović, *Stojan Protić i ustavno rešenje nacionalnog pitanja u Kraljevini SHS*, Beograd 1988.

⁶⁷¹ Унутрашња организација народног представништва и број посланика били су уређени 70. чланом уставног нацрта Савеза земљорадника.

⁶⁷² На уређење социјално-економске скупштине као и поделу ингеренција између ове и политичке скупштине односили су се чланови 71, 72 и 73 уставног нацрта Савеза земљорадника.

⁶⁷³ Ј. Смодлака, *Нацрт југословенског устава*, Загреб 1920.

⁶⁷⁴ Неопходност постојања дводомног представничког тела Смодлака је образложио следећим речима: „један дом (мисли се на посланички, прим. А.С) који се чешће обнавља и хитрије изражава сваку промену јавнога мишљења, има задаћу да мења државну управу у току времена. Други дом (представнички) у којему су људи са већим искуством, који се не мењају тако често, има задаћу да чува тековине прошлости од сваке нагле промене. Између те две линије плови државни брод, средњим путем који је најбољи“ (наведено према: Тихомир Миливојевић, „О сталешкој идеји“, *Нова Искра*, бр. 28, март 1996).

изборима организованим у 12 покрајина предвиђених Смодлакиним нацртом. Представнички дом требало је да чини сто народних представника „који представљају интересе покрајина и разредне (сталешке, прим. А.С.) интересе држављана“, а који се бирају по кључу: 24 представника бирају покрајински сабори (сваки по два); 48 представника бирају друштвени разреди (сталежи),⁶⁷⁵ 4 представника бирају општинска представништва Београда, Загреба, Љубљане и Сарајева, а потом ових 76 изабраних бирају још 24 народна представника. Смодлака је предлагао и извесна ограничења у праву на избор за представничко место: народни представник је према његовом нацрту морао бити образована особа (завршена виша школа или факултет) са најмање пет година доказане јавне службе или успешног бављења својом професијом. Овакво уређење било је у делу стручне југословенске јавности окарактерисано као „професионални покрет“ тј. захтев за „професионалним уређењем“, при чему се уставни нацрт др Јосипа Смодлаке поредио са концептом „Еснафске државе“ (The Guild State) британског интелектуалца и политичара Стирлинга Тејлора.⁶⁷⁶

Сва три описана уставна нацрта имала су у себи значајан сегмент корпоративности и предвиђала су постојање сталешког/корпоративног парламента. Одређени степен корпоративног уређења садржао је и уставни нацрт Југословенског клуба, који је предвиђао постојање дводомног парламента чији је део била „Друштвено-економска скупштина“, изабрана по сталешком принципу.⁶⁷⁷ Ипак, чини се да је идеји сељачке

⁶⁷⁵ Сталешке народне представника бирали су представници четири групе професија: 1) земљорадничка; 2) радничка-стручна; 3) трговачке, индустријске, занатлијске, рударске и поморске организације и 4) учени слој („држављани једнога и другога пола који су изучили високе и више средње школе, или струче школе њима изједначене“), и то у свакој покрајини по једног представника из сваке групе.

⁶⁷⁶ др Александар Г. Авакумовић, „Уређење државе на професионалној основи“, *Српски књижевни гласник*, 1/1923, стр. 61–64. Тејлор (George Robert Stirling Taylor) је био истакнути британски интелектуалац, аутор више књига из историје, политикологије и економије. Књигу о еснафској држави први пут је објавио 1919. године, али је она имала већи број реиздања и утицала је и на неке идеје Освалда Мозлија. Тејлор је предлагао реорганизацију политичког живота у Британији, тако што би се сви Британци неке професије (или групе сродних занимања) удруживали у еснафе, којима би била поверена самоуправа и законодавство у сегментима за које су компетентни. На тај начин би се смањила бирократија (која је у овој књизи посебно жестоко критикована) а еснафи би на себе преузели све надлежности везане за послове којима се баве. Сви други елементи земаљске управе остали би у надлежности државе (G. R. Stirling Taylor, *The Guild State: Its Principles and Possibilities*, London 1920).

⁶⁷⁷ Уставни нацрт клерикално опредељеног Југословенског клуба остао је упамћен по залагању за децентрализацију по верском принципу (у циљу очувања утицаја Католичке цркве) која би била остварена административном поделом на шест историјских области: по три са већинским православним и већинским католичким становништвом. Исти нацрт предвиђао је постојање дводомног парламента, чији би се један дом

задружне државе из периода окупације био најближи нацрт Земљорадничке странке, који је предвиђао сељачку, централизовану државу са широким овлашћењима за извршну власт, али је неопходно истаћи да је земљораднички пројекат настајао у другачијим условима и у својој суштини био знатно демократскији. Уставни предлози Стојана Протића и др Јосипа Смодлаке били су неприхватљиви за већину политичких фактора 1920/21. године превасходно јер су заговарали федерално уређење земље, насупрот централистичком иза кога су стајали регент Александар и најугицајнији српски политичар Никола Пашић.

Сталешка/Задружна држава у идеологији српских десничара тридесетих година

Након пропасти уставних нацрта Стојана Протића, др Јосипа Смодлаке и Савеза земљорадника питање корпоративног уређења потпуно је скрајнуто на маргину политичког живота у Краљевини СХС/Југославији, у којој су дуже од деценије у фокусу политичких борби били национално питање, парламентаризам и краљева диктатура.⁶⁷⁸ Идеја задружне државе постепено се ревитализовала у српском народу крајем двадесетих и почетком тридесетих година, и то пре свега у контексту велике економске кризе и кризе парламентаризма, које су, уз успон фашизма и нацизма, чиниле да постојеће стање и уређење дође на удар критике и темељног преиспитивања. Полазећи од различитих виђења и политичких премиса, Димитрије Љотић и његов идеолошки саборци удружени у покрету Збор формулисали су једно виђење задружне државе, док се око покрета и листа „Аргарна мисао“ окупила друга група присталица задружног уређења, која је превасходно

бироа на општим изборима, а други делегирао из сталешких организација. Више о томе: Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, I, str. 326–327.

⁶⁷⁸ Сталешко или корпоративно уређење било је током двадесетих и почетком тридесетих година више предмет академских разматрања него политички програм. О њему су, из различитих углова, писали др Александар Авакумовић, академик Слободан Јовановић, др Јурај Шћетинец, др Јакоб Алексич и Јурај Деметровић. Ипак, у погледу ревизије устава, посебно у домену увођења дводомног парламента, постојале су одређене политичке снаге којима је сталешки концепт и даље био близак. Тако је Стојан Протић, пишући под псеудонимом „Политикус“, покушавао да на „мала врата“ уведе корпоративизам залагањем за успостављање Горњег дома Народне скупштине, у чији би састав ушли и представници изабрани од сталешких организација (Политикус, „О организацији Горњег дома с погледом на ревизију устава“, *Бранич*, бр. 10-11, Београд 1927).

полазила од задружне праксе и традиције српског сељачког задругарства.⁶⁷⁹ За разлику од концепта задружног уређења покрета Збор који је био разрађен до детаља, Аграрна мисао није развила тако јасан и целовит предлог алтернативе југословенској парламентарној демократији. Овај економско-политички покрет, основан 1936. око истоименог листа, преваходно је био усмерен на побољшање животних услова сељаштва.⁶⁸⁰ Полазећи од чињенице да је Југославија била сељачка земља, др Милорад Недељковић и његови саборци залагали су се за промоцију и јачање задружног организовања пољопривредне производње, истичући уз то светлу улогу задругарства у процесу културне, економске и политичке еманципације српског народа.⁶⁸¹ На основу брошура и чланака у листу *Аграрна мисао* уочава се да је овај покрет био снажно антикомунистички оријентисан, те да се трудио да марксистичке интерпретације економског стања у земљи и Европи побија и научно и идеолошки.⁶⁸² Вредносно посматрано, идеологија покрета почивала је на српском национализму посебно уочљивом у контексту решавања хрватског питања, али је важно напоменути да покрет није био антијугословенски, већ се само залагао за већи степен унутрашњег политичког јединства Срба. У његовој идеологији приметна је премиса о преимућству државних интереса над интересима и потребама појединца, као и

⁶⁷⁹ О аграрном покрету „Аграрна мисао“ у прошлости је писано изузетно мало. Раду овог покрета није посвећена ни једна монографска публикација, чак ни један чланак у научној периодици. Покрет је основан средином тридесетих година око истоименог листа, који је излазио два пута месечно у периоду од 1936. до 1941. године. На челу Аграрне мисли налазио се др Милорад Недељковић, који је био и убедљиво најмаркантнија личност покрета, док су међу редовније сараднике листа и заговорнике аграрне идеје спадали и његови саборци Милутин Станојевић, Никола Драговић, Јован Корда, Марко Балић, Тихомир Дожудић и Стојан Лазаревић. Средиште политичког ангажовања овог покрета била је афирмација и унапређење села и задружних традиција, коме се приступало са национално-конзервативистичких полазишта. Једна од основних идеја била је да задругарство треба да прерасте своју основну, економску улогу, и трансформише се у широки друштвени покрет, који би тежио праведнијем социјалном поретку и расподели материјалних добара. Више о Аграрној мисли: Драган Алексић, „Аграрна мисао“, *Српска енциклопедија*, Књ. 1, Том 1, Нови Сад–Београд 2010, стр. 48.

⁶⁸⁰ Иако су различити идеолози српске аграрне мисли и задружног покрета упорно истицали да задругарство као идеологија далеко превазилази своју економску функцију и да је о у знатно већој мери посвећено изградњи духовно-моралног устројства друштва, чињеница је да су све конкретније политичке иницијативе ипак полазиле од економског аспекта задругарства. Упоредити: Милан Комадинић, „Идеологија задружног покрета“, *Задругарство*, год. 12, бр. 1–2, јануар-фебруар 1941, стр. 2–25.

⁶⁸¹ Видети нпр.: Непотписани чланак, „Наши циљеви“, *Аграрна мисао*, бр. 1, 1. јануар 1937, стр. 1; др Милорад Недељковић, „Улога и значај српског задругарства“, *Аграрна мисао*, бр. 28, 1. октобар 1938, стр. 2–6.

⁶⁸² Добар пример овакве праксе представљају чланци: др Милорад Недељковић, „Комунизам и сељачки посед“, *Аграрна мисао*, бр. 19, 1. октобар 1937, стр. 5–6; Исти, „Комунизам или задругарство?“, *Аграрна мисао*, бр. 12, 15. јуни 1938, стр. 1–3.

становиште о неопходности државне интервенције у привредне токове.⁶⁸³ Неколико текстова објављених у *Аграрној мисли* садржало је афирмативан став о економском напретку који је половином тридесетих година остварила фашистичка Италија и нацистичка Немачка.⁶⁸⁴ Иако је предлагала велики број конкретних мера за поспешивање и ширење српског задругарства, *Аграрна мисао* није понудила сопствено (целовито) виђење државног уређења, већ се зауставила на претежно економским сегментима државе и друшта као и магловитој и недовољно дефинисаној визији националног колектива.⁶⁸⁵ Њен значај у стварању и спровођењу задружног уређења владе Милана Недића не сме се, међутим, превидети: колаборационистичка визија улоге задругарства у српској историји у знатној мери почива на предратним текстовима др Милорада Недељковића, који је за време окупације био и министар народне привреде у српској колаборационистичкој влади.⁶⁸⁶

Када се у целини сагледа политичка мисао Димитрија Љотића и неколицине других истанутих првака ЈНП Збор јасно се уочава да је, у извесној мери, идеја корпоративног уређења била присутна у њиховој идеологији од самог настанка покрета, али и да се временом мењала и уобличавала под утицајем страних политичких покрета и развоја

⁶⁸³ Др Милорад Недељковић, „Народ и држава“, *Аграрна мисао*, бр. 23, 1. децембар 1937, стр. 1–2.

⁶⁸⁴ Видети нпр. Др Милорад Недељковић, „Аграрна политика данашње Италије“, *Аграрна мисао*, бр. 32, 10. новембар 1938, стр. 4–6. У наведеном чланку Недељковић описује Мусолинијеву Италију као „препорођену у сваком погледу“, посебно истичући да су у пољопривреди „учињена права чуда!“. Осим афирмативног тумачења италијанске економске статистике, Недељковић се позива и на закључке Ворда Прајса изречене у књизи „Ја познајем те диктаторе“ према којима су Италија и Немачка свој државни и економски врхунац достигле управо под Хитлером и Мусолинијем. Поменути књигу превео је са енглеског и у Југославији објавио Велибир Јонић 1938. године.

⁶⁸⁵ Др Милорад Недељковић, „Национални колектив“, *Аграрна мисао*, бр. 30, 20. октобар 1938, стр. 1–2. Под појмом националног колектива Недељковић подразумева српски народ, вођен националним и родољубивим осећањем и тежњом за очување сопствене националне државе. Текст је суштински уперен против формирања хрватске аутономне административне јединице, чије се стварање доживљава као удар на државу и њену целовитост. Истичући да се под фирмом преуређења покушава изазвати распад државе у реалности, Недељковић завршава свој чланак са паролом „Срби на окуп!“ која ће након настанка Бановине Хрватске постати препознатљива као једна од главних парола Српског културног клуба.

⁶⁸⁶ Милорад Недељковић постао је министар народне привреде у влади Милана Недића 7. новембра 1942. године, након њене друге реконструкције. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача означила је Недељковића као ратног злочинца. Иако је у одлуци комисије истакнуто да за време његовог мандата нису доношени нови закони, Недељковићева улога у укључивању српске привреде у проширени економски систем нацистичке Немачке као и пропагандна подршка Осовини означени су као довољни разлози да буде „тешко одговоран за дело издаје народа, сарадње са окупатором, распиривање братоубилачке борбе, активне сарадње са окупатором у борби против НОВЈ-а и уједињених нација“ (АЈ, 110-2311/V, F.br. 2311/V).

политичке ситуације у Европи током тридесетих година. У прве две године излагања листа „Отаџбина“, најзначајнијег гласила Збора у време његовог настанка, преовладавали су текстови чије су теме биле подршка Шестојануарском режиму (као и величање лика и дела краља Александра Карађорђевића), критика владајућих странака и појединих министара, критика интернационалистичког сентимента омладине и др. У невеликом броју текстова, а и у њима најчешће тек посредно, истицана је превазиђеност парламентарне демократије и отворано питање нових политичких система, као и неопходност државне интервенције у циљу стварања „класне хармоније“. Судаћи по ставовима из тог периода, могло би се закључити да руководство Збора још увек није имало потпуно уобличну представу о корпоративној држави и њеној примени на југословенском поднебљу, те да се корпоративни и задружни концепти тада јављају највише у контексту државног надзора над привредом, који би омогућио просперитет и праведнију расподелу добити. На исте закључке наводе и политички ставови изнесени у два кључна програмска документа покрета: у „Основним начелима“ и „Смерницама“, у којима као основни политички програм још увек доминира државно јединство и интегрално-југословенско национално усмерење.⁶⁸⁷ Идеолошки прелаз ка сталешко-задружном концепту државе и привреде почива на директној критици парламентарне демократије (уз пратећу критику либералног капитализма, често зачињену демагошким фразама о злоупотребама страног капитала у Југославији), која у Љотићевим текстовима добија централно место средином тридесетих година, а чији је веран пример текст „Браниоцима демократије“ објављен августа 1935. године.⁶⁸⁸ Већи број текстова у којима се отворено заговара сталешко уређење (некада и под именом сталешко-задружног уређења или сталешке демократије) јавља се тек крајм 1935. и током 1936. године.⁶⁸⁹

⁶⁸⁷ Ови програмски документи објављени су у Димитрије В. Љотић, *Сабрана дела* (приредио: др Драган Суботић), I, Београд 2001, стр. 9–16.

⁶⁸⁸ Д. Љотић, „Браниоцима демократије“, *Отаџбина*, бр. 75, 11. август 1935. године.

⁶⁸⁹ Међу таквим текстовима истичу се Љотићеви чланци: „Сталези и Збор“ (*Отаџбина*, бр. 94, 29. децембар 1935), „Задругарство у сталешкој држави“ (*Отаџбина*, бр. 102, 23. фебруар 1936), „Извори наших основних начела: селачки дух и село као темељ нове Југославије“ (*Отаџбина*, бр. 106, 22. март 1936), „Сталешка демократија“ (*Отаџбина*, бр. 107, 29. март 1936) и др. Сталешким уређењем, и посебно, државном контролом над организацијом рада и привреде бавио се током тридесетих и за време окупације инж. Милосав Васиљевић, истакнути идеолог Збора: Милосав Васиљевић, *Правци сутрашњице у етици, политичкој економији и политици*, Београд 1934; Исти, *Диригована привреда*, Београд 1943; Исти, *Човек и заједница: основи савремене социологије*, Београд 1944.

Концепт српске сељачке задружне државе у Србији 1941–1944. године

Генеза и полазне основе

Српски корпоративни концепт отелотворен је током окупације у Другом светском рату у форми сељачке задружне државе.⁶⁹⁰ Овај сложени друштвено-политички пројекат израдили су током друге половине 1942. године, за потребе владе Милана Недића, високи државни чиновници др Илија А. Пржић и Цветан Цека Ђорђевић. Увидом у историјске изворе јасно се уочава да је иза пројекта задружне државе стајао ауторитет самог председника колаборационистичке владе те да је стварању детаљних елабората везаних за увођење оваквог уређења приступљено озбиљно и ентузијастично. Да је идеја задружне државе била знатно више од пропаганде или пуког теоријског разматрања најверљивије сведоче меморандуми које је Милан Недић послао Војном заповеднику Србије генералу Паулу Бадеру.⁶⁹¹ У њима је, почетком 1943. године, тражио одобрење за успостављање задружне државе и јачање ауторитета српске колаборационистичке владе, наглашавајући антикомунистичко (и антиинтернационалистичко уопште) држање конзервативног српског села. Сама идеја задружне државе у њима је интерпретирана у специфичном и политички актуелном историјском контексту, те је за пуно разумевање њене генезе и суштине неопходно испратити њен предратни развој, као и прагматичну функцију коју јој је карактер окупације и тоталног рата наменио.

⁶⁹⁰ Пројекат Српске сељачке задружне државе фрагментарно је истражен у југословенској и српској историографији. Од досадашњих истраживања значајна су: Milan Broković, *n.d.*, knj. 2, str. 33–44; B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 455–470; Ž. Jovanović, „Srpska seljačka država u ratnom programu Milana Nedića“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1–2/1996, str. 118–128; Ž. Jovanović, *Nova vlast u Srbiji 1941–1945*, Beograd, 1997; С. Керкез, *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији*, стр. 137–145, А. Стојановић, „Planning a social Transformation: a Contribution to the Research of WWII Collaboration in Serbia“, *Токови историје*, 1/2013; Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, докторска дисертација у рукопису, Филозофски факултет у Београду.

⁶⁹¹ Реч је о писму Милана Недића генералу Бадеру послатом 1. јануара 1943. године, у којем су се налазила и два меморандума: „Образложење неопходности организовања српског народа на бази народне заједнице“ и „Изградња Србије на темељу народне заједнице“ (ВА, фонд: Микротека – микрофилмована грађа Националног архива у Вашингтону /НАВ/, Т. 501, ролна 256). Преписка Недића са Војним заповедником у Србији вођена је на немачком језику; меморандуми који су приложени уз писмо представљају обимнији извод из елабората „Народно-задружно уређење Србије“ и „Образложење потребе народно-задружног организовања српског народа“ преведен на немачки језик.

Полазне основе за настанак српске сељачке задружне државе током окупације најдетаљније су представљене у документу „Народно-задружно уређење Србије“, мада је о овом облику државног уређења објављен и велики број афирмативних чланака у колаборационистичкој штампи.⁶⁹² Као главни циљ задружног уређења означено је „обезбеђење и унапређење материјалног и духовног живота српског народа“, чиме је требало да се најбројнији, сељачки сталеж („који се показао као најотпорнији према разорном утицају разних интернационала“) оснажи и ојача. Као и у случају других друштвено-политичких пројеката владе Милана Недића, подразумевао се раскид са државним, друштвеним и политичким традицијама међуратне Југославије, те стварање нове народне будућности окретањем патријархалним вредностима са строго српским националним предзнаком. Ово је подразумевало и нестанак парламентарне демократије и свих њених тековина, које је требало да смени нови поредак организован по принципу покорвања и личне одговорности.⁶⁹³ Систем личне одговорности, тј. принцип вође у појединим тоталитарним системима, прожима све сфере друштвеног и политичког живота.⁶⁹⁴ У визији дела српских колаборациониста основну ћелију српског народа и

⁶⁹² О задружном организовању привреде и „народног живота“ у целини писано је у чланцима: „О задружној држави“, *Српски народ*, 23. јануар 1943; „Ка новој сељачкој задружној држави“, „Генерал Недић о улози српског задругарства“, *Српски народ*, 8. мај 1943; „Ударен је камен-темељац Српске сељачке задружне државе“, *Српски народ*, 29. мај 1943; Милан Недић, „У новом уређењу Србије задругарство има да постане темељ нове сељачке задружне државе“, *Ново време*, 4. мај 1943; „Народно задругарство биће кичма и ослонац будућег поретка у Србији“, *Ново време*, 25. мај 1943; „Ново доба српског задругарства“, *Обнова*, 5. септембар 1944. и др.

⁶⁹³ „С обзиром на потпуно банкротство свих ранијих либерално-парламентарних установа, основаних на постулатима лажне демократије /као што су политичке партије, избори, опште право гласа итд. /, веза и сарадња између владе и државне управе с једне и народа с друге стране у будућој задружно-социјалној организацији Србије биће засновано на начелу личне одговорности и вођства, израженог у патријархалном покорвању старешини задруге“ (АЈ, фонд: Збирка Илије Пржића /398/, фасцикла бр. 2, „Народно-задружно уређење Србије“). Укидање политичких партија и политичко уједињавање Срба око нације и прокламованих националних циљева предлагали су, и пре настанка нацрта о српском задружном уређењу, поједини идеолози покрета Збор (видети нпр.: Др Ст. З. Иванић, „Не партија већ уједињена нација“, *Наша борба*, бр. 21, 25. јануар 1942., стр. 4; Милосав Васиљевић, „Окупљање Срба“, *Наша борба*, бр. 24, 15. фебруар 1942., стр. 3).

⁶⁹⁴ Вероватно најбољи и најпознатији пример таквог организовања било је друштво нацистичке Немачке, у коме су све радне организације (па чак и школске и омладинске организације) имале на челу свог „вођу“. У образложењу народно-задружног уређења Србије примењен је сличан принцип: „друштвена хијерархија у организацији породице, села, општине, среза, округа и државе, почиваће на задружном органском принципу по коме: на челу сваке заједнице постоји један старешина који, после договора и већања са својим сарадницима /члановима заједнице/, одлучује сам, носећи сву одговорност за своје одлуке“ (АЈ, 398-2, „Народно-задружно уређење Србије“). Да је „принцип вођства“ био близак значајном делу српских колаборациониста сведоче и новински чланци: др Димитрије Најдановић, „Принцип вођства“, *Наша борба*, бр. 13, 30. новембар 1941., стр. 3; Бора Карапанчић, „Задруга као темељ државног уређења“, *Наша борба*, бр.

његовог националног бића чинила је сеоска породица, тј. њена задруга.⁶⁹⁵ Њој су приписиване заслуге за очување и развој националних традиција, језика, обичаја и вере, као и изузетна отпорност на штетне културне и политичке утицаје које су долазиле из иностранства. Сматрајући задругу са својим патријархалним унутрашњим уређењем идеалном организационом целином, Милан Недић и његови саветници желели су да читав народ организују у једну велику задругу.⁶⁹⁶ Било је предвиђено оснивање општинских, среских и окружних већа као и државног сабора, али је овим установама била намењена искључиво саветодавна улога – сва власт и одговорност припадали су старешини заједнице. Права функција ових политичких органа заправо је била давање већег легитимитета колаборационистичкој влади као и поједностављено управљање земљом, у које је по успостављању задружног режима требало да се укључе и бројни, раније пасивни, слојеви српског становништва. Приликом образлагања овог државног концепта окупатору, Милан Недић истицао је ратне циљеве антикомунистичке борбе и прагматичну улогу коју је задружно уређење могло да одигра у том боју. Указујући како „између Владе и народа не постоји никаква органска сарадња, преко које би и широки народни слојеви узели на себе свој део одговорности“ он је тражио одобрење и помоћ окупатора у реформи којом би се „српском народу повратило национално спокојство“ и пружила могућност да заузме „место у које одговара његовом конструктивном духу и способностима које ће он унети у општу заједницу европских народа“.⁶⁹⁷

25, 22. фебруар 1942., стр. 10; Рад. Св. Павловић, „Ауторитативност је српско начело“, *Наша борба*, бр. 43, 28. јун 1942, стр. 9).

⁶⁹⁵ У меморандуму који је послао генералу Бадеру, Недић је задругу дефинисао као „проширену породицу у времено-просторском погледу, или породичну заједницу која обухвата низ поколења и све плодове њиховог труда“, истичући да она „представља главну стварну функцију традиције“ (АЈ, 398-2, „Образложење потребе народно-задружног организовања српског народа“; ВА, НАВ, Т501, рол. 256, снимци 907–914; 915–923).

⁶⁹⁶ „...српска држава мора бити тако организована да буде у стању пружити сељачким породицама пуну заштиту, моралну, социјалну и материјалну. Основна мисао те организације је ова: сви домаћини, старешине српских породица и задруга, као и сви исправни српски националисти имају да се сједине у једну радну заједницу, која ће претстављати општу народну задругу под вођством српске државе“ (АЈ, 398-2, „Образложење потребе народно-задружног организовања српског народа“).

⁶⁹⁷ ВА, НАВ, Т501, рол. 256, снимци 907–914. Цитат је дат у слободном преводу на српски језик.

Државно уређење предвиђено пројектом Сељачке задружне државе

Пројекат сељачке задружне државе подразумевао је оснивање Државног сабора као општенационалне представничке установе као и формирање општинских, среских и окружних представништава. Принцип старешине доследно је примењен на свим нивоима организације, од породичне задруге и села, преко општине, среза и округа, до националног нивоа. Сеоски старешина бира се једном годишње на „домаћинским зборовима породичних и задружних старешина“, „договорно, а не појединачним гласањем“, и у присуству среског начелника. Уколико се општина састоји од једног села, сеоски старешина по аутоматизму постаје општински; у случају да се општина састоји из више села њен старешина постаје старешина села у коме се налази зграда општине. У сеоским општинама веће се формира од старешина свих села, и „потребног броја најбољих сеоских домаћина“ које старешина сам именује, уз уважавање сугестија среског начелника. У градским („варошким“) општинама, са изузетком Београда,⁶⁹⁸ општинског старешину и веће поставља окружни начелник, „водећи рачуна о томе да у одборе на првом месту уђу људи који су се истакли својим радом на обнови Србије као и представници појединих сталежа“. Старешине градских општина постављале су свог заменика и имале могућност да општинско веће поделе на одборе и секције, у циљу ефикасније управе.

Општинске локалне власти имале су, према пројекту народно-задружног уређења Србије, све ингеренције које су општине „вршиле и раније према постојећим обичајима и законским одредбама“, а које су се махом односиле на комунална и безбедносна питања, као и недовољно дефинисану надлежност „економског, културног и социјалног напретка“ општинске заједнице. Делокруг послова општинске управе проширен је неколицином таксативно наведених нових дужности, чија се суштина своди на следеће: 1) грађење и одржавање путне и јавне инфраструктуре (за које је одобрена и употреба радне обавезе за обнову Србије); 2) Спровођење планске пољопривредне производње и координација задружним средствима за производњу у том смислу; 3) Организовање јавних предавања у циљу побољшања производње; 4) Одабир и регрутација „најбољих и најспособнијих сеоских младића“ за слање у иностранство, „нарочито у Немачку ради усавршавања у

⁶⁹⁸ Према пројекту о народно-задружном уређењу Србије општинског старешину и веће града Београда постављао је Министар унутрашњих послова (АЈ, 398-2, „Народно-задружно уређење Србије“)

пољопривредним знањима и радовима“ и 5) Стални надзор над јединством задруге и спречавање њихових подела.

Виши ступањ локалне самоуправе била је среска управа, која се састојала од старешине/среског начелника и већа коме је намењена саветодавна улога. Среске већнике поставља окружни начелник, на предлог среског начелника (који је претходно консултовао општинске старешине из датог среза). Општинске старешине биле су по својој функцији чланови среског већа, које је још чинио и недефинисан број представника сталешких организација. У редовним околностима среско веће сазива се два пута годишње („пред почетак и по свршетку пољопривредних летњих радова“), а о ванредном сазивању одлучује срески начелник. Баш као и на општинском нивоу, и на нивоу среза је старешина председавао већем и имао искључиву личну одговорност и право одлучивања. За разлику од општинског нивоа, делокруг среске управе није био тако прецизно одређен. Поред недефинисане флоскуле о привредним, социјалним, културним и управним дужностима среске управе, нешто јасније је одређено да се она стара о побољшању исхране становништва, спровођењу планске пољопривреде, одржавању задружног духа и праксе и организацији узајамне помоћи унутар заједнице.

Највиши степен локалне самоуправе био је окружни. Окружна управа такође се састојала од старешине/окружног начелника и већа, чије је чланове постављало Министарство унутрашњих послова на предлог окружног начелника. Окружни већници бирају се из редова среских већника и оних грађана који су се истакли на обнови Србије, а у њега такође улазе представници сталешких организација (за окружно веће уведена је и одредба о потреби да у њему буду „сразмерно заступљени сви друштвени редови“). У редовним околностима, окружно веће (којим председава окружни начелник) састаје се једном годишње, и то у трајању не дужем од 15 дана. Пројектом о народно-задружном уређењу Србије нису конкретније прецизиране надлежности окружне управе.

Државни сабор требало је да у задружном уређењу Србије заузме место националног представничког тела.⁶⁹⁹ Састојао би се од највише 200 представника („државних већника“) чији би мандат трајао три године. Они би били делегирани из сваког среза, Београда, корпорација⁷⁰⁰, из категорије заслужних грађана, а чланови сабора били би по својој функцији и сви министри владе.⁷⁰¹ Изборни принцип био је веома сложен и у потпуности подређен вољи извршне власти, што се може закључити како из елабората о задружном уређењу Србије тако и из Уредбе о избору и именовању народних представника за Српски државни сабор, коју је Милан Недић потписао 15. јануара 1944. године. Избори би се вршили истог дана у свим изборним јединицама: срезovima, окружним местима, Београду и сталешким организацијама. Право гласа било је намењено изузетно уском кругу људи: на среском нивоу општинским начелницима и „народним првацима“ (истакнутим домаћинима које одреди окружни начелник, у броју истоветном броју председника општина у датом срезу), а на окружном начелнику градског поглаварства, његовим заменицима и окружним већницима (и истом броју „народних првака“ изабраних од извршне власти). Сталешке организације: трговачка, индустријска, занатска, адвокатска, лекарска, апотекарска и инжињерска комора, Савез пољопривредних комора, Савез трговачких удружења, Савез занатлија, Српска заједница рада, Главни задружни савез и Главни савез српских земљорадничких задруга требало је да бирају по једног представника за Државни сабор, а њих до 80 постављао је по сопственом избору председник владе из редова заслужних грађана. Право да буде изабран имао је сваки Србин (искључиво мушкарци), старији од 30 година, који је писмен и није осуђиван за

⁶⁹⁹ „По своме саставу Државни сабор претставља народну целину у политички, привредно и социјално организованом облику. У сабору долази до изражаја како воља државе тако и воља свих чинилаца који својом сарадњом улазе у органски склоп државе“ (АЈ, 398-2, „Народно-задружно уређење Србије“).

⁷⁰⁰ Термин „корпорација“ употребљен је само једном у документу „Народно-задружно уређење Србије“, и то у делу о државном сабору. У свим осталим случајевима, за представнике делегиране по корпоративном принципу истицано је да су „представници сталежа“ или „изабрани од сталешких организација“ (прим. А. С).

⁷⁰¹ У пројекту о народно-задружном уређењу Србије било је предвиђено да сваки срез делегира једног државног већника, Београд њих пет, корпорације 1-10 у зависности од величине и значаја а да 40 већника одабере председник владе из редова заслужних грађана. Уредбом о избору и именовању народних представника за Српски државни сабор као и Уредбом о Српском државном сабору (обе уредбе потписане су од стране Милана Недића 15. јануара 1944. године и имају печат правне службе Претседништва министарског савета) било је предвиђено да Београд даје три представника, а да се из редова заслужних грађана поставља до осамдесет већника на предлог председника владе. Сви наведени документи чувају се у Архиву Југославије, у збирци Илије Пржића, фасцикла бр. 2.

„нечасна дела“. Предвиђено је да се гласање врши јавно, прозивком, а представнички мандат трајао је три године.

Као и сви остала представничка тела у задружном уређењу Србије и Државни сабор био је замишљен као саветодавни орган, који би се бавио питањима које пред њега изнесе председник владе.⁷⁰² Именовање председника сабора вршила би влада, док би четири подпредседника и пет секретара бирао сабор на предлог председника сабора.⁷⁰³ Било је предвиђено да у оквиру сабора делују четири одбора: за опште народне послове, за привреду и финансије, за националну културу и за социјална питања. Сазивање сабора, који је требало да се састане барем једном годишње, било је у надлежности владе.

На врху задружног поретка Србије у плановима владе Милана Недића требало је да се нађе „Врховна државна управа“. Овај државни орган „претставља политичко вођство народа и државе“ а на његовом челу стоји „државни старешина“, „који је у исто време и вођа народа и Претседник владе“. Државни старешина имао је, према пројекту о народно-задружном уређењу Србије, практично неограничену власт у земљи: био је председник владе, главнокомандујући свих оружаних јединица, није могао бити опозван или опструиран од стране Државног сабора: „Државни старешина даје смернице опште државне политике како влади тако и Сабору, а преко овог и читавом народу српском“.

Између пројекта и праксе: историјски контекст и карактер Српске сељачке задружне државе

Описани пројекат државног уређења Србије у великој мери био је последица историјских околности које су претходиле његовом стварању, али и свакодневнице у

⁷⁰² Функција сабора била је консултовање са владом око уредаба и законских предлога. Уредбом о државном сабору било је предвиђено да председник владе по сопственом нахођењу може упутити уредбу или нацрт закона како пленуму тако и појединачним одборима сабора, одређујући им и временски рок за изјашњавање. Сабор није могао да спречи доношење закона, а уредбе владе „по потреби, а нарочито у хитним случајевима“ могле су да буду проглашене за законе и без расправе у сабору (АЈ, 398-2).

⁷⁰³ Пројектом о народно-задружном уређењу Србије било је предвиђено формирање савета од 32-48 државних већника унутар Државног сабора, које би изабрали председник сабора и председник владе, са посебним председништвом и одборима, али се од тога одустало у Уредби о Српском државном сабору (исто).

времену у коме је осмишљаван и припреман за употребу у пракси. Апсолутно одсуство свих облика изборне демократије може се делимично објаснити горким искуством парламентаризма у Краљевини Југославији, али и прагматичним разлозима: спровођење пројекта зависило је од окупационих власти које су јасно ставиле до знања да не намеравају да дозволе политички живот у земљи; осим тога, ратне околности наметале су повећање овлашћења извршној власти у целом свету. Бољем разумевању пројекта Српске сељачке задружне државе свакако доприноси историјска анализа тренутка настанка овог пројекта, војних и политичких прилика у свету и у окупираној Југославији и пре свега реалног односа снага међу политичким и друштвеним чиниоцима на територији под влашћу Војноуправног команданта Србије.

Југословенска историографија већ је утврдила да се идеја о успостављању сељачке задружне државе јавила током 1942. године, те да су први конкретнији планови за промену државног уређења настали крајем те године. Време настанка и развоја друштвено-политичког пројекта за народно-задружно уређење Србије представља значајан историјски индикатор само по себи: да би се приступило макар и теоријском разматрању промене државног уређења било је претходно неопходно угушити устанак у земљи, избацити оружане групе устаника ван територије под контролом владе Милана Недића и стећи извесно поверење окупатора. Када је устанак угашен а устаници протерани, поверење окупатора задобијало се активном антикомунистичком пропагандом, слањем радника и сељака у нацистичку Немачку, изрицањем јавне захвалности и похвала окупатору и нацистичким вођама. Прихватајући ратни тријумф сила Осовине као неминовност, део српских колаборациониста заговарао је активну сарадњу са окупатором и унутрашње преобликовање српске државе и друштва, како би се за Србе и Србију створила што повољнија позиција у Хитлеровој „Новој Европи“. Овај процес одигравао се у сложеним гео-политичким околностима: Осовина је већ крајем 1941. године примила прве тешке ударце, али је на територији окупиране Југославије (као у осталом, и готово целог Балкана) и даље била неприкосновена. Ипак, перспектива неочекиваног, дугог рата, који је исцрпиљавао како економску тако и људску базу Трећег Рајха отварала је, макар у нацистичкој пропаганди, простора да и „мали“ народи „зараде“ право на своје постојање и место у новом светском поретку, што је уверљиво илустровао др Марк Мазовер у својим

истраживањима.⁷⁰⁴ Суочени са фрустрацијом ратног пораза из априла 1941. године, свесни биолошке угрожености српског народа у околним земљама али и вођени екстремним антикомунизмом и национализмом, српски колаборационисти решили су да се упусте у ризичне подухвате државне и друштвене трансформације, чији је крајњи циљ био да Србију учине прихватљивом за нове господаре Европе. Низ (за оно време и историјске околности) великих иницијатива из различитих ресора Недићеве владе, попут захтева за проширењем територије окупиране Србије, променом државног уређења и делимичне реактивације политичког живота у земљи и увођењем Српског цивилног/културног плана као општег плана народног живота, управо је био покренут у горе описаним околностима. Изван ових околности постојала је и пропагандно-ментална мимкрија окупатора у односу на српску владу: иако је окупирана Србија била у вероватно најгорем положају од свих области које су Немци запосели (на Балкану је то свакако био случај), представници окупатора повремено су у иступима у јавности и званичним разговорима са колаборационистима указивали на простор за побољшање овог положаја. Тако је долазило до ситуације која је максимално поговарала интересима окупатора: српска влада упињала се својски да „заслужи“ и „избори“ место у „Новој Европи“ за своју земљу, док је руководство Рајха упорно одбијало да учини било какве суштинске уступке Недићу и његовим сарадницима.

За разумевање карактера планираног задружног уређења неопходно је анализирати и реалан однос снага војних и политичких чинилаца у окупираној Србији. Већ је истакнута сложеност окупационог апарата која је узроковала честа преплитања надлежности, што се одражавало и на домаћу управу као и на живот становништва. Домаћа управа, како Савет комесара тако и влада Милана Недића, такође је била нејединствена: постојале су барем три групе министара и високих државних чиновника које су се у свом раду ослањале на подршку различитих делова окупаторове адиминистрације. Сам председник владе био је суочен у више наврата са немогућношћу вођења послова чак и у оном јако уском делокругу надлежности који му је окупатор одредио. Управо то непоштовање хијерархије које се испољавало у раду српских

⁷⁰⁴ Mark Mazower, *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe*; Mark Mazower, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*, Penguin Books 1998, pp. 141–184.

колаборациониста уз непрестана ограничења и интервенције које су долазили од стране представника окупационе управе утицали су на формулисање захтева за увећањем овлашћења домаће управе у односу на окупаторе, али и захтевима за јачање ауторитета самог председника владе. Формирање Државног сабора и локалне самоуправе организоване на задружној основи било је у потпуности у функцији снажења политичке позиције Милана Недића и његове владе: цело народно-задружно организовање Србије полазило је од премиса да се на њеном челу налази Недић. Представничке установе на челу са Државним сабором требало је да појачају легитимитет колаборационистичке управе у очима народа и прикажу како она тобоже има широку подршку,⁷⁰⁵ а истовремено аболирају колаборационисте моралног и кривичног терета самосталног вођења државе и народа у најтежим временима. Осим тога, функција „државног старешине“ са овлашћењима каква нико у Србији није имао још од средњег века више је него јасно била скројена према Недићевим захтевима и профилу: у задружном уређењу није постојала могућност да неко од министара или других чиновника опструише вољу и одлуке председника владе. И поред лојалности коју су српски колаборационисти формално исказивли краљу Петру II, у пројекту народно-задружног уређења се (у том тренутку правно посматрано) владајући суверен ни не помиње, нити се уопште предвиђа постојање монарха. У односу према окупатору ново уређење требало је да оснажи позицију домаће управе, али је постојала намера да се то компензује недвосмисленим сврставањем Србије на страну Осовине и прихватањем учешћа у Хитлеровој „Новој Европи“, што се јасно уочава из меморандума које је Председништво владе послало генералу Паулу Бадеру, Војном заповеднику у Србији.

Судбина пројекта Српске сељачке задружне државе била је, међутим, искључиво у немачким рукама. По пријему Недићевог меморандума, Бадер га је проследио на мишљење Аугусту Мајснеру и Александру Леру.⁷⁰⁶ Пословично анти-српски настројен,

⁷⁰⁵ О овоме сведоче и истраживања др Милана Борковића који је утврдио да је Недићева влада желела да формира Државни сабор још у септембру 1941. године, због чега се приступило и изради неопходне уредбе. Као и 1943. године, и тада је немачка окупациона управа зауставила оснивање српског представничког тела (ВА, Недићева архива, бр. 24/1-1, к. 1а, „Нацрт Уредбе о државном сабору“, Milan Borčković, *n.d.*, knj. 1, str. 131–132).

⁷⁰⁶ Део преписке Бадера са Мајснером и Лером поводом Недићевог меморандума од 1. јануара 1943. године такође се налази на микрофилму Националног архива у Вашингтону (ВА, НАВ, Т501, рол. 256).

Мајснер је и у овом случају допринео заустављању иницијативе српске колаборационистичке владе. Он је „подсетио“ генерала Бадера да иако је „Србија из политичких обзира и потреба данас добила извесне границе и тиме представља административно подручје, њена територијална егизстенција је ипак још увек толико нејасна да се не може говорити о њој као о једној држави“.⁷⁰⁷ Мајснер је делио Хитлерову србофобију и бојао се сваког јачања ауторитета српске владе или чвршћег народног организовања уопште. Премда је Недићев меморандум оценио више као скицу о организовању привреде него озбиљан план државног устројства, он је и даље сматрао веома штетним по немачке ратне и политичке интересе било какво јачање српских националних снага. Иако је Мајснерово писмо Бадеру највећим делом написано у једном саркастичном тону, ипак се мора признати да је СС генерал сасвим добро прозreo намеру Недића да под маском увођења представничких тела и ширења политичке базе колаборационизма заправо покушава да легализује сопствену диктатуру. С обзиром на значајну улогу Мајснера у Србији од одласка Харалда Турнера из земље 1942. године, реално је претпоставити да је управо његово мишљење било пресудно да Немци кажу „не“ пројекту о задружном организовању српске државе.⁷⁰⁸ Немачки командант Југоистока, генерал Александар Лер, показао је нешто више разумевања од Мајснера, али ни он није био склон да подржи Недићеве захтеве. У писму генералу Бадеру од 22. јануара 1943. године он истиче да је, због постојеће политичке и војне ситуације на Балкану, српској влади већ дозвољено формирање сопствених оружаних снага (Српске државне страже), али да се у тренутној ситуацији не требају подупирати даље политичке аспирације колаборационистичке владе. Образлажући свој став, Бадер је указао на чињеницу да се становништво окупиране Србије тренутно држи лојално према окупатору само услед постојања принуде. Лер је процењивао да је народ практично само објекат административног управљања без сопствене политичке воље и, посебно, „државне идеје“. Командант Југоистока био је стога склон да подржи сваки идеолошки покрет у Србији који би допринео унутрашњем обнављању мира и стварном политичком окретању ка сарадњи са Немачком, али није делио уверење да на Недића може да се ослони у том

⁷⁰⁷ Допис Мајснера Војном заповеднику у Србији од 15. јануара 1943. године, ВА, НАВ, Т501, рол. 256, снимци 924–926. Цитат је дат у слободном преводу на српски језик.

⁷⁰⁸ До индентичног закључка дошао је и проф. др Слободан Креркез (С. Керкез, *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији*, стр. 142).

смислу, будући да је меморандум видео као захтев санкционисање његове диктатуре.⁷⁰⁹ Узимајући у обзир сугестије Мајснера и Лера, Војни заповедник у Србији генерал Паул Бадер писао је Недићу 29. јануара 1943. године и обавестио га да је стварање Српске сељачке задружне државе (или било чега томе сличног) потпуно неприхватљиво у условима рата и окупације.⁷¹⁰ Став Војног заповедника у Србији био је децидан и формулисан на начин који не оставља простор за другачије тумачење. Недићу је речено да мора да следи инструкције немачких власти и подржава њихову окупациону политику у целини, а питање будућности српске државе, њеног уређења и потенцијалног места у „Новој Европи“ остављено је за после рата.⁷¹¹

Тако је вољом окупационе управе пропала иницијатива председника српске колаборационистичке владе за новом организацијом српске државе, привреде и друштва на национално-задружним основама. Ипак, идеја Српске сељачке задружне државе није ишчезла из јавног дискурса окупиране Србије: у говорима Недића и његових министара, као и у колаборационистичкој штампи, она је и даље била присутна, посебно током 1944. године. Због објективних околности није могуће утврдити на какав је пријем ова идеја наилазила код становништва: судећи по колаборационистичкој штампи и извештајима локалних власти народ је готово одушевљено поздрављао практично сваку иницијативу Недићеве владе, што сасвим сигурно не одговара реалном чињеничном стању.

⁷⁰⁹ Писмо Лера Бадеру сачувано је и чува се у микротечи Војног архива у Београду (ВА, НАВ, Т501, рол. 256, снимци 927–937).

⁷¹⁰ Иако микрофилмови који се чувају у Војном архиву не садрже такве информације, логично је претпоставити да је Бадер изузев Лера и Мајснера морао да консултује и највише функционере министарства спољних послова, као, вероватно, и сам Главни стан Вође Рајха. С обзиром на крајњи исход перипетија око Српске сељачке задружне државе и Бадеров одговор Недићу, тешко је замислити да је меморандум председника српске колаборационистичке владе наишао на позитивне реакције у тим политичким центрима Немачке.

⁷¹¹ ВА, НАВ, Т501, рол. 256, снимци 955–962: Писмо генерала Бадера Милану Недићу од 29. јануара 1943. године. У писму се оштро негира могућност увођења било каквог патријархално-корпоративистичког уређења током трајања окупације, али се поново наглашава могућност да Србија после рата буде уређена према вредностима које најбоље одговарају концепту „Нове Европе“ са нацистичком Немачком на челу.

Српски цивилни/културни план

Генеза Српског цивилног/културног плана

Идеја о једном свеобухватном плану националног живота родила се у годинама пре Другог светског рата, под утицајем искуства политичке свакодневнице југословенског међуратног друштва и одређених елемената српске националне историје, код књижевника и политичког активисте Владимира Велмар-Јанковића.⁷¹² Сагледавајући српску историју, посебно период од Првог српског устанка до Другог светског рата, он је закључио да Срби поседују велику способност да се у рату жртвују и изборе за свој биолошки опстанак и напредак, али их истовремено карактерише и неспособност да у мирнодопским условима организују адекватан цивилни живот, те нешто од свог великог ратничког потенцијала преточе у цивилизацијске и културне тековине.⁷¹³ У многим својим текстовима, као и у

⁷¹² У оригиналном шематизму предрадњи Београдског Универзитета за Српски цивилни план, као увод у материју и легенда приложена су два документа. Први представља импресум Цивилног плана, где се под првом ставком „иницијатива и организација”, налази име Владимира Велмар-Јанковића (ВА, Недићева архива, 35-2-2/2). Други документ, који је насловљен као „Увод” и садржи објашњење о мотивацији и циљевима Српског цивилног/културног плана, такође је потписао Велмар-Јанковић (АС, Министарство просвете и вера 1941–1944 /Г-3/, извојена грађа). Српски цивилног/културног плана први пут се јавно помиње под именом „Српски план живота”, на предавању просветним радницима „Отаџбина и интелигенција”, одржаном 9. новембра 1942. године (Говор је објављен као В. Велмар-Јанковић, *Отаџбина и интелигенција*, „Просветни гласник” бр.1/1944). У писму Милану Недићу (Војни Архив, Недићева архива, кутија 35, ф2, документ 46), Велмар-Јанковић каже да је на идеју о таквом плану дошао у јесен 1942. године и да је то основни мотив за реформу Универзитета. Проф. Љубица Кандић наводи да је идеја о плану настала крајем 1942. године, и то оживљавањем неких идеја Српског културног клуба у окупационим условима (Љубица Кандић, *Историја Правног факултета у Београду 1941-1945*, Београд 2005, стр. 35). Траг плана о организацији цивилног живота иде дубље у прошлост, јер су неке идеје о њему назначене још у *Погледу с Калемегдана*.

⁷¹³ Ову своју теорију Велмар-Јанковић је често износио у јавност крајем 1942. године. О потреби организације цивилног живота писао је и ректору Универзитета др Николи Поповићу (8. децембра 1942): „Ми смо показали велики потенцијал ратничког и јуначког живота, а слаб потенцијал цивилног и разумног живота. Нешто од своје ратнежртвене српемности морамо пренети на боље организовање цивилног живота, јер нам иначе прети опасност да изгубимо тековине задобивене великим биолошким напрезањима и

свом најзначајнијем књижевном делу *Поглед са Калемегдана*, Велмар-Јанковић је истицао српски патриотизам, побожност и пожртвовање, јуначко животно опредељење и духовну оријентацију ка самосталној култури. Још од двадесетих година у његовим текстовима се јасно уочавало незадовољство југословенском интеграцијом и културном политиком коју је водила Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, а потом наследила и Краљевина Југославија. Стално је упозоравао да Срби губе национални и културни идентитет, услед некритичког преузимања страних културних вредности и превласти материјализма над духовношћу. Као и већина српских десничара међуратног периода, Велмар-Јанковић је уочавао и истицао слабости парламентаризма оног времена, као и корупцију, политичку и моралну апатију, које су се јавиле као последице таквог стања. Сталне политичке промене, преврате, несувисле коалиције и дневно-политичке интересе којима се водила политичка елита означавао је као главне препреке на путу напретка и благостања српског и других југословенских народа. У то време се у његовим текстовима по први пут може уочити и фасцинација Илијом Гарашанином и његовим „Начертанијем“, као општим националним планом.⁷¹⁴ Са све дубљим улажењем југословенског друштва у кризу у годинама пре Другог светског рата, Велмар-Јанковић све је више инсистирао на неопходности драстичног заокрета у државној и културној политици, истичући да је то пут којим српски народ мора да иде генерацијама и на коме га не могу водити политичке странке и прваци који су га довели у ту кризу.

Под окриљем српске колаборационистичке владе Милана Недића настала су и развијала се три базична концепта друштвеног преображаја, који су се махом развијали независно један од другог, али са циљем да у блиској будућности постану основне културне и националне вредности српског народа: концепт Српске сељачке задружне државе, пројекат Српског цивилног/културног плана и концепт „Новог Србина“, који је подразумевао васпитавање омладине у изразито националном духу.

губитком снаге у ратовима (1804–1918) и то да их изгубимо због неорганизованости и дезоријентације за време мира (1918–1941)“ (АС, ГЗ, ГПС, ф8).

⁷¹⁴ *Начертаније* и Илија Гарашанин заузимају истакнуто место у вишевековној борби српског народа за националну слободу и уједињење. У очима Велмар-Јанковића њихова је улога још и већа, јер је он југословенску државу сматрао једним од стадијума Српске револуције.

Владимир Велмар-Јанковић се током окупације нашао у самом врху домаћих колаборационих установа, стекавши тако пресудан утицај у формирању и вођењу српске културне и просветне политике. Са такве позиције моћи, позивајући се притом на тренутни историјски моменат који је био крајње неповољан за Србе, Велмар-Јанковић је истицао неопходност увођења планског цивилног живота, као јединог пута којим српски народ може да оствари спас из суморне реалности и обезбеди себи светлију будућност. Рад на таквом плану инициран је у јесен 1942. године, уз учешће великог броја професора и сарадника Универзитета и Српске краљевске академије, али шира јавност није обавештавана о његовом постојању и развоју готово пуних годину дана.⁷¹⁵

Сам план је у иницијалним документима називан Српски цивилни план, Српски план живота или Општи државни план, да би након само неколико месеци био трајно насловљен као Српски културни план.⁷¹⁶ Ипак, с обзиром на то да се у архивској грађи (посебно у документима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача) јавља и под именом *цивилни* и под именом *културни* план, у најновијој српској историографској продукцији уведен је термин *Српски цивилни/културни план*, како би се избегле забуне које су раније настајале услед различитог именовања.⁷¹⁷ Концепт Плана почива на три основа елемента: деполитизацији, континуитету и национализму

⁷¹⁵ Тренутак када је отпочео рад на Српском цивилном/културном плану вероватно је био условљен низом фактора. Најпре је свакако било неопходно да се угуши устанак и „реформише“ Универзитет, али и да се постигне једна врста унутрашње стабилности друштва под окупацијом, како би овакав подухват уопште био могућ. Очигледно је такође и да је покретање оваквог пројекта Велмар-Јанковићу било далеко једноставније уз Велибора Јонића као идеолошког истомишљеника, на месту министра просвете и вера. Готово је извесно да Јонићеви претходници на челу министарства, Ристо Јојић и проф. др Милош Тривунац, не би дозволили покретање и развијање једног таквог пројекта у ратним околностима.

⁷¹⁶ Под тим именом је крајем 1943. године и представљен широј јавности, а тако се назива и у кореспонденцији Министарства са универзитетским одборима, као и у насловима реферата и смерница пројеката.

⁷¹⁷ План је иницијално називан *цивилним*, а под истим именом јавља се и у материјалима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Највећи део материјала који су израђени за потребе његове израде (што ће се јасно видети и из приложене грађе) ипак се води под именом *културног* плана. Бројни историографски аутори користили су само један од два назива, док су неки од њих погрешно закључивали да се ради о два одвојена пројекта министарства просвете и вера (до оваквих закључака се лако могло доћи, услед расутости грађе у више архивских установа). Поменуте околности условиле су увођење термина *Српски цивилни/културни план*, који је први пут употребљен у А. Стојановић, „Пројекат индустријализације земље по Српском цивилном/културном плану (1942–1944)“, *Токови историје*, 3/2010, стр. 55–73.

(вредносном уређењу живота према српским националним вредностима).⁷¹⁸ Наводећи проблеме и пројекте који су дефинисани у оквиру Српског цивилног/културног плана, Велмар-Јанковић објашњавао је да политичка и идеолошка оријентација немају апсолутно никакву улогу код барем 80% њих, као и да су многи од тих послова толико сложени да ће се радити генерацијама, што неминовно доноси и политичке промене.⁷¹⁹ Држање планске политике кроз неколико поколења, у циљу остварења националних интереса, промовисало се као врховна патриотска дужност, уз истицање да српско друштво није имало никакву организовану политику још од *Начертанија* Илије Гарашанина.⁷²⁰

Са циљем се утврде реални проблеми и потребе српског цивилног живота, као и да се стекне увид у снаге које ће бити ангазоване на њиховом решавању, Велмар-Јанковић је сазвао састанак са представницима Универзитета, Академије наука, културних и књижевних установа, који је одржан у сали Главног просветног савета 2. децембра 1942. године.⁷²¹ На овом састанку формирана је Матична комисија-радни одбор, чији се основни задатак састојао у дефинисању главних пројеката (проблема цивилног живота), одређивању степена приоритета појединачних пројекта, као и одређивање временског периода неопходног за њихову израду. У састав ове комисије ушли су:

⁷¹⁸ „Требао би, несумњиво, најважније ствари нашег биолошког, духовног, економског и техничког опстанка учинити колико је год могућно независним од повремених политичких курса са површине, или бар смањити у великој мери слабење отправаљања важних народних послова кроз политички утицај...То значи да треба да имамо извршен број задатака које администрација у интересу српске народне заједнице има да свршава без обзира на моменталну политичку или партиску ситуацију или комбинаторику. Живот нације има да буде видно садржан у извесним основним задацима, у њиховом постављању, у њиховој организацији и у снажној конструкцији те организације, која треба да је примљена по општем пристанку. Ти задаци у свом извршењу не треба да зависе од коњуктуре политичке власти”. (В. Велмар-Јанковић, „Путеви српског самосналажења – расматрања уз Српски цивилни план“, *Просветни Гласник*, бр. 11-12/1943).

⁷¹⁹ Исто.

⁷²⁰ „За тај план новог живота и за његову органску везу са старим српским снагама и са старим српским редом треба без оклевања, јер смо у крајњој нужди, без чекања јер ни судбина нас чекати неће, приступити радном организовању свих установа које су у стању да врше своју функцију преображаја народног. Важно је да он добије облик једног система по обновљеној Гарашаниновој формули и да терет његовог извршења примимо сви на себе подједнако и заједничким силама. То је пут спаса.” (В. Велмар-Јанковић, „Отаџбина и интелигенција“, *Просветни гласник*, бр.1/1944).

⁷²¹ Записник са овог састанка сачуван је у сажетој форми и налази се у Војном архиву у Београду (ВА, Неђићева архива, 35-31/2-1,2,3). Свеобухватном ангажовању на реформи српског друштва, коју је Велмар-Јанковић заговарао, супротставили су се проф. др Милош Тривунац и проф. др Михаило Градојевић, истичући као аргументе неадекватност тренутка и политичких околности. С друге стране, помоћник министра наишао је на изразито одобравање реформе код Милосава Васиљевића, проф. др Хенриха Барића и књижевника Симе Пандуровића.

проф. др Никола Поповић, ректор Универзитета
др Никола Радојчић, редовни професор Филозофског факултета и члан СКА
инж. Милосав Васиљевић, професор Техничког факултета
проф. др Бранко Поповић, декан Техничког факултета
др Војислав Арновљевић, професор Медицинског факултета
др Хенрих Барић, професор Филозофског факултета
проф. др Лазо Костић, декан Правног факултета
Бранимир Малеш, начелник Министарства просвете⁷²²

Значајног савезника у дефинисању кључних питања за будући српски цивилни (народни) живот (која су укључена у План), као и у изради предлога за њихово решењавање, Министарство просвете и вера имало је у „реформисаном“ Београдском Универзитету. Поверљивим службеним дописом од 8. децембра 1942. године Владимир Велмар-Јанковић обратио се проф. др Николи Поповићу, ректору Универзитета и председнику Универзитетског Сената, захтевајући да се Сенату изложи основне замисли за израду Српског цивилног плана.⁷²³ Универзитетско руководство је прихватило сарадњу, отпочевши рад на конципирању основних проблема српског живота и изради реферата за њихово решавање.⁷²⁴

⁷²² Састав Матичне комисије наводи се и у Љ. Кандић, *н.д.*, стр. 38. Веће учешће у изради пројеката за Српски цивилни план имао је Саветодавни одбор са Универзитета, у коме су, поред чланова Матичне комисије – Н. Поповића, Н. Радојчића, Л. Костића, Б. Поповића, В. Арновљевића и М. Васиљевића, били још др Веселин Чајкановић, декан Филозофског факултета, др Радослав М. Грујић, декан Теолошког факултета и др Михаило Градојевић, декан Пољопривредног факултета (АС, Г-3, ГПС, издвојена грађа и ВА, Недићева архива, 35-2-2).

⁷²³ Писмо ректору Поповићу је од есенцијалног значаја за проучавање иницијалних идеја и мотивације за пројекат Српског цивилног плана (АС, ГЗ, ГПС, ф8).

⁷²⁴ Универзитет је тесно и ревносно сарађивао са Велмар-Јанковићем на овом пројекту. Израда Српског цивилног/културног плана била је један од кључних покретача колаборационистичке реформе Универзитета. Међутим, постоје извесне (још увек недовољно истражене) назнаке, да универзитетско руководство у почетку није желело да се прихвати овог подухвата. О томе пише сам Велмар-Јанковић у писму председнику владе Недићу: „Почело се с јесени 1942 кад сам сазвао конференцију професора Универзитета полазећи од становишта да на Српском универзитету треба да постоји огњиште ове замисли јер ће Универзитет имати да се 1) преуреди по том плану, 2) да ради за тај план научно, 3) да припрема генерације за извршење тог плана. После извесних напора Универзитет је прихватио моје идеје и почео по инструкцијама низ предрадњи за СКП.“ /подвукао А.С./ (ВА, Недићева архива, 35-2-46).

Матична комисија је, у сарадњи са Саветодавним одбором Универзитета, дефинисала око 200 кључних проблема из свих области српског друштва. Целокупан мирнодопски народни живот подељен је на четири сектора: национално-биолошки, национално-духовни, национално-технички и национално-економски, при чему је установљено и постојање одређеног броја вансекторских и међусекторских питања. Сви дефинисани проблеми груписани су у поменуте секторе и постепено се приступало одабиру факултетских одбора, чији је задатак био да израђују пројекте (у виду реферата са предлозима и смерницама за решавање проблема).⁷²⁵ Формирање факултетских одбора одвијало се у оквиру сарадње декана факултета и шефова факултетских одсека са Владимиром Велмар-Јанковићем, који је у својству помоћника министра издавао формалне указе/наредбе о саставу одбора и темама којима одбор треба да се бави. Бројни професори Универзитета, као и одређен број пензионисаних професора, академика и експерата ангажованих изван академске заједнице прихватили су сарадњу на пословима израде Српског цивилног/културног плана.⁷²⁶ Колико се може сазнати на основу прегледаних извора, сарадња је била добровољна, а познато је и да су појединци одбили учешће у изради Плана.⁷²⁷ Професори који су учествовали на изради пројеката нису

⁷²⁵Уз наслов сваког проблема стајала су два атрибута: римским бројевима (од 1 до 4) означавања је природа проблема (I – опште националне потребе, II – потребе стваралаштва и истраживача, III – потребе практичног живота и IV – административне и персоналне потребе), а различитим бојама степен хитности извршења пројекта (хитно, хитно и императивно, хронично (пребацује се на деценије), хронично али хитно и императивно, постепено и природно). На шематизмима предрадни, али и на појединим извештајима одбора, као и на рефератима, руком су вршене интервенције, према којима је, у неким случајевима и више пута мењан степен хитности пројекта (ВА, Недићева архива, 35-2-1/33).

⁷²⁶Реформом Универзитета поједини професори су, превасходно због политичке неподобности окупатору и колаборационим установама, остали без посла или су интернирани у логоре. Део универзитетског кадра и поједини чланови СКА напустили су земљу заједно са Владом генерала Симовића, јер су били директно умешан у обарање владе Цветковић-Мачек и Тројног пакта. Ипак, тврдње проф. др Љ. Кандић да је у изради Српског цивилног/културног плана учествовала свега неколицина професора, и то искључиво оних германофилски оријентисаних, немају утемељења у историјској стварности (Љ. Кандић, *н. д.*, стр. 39–40).

⁷²⁷Документовано је да је проф. др Драгољуб Аранђеловић са Правног факултета саркастичним тоном, уз неубедљиве изговоре (ВА, Недићева архива, 35-2-59) одбио сарадњу у одборима за изучавање правне терминологије и језика у законима (АС, Г-3, ГПС, ф14), коју му је Велмар-Јанковић наменио. С друге стране, позивајући се на своју хришћанску и националну дужност, проф. др Живојин Перић, иначе осведочени германофил, прихватио је учешће у одборима за које је именован (ВА, Недићева архива, 35-2-60).

добијали материјалну надокнаду за тај посао, иако су организатори рада на Плану чинили напоре да се обезбеде материјална средства.⁷²⁸

Током пролећа 1943. године, у Министарству просвете и вера направљене су I и II редакција Српског цивилног/културног плана, на основу којих је израђен шематизам „Предрадње за Српски цивилни план”, који је требало да представља основ за даљи рад.⁷²⁹ Након тога је остављено времена и простора факултетским одборима и одборима при СКА да израде и доставе елаборате и смернице, на чему се активно радило током лета и јесени 1943. године.⁷³⁰

Крајем 1943. године требало је да се пређе на следећи ниво израде Српског цивилног/културног плана. Убрзо по саветовању са новим сазивом Главног просветног савета, Велмар-Јанковић увидео је да детаљнија разрада посебних смерница и израда реферата за читав низ подпроблема, као и почетак имплементације решења у областима у којима је постављена теоријска основа – далеко превазилазе ингеренције Министарства просвете и вера, те је покушао да постави Српски цивилни/културни план на ниво међуминистарског питања. Замисао је била да се формира међуминистарски одбор, који би, уз матични одбор, надаље руководио пословима израде и примене Плана. Припремивши реферат о овим питањима, као и списак захтева у вези са њима, Велмар-Јанковић је затражио пријем код председника владе Милана Недића, али из непознатих разлога није примљен⁷³¹. Док су ова питања била актуелна и отворена, у стручној и

⁷²⁸ Из писма Велмар-Јанковића Милану Недићу може се закључити да су чланови одбора практично волонтерски обављали посао. Постојала је идеја да је неопходно обезбедити средства за финансирање администрације Српског цивилног/културног плана, трошкова заседања и израде реферата, у износу од око 2 милиона динара на месечном нивоу. Међутим, састанак на коме је такву иницијативу требало изложити Недићу никада није одржан, јер је он одбио да прими Велмар-Јанковића, чиме је практично заустављен рад на изради Плана. У писму се Велмар-Јанковић жали да „су на плану радили чиновници који су гладовали или се издржавали другим средствима а не државним и стручњаци који су већим делом били у сличној ситуацији” (ВА, Недићева архива, 35-2-46).

⁷²⁹ Шематизам се чува у Војном Архиву (ВА, Недићева архива, кутија 35, ф2/2). Коришћен је као доказ од стране Државне комисије за узврђивање злочина окупатора и њихових помагача, где је био заведен под инв. бр. 1776-III.

⁷³⁰ О живој активности сведоче бројни реферати који су урађени у овом периоду, али и велики број дописа које је Велмар-Јанковић слао СКА или факултетским одборима, како би добио обавештење о напретку посла (АС, Г-3, ГПС, ф14).

⁷³¹ „Како је посао СКП ушао у стадиум који надроста компетенцију Министарства просвете и вера, потребно би било да се створи један интерминистеријални одбор који би, са досадашњим одбором као матицом, и уз потребна овлашћења Владе, свршавао даљи посао индивидуалног планирања сваког проблема и потпроблема уз помоћ свих министарстава и државних установа;” (ВА, Недићева архива, 35-2-46).

дневној штампи појавио се већи број чланака у којима је фрагментарно презентован Српски цивилни/културни план, али није могуће јасно утврдити да ли је и у којој мери Велмар-Јанковић на овај начин покушао да стави Недића пред свршен чин, рачунајући на фактор утицаја дела јавности и евентуалну подршку окупатора.⁷³² Како од Недића није успео да добије дозволу за прелазак на следећи ниво радњи на изради плана, Велмар-Јанковић је ангажовање наставио у дотадашњим оквирима, уз сарадњу Универзитета, све до почетка савезничког бомбардовања Београда. Тада је велики део професора напустио престоницу из безбедносних разлога, чиме је знатно успорена израда преосталих пројеката. Када је исход рата био већ потпуно изванредан, у јеку савезничког бомбардовања, рад на Плану и формално је обустављен, а до тада израђени елаборати похрањени су у сефу Народне банке, где су и дочекали ослобођење.

Рад на Српском цивилном/културном плану текао је од краја 1942. године до лета 1944. године. Он се одвијао у уско-стручним и академским круговима, и шира јавност није често обавештавана о њему. На основу до сада истражене архивске грађе стиче се утисак да је окупатор био скоро потпуно индиферентан према раду на пројектима плана.⁷³³ Динамика рада се мењала услед околности које је наметао живот у окупираном Београду, посебно од режима рада Универзитета.⁷³⁴ Коначан списак прихваћених проблема Српског цивилног/културног плана садржи 169 секторских питања, као и 9

⁷³²На свечаности у Коларчевој задужбини 10. новембра 1943. у својим обраћањима окупљенима и министар Јонић и помоћник министра Велмар-Јанковић посветили су значајну пажњу Српском цивилном/културном плану. Њихови говори потом су преношени у дневној штампи („Обнова”, „Српски народ”), а готово у целини пренети су и у *Просветном гласнику*, бр. 11-12/1943. На тај начин јавности је на „велика врата” представљен Српски цивилни/културни план, са већином проблема који се налазе и на финалној верзији документа. Недић је због болести био спречен да присуствује свечаности, али је у поздравном писму и он споменуо План, доводећи га у везу са Државним просветним планом. Министар Јонић је и у свом говору поводом отварања Универзитета поново истакао значај Плана за српски народ и његову будућност (*Просветни гласник*, бр. 2/1944).

⁷³³ До оваквог закључка може се доћи на основу чињенице да професорима Универзитета који су учествовали на Плану, а били су под оперативним мерама Гестапоа, ниједна обавештајна достава не ставља на терет учешће у одборима за План. Могуће је да је окупаторска управа (уколико је уопште имала значајнију информација о обиму и природи Српског цивилног/културног плана) рад на Плану сматрала српским унутрашњим питањем, што би било у складу са већ поменутом изјавом Георга Кисела да Немачка није имала намеру да мења друштвено уређење окупираних земаља. Творци Плана такође су се трудили да ничим не испровоцирају окупатора, те стога у њему готово да нема садржаја који би иоле могли бити окарактерисани као субверзивни или штетни по ратне интересе нацистичке Немачке.

⁷³⁴ Анализом сачуваних реферата може се уочити да је већина њих настала у периоду од краја 1942. до средине 1944. године, када Универзитет углавном није одржавао редовну наставу, што на конкретном примеру Правног факултета доказује и проф. др Љубица Кандић (Љ. Кандић, *н. д.*, стр. 40).

вансекторских/међусекторских проблема. Када се критички сагледа, може се закључити да је он у највећем свом делу заиста био практично и стручно усмерен, без икаквих директних политичких или идеолошких утицаја. Највећи део понуђених решења био би применљив у сваком облику друштвеног уређења и значајно би унапредио квалитет свакодневног живота, дајући добру основу и за даљи напредак.⁷³⁵ Идеолошке примесе могу се уочити код појединих питања из техничког и економског сектора, као и у смерницама и рефератима датим уз питање „Заштита српске крви и потомства” (које припада биолошком сектору). Оне се превасходно испољавају на пољу организовања рада, производње на селу, увођења и јачања задружних установа, те реконструкције индустрије у циљу јачања пољопривредних потенцијала.⁷³⁶ Иако се рад Недићеве владе и њених истакнутих чиновника (посебно у домену културне политике) у нашој историографији често приказује као домаћа варијанта фашизма и национал-социјализма, у самом Српском цивилном/културном плану нема елемената за извођење таквог закључка: чак и у домену духовног сектора који је у великој мери одржавао основну линију културне политике Недићеве владе преовлађују национално-конзервативни садржаји и усмерења. Потпуно изолован случај представља проблем „Заштита српске крви и потомства”, који предлаже увођење еугеничких мера у здравствени систем и једну врсту социјалног инжењеринга, путем изоловања мање квалитетног генетичког потенцијала, али чак ни у том сегменту није слеђен нацистички пример.⁷³⁷

Српски цивилни/културни план представља јединствен покушај у историји српског народа да се најстручнијим људима на располагању повери дефинисање основних

⁷³⁵ Сасвим је друго питање колико су нека од тих решења била изводљива у пракси, јер су захтевала материјалне трошкове које држава у процесу опорављања од последица рата никако није могла да приушти.

⁷³⁶ У овим областима примећује се утицај органске филозофије и политичке теорије, као и идеологије ЈНП Збора, чији је истакнути члан инж. Милосав Васиљевић учествовао у изради великог дела елабората и смерница. Овај део Српског цивилног/културног плана био је усклађен са идеологијом националне обнове, идејом о повратку селу и традиционалним вредностима и предвиђао је припрему за постављање друштва на задружну основу.

⁷³⁷ Извештај Одбора са пратећим рефератима је у највећем свом делу сачуван. Треба, међутим, истаћи да се чак ни у овој области не полази за нацистичким примером, чија се пракса карактерише као неуспешна, већ се нуде оригинална решења (АЈ, 110-551-13, 16, 18). Одбор, у коме се налазио и Бранимир Малеш, заговарао је „утврђивање мера за одржавање и поправку српског расног типа, соматичног и психичног“, као и оснивање установа за спровођење еугеничких мера, што је истако и проф. др Милан Ристовић (М. Ristović, „Pokušaj konstruisanja 'nove tradicije' i 'nacionalni mit': Milan Nedić i 'Vlada nacionalnog spasa' 1941–1944. godine“, *Nations, states and diasporas of the former Yugoslavia* (ed: Darko Gavrilović), Sremska Kamenica 2010, str. 79).

проблема народног живота, као и да им се оставе потпуно одрешене руке за предлагање њихових решења. Ипак, и поред чињенице да је по среди био практичан и углавном идеолошки неутралан пројекат, поставља се етичко питање да ли је тако сложенем и политички осетљивом проблему требало приступати у ратно време, када је земља разбијена, постојећи уставни поредак суспендован, а окупатор присутан у земљи. Такође, недовољно јасни остају мотиви самих иницијатора и сарадника на изради Плана, посебно ако се има у виду да је он највећим делом настао у периоду када је већ било сасвим извесно да ће нацистичка Немачка изгубити рат.⁷³⁸ Будући да су били у немилости и народно-ослободилачког покрета и краљевске владе у емиграцији, који су их означили као издајнике и сараднике окупатора, заиста се није могло очекивати да ће њихове идеје бити прихваћене и да ће се спроводити генерацијама.⁷³⁹

У свом највећем делу, Српски цивилни/културни план никада није спровођен. За један значајан део означених проблема нису начињене смернице, нити дати елаборати, и поред тога што су били именовани одбори за њихову израду. Материјали везани за План, као и неколико нацрта и шематизама, постали су доказни материјал у судским процесима које је иницирала Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.⁷⁴⁰

⁷³⁸ Наводно је и сам Владимир Велмар-Јанковић од почетка рата био убеђен у неминовност немачког пораза, поредећи Хитлеров успон са Наполеоном и Александром Македонским и предвиђајући му крах какав су они доживели, о чему Светлана Велмар-Јанковић пише у тексту *Сусрети* (В. Велмар-Јанковић, *Огледи о књижевности и националном духу; Играчи на Жици*, Београд 2006, стр. 21).

⁷³⁹ У Одлуци о утврђивању злочина окупатора и њихових помагача за Владимира Велмар-Јанковића износи се став да је Српски цивилни план био конципиран како би од Србије начинио део Хитлерове „Нове Европе”, те се и само његово постојање и примена везују за тријумф нациста у рату (АЈ, 110-85-659). Из архивске грађе везане за Српски цивилни/културни план, као и безбедносне грађе (ИАБ, Фонд БДС) и ондашње штампе, не може се извући такав закључак. Са друге стране, висок степен колаборације Велмар-Јанковића са окупаторима и његова издаја су толико евидентни, да се ни не доводе у питање.

⁷⁴⁰ Одлука о утврђивању злочина окупатора и њихових помагача терети Владимира Велмар-Јанковића за издају народа, политичку сарадњу са окупатором, распиривање националне мржње и братоубилачког рата, учешће у организовању злочина: убистава, хапшења, систематског терора и др. Срж његове кривице односи се на иницирање и вођење Српског цивилног плана, којом се стварала „основа за фашизирање под видом „чисте”, „деполитизирани” науке” (АЈ, исто). Као саучесници на овом послу били су означени чланови Саветодавног одбора са Универзитета, који су такође били оптужени. Велики број професора који су учествовали у изради пројеката били су кажњени након рата одлукама Суда части, а неки су и удаљени са Универзитета, о чему ће касније бити више речи.

Биолошки сектор Српског цивилног/културног плана

Биолошки сектор Српског цивилног/културног плана бавио се низом проблема превасходно везаних за здравствено стање популације и подизање нивоа здравствене и ветеринарске неге. Сарадници на овом делу Плана махом су били професори Медицинског и Ветеринарског факултета, као и неколицина стручњака ангажованих при Централном хигијенском заводу. Они су свакако били свесни изузетно ниског нивоа здравствене и хигијенске културе код српског становништва, као и неадекватног система здравствене заштите који је постојао у земљи пре и током рата. Међу 17 означених проблема и предложених решења, уочавају се она *практичне природе* (попут борбе против маларије, туберкулозе и венеричних болести или правилне расподеле лекара у народу), и она *теоријско-системске природе* (попут организовања медицинске статистике, реорганизације Главног санитетског савета или израде медицинске терминологије и библиографије).⁷⁴¹ У целини узев, тежило се подизању нивоа здравља и здравствене културе у народу, чиме би се добила добра биолошка основа за све остале активности које је српски народ требао да изврши на путу свог прображења, описаног у говору Велмар-Јанковића „Путеви српског самосналажења”.⁷⁴² Настојања биолошког сектора суштински су почивала на два елемента: на утврђивању патологије Срба и реалног стања у области здравствене заштите и на значајном подизању квалитета здравствене заштите и неге која се пружала становништву. Највећи проблеми који су се очекивали приликом имплементације Плана били су везани за недостатак медицинских центара и лекара у земљи, лошу распоређеност постојећег медицинског кадра, као и велике материјалне издатке које би реорганизација српског здравства морала да изискује, како би се остварили циљеви из Српског цивилног/културног плана. Неки од означених циљева, попут пружања основне здравствене неге најширој популацији оснивањем домова здравља и распоредом

⁷⁴¹ Већина извештаја али и других материјала насталих радом на Биолошком сектору Српског цивилног/културног плана критички је приређена и објављена у: А. Стојановић, *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, Београд 2012, стр. 162–238.

⁷⁴² В. Велмар-Јанковић, „Путеви српског самосналажења, разматрања уз Српски цивилни план“, *Просветни гласник*, бр. 11-12.

лекара по свим местима, били су остварљиви и остварени су од стране комунистичких власти недуго по завршетку рата.

У процесу сарадње са Министарством просвете и вера на послу означавања главних национално-биолошких проблема веома активно се ангажовао Медицински факултет у Београду, са својим Фармацеутским и Ветеринарским одсеком, чији су професори и сарадници израдили све реферате који су ушли у састав биолошког сектора Српског цивилног/културног плана. Планирано је да у остварењу плана учествује велики број државних институција, на челу са Министарством социјалне политике и народног здравља, Министарством просвете и вера, Медицинским факултетом, Централним хигијенским заводом, Војно-хигијенским заводом и др. Проблеми дефинисану у овом сектору били су:

- Борба против туберкулозе, маларије и венеричних болести
- Заштита српске крви и здравог потомства
- Здравствена саветовалишта за мајке и децу
- Правилна расподела болница и других здравствених установа у земљи
- Правилна расподела лекара у народу
- Здравствена заштита ученика и наставника
- Проучавање патологије појединих крајева наше земље
- Испитивање хранљивости животних намирница у нашој земљи
- Гајење, скупљање и прерада лековитог биља и лековитих сировина и производња лекова за потребе наше земље
- Организовање обавезних периодичних курса за усавршавање лекара, ветеринара и фармацеута

- Spremaње средњег и нижег (болничарског) санитетског особља
- Reорганизовање Главног санитетског савета
- Организовање медицинске статистике
- Израда српске природњачке и медицинске терминологије
- Медицинска библиографија
- Подизање зграда за смештај Ветеринарског отсека
- Оснивање ветеринарских станица (при државним добрима, ергеламa и у окружним местима)

Духовни сектор Српског цивилног/културног плана

Духовни сектор Српског цивилног/културног плана обухватао је сегменте националног идентитета, културе, науке, образовања, као и низ административних решења. По броју дефинисаних проблема значајно је већи од осталих сектора.⁷⁴³ Главни институционални сарадници Министарства просвете и вера на изради пројеката за овај сектор били су Српска краљевска академија (СКА), Филозофски факултет, Правни факултет, Теолошки факултет, Народна библиотека, Универзитетска библиотека и Геолошки институт. На основу означених проблема, као и сачуваних извештаја универзитетских одбора и индивидуалних сарадника, може се наслутити да је циљ свеобухватног деловања био постизање вишег културног нивоа Срба, уз наглашено неговање националног идентитета и традиције. Овакав циљ требало је да се постигне интервенцијом у културним токовима, пре свега путем издавања великог броја стручних

⁷⁴³ Избор извештаја и смерница насталих радом на Духовном сектору (селекција је вршена по критеријумима комплетности сачуване грађе и општег значаја разматраних проблема) критички је приређен и објављен у: А. Стојановић, *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, стр. 239–314.

дела и формирања неколицине научних института и установа културе, чији би задатак био да делују као база за даљи развој матичне научне дисциплине или културне области. Чини се да је посебна пажња била посвећена очувању и истицању српског националног идентитета, што је сасвим разумљиво, будући да се нису знале (нити су се могле наслутити) границе у којима ће српски народ живети, као ни улога коју ће му ратни исход неменити унутар тих граница.⁷⁴⁴ Због тога се читав корпус проблема односио на историју српског језика и његово тренутно стање. Изузетно велика пажња била је посвећена и издавању историјских и историјско-правних извора из периода средњовековне српске државе, али и других држава у којима је српски народ живео у прошлости (Црна Гора, Османско царство, Хабсбуршка монархија и др.).⁷⁴⁵ У области права начелно су разматране могућности реформе грађанског и кривичног законодавства, као и реформа судова и државне администрације. Из те делатности остао је сачуван и један број детаљније разрађиваних пројеката који нису ушли у састав Српског цивилног/културног плана, што је реткост када је у питању до сада истражена грађа везана за овај план. Будући развој хуманистичких наука које су се изучавале на Универзитету такође је био интегрални део ангажовања у оквиру Духовног сектора. Из исцрпних извештаја које су поднели готово сви факултети и њихова одељења, може се закључити да су основни проблеми развоја базичних хуманистичких наука у Србији били следећи: недостатак адекватних кадрова и лоше вођење кадровске политике са научним подмлатком, изостанак институционалних истраживања, лоша међусобна повезаност истраживача, недостатак материјалних средстава, као и чести утицаји политичких странака и организација на научни рад.

⁷⁴⁴ Мотив неизвесности националне судбине првобитно се јавља у *Путевима српског самосналажења*, а провејава и кроз читав низ реферата за Српски цивилни/културни план. Неки од сарадника на изради пројеката били су свесни националне угрожености и усмеравали су своје научне напоре ка потпомагању националних циљева. Тако је нпр. проф. др Александар Соловјев инсистирао на објављивању историјско-правне грађе из Приморја, јер је сматрао да она наглашава историјску повезаност ових простора са Србима (АЈ, 110-551-137).

⁷⁴⁵ На пројектима Српског цивилног/културног плана из области историјске науке учествовали су врло истакнути истраживачи, попут академика Чајкановића, проф. др Александра Соловјева, проф. др Сергија Троицког, проф. др Николе Радојчића, проф. др Радослава Грујића, др Драгослава Страњаковића и других међународно признатих историчара. Низ пројеката уско везаних за формирање научног завода за проучавање историје и објављивање историјских извора представљен је детаљније у А. Стојановић, „Историја и историографија у Српском цивилном/културном плану“, *Токови историје*, 2/2012, стр. 112–135.

Неколико проблема из духовног сектора Српског цивилног/културног плана били су тесно повезани са реализацијом још једног пројекта Министарства просвете и вера: концепта новог интегралног националног васпитања, тј. стварања „Новог Србина“. Велика пажња посвећивала се одабиру сто књига које би сваки Србин требало да прочита, као и састављању стандардног српског позоришног репертоара (у ове сегменте рада на Плану директно се укључио и Велмар-Јанковић, његов главни творац и покретач). Намера је била да се новим нараштајима обезбеди широка културна основа, која би обухватала класике античке и ренесансне књижевности, али и избор из значајних дела српске историје и књижевности, као и селекцију духовних текстова. Српски позоришни репертоар требало је да сачињавају дела домаћих аутора, међу којима су се нашле и драме левичарски опредељених аутора и осведочених масона, иако је основна линија политике Недићеве владе била њихово искључивање из државних установа и јавног живота.⁷⁴⁶

На основу шематизма предрадњи за Српски цивилни/културни план и чињенице да за велики број реферата нису дефинисани проблеми, може се констатовати да су за бројне питања само одређени одбори, а интензивнијем раду на изради смерница и реферата није се приступило. Списак дефинисаних проблема духовног сектора изгледа овако:

- Геолошко испитивање српске земље
 - Центар за географска истраживања српских земаља
 - Испитивање биолошких одлика становништва свих српских крајева
 - Израда расне карте Србије и српских области
 - Служба за обавештавање о времену
 - Климатографија српских земаља са климатским атласом

⁷⁴⁶ Међу одабраним комадима налазила су се дела Стерије, Боре Станковића, Стевана Сремца, Матије Бана (Василије Марковић, *н.д.*, стр. 454–460). Помоћник министра Велмар-Јанковић био је заступљен са чак седам дела, али су се на репертоару нашли и драмски текстови Радомира Раше Плаовића и Милана Ђоковића, познатих по свом левичарском опредељењу и чак привођених на саслушање у Специјалну полицију за време окупације (о њиховом привођењу и ислеђивању од стране Бошка Бећаревића и Радана Грујичића детаљније у М. Ђоковић, *Онај стари Београд*, Београд 2009, стр. 500–509).

- Климатографија различитих временских типова
- Сеизмичка испитивања наше земље
- Израда сеизмичке карте, спектра и прегледа сеизмолошких раздобља
- Центар за испитивање српског језика и његове историје
- Речник савременог српског језика у ширем и ужем (популарном) издању
- Дијалектолошки српски речник
- Етимолошки српски речник
- Српски језички атлас
- Издавање прерађеног и проширеног Рјечника из књижевних старина српских од Ђ. Даничића
- Граматика и речник старог српског језика
- Израда историје српске књижевности
- Израда српске библиографије
- Историја српског позоришта и стандардни српски репертоар
- Центар за испитивање српског народног песништва и осталог усменог предања
- Центар за испитивање нашег музичког блага
- Центар за испитивање српске историје
- Израда историје српског народа
- Издавање српских извора
- Испитивање прошлости српских земаља у преисториско и класично доба

- Односи Византије и Срба

а) Изучавање односа римске курије и Срба

б) Односи Османлија и Срба

в) Изучавање односа Словена и Срба

- Изучавање односа Германа и Срба
- Изучавање односа држава на Балканском полуострву и Срба
- Односи Срба и суседних народа
- Изучавање односа Срба и Цариградске патријаршије
- Изучавање рада бугарског егзархата
- Центар за проучавање етничке прошлости и етничких особина становништва у свим српским земљама
- Изучавање прошлости српских породица и појединаца
- Проучавање етничких особина типова српског становништва
- Опис народне ношње у појединим српским земљама
- Опис славе у појединим српским областима
- Центар за историју српске уметности и чување старина
- Инвентар српских средњовековних и новијих уметничких споменика
- Попис археолошких старина и налазишта
- Израда системског прегледа историје српске уметности
- Уметничка библиографија
- Издавање радова из српске народне уметности

- Народна енциклопедија
- Израда опште историје
- Израда опште историје књижевности
- Израда опште историје уметности
- Описна библиографија за националне науке
- Централни каталог
- Државни библиотечки програм
- Државни архивски програм
- Државни музејски програм
- Типови школа
- Планови и програми за све врсте школа
- Уџбеници за све врсте школа
- Правилан распоред школа по земљи
- Сузбијање аналфабетизма
- Државни издавачки програм
- Сто књига српског човека
- Оснивање општег педагошког института
- Завод за српску православну културу
- Завод за упоредно проучавање религије
- Социјална служба српске цркве

- Попис и опис старих српских рукописа
- Старе српске штампане књиге
- Историја српске цркве
- Биографија Светог Саве
- Извори за историју српске цркве
- Издавање Светосавског нокоманона из 1219. године (Крмчије)
- Издавање Душановог законика
- Објављивање српских привилегија у прошлости
- Објављивање Которског статута
- Издавање зборника исправа писаних ћирилицом из српског приморја
- Издавање правне грађе из Црне Горе од XV до XVIII века
- Издавање турских закона и фермана од XV до XIX века
- Материја за правну историју од 1904 до 1941 год.
- Питање језика у законима
- Утврђивање правне терминологије
- Израда историско-правног речника
- Правна библиографија
- Независност судија и државних тужилаца
- Територијални распоред судова
- Чиновничко питање

- Административна реформа
- Реформа грађанског законодавства
- Служба статистике и демографије

Економски сектор Српског цивилног/културног плана

Највећи део означених проблема из економског сектора Српског цивилног/културног плана дат је на разматрање Правном факултету (Економски одсек) и Пољопривредном (Пољопривредно-шумарском) факултету Универзитета. Правни факултет активно је учествовао и у изради предрадњи за духовни сектор Српског цивилног/културног плана, а ради што ефикасније сарадње са Министарством просвете и вера основао је Економски радни одбор, чија је надлежност био економски сектор Српског цивилног/културног плана. Након низа радних састанака, Економски радни одбор је средином 1943. године поднео извештај помоћнику министра, Владимиру Велмар-Јанковићу, у коме су задаци поверени на разматрање овом одбору подељени у три групе:

- 1) питања чијем решавању треба приступити одмах,
- 2) питања која ће постати актуелна одмах по завршетку рата, и
- 3) питања чије би се решавање протезало на дужи низ година (која улазе у тзв. генерацијски рад, но која би већ сада требало узети у проучавање).⁷⁴⁷

Од хитних питања, снабдевање становништва требало је да буде решено помоћу задруга, које би деловале као посредник између произвођача и крајњег корисника, чиме би

⁷⁴⁷ Извештај је написан у Београду, 23. јуна 1943. године и потписали су га чланови Економског радног одбора. У саставу извештаја налазе се предлози и мишљења у вези са питањима прве групе – питањима чијем се решавању треба приступити одмах (АЈ, 110-551-703/705).

се сузбила делатност црне берзе.⁷⁴⁸ Као дугорочни проблеми означени су унутрашња колонизација, те питања пореске реформе и смањења државних расхода. Кредитна реформа полазила је од премиса делимичне етатизације банкарског сектора и пласмана средстава у производњу. План за успостављање успешне буџетске равнотеже предвиђао је редуковање чиновништва и његових принадлежности, а тежило се и репрограму државних дугова.⁷⁴⁹ Проблем организације рада детаљно је разрадио идеолог покрета Збор инж. Милосав Васиљевић. Истакнута је изузетно слаба продуктивност становништва, а као њени узроци означени су: мали број активних радних дана (за сеоско становништво свега око сто дана годишње), мањак квалификоване радне снаге, недостатак нормирања и стандардизације великог броја производа, као и изванредан ментални отпор становништва према раду и стручном усавршавању.⁷⁵⁰

Велики допринос у раду на економском сектору Српског цивилног/културног плана дао је и Пољопривредни факултет, који је већ у тренутку закључивања предрадњи за План отпочео низ експеримената и активности, предвиђених у смерницама и извештајима факултетских одбора. Израђен је и велики број стручних реферата из области агрономије, чији је главни циљ био да дугорочно значајно увећају приход од пољопривредне производње. Нека од решења била су теоријско-научне природе и подразумевала су научно испитивање квалитета земље, биљних култура и стоке, док су остала предвиђала конкретна техничка решења у области гајења усева и стоке.⁷⁵¹

Списак свих проблема економског сектора изгледа овако:

- Снабдевање становништва
- Организација рада

⁷⁴⁸ У конкретном случају, предложена је натурална замена пољопривредних производа са села за индустријске и занатске производе из градова, уз посредовање задруга (Исто).

⁷⁴⁹ У циљу смањивања државних расхода предлаган је мораторијум на запошљавање и унапређење чиновништва, а разматране су и могућности смањивања чиновничких принадлежности. Такође, планиране су консолидација и конверзија државних дуговања (АЈ, 110-551-390,391,392,393).

⁷⁵⁰ Васиљевић је такође истакао неопходност државне бриге за процес организације рада, као и потребу увођења радне обавезе омладини, у циљу превазилажења народних стереотипа о раду као виду робовања, тј. нераду као господском маниру (АЈ, 110-551-376, 377, 378, 379, 380).

⁷⁵¹ Више о томе: А. Стојановић, *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, стр. 392–423; АЈ, 110, кутија 551.

- Обезбеђење и осигурање рада и радништва
- Осигурање плодова рада
- Осигурање становништва
- Унутрашња колонизација
- Пореска реформа
- Санирање државних финансија као буџетске равнотеже
- Смањење државних расхода и повећање државних прихода
- Кредит
- Међународни привредни споразуми за пласирање главних извозних артикала
- Пољопривредно-еколошки план
- Пољопривредно-технички план
- Техника гајења усева
- Типизирање ратарске производње
- Истраживање ливадске и пашњачке флоре
- Побољшавање ливада и пашњака
- Индустрализација и механизација пољопривреде
- План воћарства
- Виноградарство
- План оплемењивања биљака
- Фитопатолошка служба

- План пошумљавања
- Повећање производње дрвета
- Газдинство малошумских поседа
- Биљно-географска истраживања
- Педолошка истраживања
- Израда агрогеолошке карте
- Организација шумско-научног рада на терену
- Хемиска истраживања главних пољопривредних сировина
- Центар за пољопривредно истраживање и огледно земљиште
- Одабирање и оплемењивање стоке у нашој земљи
- Испитивање квалитета (каквоће) сточне хране
- Организација пољопривредног газдовања
- Прерађивање пољопривредних производа
- Организација задругарства
- Заштита земљорадничког минимума

Технички сектор Српског цивилног/културног плана

Технички сектор Српског цивилног/културног плана бавио се проблематиком везаном за националну енергетику, грађевинарство и инфраструктурне пројекте. На овом сектору остварена је блиска сарадња са Техничким факултетом, чије је бројно наставно и научно

особље учествовало у изради елабората. Министарство просвете и вера у оквиру предрадњи за Српски цивилни/културни план дефинисало је 29 проблема из ових области. Из сачуване архивске грађе може се закључити да је већина предложених решења из области енергетике и индустријализације требало да обезбеди државну контролу над значајним енергетским ресурсима, као и водећу улогу државе у планирању привреде и индустријске производње.⁷⁵² У те сврхе предлагана је национализација и етатизација широких размера. У области грађевине и урбанизма учињени су напори да се увођењем јединствених стандарда и реорганизацијом урбанистичких установа заведе ред и омогући дугорочно планирање.⁷⁵³ Оснивањем појединих савета и завода (нпр. Врховни земаљски технички савет, Хемиско-технолошки савет, Централни хемиско-технолошки завод) требало је да се омогући афирмисаним стручњацима да врше контролу над свим пословима из ових области, чиме би се дугорочно планирање и развоја у тим областима поверили стручним људима, уместо политички делегираним кадровима. У области индустријализације земље, нека од предвиђених решења била су и у предратном периоду истицана као део политичког програма ЈНП Збор.⁷⁵⁴ Процес индустријализације био би вођен под претпоставком формирања задружне пољопривредне заједнице, у оквиру које је основна функција индустрије да апсорбује вишак радне снаге и становништва са села, с циљем да се потпомогне развој задружне пољопривреде.⁷⁵⁵

⁷⁵² Извештаји Одбора за национализацију рудника, Одбора за електрификацију земље као и Одбора за индустријализацију земље интегрално су објављени у: А. Стојановић, *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, стр. 329–366.

⁷⁵³ Извештаји различитих одбора ангажованих на решавању проблема из области урбанизма, формирања стручних установа и промене грађевинског законодавства објављени су у: А. Стојановић, *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, стр. 367–391.

⁷⁵⁴ Пре свега је реч о повратку на земљорадњу, као основну привредну грану и главни експортни потенцијал земље. Сталешко („органиско“) удруживање у задруге, преко којих би се вршила привредна размена између пољопривреде, индустрије и тржишта, такође је било једно од основних политичких начела Димитрија Љотића и ЈНП Збор.

⁷⁵⁵ Југословенска историографија је деценијама претерано истицала напоре Недићеве владе да за време окупације подигне пољопривредну производњу и оживи индустрију у мери у којој је то било могуће, приписујући ово деловање тобожњим уклапањем Србије у систем тзв. „Нове Европе“, и помагању немачких ратних циљева. Концепт „Нове Европе“ и Југоистока као извора сировина и допунског економског простора интензивно су разрађивали бројни немачки економисти и идеолози у међуратном периоду (Milan Ristović, *Nemački „Novi poredak“ i jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45 - planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991), али су решења понуђена у Српском цивилном/културном плану у супротности са овим концептом. Југословенски простор је у пракси био најближи овом концепту за владе Милана Стојадиновића и владе Цветковић-Мачек, када су се огромне количине пољопривредних добара, руда и дрвене грађе извозила у Немачку.

Списак проблема који су ушли у састав предрадњи за Српски цивилни план изгледао је овако:

- Мелиорације и исушивање мочвари
- Национална горива
- Национализација рудника
- Грађење друмова
- Попуњавање железничке мреже
- Електрификација земље
- Индустрализација земље
- Уређење српских градова и насеља
- Израда дефинитивних регулационих планова свих градова Србије
- Израда стручног пописа о стању сеоских зграда (техничка асанација села)
- Израда типова сеоских кућа и јавних сеоских грађевина за поједине српске крајеве
- Реорганизација урбанистичких установа у земљи
- Спајање Управе за државни премер и надлештва за катастар и земљишне књиге
- Фонд за грађење водовода и каналисање градова и насеља
- Завод за испитивање материјала и конструкција
- Нормализација и типизација грађевинских радова
- Спровођење нормализације за локомотиве и вагоне и типизација локомотива за српске државне железнице
- а-Законска једнообразност статичких ознака и терминологија

б-Законска једнообразност армиранобетонских ознака и терминологија и табеле димензионирања

в-Законска једнообразност ознака и терминологија као и прописи носивости земље

- Штампање зборника искустава изведених фундарања
- Врховни земаљски технички савет
- Хемиско-технолошки савет
- Централни хемиско-технолошки завод за испитивање и истраживање
- Центар за српско рударство
- Центар за српске телекомуникације
- Саобраћај као целина са техничког гледишта
- Нови грађевински закон
- Реорганизација грађевинског законодавства
- Нови закон о овлашћеним инжињерима и архитектима
- Израда закона о конкурсима и наградама у техничкој струци
- Израда хемиске номенклатуре и терминологије

Српски цивилни/културни план и послератне власти у Југославији

На основу сачуваних архивских материјала потеклих из рада на Српском цивилном/културном плану може се закључити да су последњи реферати и извештаји поднети министарству у пролеће 1944. године. Услед савезничког бомбрадовања, већина

српске интелектуалне елите (која се за време окупације затекла у Београду) напустила је престоницу и потражила мир и безбедност у унутрашњости земље. Због тога је Велмар-Јанковић морао да констатује престанак радова на изради Плана, а до тада израђене пројекте похранио је у сеф Народне банке. Изгледа да је до ових материјала по ослобођењу прво дошла ОЗН-а, која их је после анализе проследила Државној комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.⁷⁵⁶ Комисија је План означила као издајнички подухват којим је требало да се фашизира народ и омладина и по том основу је гонила Владимира Велмар-Јанковића, Велибора Јонића и неколицину истакнутијих сарадника на Плану.⁷⁵⁷ Учешће у изради Српског цивилног/културног плана постало је повод за преиспитивање стручне и моралне исправности многих професора Универзитета, чије су „држање“ током окупације испитивали послератни безбедносни органи, али и Суд части Универзитета у Београду.

Треба истаћи да су нове власти имале изузетно неуједначен критеријум приликом процењивања нечије моралне исправности и „држања“ током окупације. То је утврдио и дугим низом примера илустровао др Срђан Цветковић, истичући постојање једног потпуно неконтролисаног таласа револуционарног гнева у првим месецима по ослобођењу Србије, који се умногоме разликовао од каснијег односа послератних власти према српској грађанској елити. Судбине професора Универзитета активних за време окупације врло су парадигматичне у погледу двоструких стандарда нових власти: неки од професора су отпуштени из службе без права на припадности и лишени грађанске части, неки су пензионисани или премештени са Универзитета у друге културне и научне установе, а неки су наставили са радом и чак дошли у положај да у оквиру Суда части суде својим

⁷⁵⁶ Када је постало сасвим извесно да ће и Београд бити ослобођен и када је донета одлука да се заједно са немачком војском одступа на запад, колаборациона управа али и многи грађани приступили су уништавању докумената за које се сматрало да их могу компромитовати код ослободиоца. Остало је упамћено да су се тих дана „пушили многи димњаци у Београду“ (АС, фонд: БИА, II-5, Мемоари Недићевог сарадника који се налази у Аустрији). Документа везана за Српски цивилни/културни план нису уништavana и у целини су постала власништво нових власти.

⁷⁵⁷ Добро је документован случај проф. др Радослава М. Грујића, декана Теолошког факултета за време окупације. Његова главна „кривица“ било је учешће у Српском цивилном/културном плану, због чега га је Државна комисија за утврђивање окупатора и њихових помагача означила као саучесника у „раду на фашизирању српског народа“ (АЈ, 110-85-761/765). Грујић је кажњен губитком српске националне части и удаљен је са Универзитета, тако да је последње године живота провео у материјалној оскудици и укаљаног имена. Одлука о рехабилитацији Радослава Грујића, коју је донео Виши суд у Београду, званично је објављена 14. марта 2014. године.

колегама. На основу биографија бројних професора који су били активни за време окупације може се уочити да је постојао јасан тренд прогона професора Филозофског, Теолошког и Правног факултета од стране послератних власти, док су професори Медицинског и Техничког факултета углавном били ослобођени свих одговорности и у послератном периоду чак су достигли врхунац професионалних каријера.⁷⁵⁸ Стандардни елементи који се појављују у оптужницама, попут потписивања Апела српском народу 1941. године, учешћа у раду Универзитета током окупације, учешћа у изради Српског цивилног/културног плана и предавања на Коларчевом народном Универзитету неким су донели удаљење са Универзитета или губитак грађанских права, док су код других нове власти ћутке прешле преко тога.⁷⁵⁹ Неуједначен третман универзитетског особља од стране нових власти још се драстичније уочава када се упореде одлуке судова части Универзитета у Београду и Свеучилишта у Загребу: проф. Људмило Хауптман је у Загребу ослобођен одговорности, иако је недвосмислено утврђено да је држао предавање у организацији НСДАП, а проф. Иво Хорват кажњен је писменом опоменом због изјаве „док сам ја професор загребачког свеучилишта ни један Србин неће доћи на то свеучилиште за професора“ из новембра 1944. године!⁷⁶⁰

Слична пракса може се уочити и када су у питању поједине идеје или пројекти, оригинално разрађивани у оквиру Српског цивилног/културног плана. Многи од пројеката, поготово из биолошког и техничког сектора, представљали су чисто стручна

⁷⁵⁸ Неки од професора и асистената су првобитно удаљени са Универзитета, али су убрзо враћени на стара радна места, или су ангажовани у другим државним научним и просветним установама (попут новооснованих научних института и факултета широм земље). Према истраживањима др Слободана Селинића и др Драгомира Бонџића, од 18 универзитетских професора удаљених из наставе одлукама Суда части чак 11 је враћено у службу до краја четрдесетих година (S. Selinić, D. Bondžić, „Prećutna rehabilitacija“ - враћање на Beogradski Univerzitet nastavnika uklonjenih odlukom Suda časti posle Drugog svetskog rata“, *Desničini susreti 2009* (Zbornik radova), Zagreb 2011, str. 188–196).

⁷⁵⁹ Тако су, на пример, са Универзитета удаљени академик Веселин Чајкановић и Радослав Грујић, професор и декан Теолошког факултета, између осталог и због учешћа у Српском цивилном/културном плану, док је проф. др Петар Матавуљ, иако и сам сарадник на Плану (председник неколицине одбора) био у најужем колегијуму Суда части Универзитета, и у том својству вршио испитивање Чајкановића, Грујића и других својих колега. Потресну слику о судбини академика Веселина Чајкановића оставио је у својим мемоарима Димитрије Ђорђевић (*Ожигљци и опомене*, књ. 2, Београд 1995, стр. 11).

⁷⁶⁰ Од 139 наставника Свеучилишта у Загребу против 35 је вођен поступак пред Судом части, а само 5 их је кажњено. Један наставник је пензионисан, један је добио забрану напредовања у звању у трајању од годину дана, а двојца су кажњена само укором (Magdalena Najbar-Agičić, „Sud časti Sveučilišta u Zagrebu kao element politike vlasti prema intelektualcima nakon 1945. godine“, *Desničini susreti 2009* (Zbornik radova), Zagreb 2011, str. 151–162).

решења проблема из свакодневног живота грађана. Борба против маларије, отварање здравствених станица у унутрашњости земље, правилан распоред лекара у земљи, стручно усавршавање медицинског, ветеринарског и фармацеутског особља, као и етатизација, индустријализација, електрификација, урбанистичко уређење насеобина, омогућавање адекватне експлоатације шума и руда – представљали су проблеме српског друштва који нису били аутоматски решени са ослобођењем земље. Иако је немогуће материјално доказати да су послератне власти употребиле пројекте из Српског цивилног/културног плана, евидентно је да је напредак у многим областима које су обухваћене Планом остварен већ у првим годинама након рата, као и да су на тим пословима (превасходно из биолошког и техничког сектора) учествовали људи који су сарађивали на изради Плана.⁷⁶¹

Није могуће дати потпуно прецизан одговор на питање зашто су нове власти примењивале двоструке стандарде према ауторима и појединим пројектима из Српског цивилног/културног плана. Одстрањивање професора Правног, Филозофског и Теолошког факултета може се у великој мери приписати идеолошкој нетрпељивости, јер су они деценијама били стожер српске националне идеје и монархистичког поретка међуратне Југославије, док су нове власти нову државу градиле управо на темељу борбе против „великосрпског хегемонизма“. Дуги низ година након ослобођења је један од основних критеријума за ангажовање појединца на хуманистичким факултетима у Југославији (посебно у Србији) био његова идеолошка подобност. Када је реч о професорима техничких и природних наука ситуација је била умногоме другачија, тим пре што њихово национално и идеолошко ангажовање у међуратном периоду није било већег обима. Највећи део њих се у кратком периоду адаптирао на нове услове и потпуно је инкорпориран у нови систем. Њихово прихватање од стране нових власти вероватно је

⁷⁶¹ У послератним енциклопедијама и лексикографским издањима (попут едиције *Ко је ко у Југославији*) врло је приметно да је из биографија појединих професора изостављен период окупације. Ту се ишло толико далеко да су неким професорима, који су у одређена звања изабрани управо реформом Универзитета из периода окупације, фалсификовани подаци, тј. да им се наводи да на Универзитету раде од 1946. или 1947. године. Иако су нове власти учиниле правно ништавним све одлуке о именовану и напредовању у звањима током окупације, рад неких људи, па чак и сам физички боравак на Универзитету не могу се учинити ништавним, што те интервенције у биографијама чини само ружним одразом идеолошке острашћености једног времена. Бројни професори Медицинског и Техничког факултета остварили су изузетне каријере у социјалистичкој Југославији, па је долазило до парадоксалних ситуација да су некадашњи потписници Апела српском народу из 1941. године постајали добитници награде АВНОЈ-а, Октобарске награде, Седмојулске награде и других признања.

било мотивисано практичним побудама: једноставно није било адекватних замена, јер су ти људи били истински стручњаци међународног угледа и огромног професионалног искуства.

„Нови Србин“/„Нови српски човек“: концепт диригованог интегралног васпитања у „националном духу“ – идеја и пракса

Проучавањем европске историје 20. века одавно су уочени и делимично описани односи различитих тоталитарних режима према питању васпитавања и образовања будућих нараштаја али и омладини уопште. Посебан однос према омладини и њеном одгоју уочен је код ауторитарних режима који су имали и револуционарну компоненту у свом политичком програму, тј. који су тежили да изврше коренит преображај друштва и државе. Документована је и у историографији описана Хитлерова перцепција улоге немачке омладине у изградњи будућности Трећег Рајха, као расно чисте заједнице која ће доминирати Европом. Управо је нацистички пример и најрадикалнији, јер је у Немачкој држава (и сама заробљена у стегама нацистичке идеологије) у потпуности преузела процес одгоја и васпитавања деце и омладине, искључивши и саму могућност алтернативне приватне иницијативе идеолошки усмереном васпитању.⁷⁶² У нацистичком систему вредности живот припадника немачке нације, а тиме и детета и омладинца/омладинке, није припадао појединцу већ држави. Од најранијег узраста деца у Немачкој учена су да подређују лични интерес циљевима заједнице, као и да не преиспитују исправност одлука које су доношене на вишем хијерархијском ступњу. Нацистичка расна теорија имала је и социјал-дарвинистичку компоненту која је примењивана и унутар саме немачке

⁷⁶² О васпитавању, школству и омладини нацистичке Немачке детаљно у: Richard Grunberger, *The 12-Year Reich: A Social History of Nazi Germany 1933–1945*, Holt, Rinehart and Winston 1971, pp. 267–303; Lisa Pine, *Education in Nazi Germany*, Berg 2000; H. W. Koch, *The Hitler Youth: Origins and Development 1922–1945*, Rowman and Littlefield Publishing Group 2001 и др. Сликовит приказ утицаја идеологије на свакодневни живот у нацистичкој Немачкој пружа и: *German Voices: Memories of Life during Hitler's Third Reich*, edited by Frederic C. Tubach, Univeristy of California Press, Berekley–Los Angeles 2011.

националне заједнице: подстицана је селекција најснажнијих и биолошки најачих појединаца, а они који нису могли да прате постављене стандарде изопштавани су из друштва и биолошки уклањани на различите начине. Изузев овога, нацисти су тежили да процесом идеолошки инструментализованог, потпуно диригованог одгоја и школовања створе у великој мери униформну националну заједницу.⁷⁶³ Због тога су и дечаци и девојчице од најранијег детињства учлањивани у различите дечије организације под контролом партије и државе,⁷⁶⁴ преко којих су касније постајали чланови Хитлерјугенда и Немачке девојачке лиге,⁷⁶⁵ различитих радних служби, партијских и државних оружаних снага. Сви су пролазили исто школовање и припадали истим организацијама, од најранијег детињства њихов живот припадао је држави и Адолфу Хитлеру као врховном вођи Рајха.

Концепт диригованог интегралног васпитања у „националном духу“ у окупираној Србији заговарао је сам врх Министарства просвете и вера, али је он уживао и једну ширу подршку осталих центара колаборације као и самог окупатора. Као што је већ истакнуто, међу српским екстремним десничарима предратног периода постојао је консензус по питању васпитавања омладине: готово сви истакнутији идеолози радикалне деснице веровали су да је омладина намерно уништавана, однарођена, одвојена од српских националних традиција и вредности, као и да је процес васпитавања исувише био препуштен „приватној иницијативи“ или антисрпским елементима друштва.⁷⁶⁶ Као што се

⁷⁶³ Више о њој: Lisa Pine, *Hitler's "National Community": Society and Culture in Nazi Germany*, Bloomsbury 2007. Иако је ауторка показала ограничено разумевање одређених феномена и историјских процеса на простору нацистичке Немачке, ова књига има велику вредност јер се у њој цитира велики број примарних историјских извора нацистичке провенијенције.

⁷⁶⁴ Дечаци узраста од 10 до 14 година учлањивани су у Deutsches Jungvolk (Немачка омладина), док су девојчице истих година постајале део Jungmädelbund (Лига девојчица).

⁷⁶⁵ Хитлерова омладина (Хитлерјугенд) била је друга најстарија нацистичка паравојна формација која је активно деловала од 1922. до 1945. године. Њени чланови били су немачки омладинци узраста од 14 до 18 година, док су њихове вршњакиње биле организоване у Немачку девојачку лигу (Bund Deutscher Mädel / BDM). Након навршене 18-те године млади Немци ишли су у службу обавезног рада или су регрутовани у СС или Вермахт, док су младе Немеце могле да до 21. године остану у добровољној допунској секцији БДМ-а: „Вера и Лепота“ (Glaube und Schönheit), основаној 1938. године, са циљем да усмерава женску омладину ка породици и домаћинству.

⁷⁶⁶ Овакво виђење васпитавања омладине делио је и сам Недић, који је, између осталог, и у томе видео узрок пораза у Априлском рату и слома који је уследио: „Оно што смо доживели и што патимо, то је велика казна Божја. Руку на срце и признајмо, заслужили смо. Пљунули смо на сву нашу лепу прошлост – традицију која крепи, снажи, лечи, брани и води. Заборавили смо на дом свој, породицу своју, која је темељ Српства, која је била колевка наше народне душе, наше славе и величине. Заборавили смо на васпитање деце своје. И десило

и „Нова Србија“ градила на традицијама негације тековина југословенства и у подразумеваном међународном оквиру „Нове Европе“ и концепт васпитања морао је да прати општи контекст историјских догађаја у окупираној Србији 1941–1944. године. Министар Јонић, његов помоћник Владимир Велмар-Јанковић али и сам председник српске владе Милан Недић полагали су пуно наде да ће будуће генерације одиграти пресудну улогу у изградњи нове српске државе. За реализацију тако тешког задатка било је неопходно створити „новог српског човека“, пожртвованог омладинца који ће бити спреман да увек и беспоговорно стави национални интерес испред сопствених жеља и komodитета.⁷⁶⁷ Стога је у самом врху колаборационистичке управе током целе окупације вођена најинтензивнија активност у циљу придобијања наклоности српске омладине, њеног усмеравања ка политичким и вредносним начелима Недићеве владе, и стварању посебног, интергалног система образовања. Ове мере индиректно су погодиле интересима окупатора, због чега их је он и подржавао: усмеравање омладине на српски национализам стварао је базу за борбу против комунистичког покрета отпора, док је развијање радне етике у процесу образовања итекако користило немачкој ратној индустрији.

Процес изградње „новог српског човека“ одвијао се истовремено на више нивоа. Он је подразумевао просветну реформу и нове школске програме о којима је већ било речи у претходним поглављима. Изградњу је пратила снажна идеолошка индоктринација у чијем је спровођењу учешће узео и сам врх колаборационистичке владе: нове вредности српске националне и културне политике требало је да постану основни светоназор „новог Србина“. Овај део формирања нове српске омладине био је замишљен и испланиран у циљу остварења дугорочног дејства, те су се његови ефекти превасходно очекивали у неким будућим, послератним генерацијама. Међутим, влада Милана Недића спроводила је

се чудо, страшно и невиђено: син је устао на оца, кћи на мајку. Изгубила се честитост и поштење, образ и срам.“(Посланица Српском народу, Београд, 4. децембар 1941., објављена у: *Речи генерала Милана Недића српском народу и омладини*, Београд 1941, стр. 47).

⁷⁶⁷ Међу првим значајнијим текстовима посвећеним овој теми у колаборационистичкој штампи свакао се налази непотписани чланак „Нови политички човек“, објављен у *Нашој борби* 28. септембра 1941. године. У овом тексту максимално је истакнут принцип подређивања појединца националној заједници и њеним циљевима. Слични одијум карактерише и текстове др Ђока Слијепчевића: „Нов дух нови људи“ (*Наша борба*, бр. 18-19, 4. јануар 1942., стр. 14) и Хрвоја Магазиновића: „Градимо новог човека“, (*Наша борба*, бр. 20, 15. јануар 1942., стр. 9). Ови новински чланци указују да је покрет Збор здушно подржавао Јонићеву просветну реформу и политику.

и низ конкретних, практичних мера у циљу усмеравања и кориговања генерација захваћених ратним вихором. Слање српских младића са села на добровољни рад и стручно усавршавање у Немачку, идеолошка обука у Националној служби за обнову Србије (НСОС) као и рад посебне врсте васпитно-поправних установа под окриљем министарства просвете имали су за циљ да моментално утичу на српску омладину и послуже као клица за развој нових генерација којима је била намењена велика историјска улога изградње нове Србије.

Српски сеоски младићи на раду и обуци у Немачкој

Сељаштво као друштвена група уживало је посебну наклоност владе Милана Недића, о чему уверљиво сведоче стотине новинских текстова посвећених српском сељаку, његовом раду, пожртвованости и доприносу националним циљевима, као и чињеница да је сеоско задружно домаћинство узето за основ новог друштвеног поретка који су српски колаборационисти заговарали. У визији послератне „Нове Србије“ сељаштво је требало да преузме водећу улогу у друштву, и да, осим привредног доприноса, оствари значајан утицај у управљању државом и националној изградњи. Међутим, и поред опијености Недића и његових сарадника улогом српског сељака, они су свакако били свесни бројних недостатака сељаштва, пре свега његове необразованости и скромне привредне продукције. О овоме сведочи и детаљна анализа организације рада и радних навика становништва које је за потребе Српског цивилног/културног плана израдио инж. Милосав Васиљевић, бивши члан Комесарске управе и један од водећих идеолога Збора.⁷⁶⁸ Он је утврдио да услед примитивног начина обраде земље и поштовања бројних различитих религијских обичаја везаних за рад српски сељак ефективно годишње ради тек нешто више од сто дана, док би тај износ требало да буде и до три пута већи.⁷⁶⁹

⁷⁶⁸ Васиљевић је био један од ретких српских стручњака који су се у међуратном периоду интензивно бавили проучавањем проблема организације рада. Објавио је и више студија посвећених овој проблематици, од којих се истичу предратна *Правци сутрашњице у етици, политичкој економији и политици* (Београд, 1943) и *Диригована привреда* (Београд, 1943) која је објављена током окупације уз подршку окупатора.

⁷⁶⁹ АЈ, 110-551-375 (реферат Милосава Васиљевића: „Организација рада“).

Поређењем са немачком пољопривредном производњом, која је давала неупоредиво већи принос и поред знатно мањег броја ангажованих сељака, лошијег квалитета земље и неповољније климе, јасно се стицао увид у степен технолошке заосталости српске аграрне производње. Како ратне и материјалне прилике нису дозвољавале екстензивнија улагања у технолошки напредак аграра Недићева влада решила је да искористи могућност слања одабраних сеоских младића на рад и усавршавање у Немачку. Ова активност имала је двоструку природу: окупатору се показивала добра воља за привредном сарадњом, док се истовремено користила прилика да се путем упознавања са технолошки напреднијим и успешнијим процесом пољопривредне производње створи база за примену ових мера и на српском селу. У старијој историографији било је много полемика око карактера боравка српских сеоских младића у Трећем Рајху, али су најновија истраживања др Зорана Јањетовића⁷⁷⁰ аргументовано указала да је реч о добровољном раду, који је био снажно подржан од стране највиших представника колаборационистичке владе, укључујући председника Недића, као и министре Јонића, Веселиновића, Динића и шефа пропаганде Перића. Уколико се подацима о броју и величини група које су послате у Немачку и њиховој величини сме поклонити поверење може се закључити да њихова основна намена није била да помогну нацистичку привреду, јер су биле премале, а и услед чињенице да су много веће потребе за радном снагом биле у индустрији, због чега су младићи из целе окупиране Европе слани (често принудно) на рад у Трећи Рајх. Из обраћања високих представника српске владе приликом испраћања и дочекивања младих српских сељака јасно се уочава да се од њих очекивало много више од пуког физичког рада на немачким пољима. Недић и Јонић експлицитно су називали сеоске младиће „амбасадорима Србије“; Недић је додао и да више воли такве представнике земље, од „оних у фрактовима“.⁷⁷¹ Њима је у задатак стављено да својим држањем максимално утичу на промоцију српског народа у Немачкој, те да тамо науче што је више могуће, како би помогли уздизање аграра у

⁷⁷⁰ Zoran Janjetović, „U skladu sa nastalom potrebom“...*prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941–1944*, Beograd 2012, str. 115–125.

⁷⁷¹ Алузија на амбасадоре вероватно је била условљена чињеницом да Србија није имала министарство спољних послова нити дипломатска представништва, услед чега је њено представљање у иностранству било онемогућено. Када се занемари јасно уочљив демагошки моменат, уочава се да је на терет младих сељака заиста падао терет међународног представљања земље.

отацбини.⁷⁷² Временом је организовање ових група добило елемент додатне припреме, која је подразумевала телесне вежбе, идеолошко-информативну наставу о пољопривреди Трећег Рајха али и убрзани основни курс немачког језика, који је надзирао лично др Алојз Шмаус, бивши лектор Филозофског факултета у Београду и управник Немачког института.⁷⁷³ Код једне групе потврђено је и постојање селекције: од пријављених стотинак кандидата свега 50 је послато у Немачку,⁷⁷⁴ док је организација Земља и рад упутила допис Народној банци у којем је тражила да се издвоје средства како би се за сваког учесника у експедицији купио по један модеран немачки плуг. Начин на који се врх српске колаборационистичке владе односио према питању слања сеоских младића на рад у Немачку указује да су они били део нове „планиране елите“, тј. да су били виђени као узор за „новог Србина“ и предводници своје генерације, о чему сведочи и повлашћени третман у јавности појединих младића по повратку у Србију.⁷⁷⁵ У пропагандном смислу ова путовања имала су велики значај: указивала су на могућност сарадње са нацистичком Немачком, разбијале су (оправдано стечено) поимање становништва о Немцима као српским непријатељима и душманима, а такође су имали значајну улогу у промоцији култа рада у Србији.

⁷⁷² О овоме сведоче и утисци које су млади сељаци пренели српској колаборационистичкој штампи крајем августа 1942. године (Младен Бабић, „Наши млади сељаци у Немачкој: „Знање је сила – знање је моћ“, *Наша борба*, бр. 52, 30. август 1942., стр. 14). Када се занемаре уобичајни хвалоспеви о нацистичкој Немачкој, њеном становништву, култури и цивилизацији, уочава се да су младићи са села заправо били послати у Трећи Рајх да науче нове методе у обради земље и упознају нове технологије које се користе у аграрним радовима.

⁷⁷³ Према писању колаборационистичке штампе, испиту из немачког језика присуствовали су и Шмаус и Велибор Јонић, док је само испитивање вршио проф. др Лудвиг Херцог. Након испита омладинцима је био уприличен пријем и пројекција филма у Немачком научном институту, након чега их је примио и Милан Недић (Непотписани текстови: „Данас ће сеоски омладинци бити примљени код претседника владе“, *Обнова*, 10. мај 1943., стр. 3; „Претседник српске владе генерал Недић примио је јуче сеоске омладинце“, *Обнова*, 11. мај 1943., стр. 3).

⁷⁷⁴ Непотписан текст, „Четврта група наших сеоских омладинаца спрема се за пут у Немачку“, *Обнова*, 7. мај 1943., стр. 2. На основу новинских навода, изабраних 50 омладинаца требало је да буде послато у Немачку на радни боравак у трајању од шест месеци. Протоколом је било предвиђено да одабране младиће, након окончања припрема, приме у аудијенцију министар Веселиновић као и сам Недић, као и да положи „завет Србији пред Саборном црквом“.

⁷⁷⁵ Већ у априлу 1943. године колаборационистичка штампа пренела је вест да је организација „Земља и рад“ штампала књигу о боравку на немачком селу, чији је аутор био извесни Војислав Симовић из Груже, који је био у првој групи српских сеоских младића послатих за Бајројт (Непотписан текст, „Био сам гост немачког сељака...“, *Обнова*, 7. април 1943., стр. 5). У новинском тексту се демагошки истиче да је Симовић „први сељак после рата који је написао нешто“, а садржај је пун цитата којима са хвали марљивост, предусретљивост, побожност и поштење немачког народа. По свему судећи, Симовићева „књижица“ била је пропагандна брошура мањег обима. Њу није било могуће пронаћи у српским библиотекама и архивима, а не налази се ни у евиденцији Народне библиотеке Србије.

Национална служба за обнову Србије: култ рада у идеологији и концепту васпитања омладине у окупираној Србији

Анализирајући радне навике српског становништва за потребе Српског цивилног/културног плана, инж. Милосав Васиљевић је, у већ помињаном елаборату, истакао да српски народ и даље рад посматра као „синоним робовања“, услед чега се „сматра обликом господства не радити“. Овакво потцењивање рада Васиљевић је означио као велику сметњу повећању продуктивности и указао да би се требало „васпитно деловати нарочито на омладину“, истичући да су се у овом смислу најбоље показале „организације радних служби за омладину“.⁷⁷⁶ Уопштено узев, оваква процена једног од водећих идеолога Збора и југословенских стручњака у области организације рада, представљала је у извесној мери одраз стварног стања, око чије промене су били ангажовани и српска колаборационистичка влада и окупатор, вођени како сопственим тако и заједничким интересима.

Након априлског слома и распада Југославије у пролеће 1941. године Немци су као једину меру искупљења становништва територије под јурисдикцијом Војног заповедника у Србији означили рад. Прегалаштво је било једно од ретких традиционалних српских вредности које се уклапало у идејни концепт „Нове Европе“: Срби су, након ратног пораза, морали да се одрекну чојства и јунаштва, док су културне и духовне вредности, попут Светосавља и српске историје первертирани, како не би представљали провокацију за окупатора.⁷⁷⁷ Према досадашњим истраживањима, први је рад као основну меру политичког и моралног искупљења и завређивања места у послератном поретку Србима

⁷⁷⁶ АЈ, 110-551-375 (реферат Милосава Васиљевића: „Организација рада“). Указујући на праксу коју је у Бугарској увео Стамболијски након Првог светског рата, Васиљевић је истицао да се омладина прихвата радних обавеза „најпре зато јер мора“, али да „убрзо само задовољство стварања, које се јавља као последица сваког продуктивног рада и стваралаштва“ чини да омладинац „почне да цени рад, да у раду види извор стварања и добија понос осећајући се оспособљеним да и сам ради“.

⁷⁷⁷ Илустративан приказ первертирања Светосавља представља изјава зборашког идеолога и министра Недићеве владе др Михаја Олћана да је Св. Сава био први српски национал-социјалиста (ИАБ, БдС, О-50, предмет Михајла Олћана).

понудио Франц Нојхаузен, још током маја 1941. године.⁷⁷⁸ Колаборационистичка пропаганда одмах је прихватила овај импулс: још током маја и јуна 1941. године објављен је већи број текстова у којима се рад и ред промовишу као „нов пут“ Србије,⁷⁷⁹ као и неколицине у којима се захтева увођење радне обавезе за омладину.⁷⁸⁰ Након угушења устанка (током кога су ред и мир превагнули над радом у пропаганди и идеологији колаборационистичког режима), влада Милана Недића уздигла је култ рада на највише место у вредносној хијерархији српског друштва.⁷⁸¹ Први мај постао је, као и у нацистичкој Немачкој, државни празник чије је обележавање било пренаглашено свечано за оновремене прилике.⁷⁸² Осниване су бројне установе рада чији је покровитељ или вођа био сам Недић,⁷⁸³ у штампи и на радију рад је истицан као врхунски патриотски допринос,

⁷⁷⁸ Ф. Нојхаузен, „Српски народ да би постигао обнову треба да створи чврсту заједницу“, *Ново време*, 18. мај 1941. године; Zoran Janjetović, *n.d.*, str. 45.

⁷⁷⁹ Међу илустративније текстове ове врсте убраја се чланак др Лазара Прокића: „На новом путу“ (*Ново време*, 31. мај 1941., стр. 3). У тексту Прокић метафорички описује како у Хитлеровој „Новој Европи“ влада „дух рада, реда и друштвене једнакости“, истичући да „поред култа националне свести нови поредак претставља и култ рада“. Наводећи да је рад „покрет материје и духа...одабирање вредности...извор и утока животне радости у једном народу“, он критикује однос према раду у међуратној Југославији, везујући праве вредности рада за фашизам и нацизам, насупротив којих се наводе демократија и плутократија као уређења која не поштују рад и стварају друштвене неједнакости.

⁷⁸⁰ Међу првима је на идеју о ангажовању омладине (али и других неупослених делова становништва) у друштвено корисним радним акцијама дошла Марија Мага Магазиновић, која је редакцији листа „Ново време“ послала допис у коме предлаже да се школска деца (праћена и својим млађим наставницима) одведу на радно летовање на села. Као начин да ова пракса заживи она је предлагала да учешће у оваквим радним активностима буде услов за упис вишег течаја у гимназијама и стручним школама, као и за добијање посла у државној служби и локалној самоуправи. Допис је објављен у специјалној рубрици „Питања данашњице“ (Мага Магазиновић, „Организовање рада у пуној стварности“, *Ново време*, 1. јун 1941., стр. 6).

⁷⁸¹ Видети: Јован Мијушковић, „Рад треба да буде једина наша политика“, *Ново време*, 2-3. мај 1942., стр. 3; „Рад и обнова Србије“, *Српски радник*, 1. јули 1943., стр. 1;

⁷⁸² На значај Првог маја колаборационистичка штампа указивала је и током 1942. године (Аноним, „Први мај празник рада – Рад као основ културе“, *Обнова*, 1. мај 1942., стр. 3), али у знатно већој мери од 1943. године, када је и Национална служба за обнову Србије добила подршку немачких власти. Тада су почеле и прославе „Дана рада“ који су имали карактер масовних народних зборована на којима су говорили представници колаборационистичке владе (уп: „Поворка од 10.000 грађана и сељака прошла је главним улицама Крагујевца“, *Обнова*, 3. мај 1943., стр. 5; „Свечана прослава дана рада у Шапцу“, *Обнова*, 4. мај 1943., стр. 4). Организацију прославе Првог маја у Крагујевцу извела је Национална служба рада уз помоћ Српске заједнице рада.

⁷⁸³ Најзначајнија организације ове врсте била је Српска заједница рада (Србозар), на чијем се челу, као „старшина“, налазио сам Недић, иако је у оперативном смислу њом руководио Недићев заменик Зарија Поповић. Србозар је био једна врста парасиндикалне организације под строгим контролом државе, и био је, како је то истакао и проф. Петрановић, устројен по угледу на немачки Фрон рада. Основ идеологије Србозара била је стара српска задружна пракса (Зарија Поповић, „Стара српска задружност као основа идеологије Српске заједнице рада“ (говор објављен као фељтон), *Српски радник*, бр.2, 3, 4, јул-август 1943. године). У пракси он је највише служио за контролу радништва и организовање радних чета за одлазак у Немачку. О раду Србозара: *Годишњак Српске заједнице рада 1942–1943*, Београд 1944, као и у званичном

а свој удео у овом процесу имао је и окупатор који је од српског рада имао директну корист. Рад је у идеологији Недићеве владе, а посебно на вредној лествици политичких идеја покрета Збор, имао двојаку улогу: осим материјалног обнављања и уздизања земље, рад (посебно физички) имао је и васпитну намену, јер се сматрало да се изграђивањем и неговањем радних навика превазилази морална декаденција у коју је модерно људско друштво запало током међуратног периода. Стога је сасвим разумљиво зашто се прва омладинска организација рада у окупираној Србији, премда добровољна и локалног карактера, јавила под окриљем покрета Збор. То је била омладинска добровољачка служба која је у лето 1941. године била ангажована на рашчишћавању рушевина тврђаве у Смедереву (реч је о истом одреду који је послужио и као клица зборашке Српске добровољачке команде), чији је модел убрзо примењен и у Крагујевцу крајем исте године, када је група од око 500 омладинаца коришћена за регулацију тока реке Лепенице и истовремено била подвргнута националном васпитању.⁷⁸⁴ Релативни успех ових организација и велика пропагандна подршка њиховом дејству створили су простор за пласман идеје о увођењу радне обавезе за омладину у окупираној Србији.

На тачци пресека окупаторових интереса и потреба српске власти за увођењем радне обавезе у циљу обнове земље настао је, крајем 1941. године, предлог за оснивање Националне службе за обнову Србије (НСОС).⁷⁸⁵ Формална иницијатива потекла је од Шефа Управног штаба др Харалда Турнера, чији је првобитни интерес након уништења устанка био да се он не понови, те је стога настојао да на различите начине ангажује српску омладину и уклони је из сфере утицаја покрета отпора и савезничке пропаганде.⁷⁸⁶

листу Србозара „Српском раднику“, који је издаван током 1943. и 1944. године. Више о Србозару и у: Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 481–484.

⁷⁸⁴ Зборашки лист *Наша борба* посветио је овој групи омладинаца велики и богато илустрован непотписани текст на чак три странице 21. децембра 1941. године („Кроз ред и рад Новој Србији и новом животу: не мислити на себе, не радити за себе, већ за заједницу“, *Наша борба*, 21. децембар 1941., стр. 4, 5, 6).

⁷⁸⁵ Врх окупационог система (Бадер, Нојхаузен, Турнер) месецима је разматрао увођење радне обавезе у окупираној Србији, јер је производња у земљи била умањена услед ратних разарања и одвођења војника у заробљеништво, чиме су били посредно угрожени немачки ратни интереси. Посебно са искуством устанка и развијањем тоталног рата након напада Немачке на Совјетски Савез, окупационе снаге Трећег Рајха тежиле су да радном обавезом закупе способно мушко становништво, што је била њихова пракса на простору целе окупиране Европе. На овој линији остварено је пуно поклапање са интересима владе Милана Недића, тако да је крајем децембра 1941. године донета Уредба о обавезном раду и ограничењу упослења (*Службене новине*, 30. децембар 1941., стр. 1–2).

⁷⁸⁶ На ово указује Турнеров рефреат команданту Југоистока Александру Леру с краја септембра 1942. године (*Zbornik NOR-a*, I-4, Beograd 1954, str. 269). Немачки историчар Шларп приписује ову иницијативу Францу

НСОС је била устројена по угледу на немачку Радну службу Рајха (Reichsarbeitsdienst/RAD) и на њеном челу се нашао др Ђуро Котур. Према Уредби о Националној служби за обнову Србије њени обвезници били су сви мушкарци од 17 до 45 година, али су у стварности то најчешће били младићи. Организација се брзо ширила и НСОС је у кратком временском периоду постала изузетно значајан фактор у политичким и привредним токовима окупиране Србије. Др Зоран Јањетовић, који јој је посветио цело поглавље у својој књизи о принудном раду током окупације, истакао је да је она била „парадржавна институција *par excellence*“, и „на одређени начин и паравојна организација“, будући да су обвезници били подвргнути режиму строге дисциплине по угледу на војнички живот, а носили су и униформе када су материјалне прилике то омогућавале. Практично од самог настанка службе, изузев у различитим физичким пословима, обвезници су били ангажовани и у процесу идеолошког усмеравања, стручних курсева као и организације и спровођења различитих факултативних активности. Међу предавачима налазили су се истакнути колаборационисти, ултра-конзервативци и заговорници корпоративистичког уређења привреде и друштва: министар провете Јонић, министар рада, социјалног старања и народног здравља Танасије Динић, министар пољопривреде Веселиновић, главни инспектор НСОС-а и начелник Министарства просвете Владимир Вујић, Милорад Марчетић (прво заменик, а потом и шеф НСОС), вођа организације Земља и рад Стеван Клујић као и немачки предавачи из организације РАД. На тај начин се у потпуности остваривала замисао идеолога Недићеве владе: поред конкретне материјалне користи проистекле из рада, радна обавеза коришћена је и као инструмент политичке и националистичке индоктринације у циљу изградње „новог српског човека“.⁷⁸⁷ Посебно се водило рачуна о стварању „националног јединства“ путем заједничког ангажовања градских и сеоских младића, мада је и у овом аспекту до изражаја дошла анти-урбана црта ултра-конзервативне колаборационистичке идеологије. У прилог

Нојхаузену, али већина других истраживача, укључујући и Зорана Јањетовића и Акико Шимицу деле уверење да је формални предлог дошао од Турнера (уп: Karl-Heinz Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941–1944. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik in Südosteuropa*, Stuttgart 1986, s. 169; Zoran Janjetović, „U skladu sa nastalom potrebom“...*prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941–1944*, str. 187, напомена 789.

⁷⁸⁷ На овај дуализам у природи НСОС-а указао је Симеон Керечки, истакнути члан Збора, практично одмах по оснивању службе (инж. С. Д. Керечки, „Смисао националне службе за обнову Србије“, *Наша борба*, бр. 22, 1. фебруар 1942., стр. 2).

овој тези може се навести и структура обвезника, као и неједнак третман који су колаборационистичке власти имале према обвезницима из градова и онима из села и мањих вароши. Иако је пре рата свега нешто мање од 20% становништва Србије живело у градовима, чак 42% обвезника Националне службе за обнову Србије чинили су градски младићи. Обвезници са села имали су повлашћени третман у складу са општом праксом фаворизовања сељаштва од стране Недићеве владе: живели су у својим кућама, махом су били ангажовани на пословима мањег обима, а тежило се и томе да не буду ангажовани далеко од места становања. Са друге стране, градске и мешовите јединице НСОС-а најчешће су слане ван свог места живљења. Иако за то није било конкретних разлога, у пропаганди се и даље провлачила теза да су београдска деца „татини синови“ који избегавају радну обавезу и тешко подносе рад, док су млади сељаци и изданци сиромашнијих ситноварошких породица правилно схватила значај и смисао службе.

Радни допринос обвезника НСОС-а био је велики: према извештајима из 1943. године, утрошено је око 3.6 милиона радних сати, чија је процењена вредност била око 48.5 милиона динара, док је за период 1942.–1943. године године израчунато да су јединице НСОС „поклонице отаџбини“ преко 9.3 милиона радних сати.⁷⁸⁸ Чак и ако се предпостави да су ове бројке увећане ради остваривања импресивнијег пропагандног утиска, реалан закључак је да је Национална служба одиграла велику улогу у санацији, обнови и изградњи окупираних Србије. Иако је неспорно била политички и пропагандно инструментализована, резултати њеног рада и допринос обнови земље не могу бити оспорени. Упркос оствареним успесима у фебруару 1944. године дошло је до измене Уредбе о националној служби за обнову Србије.⁷⁸⁹ Она је организационо реструктурирана, на чело организације дошао је проф. Милорад Марчетић, до тада заменик Ђуре Котура који је одступио услед старости и слабог здравственог стања.⁷⁹⁰ НСОС је преименована у

⁷⁸⁸ Ј.Б., „Две године Националне службе за обнову Србије“, *Српски народ*, 18. децембар 1943., стр. 6. Текст садржи снажно истакнут поднаслов: „Десет милиона радних часова – поклон српске омладине Отаџбини“ и детаљан историјат развоја НСОС, илустрован фотографијама са терена. Биланс рада Националне службе сачуван је и у форми извештаја Недићевој влади, и чува се у Војном архиву у Београду (ВА, Недићева архива, 71-3-2).

⁷⁸⁹ „Уредба о изменама и допунама Уредбе о организацији националне службе за обнову Србије од 13. марта 1942 године“, *Службене новине*, бр. 16, 25. фебруар 1944. године, стр. 1.

⁷⁹⁰ Непотписани текст, „Професор Милорад Марчетић постављен за руковођа националном службом“, *Обнова*, 10. фебруар 1942., стр. 4.

Националну службу рада, а делимично су измењени и њени задаци: служба је проглашена за стриктно омладинску организацију чији је циљ био развијање националног духа и поштовања рада, а назначено је да оснивање једне праве, свенародне српске службе рада тек треба да уследи.⁷⁹¹ Развој ратне ситуације налагао је употребу старијих обвезника у јединицама Српске државне страже као и у службама „обавезног рада“ у Борским рудницима и другде, док су у Националној служби све чешће остајали голобради малолетни младићи.⁷⁹² Национална служба рада је током 1944. године највише коришћена за рашчишћавање рушевина и санирање последица савезничких бомбардовања широм земље.⁷⁹³

Колаборационистичка штампа и руководиоци Националне службе увек су истицали да су васпитни циљеви подједнако важни као и радни задаци, или чак и важнији од њих. Физички рад и други радни задаци најчешће су обављани током преподневних часова, док је значајан преостали део дана коришћен за политичку и стручну наставу, као и бројне факултативне активности чији је циљ био чвршће међусобно повезивање припадника службе, али и неговање пожељних вредности за стварање „новог српског човека“. Због тога је организована плејада заједничких активности у којима су обвезници заједнички учествовали, а међу којима се свакако истичу спортска надметања и организовање уметничких перформанса. При већим јединицама НСОС-а формиране су дилетантске позоришне трупе, које су понекад биле „појачаване“ професионалним глумцима хонорарно ангажованим.⁷⁹⁴ Исти принцип примењиван је и са фолклорном трупом, а негован је изразито националан српски репертоар. У лето 1942. године

⁷⁹¹ М. Марчетић, „Створићемо праву службу рада и кроз њу сигурне темеље Нове Србије“, *Обнова*, 12. фебруар 1944., стр. 3.

⁷⁹² Z. Janjetović, *n.d.*, str. 199–200.

⁷⁹³ Добро је документовано ангажовање обвезника Националне службе у Нишу након савезничког бомбардовања града (ВА, Недићева архива, 24-3-57, Извештај о стању у округу Нишком).

⁷⁹⁴ Већ у мају 1942. године Прва бањичка група НСОС остварила је велики успех наступивши на сцени Народног позоришта (у згради Мањежа на Врачару), изводећи комад „Београд некад и сад“ у режији Славомира Настаијевића. Друга калемегданска група имала је, након само неколико дана, запажена гостовања у Јагодини и Ћуприји. Представама су претходила предавања на тему „Омладина и обнова“ и „Неколико рефлексија о Стерији и његовом делу“. Гостовања су се наставила широм окупиране Србије, а позоришна секција НСОС остварила је сарадњу са Народним позориштем, од кога је на сопствени захтев добила костиме, шминку и књиге о позоришту (више о томе: Боро Мајданац, *n.d.*, стр. 129–130).

оформљен је чак и оркестар Националне службе који је снимео грамофонску плочу са песмом „Војска смене“, која је сматрана химном српске радне организације.⁷⁹⁵

Немачке власти нису имале јединствен однос према НСОС-у. Турнер је свакако био један од великих подржавалаца ове идеје, али се СС генерал Август Мајнер још једном успротивио било каквој иницијативи која је имала за циљ јачање унутрашњих националних потенцијала Србије. Он је протествовао, сматрајући да се на овај начин, под формом обавезне службе рада и васпитавања омладине (а посебно интелектуалног подмлатка) у „националном духу“ заправо ствара „српски покрет отпора“.⁷⁹⁶ Због овог протеста каснила је подршка Немаца НСОС-у: војни заповедник Бадер није прихватио захтев да укине службу, али је наложио Мајнеру да прати и контролише њен рад. Пуно признање стигло је тек у августу 1943. године, када су у Србију послати високи представници Радне службе Рајха предвођени Сепом Прагером (Oberarbeitsführer Sepp Prager). Плодове рада свакако су убирали и окупатор и домаћа управа: изградња и обнова инфраструктуре користила је немачкој војној индустрији и ратним циљевима, али је истовремено било јасно да је Немци не могу однети са собом, те да ће трајни корисник ипак бити српски народ, што је колаборационистичка пропаганда ревносно наглашавала. До данас није било могуће утврдити колико је тачно српских омладинаца прошло кроз Националну службу: према првобитним евиденцијама постојало је 184.041 обвезника, али се у извештајима крајем 1943. године наводи да је до тада било ангажовано око 18.000 младића из града и 25.000 са села, док за каснији период не постоје годишњи пресеци.⁷⁹⁷

⁷⁹⁵ Аутор стихова ове песме био је Владимир Велмар-Јанковић. У њој се говори о војсци која радом гради „Нову Србију“ и која ће „стићи до победе“. Песма је првобитно објављена у листу *Српски народ* 19. јуна 1942. године, а у целини је објављена и у: Боро Мајданац, *н.д.*, стр. 597–598.

⁷⁹⁶ Наведено према: Zoran Janjetović, *н.д.*, стр. 188. Јањетовић је на истом месту поставио питање искрености Мајснерових бојазни, с обзиром да је он већ имао сличне иступе када је желео да осујети потезе цивилног дела окупационе управе, а посебно Харалда Турнера, свог љутог ривала.

⁷⁹⁷ Упореди: ВА, Недићева архива, 71-3-2: Биланс рада националне службе за обнову Србије од дана изласка Уредбе о увођењу до данас; „Две године Националне службе за обнову Србије“, *Српски народ*, 18. децембар 1943. године, стр. 6; Z. Janjetović, *н.д.*, стр. 204.

Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци

Значајан и по много чему особен сегмент просветне и националне политике владе Милана Недића представљале су посебне установе за васпитавање омладине: Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци и „Недићев Дечји град“ у Обилићу код Крушевца. Њихова намена обухватала је и образовни и васпитни аспект рада са омладином, са јасно дефинисаним крајњим циљем васпитног процеса: стварањем национално свесног појединца спремног да се стави на располагање отаџбини. У југословенској и српској историографији рад ових установа најчешће је посматран и тумачен кроз идеолошку призму док је број изворно утемељених научних истраживања на ову тему скроман. Посебно се необјективно писало о Заводу у Смедеревској Паланци, како од стране емигрантских историчара тако и од историографије социјалистичке Југославије, на шта су значајно утицали идеолошки, лични али и утилитарни мотиви.

Оснивање Завода за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци предвиђено је Уредбом о принудном васпитању омладине, донетом 4. августа 1942. године. Главни задатак Завода било је политичко преваспитавање левичарски и не-национално настројене омладине и њено обликовање у појединце спремне да прихвате и промовишу нову националну политику српских колаборациониста.⁷⁹⁸ На основу већег броја разноврсних историјских извора може се закључити да је идеја о потреби оснивања једне такве установе потекла од Димитрија Љотића, почетком 1942. године, или, према неким ауторима, још у време трајања устанка у Србији.⁷⁹⁹ Иако је министар просвете

⁷⁹⁸ Осим идеолошки неподобне младежи и појединаца који су из дисциплинских разлога били избацивани из школа, према Уредби о принудном васпитању омладине у Завод је могла бити упућивана (и без сагласности родитеља или старатеља) и она школска и ваншколска омладина „над којом су родитељи, односно старатељи изгубили власт и васпитни утицај, а која није показала својим држањем и понашањем довољно смисла за ред и дисциплину, или која није правилно схватила своје националне дужности у данашњици“ (*Службене новине*, бр. 62, 4. август 1942. године).

⁷⁹⁹ Ауторство Димитрија Љотића над концептом „принудног васпитања“ омладине, а посебно његов утицај на оснивање и рад Завода у Смедеревској Паланци, потврђено је од стране како емигрантске, тако и историографије социјалистичке Југославије. Ратко Парезанин наводи да је Љотић на ту идеју дошао 1942. године (Р. Парезанин, *Други светски рат и Димитрије Љотић*, Искра, Минхен 1971), Предислав

Јонић одмах подржао ову иницијативу, окупатор није благонаклоно гледао на њу, па је процес добијања дозволе за оснивање Завода потрајао неколико месеци. На одлуку да Завод буде смештен у Смедеревској Паланци утицао је низ фактора: тамо је већ постојала адекватна инфраструктура за принудни колективни смештај већег броја људи, наслеђена од предратног логора за политичке противнике режима. У Смедереву и околини налазило се најчвршће језгро политичке подршке за ЈНП Збор, становништво је махом било анти-комунистички расположено, а илегална активност комунистичке агитације била је сведена на минимум.⁸⁰⁰ Првобитно, рад Завода надзирано је и Министарство просвете и вера и Специјална полиција, али је временом управник Милован Поповић стекао знатно проширење овлашћења и *de facto* постао готово самосталан фактор одлучивања у свим значајнијим питањима везаним за рад установе.

Завод за принудно васпитање омладине почео је са радом 22. септембра 1942. године, када је из затвора Специјалне полиције (у Ђушиној улици у Београду) у Смедеревску Паланку пребачена прва група штићеника. Они су одмах по доласку у Завод били раздвојени у мушки и женски интернат, а осим редовних задужења које су имали и сви потоњи штићеници, били су интензивно укључени у поправку и оспособљавање заводских просторија. Рад у Заводу и активности штићеника били су прописани Правилником о унутрашњем реду, те правилницима мушког и женског интерната.⁸⁰¹ Из ових аката може се увидети да је дисциплина и организација била налик војничкој: дан је почињао већ у 6.30 часова јутарњом гимнастиком, потом су штићеници у водовима постројавани да поздраве заставу, да би након доручка кретали на рад. Правилници су

Кубуровић, иначе заводски васпитач, понудио је верзију према којој је Љотића на идеју о Заводу потакло слање око 700 заробљених младих партизана из логора на Бањици у Норвешку у априлу 1942. године („Васпитни Завод у Смедеревској Паланци“, *Српски Добровољци 1941–1981*, ур. Бор.М. Карапанџић, Кливленд 1981, стр. 114), а др Драгојла Поповић (Пивац), супруга управника Завода и старешина женског интерната забележила је да јој је Љотић први пут указао на потребу оснивања једне такве установе у јануару или фебруару 1942. године (Marko Pivac, *Koraci u noći*, без места издања, 2002, стр. 4).

⁸⁰⁰ О изванредној снази Љотићевог Збора у смедеревском округу сведочи и предратни дневник Милана Јовановића Стоимировића, који је требало да буде Љотићев противкандидат на изборима 1938. године. Иако је уживао значајну подршку председника владе и владајуће ЈРЗ др Милана Стојадиновића као и целог страначког руководства, Јовановић Стоимировић се прибојавао изласка на мегдан Љотићу, истичући да „у Миту 2000 Смедереваца верује као у Бога“ (М. Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936–1941*, Нови Сад 2000, стр. 198; дневничка белешка од 13. јула 1938. године).

⁸⁰¹ Ови документи у целини су сачувани у Архиву Србије, фонд: Земаљска комисија за утврђивање ратних злочина (Г-25), фасцикла 31. Такође се чувају и у Историјском архиву Смедеревске Паланке, фонд: Фотокопирана архива о раду Завода за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци.

подразумевали значајно време свакодневно проведено у раду на пољу, у радионицама или на одржавању заводских просторија, као и редовну политичку наставу. Крајем 1942. године у Заводу је организована и школска настава, са циљем да се процес преваспитавања штићеника додатно потпомогне и општим и стручним образовањем.

Из архивских докумената али и сведочанстава бивших штићеника могуће је у великој мери реконструисати околности боравка у Заводу. Највећи број штићеника доспео је у Завод из Специјалне полиције или Бањичког логора; махом се радило о младим партизанима заробљеним током устанка 1941. године или активистима СКОЈ-а ухапшеним након „провала“ у Београду и унутрашњости. Међутим, документован је и већи број случајева у којима су родитељи или старатељи сами пријављивали своју децу, молећи да она буду примљена у Завод за принудно васпитање.⁸⁰² Иза ових захтева најчешће се крила немогућност адекватног материјалног и дисциплинског старања о деци, али и страх да би она могла бити убијена или одведена у логоре у земљи или иностранству ако буду ухапшена од Специјалне полиције или немачких органа. Као мотив у малом броју случајева показао се и успех Завода: неколико породица које су већ имале омладинце на преваспитавању у Смедеревској Паланци пријављивало је њихову браћу или сестре, надајући се да ће и они бити успешно преваспитани.

Сви штићеници који су боравили су Заводу били су подељени у три групе: прву су чинили студенти и искуснији активисти који су познавали теорију марксизма и праксу илегалног рада; другу је чинила махом средњошколска омладина која је почињала да се озбиљније упознаје са комунистичком идеологијом и активизмом, док су трећу групу чинили омладинци занатлије и земљорадници који нису имали готово никакву политичку обуку.⁸⁰³ Свака од група имала је различиту политичку наставу: док су штићеници из

⁸⁰² Пример овакве праксе је допис Заводу Радомира Гарића-Гавриловића од 17. марта 1944. године, у коме моли управу да се у установу прими његов брат Велимир (АС, Г-25, фасцикла 34), као и писмо удовице Персиде Милетић у коме захтева да се у Завод прими њен син Драган, јер је „потпао под утицај левичарски настројених елемената и као такав престао да похађа школу“, па се бринула да не оде „у шуму“ (АС, Г-25, ф. 31, Допис Персиде Милетић Општем одељењу Министарства просвете и вера од 3. фебруара 1944. године). У Архиву Србије сачувано је барем десетак писама овакве или сличне садржине.

⁸⁰³ Независно од групе којој су припадали на све штићенике Завода примењиван је „Правилник о оцењивању питомаца и питомица Завода за принудно васпитање“. Њега је прописао министар просвете Јонић 1. фебруара 1943. године. Правилник садржи упутства о поступању са штићеницима, свакодневном систему истицања, награђивања и кажњавања, као и неопходним условима које штићеник мора да испуни како би га

треће групе махом били обавезни да похађају само основне курсеве, штићеници из прве групе били су додатно оптерећивани сложенијим курсевима и писањем састава на теме политичког и провокативног карактера. Услови живота били су променљиви, али су проблеми са исхраном, огревом, неадекватним смештајем и здравственом заштитом били константа током читавог периода рада Завода. Исхрана је била релативно добра до пролећа 1943. године, од када постаје све већи проблем. Иако је Завод располагао пољопривредним добром са мањим бројем грла стоке, а бројни штићеници добијали пакете са храном од својих породица, управа је често била суочена са немогућношћу да адекватно прехрани штићенике и заводско особље.⁸⁰⁴ Сви штићеници били су једнообразно обучени у униформе Националне службе за обнову Србије, које су, према послератној изјави једног бившег питомца, биле „старе, али очуване“.⁸⁰⁵ Проблем смештаја јавио се већ у првим месецима рада Завода: како је у ову установу пребачено више особа него што је првобитно било предвиђено (и свакако више него што је постојећа инфраструктура могла адекватно да подмири), долазило је до ситуација да штићеници немају довољно места за спавање и боравак, што се посебно односило на женски интернат, у коме су једну постељу најчешће делиле две, а понекад и три штићенице. Неадекватни услови смештаја су, уз немогућност редовног и довољног загревања заводских просторија у јесењим и зимским данима, довели до честог разбољевања штићеника, највише од плућних болести.⁸⁰⁶

управа предложила за смањење казне или отпуштање из установе (АС, Г-25, ф. 34, Правилник о оцењивању питомаца и питомица Завода за принудно васпитање).

⁸⁰⁴ О овоме сведоче и молбе стражара и васпитача управнику Поповићу да им се повећају следовања хране. У неким од њих спомиње се да је дневно следовање износило 250 грама проје, 10 грама масти и 20 грама шећера, а да су васпитачи и стражари морали да стоје или учествују у физичком раду по цео дан (АС, Г-25, ф. 31, Молба Јована Перића, васпитача, Управнику Завода од 29. јуна 1943. године). Такође, у неколико анонимних писама Министарству просвете упозоравано је да су лица из заводске страже узурпирала пакете и бавила се црноберзијанском трговином, али унутрашња истрага није потврдила те наводе. И анонимна писма писана руком великим штампаним словима, као и извештај о спроведеној истрази чувају се у: АС, Г-25, ф. 34.

⁸⁰⁵ АС, Г-25, ф.31, Записник о саслушању друга Цветка Марковића.

⁸⁰⁶ Неки од штићеника су обољевали од бронхитиса, упале плућа и туберкулозе, а управа је неретко пуштала штићенике својим кућама на отпуст, у циљу њиховог опоравка. Као што је раније већ истакнуто, услови свакодневног живота у окупираној Србији били су тешки, те стање у Заводу за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци не представља издвојен случај. Према истраживањима Маје Николове, десетак штићеника Завода преминуло је од болести непосредно по завршетку рата али за већину њих није утврђено да ли су се смртно разболели у Заводу или неком од логора у којима су боравили пре или после борава у Смедеревској Паланци (М. Николова, *н.д.*, стр. 146). У Архиву Србије чува се већи број дописа

Односи штићеника са васпитачким особљем Завода били су сложене природе услед низа несвакидашњих околности насталих применом Правилника о унутрашњем реду. Сво васпитачко особље, укључујући и управника Поповића и његову супругу, живело је у Заводу и у великој мери делило услове заводске свакодневнице са штићеницима. Ова необична мера имала је за циљ да допринесе стварању поверења и позитивног личног односа штићеника према управнику и васпитачима, што је у даљој перспективи требало да олакша политичко преваспитавање. Из истих побуда штићеницима је било дозвољено да јавно исказују своје незадовољство преваспитавањем и неслагање са идеолошким ставовима својих васпитача. Ова врста слободе била је у великој супротности са режимом кроз који је већина штићеника прошла у Специјалној полицији или у логору на Бањици, а управник Милован Поповић окарактерисао ју је као „благ режим, али увек под знаком мача“. Недисциплина се најчешће кажњавала додатним радним задацима или слањем у изолацију, а физичко кажњавање, осим у изванредним околностима, готово да није примењивано.⁸⁰⁷ Посебан вид повезивања васпитачког особља са штићеницима било је учешће у слободним активностима, попут спортских надметања, припреме и извођења позоришних представа и организованих излазака ван Завода, до вароши или оближње бање Кисељак. Према већем броју извора (превасходно љотићевске провенијенције), из оваквог зближавања штићеника и васпитача произашло је регрутовање нових васпитача из редова „преваспитаних“ штићеника, као и мањи број романтичних веза између штићеница и млађих припадника заводског особља.⁸⁰⁸

управе Завода којим се обавештавају државни органи да су одређени штићеници послати на лекарску комисију, или су привремено пуштени из Завода на болничко лечење, најчешће у Београд (АС, Г-25, ф. 34). Сачувана је и одлука министра Јонића из фебруара 1944. године на основу које је формирана стална лекарска комисија која је одлучивала о упућивању штићеника на лечење ван Завода (АС, Г-25, ф. 34, Министарство просвете и вера: Опште одељење, допис пов. бр. 63, 4. фебруар 1944. године).

⁸⁰⁷ Физичко кажњавање није било предвиђено правилницима о раду Завода, већ су за веће преступе штићеници кажњавани изолацијом и додатним радним обавезама, а за најтеже преступе били су предавани Специјалној полицији. Ипак, већи број штићеника, посебно оних који су отпуштени као „успешно преваспитани“ после ослобођења причало је о сталном батинању у Заводу. Мр Ненад Ј. Ристић, који је током свог истраживања направио низ интервјуа са бившим штићеницима и чак организовао неколико директних суочавања, утврдио је да је већина ових исказа била лажна. Нека од њих дата су из чисто утилитарних побуда: штићеницима који су то захтевали боравак у Заводу рачунат је као „борачки стаж“ или време проведено у ратном заробљеништву. Своја сазнања Ристић је изнео у дискусији на Трибини ИНИС-а у марту 2013. године, која се у интегралном запису налази на званичном Youtube каналу ИНИС-а (<http://www.youtube.com/watch?v=ND8n7sxnwnM>; приступљено 6. марта 2014. године).

⁸⁰⁸ Да је неколицина штићеника након успешног „преваспитавања“ постала део заводског особља (васпитачи или чиновници) сведоче и два исказа бивших штићеника Завода датих Државној комисији за утврђивање

Образовање општег типа уведено је у Заводу крајем 1942. године. За штићенике различитих узраста и образовних профила организована је гимназијска настава, као и стручна настава за ученике учитељске школе, Трговачке академије и средњих пољопривредних школа. Гимназијску наставу првобитно су држали заводски васпитачи и неки од старијих штићеника (васпитачи су махом држали друштвене предмете а штићеници природно-математичке), а од марта 1943. године, одлуком министра Јонића, предавања су преузели професори Самоуправне гимназије у Смедеревској Паланци. Већ прве године наставу у вишим разредима гимназије похађало је 182 штићеника (125 ученика и 57 ученица).⁸⁰⁹ Настава у нижим разредима одвијала се у нешто неповољнијим условима: због малог броја ученика-штићеника наставу су заједно похађали први и други разред и трећи и четврти разред, са циљем да се штићеници оспособе за полагање разредних испита у државним гимназијама. Ипак, и у оваквим условима остварен је респектабилан школски успех: сви штићеници који су редовно похађали наставу изашли су на разредне испите у августу 1943. године. Поред гимназијског образовања највише пажње било је посвећено педагошком курсу – Учитељској школи, коју је похађао већи број штићеника, и у оквиру које је чак била спровођена експериментална настава (тзв. „Огледна школа“, у којој су штићеници-ученици завршних разреда Учитељске школе држали наставу деци из Смедеревске Паланке). Услови школовања у Заводу су, и поред низа отежавајућих околности, били изнад просечног нивоа у остатку окупиране Србије, поготово у току 1944. године. О томе сведочи и молба деветоро штићеника да им се, на лични захтев (и након успешног „преваспитавања“), омогући повратак у Завод, јер су у њему имали боље услове за завршетак школовања него у својим местима, у којима „услед тешких материјалних прилика, као и тешке политичке ситуације“ то није било могуће.⁸¹⁰

злочина окупатора и њихових помагача (АС, Г-25, ф. 34, Записник о саслушању другарице Бранке Кандић; Записник о саслушању друга Цветка Марковића). У наведеним сведочењима се указује да су бивши штићеници који су запослени у Заводу били изразито насилни према својим дојучерашњим друговима, као и да је више њих приступило Љотићевом покрету Збор и његовим добровољачким снагама.

⁸⁰⁹ Историјски архив Смедеревска Паланка, фонд: Фотокопирана архива о раду Завода за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци, месечни извештај Завода за април 1943. године.

⁸¹⁰ Писмо је 16. марта 1944. послато управи Завода, која је службеним дописом Пов.Бр. 143 проследила молбу штићеника Министарству просвете и вера 25. марта 1944. године. Министар Јонић је одлуком од 27. марта 1944. године дозволио повратак штићеницима у Завод. Целокупна преписка објављена је у: Боро Мајданац, *Позориште у окупираној Србији*, стр. 568–569.

Политичка настава подразумевала је, осим редовних курсева које су држали васпитачи, и низ предавања на различите теме које су држали гости Завода. Међу гостујућим предавачима налазило се најуже руководство ЈНП Збор (Димитрије Љотић, Милосав Васиљевић, др Стеван Иванић, др Ђоко Слијепчевић, др Димитрије Најдановић и други), истакнути руководиоци Министарства просвете и вера (министар Јонић и начелник министарства Владимир Вујић) али и неколико приватних лица, истакнутих стручњака из различитих области, попут историчара др Душана Ј. Поповића, археолога и кустоса Музеја кнеза Павла др Миодрага Грбића или др Милице Богдановић, функционерке Црвеног крста и познате друштвене активисткиње. Предавања која су држали чланови Збора имала су изразито антикомунистички карактер и била су усмерена ка побијању економске и теоријске основе марксизма, као и на промовисање тзв. „Нове Европе“ као гео-политичког оквира за послератни развитак српског народа. Министар Јонић одржао је предавање на тему „Материјалистичко и идеалистичко схватање живота“, које се у потпуности базирало на традицији његових идеолошких текстова из међуратног периода, насталих на трагу Шпенглерове „Пропасти Запада“. Његов боравак у Заводу овековечен је на видео снимку који је нацистичка пропаганда користила за сопствене потребе, а штићеници су након одласка министра имали писмене задатке посвећене његовом предавању и утиску које је оно оставило на штићенике.⁸¹¹

Као посебан вид васпитног рада са штићеницима коришћене су слободне активности. У Заводу је постојало и радило више секција: литерарна, фолклорна, позоришна, атлетска, шаховска, фудбалска, фотографска и друге, у којима су штићеници имали прилику да, уз надзор и помоћ васпитача, испоље своју креативност и таленте. Дилетантска позоришна дружина Завода за принудно васпитање омладине остварила је, с обзиром на околности рада, импресивне резултате.⁸¹² Залагањем неколицине штићеника

⁸¹¹ Посета Јонића Заводу обилато је коришћена у окупаторској и колаборационистичкој пропаганди. Немачка агенција УФА снимала је краћи пропагандни снимак, а извештаје из Смедеревске Паланке објавиле су све значајније новине у земљи. Том приликом из Завода је пуштена велика група штићеника и штићеница, њих 92, чије се „преваспитавање“ сматрало успешно окончаним (Вукадин Кеџан, „Година дана рада на спасавању заведеног народног подмлатка: Министар просвете на завршној школској свечаности у Заводу за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци“, *Обнова*, 11. октобар 1944. године).

⁸¹² Радом дилетантске позоришне секције Завода за принудно васпитање омладине највише се бавио мр Ненад Ј. Ристић, који је на ову тему објавио две монографије: *Џумбусана у централу: Позоришни живот у Паланци 1941–1944* (Смедеревска Паланка, 1995) и *Разбибрига у бараци No. 8: позоришни живот у Заводу*

који су се највише ангажовали на адаптацији драмских текстова и глумачкој подели формиран је богат, уметнички вредан и смео репертоар, састављен од легендарних комада Стерије, Нушића, Веселиновића, оригиналних адаптација текстова Лазе Лазаревића, као и за ондашње околности врло смелих извођења „Јазавца пред судом“ и Шекспировог „Кориолана“. Приметно је да, за разлику од тзв. „Српског позоришног репертоара“ предвиђеног Српским цивилним/културним планом, у репертоару заводске дилетантске дружине није било комада Владимира Велмар-Јанковића, и да селекција представа није имала никакав идеолошки предзнак. Заводска позоришна трупа наступила је у више наврата у Смедеревској Паланци и другим местима: посећеност представа и реакције публике биле су јако добре, док је сав остварени приход најчешће ишао у хуманитарне сврхе (помоћ ратним заробљеницима, избеглицама и слично). По свом садржају и начину уређивања смелим и за околности неуобичајним подухватом може се сматрати и „Заводски лист“, новина коју су уређивали штићеници а штампао управник Поповић у тиражу од 500 примерака. Настао из „Зидних новина“, „Заводски лист“ представљао је занимљиву ревију различитих садржаја везаних за дешавања у Заводу, текстова из српске историје али и политичких расправа на теме марксизма и комунизма. Иако емигрантски аутори са поносом истичу да су у уредништву листа били најтврђи штићеници, о чему се може расправљати, чињеница је да је садржај „Заводског листа“ у више наврата привукао пажњу немачке цензуре, која је на крају и трајно забранила његово излагање у новембру 1943. године, и поред покушаја управе Завода да спречи такву одлуку. Штићеници Завода написали су и „Заводску песму“, коју је компоновао Миодраг Ђорђевић а текст написао Милутин Дорословац.⁸¹³ Пажњу јавности привукле су и заводске спортске секције, посебно фудбалски тим, који је за време окупације одиграо више пријатељских утакмица са екипама из целе Србије.

за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци 1942–1944 (Смедеревска Паланка, 2000). Ове публикације представљају делове његове магистарске тезе одбрањене на Факултету драмских уметности у Београду.

⁸¹³ У Архиву Србије, фонд Г-25, ф. 34 чува се оригинални нотни запис песме са стиховима. Ова композиција је чак прослеђена на увид референту министарства Светолику Пашћану, који се о њој изразио врло негативно са музичке стране, али је истакао да би могла да се изводи и „озваничи“ уз мање измене (АС, Г-25, ф. 31, Допис Светолика Пашћана Начелнику Општег одељења од 21. јула 1943. године.

Догађај који је оставио трајну мрљу на рад Завода за принудно васпитање омладине и у великој мери утицао на живот у њему био је неуспешни покушај побуне штићеника 11. априла 1943. године. Иако у српској и југословенској историографији постоје велике противуречности везане за праву природу и размере овог догађаја, на основу историјских извора могуће је у највећој мери реконструисати основни ток дешавања.⁸¹⁴ Тог дана већа група штићеника спремала се да, уз помоћ неколико становника Смедеревске Паланке, изврши препад на стражаре, разоружа их и омогући масовно бекство. Детаље овог плана, који је очигледно био припреман дуже време, открио је један од завереника управи Завода, највероватније из страха од могућих последица. Успаничена заводска управа изоловала је заверенике, а потом је у Завод дошла јединица Специјалне полиције која је мучењем ухапшених штићеника покушала да открије додатне информације о намерама завереника и размерама читаве акције. Неки штићеници су наводно, према појединим емигрантским историчарима, током ислеђивања признали да је план предвиђао и убиство управника Поповића и прикључивање завереника НОП-у.⁸¹⁵ Након истраге у самом Заводу, Специјална полиција је под оружаном стражом у логор на Бањици спровела деветнаест особа из Смедеревске Паланке, од чега 13 штићеника. Њих 12 стрељано је на стратишту у Јајинцима, 14. маја 1943. године.⁸¹⁶ Након неуспеле побуне ниво безбедности у Заводу значајно је подигнут, појачане су страже, а васпитачи су почели да чешће употребљавају дисциплинске мере.⁸¹⁷ Већ у првим недељама након

⁸¹⁴ Један од бивших штићеника Завода дао је изјаву Државној комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у којој је објаснио околности везане за „пуч“ у Заводу. Из његовог сведочења увиђа се да је акција припремана извесно време, а за њену пропаст и откривање он је окривио „провокаторе“ – сараднике Специјалне полиције међу штићеницима (АС, Г-25, ф. 34, Записник са саслушања друга Цветка Марковића, бившег питомца Завода у Смедеревској Паланци).

⁸¹⁵ Предислав Кубуровић је за организатора „пуча“ означио младог Нишлију М. Г. Ђиткета, који је, наводно, примио инструкције о дизању побуне од КПЈ пре доласа у Завод. Кубуровић је такође истакао да је намера завереника била да убију васпитаче и управника Поповића, али своје тврђе није поткрепио ни једним конкретним доказом (видети: Бранислав А. Жорж, *н.д.*, стр. 36–38)

⁸¹⁶ У историографији постоје одређена неслагања у вези са бројем стрељаних штићеника Завода. Емигрантски аутори најчешће говоре о 11 стрељаних, публицисти који су писали о Заводу у време социјалистичке Југославије помињу 13, па чак и 16 погубљених. Истраживања Маје Николове, која су и најактуелнија на ову тему, указују да је стрељано 12 бивших штићеника, до чега се дошло укрштањем архивске грађе и изјава бивших штићеника са књигама заробљеника у логору на Бањици. Маја Николова објавила је, у форми прилога, и списак стрељаних лица са основним личним подацима (М. Николова, *н.д.*, стр. 144).

⁸¹⁷ Након неуспешне побуне управник Милован Поповић постао је опседнут могућношћу да партизанске снаге нападну и ослободе Завод, те да се штићеници прикључе НОП-у. Због тога је непрестано писао и Јонићу и Недићу, захтевајући додатне стражарске одреде, као и појачано наоружање. Због новонастале

побуне управник Поповић затражио је од министарства двадесетодневно одсуство, а недуго затим и поднео оставку, али она није уважена. У августу је у Завод упућена специјалан комисија у саставу Бошко Богдановић (помоћник министра просвете у пензији), Бошко Бећаревић (шефа Специјалне полиције УГБ) и Александар Шпирић (професор Треће женске реалне гимназије у Београду) коју је оформио министар Јонић са циљем да извиди стање и изнесе сугестије за унапређење рада ове установе.⁸¹⁸ Животни услови постепено су се погоршавали, па је одржавање дисциплине и редовних активности постајало све већи изазов за управу. У јануару 1944. године уведен је „изолатор“⁸¹⁹ у мушком интернату, а у фебруару исте године управник Поповић поделио је све штићенике у само две групе: прву групу чинили су штићеници који су одбијали да поправе своје понашање, а другу они који су кориговали своје понашање и ставове, или су бар исказали добру вољу да то учине. Крајем 1943. године мања група штићеника искористила је нестанак струје за бекство из установе, а друго бекство сличног обима догодило се у јулу 1944. године. Престанак рада Завода био је условљен развојем ратних дешавања али се до њега дошло постепено. У августу су укинута оба изолатора, а почетком септембра по наређењу Милана Недића отпуштене су и последње групе штићеника, од којих су неки послати кућама, док је њих око 90 приступило колаборационистичким оружаним снагама. Управник Поповић напустио је Завод 10. септембра 1944. године и придружио се четницима Драже Михаиловића. Формално, Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци престао је да постоји 3. октобра 1944. године.

ситуације Министарство унутрашњих послова инсистирало је на увођењу полицијског комесара у Заводу, чему се Поповић одлучно противио, сматрајући да угрожава тешко стечено поверење и однос управе и штићеника. Када је комесар стигао у Завод крајем 1943. године, Поповић је заједно са свим васпитачима поднео оставку (АС, Г-25, ф. 31, Оставка васпитног особља Завода, 4. јануар 1944. године). Јонић је изгледа интервенисао код председника владе, па је цела ситуација добила другачији расплет: особље је повукло оставку, а комесар је уместо у Заводу био распоређен при среском начелству. Поповић је чак у фебруару 1944. добио и специјално овлашћење према коме је могао самостално да сваког штићеника који се грубље огрешо о правила Завода „одстрани“ и „врати Управи града Београда“ (АС, Г-25, ф. 31, Министарство просвете и вера, Опште одељење, Пов. бр. 45).

⁸¹⁸ АС, Г-25, ф. 31, Министарство просвете и вера, Опште одељење, пов. бр 327, 12. август 1943. год.

⁸¹⁹ Изолатор је представљао одвојено крило Завода са смештајем за двадесетак особа. У њега су били упућивани штићеници који су се истицали недисциплином или пркошењем управи установе. Лица у изолатору радила су и живела одвојено од других штићеника и добијала су више радних задатака од осталих, а било им је и ускраћено право на примање посета. У извештајима Министарству просвете и вера управник Поповић изражавао је задовољство резултатима увођења изолатора, истичући да су се на овај начин „унутрашње прилике у Заводу у многоме побољшале и да је васпитни рад много ефикаснији“ (ВА, Недићева архива, 155-3-1: месечни извештај Завода за јануар 1944. године; Саопштење број 10, *Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача*, бр. 7-33, ДФРЈ, Београд 1945).

Кроз Завод у Смедеревској Паланци прошло је укупно близу 1200 штићеника. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача сматрала је Завод концентрационим логором, тачније „филијалним одељењем“ логора на Бањици, што није било тачно. Подједнако су неистините биле тврдње емигрантских историчара који су Завод покушавали да прикажу као колеџ у коме се академски расправљало са штићеницима. Чињеница је да су животни услови били тешки, као и да је највећи број штићеника у Заводу боравио против своје воље. Међутим, и такви услови представљали су знатно лепшу и безбеднију алтернативу боравку у бањичком логору. Штавише, број „преваспитаних“ штићеника који су, из различитих разлога, самоиницијативно захтевали да буду поново примљени у Завод уопште није занемарљив⁸²⁰ и уверљиво побија тврдње да су у Смедеревској Паланци штићеници били изложени свакодневном мучењу. Можда најправичнију оцену карактера Завода за принудно васпитање омладине дали су Меклејнова комисија и британски Форин Офис, који су га означили као поправни дом (Reformatory). Посматрано и кроз нумеричку призму уочава се да циљ рада установе није био шиканирање комунистичке омладине: до септембра 1944. године, у више великих група и дугом низу индивидуалних отпуштања, из Завода је пуштено близу 900 омладинаца који су сматрани „преваспитанима“, а нешто мање од стотине штићеника (дакле мање од 10% од целокупног броја) пришло је колаборационистичкој војсци или је прешло у васпитачко особље.

„Недићев Дечји град“ у Обилићеву код Крушевца

Истакнуто место у пропаганди владе Милана Недића припало је „Недићевом Дечјем граду“, просветно-поправној установи за незбринуту и „морално посрнулу“ децу. На оснивање једне овакве установе утицало је постојање великог броја ратном унесрећене деце у окупираној Србији, коју је влада Милана Недића желела да окупи на једно место, са

⁸²⁰ Поред већ помињаних деветоро штићеника који су молили за поновни пријем у Завод како би у њему наставили школовање, сачувано је још неколико молби и одлука сличне природе. Министар Јонић је само једном одлуком из августа 1944. године одобрио поновни пријем чак 35 „преваспитаних“ штићеника (АС, Г-25, ф. 31, Министарство просвете и вера, Опште одељење, Бр. 3781)

циљем да јој се пружи бољи животни услови, интернатски смештај, образовање и васпитавање у националном духу.⁸²¹ Занимљиво је да су се најаве о оснивању „Дечјег града“ у Обилићеву код Крушевца појавиле у штампи месецима пре него што су званични акти колаборационистичке владе везани за ову установу уопште и донети. Ово, уз чињеницу да је према првим најавама „Дечји град“ требало да прими 5000 младих становника, а у реалности тај број није превазишао ни 500, јасно указује на пропаганду и демагошку димензију читавог подухвата.

Амбициозно замишљен и у пропаганди најављиван као „највећи социјални подухват владе Народног спаса“, „Недићев дечји град“ био је смештен на простору некадашњег војно-индустријског комплекса „Обилићево“, у истоименом селу надомак Крушевца.⁸²² Руковођење пословима изградње и оснивања установе било је поверено Радославу Св. Павловићу, окружном начелнику и управнику Дома малолетника, а као надзорни орган одређено је Министарство просвете и вера.⁸²³ Уредбу о „Недићевом дечјем граду“ у Обилићеву влада Милана Недића донела је средином децембра 1943., али она није јавно проглашена све до средине фебруара 1944. године, јер се чекало одобрење окупаторских власти.⁸²⁴ Иако је пројекат уживао значајну моралну и пропагандну

⁸²¹ Архивски извори не нуде поуздану информацију о првобитном аутору ове замисли. Поједини емигрантски историчари означили су Радослава Св. Павловића, члана Збора и педагога по професији, као идејног творца „Недићевој дечјег града“ (Ђ. Слијерчевић, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, стр. 357). Подстицај властима да уђу у један овакав пројекат сигурно је представљао значајан пораст криминала код малолетника, и појава тзв. „беспризорне“ деце, о којој је колаборационистичка штампа писала у више наврата („Беспризорни се забављају – Шта ћемо са београдском уличном децом?“, *Обнова*, 13. септембар 1941; „На улици, међу београдским скакавцима“, *Обнова*, 3. децембар 1941; „Сузбијање криминала малолетника – Родитељи треба далеко више да пазе на децу“, *Ново време*, 16. јануар 1944; „Просјаци симуланци и улична деца“, *Ново време*, 8. март 1944. године итд).

⁸²² Војно-индустријски комплекс „Обилићево“ налазио се на око 2 км удаљености од Крушевца, а основан је 1889. године као војна барутана. У међуратном периоду прерастао је у Војно-тенички завод, једно од најзначајнијих средишта наменске индустрије на територији Србије. Комплекс у Обилићеву значајно је оштећен у немачком бомбардовању априла 1941. године а додатно девастиран одношењем машина и опреме у Аустрију и уништавањем објеката током окупације и устанка. Влада Милана Недића уложила је значајан напор да спречи продају и пренамену завода од стране окупатора, али јој је нерешив проблем представљало локално становништво које је упорно односило грађевински материјал (Љ. Шкодрић, „Недићев дечји град у Обилићеву код Крушевца“, *Жупски зборник*, бр. 5, Александровац 2010, стр. 108–109).

⁸²³ Павловић, иначе припадник Збора, првобитно је наименован за „Специјалног опуномоћеника Претседника владе за изградњу дечјег града“, а пропаганда је истицала и помоћ Михајла Олћана, добровољаца као и окупатора у изградњи „дечјег раја“ за оне „који нису имали топло родитељско гнездо, онима који не знају како изгледа нежна и блага рука родитеља и пријатеља“ (Н. Радуловић, „Грандиозно социјално дело генерала Недића“, *Обнова*, 9. октобар 1943. године).

⁸²⁴ Влада је уредбу донела 10. децембра 1943. године, а окупатор је тек почетком фебруара наредне године одобрио оснивање „Дечјег града“, уз услов да он обухвати само већ постојеће објекте војно-индустријског

подршку колборационистичке владе финансирање изградње било је засновано на добровољним прилозима и бесплатном раду грађевинаца и занатлија.⁸²⁵ Релативно прихватљиви услови за живот и рад деце постигнути су адаптацијом постојећих објеката у наменском комплексу, као и изградњом павиљона и вила донацијама појединих градова и округа. И ови скромни резултати постигнути су уз велике тешкоће: највећи проблем представљало је одношење грађевинског материјала и разградња некадашњег војно-наменског компелкса од стране локалног становништва, а ништа мање брига задавале су разочаравајуће мале своте новца прикупљених од добровољних прилога.⁸²⁶ Све ово је утицало да се, уз настављање пропагандне приче о грандиозном социјалном подухвату, у пракси ипак крене од реалнијих основа: одлучено је да се испрва прими свега 300 дечака и 100 девојчица, а да се у интернат не примају одојчад и деца млађа од десет година. Свечано отварање било је уприличено на Видовдан 1944. године, уз пратећу реторику о дизању Србије из пепела, Косовском завету, евоцирање традиције кнеза Лазара и наглашавање култа Милана Недића као оца Србије.⁸²⁷ Приметно је да је сам Недић

комплекса у Обилићеву, док се за подизање нових морала тражити посебна дозвола. Уредба је обнародована у *Службеним новинама*, бр. 13, објављеним 15. фебруара 1944. године.

⁸²⁵ На санацији и адаптацији порушених и оштећених објеката у Обилићеву било је ангажовано и преко сто сељака из Бивоља, Паруновца и околних села, а део земљишта који је припадао некадашњем Војно-техничком заводу узоран је и претворен у пољопривредно добро „Дечјег града“ такође добровољним радом земљорадника из околних села („Радови на подизању дечјег града „Недићево“, код Крушевца“, *Обнова*, 23. октобар 1943. године). Износи добровољних прилога сакупљених по српским окупационим зонама објављен је у тексту Н. Радуловић, „Збрињавање незбринутих: Дечји град „Недићево“ ускоро отвара своја врата првим питомцима“, *Обнова*, 21. јуни 1944. године.

⁸²⁶ У циљу спречавања „развлачења“ грађевинског материјала Павловић је више пута интервенисао код министарства, тражећи оружану стражу са официром за чување градилишта, као и ангажовање Националне службе за обнову Србије на сакупљању однетих материјала и даљој изградњи „Дечјег града“ (Ј. Шкодрић, „Недићев дечји град у Обилићеву код Крушевца“, *Жупски зборник*, бр. 5, Александровац 2010, стр. 107–122). У једном тренутку, он је свој посао чак упоредио са зидањем Скадра на Бојани (АС, Г-3, ф170, 5-17-44).

Прикупање потребних средстава за изградњу града одвијало се знатно споријом динамиком од очекиване. Од процењених 20 милиона динара неопходних за најосновније грађевинске и адаптационе радове до марта 1943. године добровољним прилозима било је сакупљено тек нешто више од 1.100.000 динара, од чега је више од половине даровало окружно начелство Крушевца на чијем се челу налазио Павловић (АС, Г-3, ф. 169, 4-180-44). Као ванредну меру за изнуђивање додатних средстава Министарство просвете и вера расписало је у мају 1944. године прикупљање „Светосавског динара“ по основним и средњим школама, уз образложење да оно није вршено на сам дан Светог Саве (АС, Г-3, ф. 716, 18-7-44). Међутим, ни ова мера није значајно помогла изградњу „Недићевог дечјег града“.

⁸²⁷ Отварању „Недићевог дечјег града“ посвећена је огромна пажња у ондашњој српској јавности и колаборационистичкој пропаганди, о чему сведочи и велики број новинских чланака о овом догађају: „Недићев дечји град стављен под заштиту нације“ и „Недићев дечји град значи храм Српства“, *Обнова*, 1. јули 1944. године; „Отварање највећег социјалног подухвата владе народног спаса – Недићевог дечјег

изостао на свечаном отварању, али је послао новчани прилог у износу од 100.000 динара. Окупљенима се обратио помоћник министра просвете Владимир Велмар-Јанковић, критикујући стварање Југославије и напуштање косовских традиција, а свечаност је обележило и јако присуство чланства и симпатизера покрета Збор. У штампи су, осим хвалоспева Недићу и општих информација о плановима за будућност „Дечјег града“, објављени и текстови који сугеришу да је постојао значајан утицај њотићевске идеологије на организацију рада и живота у самој установи. Она је поред своје социјалне, образовне и васпитне сврхе имала и идеолошку компоненту, према којој је „Дечји град“ као целина али и живот у њему требало да буде организован на задружним основама.

Према *Уредби о Недићевом дечјем граду у Обилићеву* одређено је да „Дечји град“ прикупља „ратом унесрећену, напуштену и посрнулу сиромашну српску децу, да их оспособљава за национално исправне, стручно спремне и предане чланове српске националне заједнице и да их оспособи за самостално улажење у разне привредне и друге позиве“.⁸²⁸ За разлику од Уредбе о принудном васпитању омладине којом се прилично јасно одређивало који припадници омладине и на које начине требају да буду упућивани у Завод у Смедеревској Паланци, уредба о „Недићевом дечјем граду“ била је много мање прецизна у том домену, што је могло постати предметом злоупотреба. Предвиђен је био пријем деце до 17 година старости, уз назнаку да они у „Дечјем граду“ могу боравити најдуже до своје 21 године. Слање деце организовало се на иницијативу средњих и окружних начелника и Управе града Београда, а уз сарадњу са школским властима. У Обилићево је упућено више група будућих штићеника из целе Србије, а свега неколико из Београда. Осим њих, међу првим становницима ове установе била је и група најмлађих штићеника Завода за принудно васпитање омладине, који су из Смедеревске Паланке пребачени у Обилићево.

Како је „Недићев дечји град“ радио свега нешто дуже од три месеца (а и у том периоду је био оптерећен завршетком радова на инфраструктури и стварању основних услова за живот и рад) није било времена да се у њему успостави чвршћа унутрашња

града“, *Ново време*, 2-3. јули 1944. године; Лазар Чолић, „Генерал Недић и српски народ збрињавају српску сирочад“, *Српски народ*, 8. јули 1944. године и др.

⁸²⁸ *Службене новине*, бр. 13, 15. фебруара 1944. године.

организација, нити да се оствари већина од циљева зацртаних у плановима за његово оснивање. Историјски извори о његовом функционисању су релативно оскудни, али постоје сфере живота установе у Обилићеву које су документоване боље од других. Једна од њих је била и организација васпитног рада и селекција васпитног особља: према истраживањима др Слободана Керкеза, особље „Недићевог дечјег града“ састојало се од 13 васпитача, 19 наставника, 22 лица у техничкој служби и 7 административних радника, уз обезбеђење од 50 војника Српске државне страже са официром.⁸²⁹ Управник града и окружни начелник Павловић предложио је министарству да се не регрутује васпитачко особље из Крушевца и околине, већ са целе територије Србије, те да се предност да појединцима неоптерећеним породичним обавезама и скромнијег материјалног стања, како би прилежније радили у Обилићеву и били захвални на постављењу.⁸³⁰ Васпитачи одабрани према наведеним критеријумима суочили су се већ на самом почетку свог рада са низом потешкоћа: од целог „града“ свега је неколико зграда било у употребљивом стању, финансијске дотације министарства биле су недовољне и нередовне, а проблем је представљао и недостатак наставних средстава.⁸³¹ Индикативно је да министарство три месеца није било у стању да обезбеди ни хиљаду књига које је обећало управи „Дечјег града“, већ је у септембру послало свега 155 издања.⁸³² О условима живота у самом граду нема поузданих извора, али се може претпоставити, с обзором на опште стање у земљи и прилике у Заводу у Смедеревској Паланци, да је и у Обилићеву исхрана била лоша и да су

⁸²⁹ С. Керкез, *Друштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*, стр. 422.

⁸³⁰ Павловић је предлагао и да се васпитачи у прво време не постављају за стално, већ да се трајно ангажују само они који се докажу у практичном раду. Једна од идеја била је и да се ангажују педагози из унутрашњости који су били незапослени или на нижим местима у просветној хијерархији, како би били захвални влади за унапређење свог статуса. Министарство просвете и вера усвојило је готово све наведене предлоге (АС, Г-3, ф. 170, 5-96-44; АС, Г-3, ф. 174, 9-17-44).

⁸³¹ Према емигрантским историчарима, др Ђоку Слијепчевићу и Боривоју М. Карапанцићу, до јесени 1944. године у „Недићевом дечјем граду“ оспособљене су за употребу црква, зграда за управу, пекара, две трпезарије, десет интерната и пет других зграда за смештај деце (Ђ. Слијепчевић, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, стр. 357; Б. Карапанцић, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, Београд 1993, стр. 171). Исти извори наводе да су у Обилићеву отворене основна школа, нижа гимназија, више стручних и занатских школа, девојачка домаћинска школа и већи број радионица. Ово је, међутим, мало вероватно: познато је да су просветне власти донеле одлуку да се у прво време не примају женска деца што доводи у питање тврдњу о девојачкој школи; такође, с обзиром на стање инфраструктуре у Обилићеву тешко је замислити да су у њему биле отворене толике школе. Много је вероватније да се настава одвијала по сменама у комбинованим одељењима, као што је то био случај у Заводу за принудно васпитање омладине.

⁸³² Љ. Шкодрић, „Недићев дечји град у Обилићеву код Крушевца“, стр. 116.

се код деце јављали различити здравствени проблеми. Ослобођење Србије значило је и крај постојања „Недићевог дечјег града“.

Поправно-васпитне установе какве су биле Завод за принудно васпитање омладине и „Недићев дечји град“ биле су део широко замишљеног интегралног концепта васпитања деце и омладине у „националном духу“ – стварања „новог српског човека“. Посебно је овај аспект наглашен у случају Завода у Смедеревској Паланци. Према изјавама бивших васпитача и руководиоца Завода, али и Јонићевом саслушању у послератној истрази, огромне наде полагане су у пробраћивање младих комуниста: од амбициозних младих Скојеваца требало је створити нове српске националисте. Иако су дубоко и нескривено мрзели комунизам, творци српске колаборационистичке просветне и културне политике нису желели смрт и страдање младих Срба комуниста, већ су их, у складу са својим патријархалним виђењем света, доживљавали као заведене и однарођене појединце које су настојали „да врате на прави пут“.⁸³³ За представнике колаборационистичког министарства просвете и идеологе покрета Збор „преваспитавање“ младих комуниста било је и велики лични изазов: то је био готово једини политички мегдан на коме су могли да се, без употребе оружја и мешања окупатора, лицем у лице супротставе идеолошком противнику. Бројни штићеници Завода били су део туђе, интернационалистичке, „планиране елите“. Међу њима су се налазили високи локални функционери СКОЈ-а и вође београдских илегалних ћелија, управо они омладинци који су својим делањем и примером усмеравали омладину у супротном правцу од Недићеве владе. Њиховим преваспитавањем у „националном духу“ не само да би био коригован најосетљивији део српске омладине и неутралисано будуће језгро комунистичког покрета, већ би био остварен и најубедљивији могући идеолошки тријумф. Оснивање „Недићевог дечјег града“ такође је било део концепта стварања „новог српског човека“, али као вид

⁸³³ Иако се ово театрално пренаглашава у емигрантској историографији ипак се у великој мери темељи на стварним догађајима: окупатор је био и више него вољан да сам „реша“ проблем комунистичких илегалца и марксистичке омладине. У Архиву Србије сачувано је више дописа управника Поповића Јонићу, као и Јонићевих Недићу, у којима се моли за интервенцију код немачких власти у вези са судбином појединих бивших штићеника Завода. Иако су то неспорно чинили вођени погрешним побудама, поменути колаборационисти ипак су покушавали (и у знатном делу успели) да спасу животе српских омладинаца. Сам Недић у више наврата јавно се обраћао „заведеној“ омладини, молећи је да се одрекне својих политичких ставова и борбе против окупатора, те де пружи подршку његовој влади (видети: Посланица српској омладини, Београд 10. септембар 1941., објављена у: *Говори генерала Милана Недића председника српске владе*, Београд 1942, стр. 14–20).

превентивне мере. Велики број унесрећене деце без родитељског старања и адекватних услова за живот био је реалност окупиране Србије. Решавање њихове судбине није било плод пуког алтруизма, јер Недићева влада није настојала да их само једноставно материјално збрине. Према написима из колаборационистичке штампе и ретким сачуваним архивским документима може се наслутити да је од ове деце очекивано да буду међу првим генерацијама које ће у целини бити одгајане у новом концепту интегралног васпитања у националном духу. Због тога су и Завод за принудно васпитање омладине и „Дечји град“ у Обилићеву били значајан практични елемент друштвено-политичког пројекта „новог српског човека“.

VI

ЕПИЛОГ: ИДЕОЛОГИЈА, КУЛТУРНА ПОЛИТИКА И ДРУШТВЕНО–ПОЛИТИЧКИ ПРОЈЕКТИ ВЛАДЕ МИЛАНА НЕДИЋА И ПОСЛЕРАТНЕ ВЛАСТИ У ЈУГОСЛАВИЈИ

Почетком октобра 1944. године довршена је постепена евакуација представника немачког окупационог система из Београда на територију ужег Трећег Рајха. Заједно са Немцима повлачила се и влада Милана Недића са делом истакнутих колаборациониста, док су оружане снаге под њеном контролом одступале преко Словеније ка Аустрији.⁸³⁴ Пред незауостављивим надирањем Црвене армије са истока, али и удараца које је окупационој оружаној сили задала НОВЈ, и окупатор и његови сарадници у Србији били су немоћни, и све што им је преостало било је да бекством спашавају сопствене животе. И поред јасног увида у развој ратних прилика, које се никако нису могле описати као охрабрујуће за Недића и његове сараднике, српски колаборационисти нису намеравали да одустану од борбе. Делом као последица ратне психозе и пропаганде, а делом из немања алтернативе, они су развили потпуно нереална очекивања о неминовности скорог распада антифашистичке коалиције и почетку оружаног сукоба између западних демократија и Совјетског Савеза. Попут Недића и његових сарадника, у сличним илузијама нашао се и генерал Дража Михаиловић, командант четничког покрета, напуштен од Савезника.⁸³⁵ И једни и други сада су за примарни задатак означили очување војног потенцијала, како би, када дође до сукоба демократије са комунизмом, могли да се сврстају на страну антикомунистичке коалиције. Разлика је била у томе што је Михаиловић тај сукоб

⁸³⁴ Детаљније о овим догађајима: Milan Borković, *n.d.*, knj. 2, str. 341–372; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 642–662.

⁸³⁵ Дуготрајан процес одбацивања Михаиловића и четника од стране Савезника, краља Петра и владе у емиграцији добио је своје финалне обресе у септембру 1944. године. Михаиловић је прво 29. августа разрешен дужности начелника штаба Врховне команде, а на његово место је десетак дана касније постављен генерал Боривоје Ристић. Пред извесношћу војног пораза Михаиловић је успео да постигне договор о стварању јединствене команде над својим, Недићевим и Љотићевим одредима, на састанку у Прањанима 6. септембра. Истог дана Црвена армија прешла је Дунав и ступила на тло Србије, иако је шеф америчке војне мисије при Михаиловићевом штабу пуковник Мекдауел тврдио да према савезничком споразуму Совјети не смеју да прелазе Дунав. Коначни ударац четницима краљ Петар задао је својим говором на Радио Лондону од 12. септембра 1944. године, у коме је позвао народе Југославије да се ставе под команду Ј. Б. Тита, и упозорио да ће се они који се о тај позив оглуше сматрати издајницима (говор је објављен у „Службеним новинама Краљевине Југославије“, ратно издање, бр. 20, 25. октобар 1944. године). Више о улози пуковника Мекдауела и америчке војне мисије при команди равнорског покрета у: Dejvid Martin, *Mreža dezinformacija: Čerčilova jugoslovenska greška*, Beograd 1991, str. 282–295; 412–449.

ишчекивао усамљен у планинама Босне,⁸³⁶ док је Недић са својим сарадницима превасходно боравио у Тиролу (у данашњој Аустрији), одржавајући истовремено интензиван контакт са политичким руководиоцима Рајха, пре свих са Херманом Нојбахером.

Иако је, са становишта немачке оружане силе, (која је била и најзаслужнија за њено успостављање), Влада народног спаса престала да постоји и уместо ње формирана тзв. „Српска канцеларија“, Немци су организовали достојанствено повлачење својих српских сарадника и настојали да им обезбеде релативно пристојне услове за живот у емиграцији. Недић, међутим, као да није прихватао новонасталу ситуацију: многи емигрантски аутори, међу којима су и др Ђоко Слијепчевић, Станислав Краков и Илија М. Павловић, писали су о интензивним састанцима Недићеве владе у Кицбилу а познато је да је почетком 1945. године Нојбахеру био послат меморандум о основама нове немачко-српске сарадње.⁸³⁷ У овом документу, који Недић потписује као председник (непостојеће) српске владе, указује се на постојаност („лојалност“) у сарадњи са Немачком, посебно у домену антикомунистичке борбе, те се разматрају оквири за сарадњу у новим околностима. Занимљиво је да у свом обраћању Немцима Недић говори о немачком интересу за то „да убудуће постоји српска држава као независни члан међународне заједнице“, те подсећа на свој утисак након састанка са Хитлером у септембру 1943. године: „...да немачки интереси и намере нису уперене против слободе и независности српског народа“. Потпуно ван додира са реалношћу тренутка (крајем 1944. године потписан је Београдски споразум између Тита и др Ивана Шубашића; Немци су једва успели да спрече распад Сремског фронта, савезничке трупе односиле су победу за победом на свим фронтovima), Недић се распитује о немачком виђењу српских граница, изражавајући бојазан од великих територијалних аспирација других немачких савезника. Нова база сарадње са Немачком

⁸³⁶ Са Михаиловићем се у Босну повукла и америчка мисија на челу са Мекдауелом, који је, према неким четничким изворима, био и међу најзаслужнијима за одлуку да се четничка команда са преосталом војском повуче у Босну, а не у Словенију, са Љотићем и Недићем. Мекдауел је Михаиловићу саветовао да се пут Словеније (и то преко Хрватске) упути тек када прегрупише и освежи своје снаге Ипак, цела америчка мисија евакуисана је из Босне до краја 1944. године. Више о деловању Михаиловића и његове војске у последњој години ратовања у: Васа Казимировић, *Србија и Југославија 1914–1945*, књига IV, стр. 1315–1363.

⁸³⁷ Меморандум је датован са 19. јануаром 1945. године и садржи заглавље „Председник српске владе, Стр. пов. бр. 1/1945“. Објављен је у „Гласу Канадских Срба“ у Виндзору (бр. 1990-1991, 1971. година) а интегрално је прештампан у Илија М. Павловић, *Милан Ђ. Недић и његово доба*, Књига I – отаџбинско издање, Београд 1994, стр. 167–173.

требало је да почива на помоћи Рајха да се од избеглица и емиграната из Србије створи српска оружана сила, која би, у тренутку светског сукоба са „бољшевизмом и комунизмом“, била употребљена.⁸³⁸ Коначно, у меморандуму Недић обавештава Нојбахера о жељи српских колаборациониста да се у Немачкој формира нова српска влада, од три постојеће емигрантске фракције: „од дражиноваца, љотићеваца и недићеваца“. Руководство Рајха одбило је овакав предлог, о чему је Нојбахер известио Недића. На основу Недићевог писма Нојбахеру од 2. фебруара 1945. године⁸³⁹ може се посредно закључити да су Немци захтевали да се српске оружане снаге употребе на другим фронтovima „против заједничког непријатеља“, као и да се путем пропаганде узнемирава становништво Србије, што Недић није прихватио. Тиме је, у великој мери, стављена тачка на перспективе стварања нове српске владе под немачким протекторатом.

Сличну војно-политичку акцију покушавао је, уз мање или више координације са Недићем и Немцима, да спроведе и Димитрије Љотић. О томе су писали бројни емигрантски историчари (управо бивши чланови Збора и добровољци), од којих су неки, попут Ратка Парезанина, Ђока Слијепчевића и Бошка Н. Костића били најдиректније укључени у дешавања о којима је реч. Уколико се овим ауторима сме поклонити извесно поверење,⁸⁴⁰ Љотићева улога у одабиру Словеније као положаја за повлачење, те контактирања четника ради успостављања сарадње, била је велика. Емигрантски историчари наводе да су четници крајем 1944. и почетком 1945. године још увек били у заблуди да их антифашистичка коалиција сматра ратним савезником, те су, без икаквог реалног упоришта, очекивали британско искрцавање на Јадран у циљу извлачења

⁸³⁸ Истом приликом Недић истиче да ова сила не може бити употребљена „ни против једног савезника Србије, односно бивше Југославије“. Такође, у меморандуму стоји да се у случају да Немачка захтева од владе промену досадашње политике или подстицање оружаног устанка у Србији не може сарађивати, јер: „не смемо и не можемо сада са дражимо српски народ, није томе ни време. Српски народ је данас у врло тешкој ситуацији. Он има сада на своме врату ове непријатеље и крвнике: Совјете, комунисте, Хрвате и Бугаре, па га због наших дражења могу дотући“.

⁸³⁹ И ово писмо интегрално је објављено у: Илија М. Павловић, *Милан Ђ. Недић и његово доба*, Књига I – отаџбинско издање, Београд 1994, стр. 173–174.

⁸⁴⁰ Емигрантска грана југословенске историографије, као што је већ истакнуто, често није била објективна и готово увек је наступала са идеолошких позиција. Међутим, чини се да њено писање о догађајима са краја рата много више одговара истини него нпр. емигрантско виђење лика и дела Недића и Љотића, успостављања колаборације и односа са окупатором у Србији.

националних снага из Југославије.⁸⁴¹ Замисао о заједничком одступању главнине четника и оружаних одреда под командом владе Милана Недића стога је пропала, а наводно је Љотић био тај који је Словенију означио као место повлачења, истичући да ће тамо брже доћи у контакт са западним Савезницима, те да је она најпогоднија за регруписавање „националних снага“ за нову борбу против комуниста. Попут Недића и Драже Михаиловића, и Љотић је тих дана патио од одсуства осећаја за реалност: према писању Бошка Костића и Ђока Слијепчевића, Љотићева замисао била је да по сваку цену спречи потпуно ослобођење Југославије, да на простору Словеније формира снажну антикомунистичку војску од својих трупа, сарадника генерала Леона Рупника и „Хрвата“, која би требало да порази комунисте и омогући краљу Петру повратак у земљу.⁸⁴² Љотић је, пре повлачења у Словенију, данима покушавао да се у Србији лично састане са генералом Михаиловићем, али му то није успело, док је у Љубљани успоставио добре односе са бискупом Рожманом и Рупником, те постао „централна политичка личност националних Југославена“.⁸⁴³ Изненадна Љотићева смрт у аутомобилској несрећи априла 1945. године ставила је тачку на ове политичке комбинације, након чега је највећи део добровољаца и чланова покрета Збор почео превасходно да се бави питањем сопственог изручења новим југословенским властима.

Дефинитивни крај снова о успостављању српске владе и оружане силе у емиграцији дошао је са хапшењем Недића и појединих његових сарадника током лета 1945. године.⁸⁴⁴ Почетком јула Недића су ухапсили амерички војници и одвели га у заробљенички логор у близини Минхена, одакле је и изручен југословенским властима у

⁸⁴¹ Једини рационални аргумент за овакво становиште могао је бити ронађен у заштити коју су Британци пружили антикомунистичким снагама у Грчкој, међу којима је било и истакнутих колаборациониста.

⁸⁴² Више о томе: Ђоко Слијепчевић, *Istorija Jugoslavije uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, str. 328–329; Boško N. Kostić, *Za istoriju naših dana*, Lil 1949, str. 177–179. Слијепчевић говори о концентрисању југословенских националних снага, „и српских, и хрватских и словеначких“, које би се повезале са трупама генерала Власова у борби против комуниста. Није јасно, међутим, на које хрватске снаге мисли, да ли на усташе, домобране, Хрвате чланове Збора или неке друге.

⁸⁴³ Ђоко Слијепчевић, *Istorija Jugoslavije uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, str. 328. И овде се уочава некритички однос збораша према Љотићу.

⁸⁴⁴ Исцрпан исказ о Недићевим последњим данима на слободи и његовом хапшењу од стране америчких војника дао је др Ђоко Слијепчевић, који је у то време био лични пратилац бившег председника српске колаборационистичке владе. Он је обиман текст на ову тему објавио у два броја листа „Српска слога“, који је објављивала српска емиграција у Јоханесбургу. Његово сведочење (највећи и најзначајнији део) прештампано је и објављено у: Илија М. Павловић, *Генерал Милан Ђ. Недић и његово доба*, књига 1, отаџбинско издање, Београд 1994, стр. 119–125.

првим данима 1946. године. Већина српских колаборациониста стављена је под јурисдикцију британске и америчке војске на територији окупиране Немачке, а потом је била смештена у сабирне логоре на територији Италије (најчувенији такав логор налазио се у граду Еболију). Након извесног времена емигранти су расељавани у логоре на територији британске окупационе зоне у Немачкој (најистанкутији пребегли чланови Збора махом су били смештени у логоре у Мунстеру и Дипхолцу). Тамо су провели месеце у ишчекивању изручења, давању изјава различитим истражним органима и комисијама, и напослетку, суочавању са комисијом генерала Фицроја Меклејна која је давала коначну оцену о томе да ли ће нека особа бити изручена југословенским властима, или ће јој бити дозвољено да се трајно настани у емиграцији.⁸⁴⁵ Како се рад Меклејнове комисије отегао да средине 1947. године, а до западних савезника дошле информације о прогону идеолошких противника у Југославији, створени су услови у којима је многим колаборационистима дозвољено да се настане у иностранству, под изговором да у Југославији не би имали праведно суђење (што је вероватно и било тачно). На британске власти свакако је утицала нарастајућа хладноратовска тензија, па су многи појединци, у чијем је чињењу за време окупације било елементарна идеолошке колаборације, издаје и ратних злочина, били ослобођени на основу одбране која је потенцирала анти-комунистичку и анти-устанничку активност током рата.

Југословенске власти јасно су указале на своје виђење ратног ангажмана српских колаборациониста у извештајима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Одлуке овог тела, које нису имале правну снагу, али су служиле за моралну дисквалификацију и инкриминацију у јавности, биле су, свакако, у извесној мери идеолошке и политичке. То се може јасно уочити простим увидом у сачуване документе: потпуно су изједначавани сви колаборационисти на простору Југославије: Павелић, Рупник, Љотић, Недић и Михаиловић, међу њиховом кривицом није прављена никаква градација, а нове власти преиспитивале су и ратну улогу кнеза Павла Карађорђевића и неколицине истакнутих политичара из последње гарнитуре југословенских предратних

⁸⁴⁵ Детаљан опис живота српских колаборациониста у емигрантској неизвесности првих послератних година оставио је, ослањајући се на сопствено искуство као и сећања и документе бројних емиграната, Марко Пивац, супруг др Драгојле Поповић (рођене Остојић), старешине женског интерната у Заводу за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци (Marko Pivac, *Koraci u noći*, autorovo izdanje 2002, ISBN 0-9720246-0-3).

политичара. На суђењима која су потом уследила највећи део министара и других истакнутих чиновника у обе колаборационистичке управе у Србији (и Савету комесара и влади Милана Недића) осуђени су на смрт, конфискацију целокупне имовине и трајан губитак грађанских права. Поједини колаборационисти, али и неки виђенији представници српске грађанске елите који нису били укључени у директну сарадњу са окупатором, страдали су у таласу револуционарног насиља који је захватио Београд крајем 1944. и почетком 1945. године. У том периоду приметно је било појачано деловање ОЗН-е, које је донело масовна хапшења београдске интелигенције, индустријалаца, јавних радника и друштвених активиста. Још је проф. Бранко Петрановић писао о томе да је Одељење за заштиту народа „под видом обрачуна са фашизмом вршило егзекуцију на хиљаде невиних људи, неправедно осумњичених, без суђења ликвидираних, чак без знања њихових породица, као опасних за сутрашњицу или што су се замерици за време рата представницима нове власти“.⁸⁴⁶ Тачан број овако страдалих лица никада није утврђен, нити постоје реални изгледи да се то деси у будућности, иако је 2009. оформљена државна Комисија за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944. године при Министарству правде владе Републике Србије.⁸⁴⁷ Историографска истраживања у последњих двадесетак година, као и закључци поменуте комисије, указују да су ухапшени на брзину ислеђивани, пресуђивано им је по кратком поступку пред војним судовима и велики број пресуда био је на смртну казну. Данас, у процесима судске рехабилитације, утврђено је да је у одређеном броју случајева стрељање извршено, а судска пресуда писана накнадно, као и да су нека погубљења обављена без постојања пресуде.⁸⁴⁸ Оваквим револуционарним насиљем задат је велики ударац српском грађанству, које је накнадно додатно стављено под притисак конфискацијом и национализацијом приватне имовине, чиме је онемогућено да спречи или успори успостављање новог друштвеног поретка у земљи. Цео процес прогона колаборациониста, али и других идеолошких противника новог режима, имао је стихијски и неконзистентан карактер: најгоре су прошли они до

⁸⁴⁶ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945.*, str. 657.

⁸⁴⁷ Званична интернет страница Комисије налази се на адреси: <http://www.komisija1944.mpravde.gov.rs>. На овом сајту редовно се објављују извештаји о раду Комисије, међу чијим члановима се налазе и истакнути историчари др Момчило Павловић, др Душан Батаковић, др Срђан Цветковић и др Слободан Марковић.

⁸⁴⁸ Овакав случај представља нпр. проф. др Бранко Поповић, архитекта и декан Техничког факултета током окупације.

којих су нове власти дошле у време док је рат још трајао. Многи истакнути колаборационисти чија је кривица јасно уочљива и лако доказана добили су знатно блаже казне јер су новим југословенским властима постали доступни тек након изручења из емиграције: током 1946. и 1947. године, када је на простору Југославије већ био успостављен изванредан правни поредак. Други су пак, користећи се тзв. „пацовским каналима“ и прикривањем правог идентитета успели да пребегну у земље Јужне Америке или, попут Владимира Велмар-Јанковића, у Франкову Шпанију, те су, и поред почињених злочина, успели да измакну руци правде и проживе мирно своје последње године живота. Анализом судбине главних идеолошких протагониста и високих функционера Недићевог режима лако се уочавају описане неконзистентности: сам Недић преминуо је током истраге под сумњивим околностима (званична верзија била је да је реч о самоубиству, али је у многим аспектима спорна и не делује уверљиво),⁸⁴⁹ већина његових министара осуђена је на смрт по принципу колективне одговорности због колаборације и анти-партизанског деловања владе. Илустративан је пример академика Милоша Тривунца, који је страдао у описаном првом таласу прогона, иако је у влади био свега четрдесетак дана, а из ње је удаљен јер није желео да спроводи идеолошку реформу просвете и захтеве окупатора.⁸⁵⁰ Његов наследник Велибор Јонић стрељан је заједно са групом осуђених на челу са генералом Михаиловићем, а погубљен је и Ристо Јојић, комесар просвете у Аћимовићевој управи и члан председништва Демократске странке, иако је након одласка из колаборационистичке управе чак био и интерниран у логору на Бањици. Главни идеолози Недићеве владе и креатори нове културне и просветне политике успели су, у великој мери, да избегну правду. Велмар-Јанковић је преко Италије пребеглао у Шпанију где провео три деценије; Владимир Вујић, начелник министарства просвете и главни

⁸⁴⁹ Званични извештај о Недићевој смрти указује на самоубиство скоком кроз прозор са трећег спрата зграде у Змај Јовиној улици бр. 21 у Београду. Како су и личности блиске Недићу писале о његовим депресивним епизодама у последњим недељама пред изручење новим властима, ова опција не сме бити потпуно искључена. Међутим, поступање са његовим посмртним остацима и вео тајне који је обавијао низ догађаја везаних за Недићеву смрт и сахрану доприносе сумњи у званично обавештење. Емигрантски аутори готово без изузетка наводе да је Недић убијен од стране УДБ-е, док његов унук и покретач поступка судске рехабилитације Александар Недић сматра да је смрт наступила „самоубиством уз помоћ Удбе“ (Aleksandar Nedić, *General Milan Nedić – izdajnik, ili prorok srpskog stradanja?*, ауторски текст на сајту НСПМ, објављен 12. новембра 2012. године: <http://www.nspm.rs/istina-i-pomirenje-na-ex-yu-prostorima/general-milan-nedic-izdajnik-ili-prorok-srpskog-stradanja.html> ; сајту је приступљено 22. фебруара 2014. године).

⁸⁵⁰ Више о судбини академика Милоша Тривунца у: А. Stojanović, „Naučnik i politika: akademik Miloš Trivunac (1876–1944) između nacionalizma, nacizma i komunizma“, *Desničini susreti 2012: Intelektualci i rat 1939–1947* (urednici: prof. dr Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2013, str. 163-176.

инспектор Националне службе за обнову Србије, успео је да избегне изручење и настани се у САД, а потом Бразилу. Једино је Бранимир Малеш, као истакнути сарадник београдског одељења Гестапоа, ухваћен и погубљен недуго по ослобођењу земље. Шеф српске пропаганде Ђорђе Перић остао је након рата у Аустрији, где је и преминуо, баш као и др Мирослав Спалајковић у Паризу, док су истакнути колаборационистички новинари и уредници Данило Грегорић и Драгомир Драги Стојадиновић ипак изручени новим властима и осуђени на вишегодишње затворске казне. Комесар Српске књижевне задруге Светислав Стефановић ухапшен је и погубљен готово одмах по ослобођењу, док је комесар Државне архиве и новинар Милан Јовановић Стоимировић осуђен на 15 година робије и пуштен на слободу након седам. Истакнути идеолози и руководиоци покрета Збор, који су можда и највише били укључени у активну сарадњу (како политичку тако и оружану) са окупатором такође су у великој мери успели да избегну суочавање са правдом. Заправо, осим Љотића које је погинуо у аутомобилској несрећи 1945. године, готово сви највиђенији Збораши успели су да емигрирају и дочекају крај живота далеко од југословенских власти и судова: Стеван Иванић, Михајло Олћан и Ђоко Слијепчевић провели су остатак живота у Немачкој, Милосав Васиљевић у Аргентини, а Ратко Парезанин у Италији.⁸⁵¹ Савезници су новим властима изручили само поједине команданте Српског добровољачког корпуса, попут пуковника Косте Мушицког (осуђен на процесу Дражи Михаиловићу и стрељан 1946.) и Симеона Керечког (стрељан у Словенији 1945. године).

На удару нових власти нашла се и српска интелигенција, делимично из разлога идеолошке нетрпељивости, а делом и због учешћа у раду Универзитета под окупацијом и ангажовања на Српском цивилном/културном плану. Како, осим у неколико добро документованих случајева, ипак није било речи о директној сарадњи са окупатором или подстицању на борбу против НОП-а, српски интелектуалци и уметници нису могли бити кажњавани казнама затвора. Због тога су нове власти установиле различите судове части, основане при бројним професијама и установама, у циљу испитивања „држања“ појединих

⁸⁵¹ Изузетно дубоку старост доживео је др Димитрије Најдановић, један од истакнутијих идеолога Збора, посебно познат по свом снажном антисемитизму. Он је провео деценије проповедајући и бавећи се теолошким радом у Великој Британији, Канади и САД, све до смрти 1986. године. Бошко Н. Костић, специјални Недићев и Љотићев дипломата такође је успео да емигрира, док је Хрвоја Магазиновића ухапсила Удба у Трсту, па је у затвору провео десет година.

лица током окупације. Одлукама ових судова бројни српски интелектуалци били су пензионисани, лишени националне части или удаљени из својих професија.⁸⁵²

⁸⁵² Више о томе: Момчило Митровић, *Изгубљене илузије*, Београд 1997; Момчило Митровић, *Српска национална част пред законом 1945*, Београд 2007; Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950*, Београд 2009.

ЗАКЉУЧАК

Великим жртвама српског народа у Првом светском рату омогућено је национално ослобођење и уједињење јужнословенских народа. Настанак нове државе посматран је као коначно решење српског националног питања, јер су се унутар њених граница, под истом заставом и владаром, нашли готово сви Срби настањени на простору некадашњих моћних империја: Аустро-Угарске и Османске царевине. Почетни ентузијазам и еуфорију због ратних победа и уједињења врло брзо је сменила мучна свакодневница таворења у Краљевини СХС/Југославији, држави која је од самог настанка била оптерећена неусклађеношћу политика националних елита, немогућношћу адекватног решавања уставних и националних питања, деловањем домаћих сецесиониста и стране иридените, великом економском, просветном и цивилизацијском заосталошћу значајних делова земље и становништва. Од дана уједињења Краљевина је постала симбол „Версајског поретка“ на Балкану и мета сталних напада ревизионистичких држава, у првом реду Италије, Мађарске и Бугарске. На унутрашњем плану прве године заједничког живота Срба, Хрвата и Словенаца у новој домовини обележила је снажна и истрајна политичка агитација хрватског политичког првака Стјепана Радића, која је у својој суштини, била усмерена против нове државе и династије Карађорђевић, а садржала је и неке шовинистичке, отворено антисрпске реторичке изјаве попут оне да су „Срби добри да гину“ а да је „на Хрватима да изграде културу“. Запаљива реторика и непрестана агитација Радића и његових сабораца против поретка који се успостављао у изузетно сложеним међународним околностима значајно су доприносили одржавању политичких и међунационалних тензија у земљи. Пактирање Радића са постојећим југословенским непријатељима, од прохабзбуршке клике генерала Саркотића, преко дела католичког клера у земљи, до Коминтерне у Москви такође није ни мало олакшавало процес интеграције и изградње нове државе Јужних Словена. Међутим, било би неодговорно оптуживати само деловање ревизионистичких држава, хрватских шовиниста и других сецесионистичких снага у земљи за таворење и пропаст Краљевине СХС/Југославије. Велики део одговорности за неуспех експеримента прве зајединчке државе јужних Словена носе српске политичке странке и владари из династије Карађорђевић. Иако су

били вероватно најзначајнији политички фактор у земљи, нису били на висини свог задатка: допустили су да парламентарни живот и демократске традиције падну на ниске гране, нису благовремено артикулисали српски национални програм у новој држави, упуштали су се у низ непринципијелних коалиција са различитим политичким снагама, а били су склони корупцији, котеријским и камарилским интригама и заштити личних интереса путем опстанка на власти. Управо овакво држање већине међуратних политичких чинилаца омогућило је да се у народу лако и успешно шире радикалне идеологије комунизма и екстремног национализма, јер су се њихови политички заступници разликовали од уобичајне представе политичара какву су становници Краљевине имали током двадесетих и тридесетих година прошлог века. Ни успостављање монархдиктатуре након убиства у Народној скупштини није имало трајног успеха. Краљ Александар Карађорђевић, и иначе склон узурпирању уставних овлашћења и политичке моћи, искористио је тренутни слом парламентаризма у земљи да заведе лични режим и практично паралише опозицију у земљи. Иако су неке од његових политичких замисли биле усмерене ка успостављању јачег националног јединства, укидању националног и племенског партикуларизма и изградње државе на чвршћим и стабилнијим основама, оне нису могле бити остварене у клими политичког и националног неповерења и великих економских проблема са којима се земља суочавала. Штавише, покушај краља да наметне декретирано национално јединство и интегрално-југословенску идеју само је изазвао још оштрију реакцију сецесионистичких екстремиста у редовима усташа и ВМРО-а. Терористи су, након више неуспешних покушаја, на крају успели да у октобру 1934. године у Марсеју убију краља Александра Карађорђевића. Намесништво које је преузело власт делимично је олакшало политичку ситуацију у земљи, те се постепено престало са прогоном опозиције и наметањем интегралног југословенства, али је средину тридесетих обележила појава два снажна политичка фактора са ауторитарном цртом: кнеза Павла Карађорђевића (краљевског намесника) и др Милана Стојдиновића, председника владе. Изван равни политичког живота постојали су други, веома бројни и тешки проблеми, који су отежавали развој и напредак југословенског друштва и његову даљу интеграцију. Краљевина СХС/Југославија била је, према неколицини релевантних компаративних истраживања, током читавог међуратног периода при дну лествице европских земаља у домену економске развијености и образовања. Њену привреду одликовала је претежно

аграрна производња на ниском технолошком нивоу, док се у домену индустрије ретко одлазило даље од производње и извоза сировина и најосновније прерађивачке индустрије (храна, текстил, обућа, дуван). Повољна инфлаторна конјуктура првих међуратних година искориштена је за делимичну реиндустријализацију ратом похаране земље и, премда је статистички посматрано, захваљујући њој остварен привредни помак, то је ипак било недовољно да се у стварности покрене точак убрзаног индустријског и привредног развоја какав су власти и народ очекивали. Напредак је заустављен са престанком ратних репарација и улагања страног капитала (превасходно француског и чехословачког), док је глобални пад вредности пољопривредних производа додатно отежао привредни развој Краљевине. На такво стање надовезала се Велика депресија, праћена пропашћу Бечког кредитног завода и напуштањем златног стандарда од стране Велике Британије. Југословенска привреда била је на коленима у годинама кризе: државна интервенција непотребно је одлагана, потпуно је обустављен прилив страних инвестиција, могућност кредитног задуживања практично није ни постојала док је унутрашње тржиште било премало и сиромашно, те није могло да значајније допринесе економском опоравку и изласку из кризе. Као и у великом делу Европе, економска криза утицала је на политичке и међународне односе и у југословенском случају. Спољнотрговински партнери из блока савезничких земаља замењени су нацистичком Немачком и фашистичком Италијом, јер су половином тридесетих једино ове две земље имале интереса и могућности да купују југословенске производе. Политика др Милана Стојадиновића тако је (привремено) спасла земљу економске пропасти, али ју је практично учинила делом немачког „допунског економског простора“, што је, у турбулентној другој половини тридесетих година, подразумевало и изванредан губитак самосталности у доношењу политичких одлука везаних за Немачку и Италију. Међу бројним факторима који су отежавали интеграцију и развој Краљевине СХС/Југославије налазили су се и неравномерна регионална развијеност, као и велика цивилизацијска заосталост појединих крајева земље. Према истраживањима др Мари-Жанин Чалић, и током тридесетих година неписменост становништва била је велика, посебно у крајевима насељеним муслиманском популацијом, у којима је највећи број жена био неписмен и никада није похађао никакву школу. Након рата утврђено је да је сваки други становник земље старији од 12 година био неписмен; у народу су била широко распрострањена примитивна веровања и сујеверје, док су услед немаштине и

недостатка основних намирница и хигијенске навике и здравствена култура становништва били на недопустивно ниском нивоу. Народ који је живео у тешким условима, у земљи која није била довољно електрификована ни саобраћајно повезана, и у којој су постојала бројна насеља сатима удаљена од најближег извора пијаће воде, није ни могао да развије висок степен парламентарне и политичке културе, нити је могао да разуме апстрактне појмове око којих су се политичари годинама спорили. Овакво стање отварало је низ могућности за пласирање приземне политичке демагогије и распаљивање националистичких страсти, што су бројни политичари и користили.

Међу оним политичким снагама које су тражиле радикалан раскид са парламентарним искуством, економском и културном политиком Краљевине налазила се и екстремна српска десница и десница интегрално-југословенског усмерења. На њену идеологију много су утицале политичке идеје француских националиста и конзервативаца, пре свега филозофске школе органске политичке мисли и критичара Француске револуције. Међу значајнијим утицајима уочавају се и руски славенофили, те манифестације фашизма и нацизма, покрета који су у тим годинама били на врхунцу успона и представљали узор читавој европској десници. Међутим, и поред јасно уочених и истакнутих страних утицаја, српска десница и десница интегрално-југословенског усмерења ипак су биле плод дисфункционалности Краљевине СХС/Југославије, њене привреде и друштва, и црпеле многе идејне вредности из српске традиције, историје и митологије. Иако је српска политичка десница крајем двадесетих и током тридесетих година прошлог века била прилично хетерогена, одређене кључне вредности и идеје биле су заједничке готово свим десничарским покретима, организацијама и појединцима. Критикован је однос према српској националној култури, власт је оптуживана за губитак српског националног идентитета и његово утапање у имагинарни југословенски. Либерални капитализам, који је у тим годинама био на удару широм Европе, у Југославији је означен за поробитеља људских душа, а као алтернативе су нуђене различите варијанте државно контролисане привреде и организације рада, које су ишле од фашистичког корпоративизма до концепта сељачке задружне државе. Посебан антагонизам јавио се према граду и урбаној култури: приземном демагогијом градско становништво оптуживано је да се „однародило“ и да лагодно живи од шпекулација и нечасних

злоупотреба тешког сељачког рада. У том контексту развијао се и антисемитизам, који је у српском случају знатно више почивао на економској него на расној или верској основи, као и веома специфична ксенофобија, која се заснивала на премиси да су српски народ и његов идентитет угрожени због изложености утицају страних култура и прогресивних вредности савременог живота. Екстремни српски десничари иступали су оштро против свих видова интернационализма, захтевали изградњу аутохтоне културе лишене страних утицаја, као и одлучан обрачун са марксизмом и материјалистичким посматрањем света. Делом самостално, а делом и под утицајем виђенијих европских еугеничара попут Хјустона Стјуарта Чемберлена, развијане су теорије о југословенској (а потом и српској) раси и „расном типу“, те о његовој имагинарној улози цивилизацијског моста између Истока и Запада. Више од свега наведеног критикована је парламентарна демократија, која је због своје дисфункционалности, али и реалне компромитованости политичке елите Краљевине Југославије, означавана за неуспешну и превазиђену, те се захтевало успостављање једног чвршћег, ауторитарног режима. Део екстремних српских десничара понадао се да је ово питање успешно решено са увођењем диктатуре краља Александра, услед чега су бројни десничари били најдиректније укључени у рад интегрално-југословенских политичких и културних организација попут Орјуне, Југословенске акције, Југословенског Сокола, Народне одбране и Јадранске страже. Њих, бројне друге десничаре и патриоте свих политичких уверења, дубоко је потресла смрт краља коју су видели као највећу опасност за опстанак земље и династије, што је резултирало највећом десничарском мобилизацијом у Краљевини и стварањем ЈНП Збор. Вођа овог покрета и некадашњи министар у влади током краљеве диктатуре, Димитрије Љотић, вероватно је најмаркантнија појава у историји српске екстремне деснице. Дубоко религиозан, интелегентан и образован, са неспорним личним поштењем и аскетским држањем, за кратко време постао је божанство међу својим следбеницима. Од половине тридесетих година до своје смрти 1945. године Љотић је развијао идеологију која је садржала елементе екстремног српског национализма (премда је покрет Збор у почетку био интегрално-југословенски усмерен), антикомунизма, ултраконзервативног схватања света, политике и привреде. Под утицајем Мораса, али и старијих француских аутора органске политичке мисли, још средином тридесетих захтевао је укидање демократије и увођење сталешког државног уређења са апсолутним монархом на челу земље. За капитализам и

марксизам Љотић је говорио да су два брата близанца, а као алтернативу нудио задружну планску привреду под строгом контролом државе. Око Љотића и покрета Збор убрзо се окупила већина екстремне српске деснице. Осим чланова и функционера забрањене Југословенске акције, у чланство Збора су се укључили и бројни други истакнути екстремни десничари епохе, па су се у кратком периоду од оснивања покрета до изборног дебакла из 1935. године у Збору између осталих нашли: Велибор Јонић, Данило Грегорић, Ђорђе Перић, Светислав Стефановић и Владимир Вујић. Политичка делатност била је интензивна: Збор је имао више својих листова (неке је издавао и на немачком језику), а редовно су се одржавале трибине и политички скупови широм земље. Помоћ у ширењу покрета Љотић је добио од дела свештенства СПЦ, у чему се посебно истицао Богомољачки покрет на челу са владиком Николајем Велимировићем (у то време епископом Жичким). Насупрот фашистима и нацистима, који су и пре политичког тријумфа покушавали превратом да дођу на власт, Збор је, и поред снажно израженог неповерења и непријатељства према парламентарној демократији, у два наврата узео учешће на парламентарним изборима у Краљевини Југославији и није намеравао да оружјем преузима управљање државом. Упркос изузетно снажној агитацији на територији скоро целе земље, у оба наврата изборни резултат био је близу нивоа од 1% укупних гласова, што верно осликава ондашњи став становништва према идејама екстремне деснице. Па ипак, и поред тешких пораза српска екстремна десница није се предавала. Њене идеје биле су присутне у делу јавности и посебно у уметничким круговима, јер су се међу истакнутим десничарима налазили књижевници Светислав Стефановић, Владимир Велмар-Јанковић, Сима Пандуровић, Милош Црњански. Идеологија је у великој мери остала иста до краја Другог светског рата, али се мењао контекст политичког деловања. Нови период мобилизације и експанзије српске деснице уследио је након стварања Бановине Хрватске, која је од стране српских националиста виђена као изразита претња државним и националним интересима. Тада су се, у односу према српском националном питању и преуређењу Југославије, на заједничкој линији са екстремним десничарима по први пут нашли и неки демократски оријентисани српски политичари и интелектуалци, попут академика Слободана Јовановића. Рат који почео у Европи 1. септембра 1939. године представљао је можда и најзначајнији контекст остварења српске екстремне деснице. У периоду од немачког напада на Пољску до Априлског рата и слома Краљевине

Југославије идеологија и деловање преавходно покрета Збор, али и других јавно декларисаних екстремних десничара (попут Стефановића и Данила Грегорића), попримили су бројне одлике и појавне облике преузете из фашизма и нацизма. Антикомунизам, као и антиинтернационализам уопште, постали су изразито фреквентна тема у гласилима Збора, а у појединим антисемитским освртима Димитрије Љотић превазишао је и самог Хитлера и друге нацистичке идеологе. Постепено се уобличавала група екстремних српских десничара који ће у пролеће 1941. године постати колаборационистичко језгро у окупираној Србији.

Када је Други светски рат избио у Европи југословенска јавност још увек је у великој мери била заокупљена споразумом Цветковић-Мачек, оснивањем Бановине Хрватске и реакцијама других народа Краљевине на ове догађаје. Званична политика коју су, у односу на рат који се ширио Европом, водили влада и кнез-намесник Павле Карађорђевић била је усмерена ка очувању југословенске неутралности у постојећем сукобу. Еквилибријум је заправо спонтано успостављен развојем историјских околности у периоду од Велике депресије и убиства краља Александра до септембра 1939. године: држава је најинтензивнију трговинску размену вршила управо са нацистичком Немачком (којој је, између осталог, ревносно лиферовала и сировине које су нацисти користили за своју ратну индустрију), али су сентимент и дубоко вредносно опредељење већине становништа (посебно српског) неспорно били на страни Француске и Велике Британије. Због глобалног јачања нацистичке Немачке у централној Европи и фашистичке Италије у Средоземљу, које су управо својим држањем у свим међународним кризама током тридесетих година допустиле западне демократије, југословенско руководство није ни имало простора и могућности да води другачију политику. Управо зато је фашистичка инвазија на Грчку тако трагично пореметила планове кнеза Павла и владе Краљевине Југославије: од октобра 1940. године неутралност више није била могућа. Дипломатским маневрима куповано је време до марта наредне године, када је кнез Павле донео коначну одлуку о приступању Тројном пакту. Пуч, ступање младог краља Петра II на престо и масовни изливи антифашизма и антинемачке хистерије запечатали су судбину Краљевине Југославије. Југославија се тако недвосмислено ставила на страну антифашизма у Другом светском рату и по речима Винстона Черчила „пронашла своју душу“, али је истовремено

и српски народ умало пронашао своју потпуну пропаст и био изложен суровој одмазди. Тешка казна сила Осовине стигла је 6. априла с вишечасовним бомбардовањем Београда и других југословенских градова; истог дана почела је и копнена инвазија на Краљевину из више праваца. Иако је Априлски рат по свим параметрима био битка Давида и Голијата, муњевит пораз југословенске војске представља једну од срамнијих епизода у историји српског оружја. Немалу заслугу за ратни слом имали су дефетизам, дезертерство и планско саботирање југословенске војске у Хрватској и Словенији, мада се ни српски официри ни највиши војни врх нису показали достојним задатка који им је поверен. Ни пучистичка влада заједно са младим краљем није боље снашла: када је било извесно да је рат изгубљен организовано је бекство из земље и наређено војсци да потпише капитулацију.

Према унапред припремљеној шеми, Хитлер је у циљу кажњавања Срба због тобожње издаје и пуча од 27. марта, извео противправну поделу територија Краљевине Југославије и прогласио да ова држава више не постоји. Главна казна за Србе било је успостављање Независне Државе Хрватске, коју је усташки пуковник Славко Кватерник прогласио још 10. априла у присуству немачких војних представника. Ова квази-држава постаће поприште највећег геноцида над Србима у њиховој нововековној историји. Усташки режим одговоран је за смрт десетина хиљада Срба: према истраживањима Музеја жртава геноцида, само у концентрационим логорима Јасеновац и Стара Градишка убијено је око 110.000 Срба (идентификованих према међународним стандардима, стварни број свакао је већи), од којих су многи мучени и злостављани, те су умрли најстрашнијом смрћу. Преко Дрине, на простор окупиране Србије која се налазила под немачком војном управом избегло је, према различитим проценама, између 300.000 и 400.000 Срба, као и више хиљада Словенаца. Црна Гора и део Косова нашли су се под контролом фашистичке Италије, већи део Словеније анектирала је нацистичка Немачка, Мађарској је припала Бачка, док је Бугарска заузела југословенску Македонију и делове југо-источне Србије. Остатак Краљевине Југославије проглашен је територијом под јурисдикцијом Војног заповедника у Србији. У суштини, границе су махом одговарале преткумановској Србији, са Банатом (у коме су широку самоуправу имали фолксдојчери) и северног Косова (у којима је самоуправу уживало локално албанско становништво). Окупација Србије трајала

је три и по године. Однос окупатора према становништву и домаћој (колаборационистичкој) управи био је током целог трајања рата строг, обележен неповерењем и честим отвореним презиром према „балканским бандитима“. Већ у априлу 1941. године извршене су прве одмазде над цивилним становништвом и успостављена пракса узимања талаца. Забрањена су сва јавна окупљања без претходно добијене дозволе немачких власти, уведен је полицијски час, наметнута је вишеслојна и свеобухватна цензура свих информација и јавних садржаја. Забрањено је и политичко деловање свих странака и организација, уз изузетак покрета Збор који је тесно сарађивао са окупатором и уживао његову подршку. Од првог дана окупације као основни приоритети Трећег Рајха у Србији означени су безбедност окупационих трупа и могућност неометане експлоатације српске привреде, док је нешто касније и радна снага која је из Србије добровољно или принудно одлазила на рад у Немачку такође добила високо место у хијерархији окупаторових интереса. На основу бројних историјских извора и досадашњих истраживања може се закључити да Немци нису планирали рат са Југославијом, нити су намеравали да на простору окупиране Србије уводе национал-социјалистичке форме живота, већ су били фокусирани на максимално остварење наведених приоритета. Изузетак представља прогон Јевреја, Рома, масона и комуниста, који је нацистички окупатор спроводио у свим земљама Европе запоседнутим током Другог светског рата. Јевреји у Србији доживели су изузетно тешку судбину. Ова угледна и друштвено интегрисана заједница из предратног периода неповратно је промењена и готово потпуно биолошки уништена током окупације. Према различитим проценама, живот је изгубило између 80% и 90% јеврејских становника Србије (процене варирају јер је у земљи боравио и већи број Јевреја који су били у транзиту), чијој је смрти претходио губитак грађанских права, принудни рад, боравак у логорима у земљи и иностранству, и за многе, мучна смрт у камиону за специјалне намене (тзв. „душегубци“). Прогон комуниста (и уопште свих левичарских и либералних активиста) и масона био је део нацистичке мантре о борби за спас Европе од „јудео-масонске болшевичке револуције“, те су се и они нашли под ударом окупаторске репресије практично од самог почетка окупације. Посебно са избијањем и распламасавањем устанка у Србији, током лета и јесени 1941. године, окупатор је испољио сву своју суровост у масовним репресалијама према цивилном становништву. Уведена је квота према којој је за смрт једног немачког војника стрељано

између 50 и 100 српских таоца, најчешће сасвим недужних цивила. Посебно страшне су биле казнене експедиције у западној Србији, као и масовне егзекуције у Крагујевцу и Краљеву, током којих је убијено више хиљада невиних мештана ових градова.

Окупациони систем у Србији био је веома сложен, јер се састојао од низа војних, цивилно-административних, привредних и обавештајних установа, чије су се надлежности често преплитале. Како је значајан део окупационе администрације одговарао не само Војном заповеднику у Србији већ и сопственим централама у Трећем Рајху (министарство спољних послова, министарство за четворогодишњи план и др.), јављали су се и сукоби унутар самог окупационог система и извесна конфузија у погледу јурисдикције одређених установа у Србији. Већ крајем априла 1941. године Немци су у Београду образовали Савет комесара на челу са Миланом Аћимовићем, прву колаборационистичку владу у земљи. Још раније је симпатизер нацизма и острашћени антикомуниста Драги Јовановић постављен на чело управе града Београда и његове Специјалне полиције. На тај начин започет је и процес институционализоване колаборације са Немцима. Досадашња истраживања као и нови историјски извори указују на изузетно широк спектар мотива за ступање у сарадњу са окупатором, као и на многе различите нијансе колаборације. За утврђивање потпуне и објективне слике о природи и размерама колаборације у Србији 1941–1944. године биће неопходна још многа истраживања, али је сасвим извесно да одређене црно-беле представе изнете у старијој југословенској историографији представљају поједностављено и идеолошки упливисано посматрање ове изузетно сложене историјске појаве. Новија истраживања недвосмислено су показала на различиту природу и степен колаборације код чланова две српске колаборационистичке управе: Савета комесара и владе Милана Недића (тзв. „Владе народног спаса“).

Одлуком окупатора био је забрањен рад свих политичких странака, изузев покрета Збор. Политичким токовима у земљи током целе окупације управљала је окупациона управа, која је одређивала задатке и циљеве колаборационистичке управе, као и начин њихове реализације. Савет комесара Милана Аћимовића био је административно тело техничке природе, састављено по концентрационом политичком кључу, уз напомену да се са сваким комесаром преговарало на личној основи и да они нису били делегирани од странака којима су пре рата припадали. Он је формиран у складу са међународним правом

и био је лишен могућности доношења било каквих политичких одлука. Међу комесарима је било и личности које су се у предратном периоду истакле својом германофилијом, симпатијама за фашизам и нацизам као и изразитим антикомунизмом (Аћимовић, Иванић, Васиљевић), али и сарадника који нису имали идеолошку блискост са окупатором, већ су у сарадњу ступили надајући се да ће својим професионалним ангажовањем допринети заштити интереса становништва Србије (најуочљивији пример те врсте је др Гојко Грђић, Комесар за цене и наднице). Независно од политичког опредељења, чланови Савета комесара били су, у највећем броју случајева, стручни и квалификовани за вођење ресора који су им поверени, а целокупно деловање овог тела може се окарактерисати као рад који је у углавном био у складу са одредбама међународног права и обичаја ратовања. На промену природе и размере сарадње са окупатором у Србији превасходно су утицала два фактора. На унутрашњем плану то је био устанак у лето-јесен 1941. године, као и немогућност комесарске управе да се са њим избори. У ширем, европском, ратном контексту, то су били први порази немачке војске у походу на Совјетски Савез. Под утицајем ових историјских процеса окупатор је почео да сараднике све чешће тражи међу најекстремнијим антикомунистичким политичким снагама у земљи, што није био случај само у Србији, већ и у многим другим окупираним земљама Европе. Досадашња компаративна изучавања указала су да је овај тренд доследно спровођен и у вишијевској Француској, Грчкој и Норвешкој. Од колаборациониста се више није тражило да учествују у техничким управама на окупираној територији, већ да заложу сав свој ауторитет и труд у корист ратних интереса нацистичке Немачке, што је у пропаганди правдано паролом о тобожњој великој „коалицији слободних народа Европе на челу са Немачком“ у борби против болшевизма. Колаборационистички преображај ове врсте у Србији је најуочљивији на примеру Министарства просвете. Ристу Јојића и академика Милоша Тривунца, који су управљање овим ресором схватили у складу са међународним правом и националном чашћу, сменио је Велибор Јонић, истакнути германофил, радикални антикомуниста и човек ултра-конзервативних и делом клеро-фашистичких животних назора. Техничку комесарску управу сменила је влада Милана Недића, оформљена са превасходним циљем да изврши угушење устанка у земљи и својим национално-конзервативним карактером утиче на пацификацију и повећање продуктивности становништва.

Недићева влада била је идеолошки хетерогена, али су сви њени чланови, попут Петенове владе у Француској, били уједињени у свом национализму и изразитом антикомунизму. Наслеђене су поделе међу министрима на оне које су били блиски др Милану Стојадиновићу и чланове Љотићевог Збора, а око личности самог председника колаборационистичке владе окупила се и трећа група, тзв. „Недићевци“. Ове фракције унутар српских колаборационистичких структура биле су у латентном сукобу током читавог трајања окупације, покушавајући непрестано да умање политичку снагу или потпуно истисну ривалске групе из власти. Основни разлози за овакво држање били су лични анимозитет и „нерашчишћени рачуни“ из предратног периода, ослањање на различите центре моћи унутар немачког окупационог система, као и неспорна жеља за влашћу, која је била делимично условљена и различитим визијама будућности Србије. На односе у влади значајно је утицао и сам Недић. Он је гајио дубоко неповерење па чак и лични презир према многим политичарима, због чега се и у власти често ослањао на своје блиске рођаке и ратне другове. Милутин Мића Недић и Станислав Краков, брат и сестрић председника колаборационистичке владе, имали су значајне политичке задатке иако нису формално били део владе, док су министри Докић, Драшкић и Костић били његови ратни другови и лични пријатељи. Од дана формирања владе Милана Недића њен превасходни задатак био је гушење устанка. Још током преговора које је Недић, пре доласка на чело владе, имао са представницима окупационе власти, наговештено је да ће неуспех српске управе у уништењу устаника значити улазак мађарских, бугарских и усташких јединица на простор окупиране Србије. Истом приликом Недићу је дата лажна нада да ће, уколико буде лојалан сарадник окупатора, моћи да ужива већу самосталност у управљању земљом, као и да ће се побољшати услови живота Срба, како у Србији, тако и на околним окупираним територијама. Првенствено вођен овим разлозима, Недић је ступио на чело владе и повео оштру битку против покрета отпора, пре свега НОП-а са КПЈ на челу. Он је искрено и дубоко мрзео комунисте, доживљавајући их као стране плаћенике, изроде и авантуристе, и сматрао их одговорним за сурове репресалије окупатора у којима су, сваког месеца, страдале хиљаде невиних људи. Нешто другачији однос био је према националном, ројалистичком покрету отпора на челу са пуковником Драгољубом Дражом Михаиловићем. Иако је између Недића и Михаиловића постојао дубок лични анимозитет, који је добро познат и описан у историографији, обе стране су испрва разматрале

могућност сарадње. Недић је тражио да Михаиловић са својим људима пређе у Босну (под контролом НДХ) и тамо почне борбе у циљу заштите српског народа, док би се са комунистима у Србији разрачунавала колаборационистичка влада помогнута снагама окупатора. До овога никада није дошло: након великих почетних успеха у ослобађању западне Србије, које су национални војно-четнички одреди имали у сарадњи са партизанима, Михаиловић је уместо сарадње са Недићем отишао на састанак са Титом и покушавао да створи уједињено вођство покрета отпора. Тек ће дуг низ нових, до тада најсуровијих, репресалија окупатора, као и офанзива на слободну територију под генералом Бемеом поново приближити равногорски покрет са колаборационистичком владом, кроз фазу тзв. „легализације“ четничких одреда. Снаге под контролом владе Милана Недића одиграле су споредну улогу у гушењу устанка. Поред ојачане Жандармерије у борбу против партизана и четника укључили су се, средином септембра, и добровољци покрета Збор, али су превагу донеле окупаторске снаге, појачане новим дивизијама и вођене генералом Бемеом, познатом по бруталности према цивилном становништву. Након што су крајем 1941. године устаници протерани ван територије под командом Војног заповедника у Србији отпочела је нова етапа колаборације.

После слома устанка у Србији уследио је дуг период без већих ратних операција, који је практично потрајао до краја 1943. године и првих покушаја убацивања партизанских снага у циљу ослобођења земље. Раздобље релативног мира никако није значило да је живот на простору окупиране Србије постао лагодан. Делимично услед унутрашњих политичких трвења у редовима српских колаборациониста, а знатно више због све неповољнијег ратног положаја нацистичке Немачке, становништво се налазило под великим притиском. Због одвођења великог броја мушкараца са тог простора у ратно заробљеништво (око 100.000 према проценама др Драгана Алексића), мобилизације у снаге колаборационистичке владе као и одлазака на рад (што принудни, што добровољни) у Немачку пољопривредна производња била је тешко погођена, а требало је, поред становништва окупиране Србије, прехранити и окупатора (контрибуције) и више десетина хиљада избеглица у земљи. Хране је било недовољно и у окупираној Србији се гладовало, посебно у већим урбаним центрима. Проблем је представљао и недостатак огрева, лекова, оштећеност или узурпација великог броја стамбених и пословних објеката услед ратних

дејстава. Окупатор је немилосрдно спроводио своју ратну политику експлоатацијом српске привреде и радне снаге, не обраћајући пажњу на последице које она има по локално становништво. Немци су штитили своје војне и привредне приоритете и били су вољни да домаћим властима препусте руковођење другим сферама живота, задржавајући право интервенције. У таквим околностима део српских колаборациониста почео је интензивно да ради на развоју нове српске националне и културне политике, стварању новог система вредности и изградње државности на темељима који су били битно различити у односу на оне од пре рата. Сличан историјски процес одвијао се и у вишијевској Француској, где је режим маршала Петена спроводио своју „националну револуцију“ или, према речима самог вође француских колаборациониста, „ресторацију“. Полазећи од неуспеха међуратног парламентарног искуства, корумпираности политичких елита као и погрешне претпоставке да је интернационализам у култури и просвети довео до дегенерације омладине и националног бића уопште, пошло се ка изградњи новог система вредности коју је у великој мери темељен на национализму, идеализованој перцепцији националне историје и значаја одређених друштвених група (пре свега сељаштва) као и анти-интернационализму уопште. Тежња за националним преображајем морала се уклапала у границе постављене од стране окупатора: иако се превасходно радило о променама на унутрашњем нивоу српског и француског друштва, оне су се конципирале и одвијале у контексту нацистичке окупације и под премисом ратног тријумфа Трећег Рајха. Иако су колаборационисти истицали да је знатан део „реформи“ које су вршили усмерен ка послератном развоју и није био формално везан за ратни исход, у случају Југославије и Француске, које су имале снажне покрете отпора са сопственим политичким платформама, било је јасно да идеје колаборациониста не могу надживети слом Немачке. У средишту нове националне, културне и просветне политике налазио се повратак националним традиционалним вредностима. То је значило усвајање једног ултраконзервативног назора по коме је интерес заједнице увек испред интереса појединаца, што се истицало као основни национални морални кредо. Нова политика такође је захтевала поштовање строге хијерархије, у много чему налик на средњевековне државе или француску монархију из раздобља апсолутизма. Недић и Петен на тај начин су се налазили на самом врху хијерархије; због њихових година, угледа и одговорности које су преузели у уистину неповољним историјским тренуцима за своје народе они су

сматрани „очевима нације“. У ултра-конзервативном схватању друштва, које се умногоме базирало на органској политичкој мисли, они су били *Pater familias* својих народа: њихова воља постајала је закон, није се преиспитивала исправност одлука које су доносили и полазило се од премисе да је народ у обавези да им се потчињава. Чињеница да су и Петен и Недић у великој мери били зависни од окупатора и његових ратних и политичких комбинација није узимана у рачуницу. Прображај је требало да има тотални карактер, због чега је у Србији колаборационистичко министарство просвете преузело контролу над целокупним духовним и културним животом у земљи. Универзитет, позориште, књижевност, школски програми и уџбеници „прочишћени“ су од свих елемената који се нису уклапали у визију нове политике, или су на било који начин могли да јој представљају опозицију или алтернативу. Нова национална и културна политика у Србији имале су и низ особености проистеклих превасходно из историјског развоја српског народа. Православље, а посебно једна первертирана перцепција Светосавља, имали су истакнуто место у културној и просветној политици Недићеве владе. Она је по свом карактеру била антиинтернационалистичка, а посебно антијугословенска: на основу тврдње да су Срби уласком у Југославију изгубили национални идентитет и основне вредности челници нове културе политике брутално су се обрушавали на све тековине југословенства, што је ишло у корист и окупатору. Сељаштво је означено као морално, вредносно и биолошки најчистији и најисправнији део српског народа, који се уједно показао најотпорнијим на „разорне утицаје запада“. Иза пропаганде која је преко сваке мере уздизала српско село стајао је, барем делом, и прагматичан приступ: сељаштво је било једини слој становништва на који је Недић могао да се у већој мери ослони у борби против комунизма, јер су и интелигенција, и радништво, као и омладина, већ дуго били под утицајем левичарских и интернационалистичких идеја. Такође, на терет српског сељака падала је прехрана целог народа, као и производња за потребе окупатора, те је председник српске колаборационистичке владе био на изврстан начин и приморан да му се прилагођава, пошто није могао да на други начин награди напоре које су сељаци чинили за општи интерес. Међутим, у односу према селу, посебно у очима Недића и његовог министра просвете Јонића, постојао је елемент искреног и некритичког обожавања, насталог услед идеализоване представе о српској историји и традиционалним вредностима. Посебно је на тај начин посматрано сеоско задружно домаћинство, које је, са

својим принципом старешинства, постало основна организациона јединица српског народа у перцепцији српских колаборациониста. Надоградњом ове идеје, уз извесне идеолошке утицаје из корпуса покрета „Збор“, настао је друштвено-политички пројекат Српске сељачке задружне државе, који су, по налогу Милана Недића, израдили проф. др Илија Пржић и Цека Ђорђевић. Овај пројекат требало је да послужи као основа новог друштвеног уређења у Србији. Подразумевао је укидање демократије и политичких странака уопште, док би цео народ био политички организован по задружном принципу, од нивоа села, преко срезова и округа, до националног нивоа. Следећи ауторитарно и ултра-конзервативно схватање о принципу вође, аутори овог пројекта израдили су нацрт уређења у коме не постоји могућност опозива државног руководства од стране нижих инстанци, нити директна одговорност власти пред народом. Посебно велика овлашћења имала је тзв. „Врховна државна управа“. Овај државни орган требало је да „претставља политичко вођство народа и државе“, а на његовом челу стоји „државни старешина“, „који је у исто време и вођа народа и Претседник владе“. Државни старешина имао је, према пројекту о народно-задружном уређењу Србије, практично неограничену власт у земљи: био је председник владе, главнокомандујући свих оружаних јединица, није могао бити опозван или опструиран од стране Државног сабора: „Државни старешина даје смернице опште државне политике како влади тако и Сабору, а преко овог и читавом народу српском“. Иако се његово име нигде не наводи, сасвим је јасно да је улога „државног старешине“ била намењена Милану Недићу, док се име или функција краља Петра не помињу ни у једном делу овог детаљно разрађеног друштвено-политичког пројекта. Иако је у старијој историографији било полемика везаних за озбиљност намера колаборационистичког руководства у спровођењу овог пројекта данас је јасно да је он писан по налогу Милана Недића и да је од Немаца тражена званична дозвола за његову реализацију. Управо је генерал Бадер, Војни заповедник у Србији, након конултација са Мајснером и командантом Југоистока генералом Лером, био тај који је рекао „не“ овом пројекту и подсетио српске колаборационисте да је питање будуће српске државности отворено до краја рата.

Други друштвено-политички пројекат за прображај српског друштва био је Српски цивилни/културни план. Његов идејни творац био је помоћник министра просвете

Владимир Велмар-Јанковић, који је још од двадесетих година био дубоко фасциниран „Начертанијем“ Илије Гарашанина и идејом о потреби постојања једног опште-националног плана чијој би се реализацији посветило неколико генерација Срба. У сарадњи са неколико професора „реформисаног“ Универзитета у Београду, Велмар-Јанковић прво је направио списак од око 200 проблема из српског националног живота, тј. листу нерешених питања која су кочила развој српског народа у свим сегментима. Проблеми су груписани у четири сектора: биолошки, духовни, технички и економски, и поверени на решавање Универзитету и другим истакнутим научним, културним и стручним установама. На изради овог пројекта учествовало је више десетина српских интелектуалаца најразличитијих политичких уверења. Иако су уочени механизми притиска приликом врбовања за сарадњу, ипак се са извесном слободом, на основу архивских извора, може закључити да је највећи број сарадника на Плану приступио добровољно, као и да је рад обављан волонтерски. У свом највећем делу Српски цивилни/културни план био је аполитичан и неутралан пројекат, чија је реализација била могућа независно од државних граница или уређења. Биолошки сектор плана садржавао је низ корисних смерница и идеја за унапређење здравствене неге и културе, а нудио је и различите подстицаје за повећање наталитета и бригу о деци. На његовој изради били су ангажовани најбољи српски лекари и медицински стручњаци, професори Медицинског и Ветеринарског факултета. Многи од њих су и после ослобођења наставили своје успешне академске каријере, тако да и данас велики број болница, клиника и медицинских установа у земљи носи њихова имена. Духовни сектор Српског цивилног/културног плана обухватао је више аспеката националног живота, превасходно везаних за културу, просвету, науку и националну традицију. Он је по броју означених проблема и сарадника који су учествовали на изради смерница и реферата био највећа заокружена целина Велмар-Јанковићевог пројекта. Посебна пажња била је посвећена неговању српског националног идентитета: већи број проблема односио се на питање нормирања српског језика као израде адекватних речника за научну и свакодневну употребу. По истом основу српској историји, а посебно њеном средњевековном раздобљу, такође је поклоњено пуно простора у оквиру Плана. У сарадњи са СКА, Правним и Филозофским факултетом у Београду, утврђена је неопходност израде историје српског народа, а установљен је и план издавања најзначајнијих историјских извора везаних за прошлост Србије и српског народа

уопште. Као део нове културне политике, у оквиру Духовног сектора Српског цивилног/културног плана, разматрана су питања стандардног српског позоришног репертоара, састављања списка од 100 књига које би сваки Србин требало да прочита, писане су смернице које су се односиле на очување и унапређење српског фолклора и културне баштине у најширем значењу тог појма. Економски сектор био је посвећен решавању проблема јавних финансија, банкарског система и кредитних аранжмана Србије. На његовој изради учествовали су професори Економског отсека Правног факултета (из кога је након ослобођења настао Економски факултет у Београду) и Економско-комерцијалне високе школе. Технички сектор бавио се широким спектром проблема везаних за индустријализацију и електрификацију земље, располагање рудним богатствима и другим енергетским ресурсима, као и за питања из области урбанизма, архитектуре и развоја техничких наука. Највећи део понуђених смерница и решења био је аполитичан и отворен за реализацију у било ком облику државног уређења. Неколико проблема ипак је обрађено на трагу идеологије покрета Збор: елаборате о индустријализацији земље, организацији рада и етатизацији рудних и енергетских потенцијала израдио је Милосав Васиљевић, један од водећих зборашких идеолога. Њима је била предвиђена стриктна планска (диригована) привреда, која би била остварена организацијом свих привредних субјеката у задруге. Држава је требало да постане власник свих рудних богатстава у земљи, као и да преузме улогу организатора процеса рада. Подразумевани оквир за реализацију овог дела Српског цивилног/културног плана била је Српска сељачка задружна држава, мада је послератно искуство показало да су етатизације националних ресурса могуће и у другачијим државно-правним оквирима. Многа решења понуђена у Српском цивилном/културном плану била су реализована недуго по ослобођењу од стране нових југословенских власти, а вредна пажње је и чињеница да велики део означених проблема до данас остао нерешен.

Трећи друштвено-политички пројекат владе Милана Недића био је тесно везан за просветну политику српске колаборационистичке владе и тежњу ка изградњи потпуно новог друштва. Нова Србија није била могућа без „Новог Србина“ или „Новог српског човека“, како је у изворима називан прототип идеалног омладинца васпитаног у „националном духу“. Тоталитарни режими који су тежили некој врсти друштвеног

преображаја или револуције увек су полагали много наде у будуће нараштаје и посвећивали знатну пажњу процесу њиховог васпитавања. Било да је реч о Хитлерјугенду, Панунцијевој визији фашистичке „педагошке државе“, ултраконзервативним моделима националног васпитања у вишијевској Француској или идеолошки индоктринираним пионирима у социјалистичким земљама после рата, постојала су велика очекивања везана за улогу омладине, због чега се у процесу њеног уздизања жртвовало много од личне слободе и среће самих омладинаца. У Велмар-Јанковићевој и Јонићевој визији „Новог Србина“ важила су слична правила: његов лични комодитет требало је да увек буде потчињен интересу заједнице, за чију добробит појединац мора да буде спреман да се безусловно жртвује. Штавише, пошто је историјски моменат за српски народ био неповољан, за стварање новог система вредности и српског друштва требало је да се жртвује више генерација младих Срба. Оне је требало, од најранијег детињства до пуне зрелости, да буду индоктриниране радикалном верзијом српског национализма и широком палетом анти-интернационалистичких схватања, како се никада не би десило да се „однароде“ или постану слабе, као генерације подизане у Краљевини Југославији. Као посебан коректив „лошег менталитета нашег човека који се срамоти рада“ замишљена је радна обавеза која је осмишљена по угледу на пример нацистичке Немачке. Велмар-Јанковић, један од главних креатора културне и просветне политике Србије под окупацијом задао је „Новом Србину“ и један посебан задатак: он је требало да се посвети дугорочном спровођењу Српског цивилног/културног плана и омогући његову потпуну реализацију.

Друштвено-политички пројекти владе Милана Недића настајали су делимично и под страним идеолошким утицајем, али су у знатно већој мери били производ екстремног незадовољства друштвом и политичким системом Краљевине Југославије, њеном културном и просветном политиком, као и начином на који је српски народ био третиран у тој заједници. Они су такође били нераскидиво повезани са ратном судбином колаборациониста, тј. у потпуности су почивали на премиси ратног тријумфа нацистичке Немачке, до кога, на срећу, никада није дошло. Ослобођење је донело потпуни слом колаборационистичког концепта српског друштвеног преображаја.

Промена ратне среће нацистичке Немачке одразила се у великој мери на све сегменте српске колаборационистичке владе. Након убедљивих пораза немачких снага у Совјетском Савезу и Африци, као и капитулације Италије, поједини српски сарадници окупатора почели су да заузимају прагматичнији став и да се залажу за неутралнији облик колаборације. Са друге стране, чини се да је са сваким новим поразом Трећи Рајх све више инсистирао на праведности своје тобожње борбе против светског комунизма, захтевајући све веће уступке од домаћих власти на окупираним територијама, што је примећено и у истраживањима колаборације у другим земљама. Иако су неки од његових министара били склони да ревидирају облик сарадње са Немцима, а други истакнути српски симпатизери национал-социјализма доведени на руб депресије због ратног положаја Немачке, Милан Недић био је чврсто решен да јој до краја остане лојалан. Заједно са Димитријем Љотићем он је до последњег тренутка покушавао да сузбије налете НОВЈ и да ослаби подршку партизанима у народу. У последњим месецима пред ослобођење успостављена је и пуна сарадња са четницима у Србији, али је већ било исувише касно: партизани су надирали са југа и запада, док је на источној граници била Црвена армија. Недић је дубоко и истрајно мрзео комунисте, али их се и плашио, а посебно га је узнемиравала помисао да се на простору Србије створи држава по угледу на Совјетски Савез. Стога није одустао од борбе чак ни онда када су га Немци разрешили дужности и евакуисали из земље. И месецима након ослобођења Србије он је из Тирола писао Херману Нојбахеру о потреби успостављања новог модела немачко-српске антикомунистичке сарадње, потписујући се као председник (у том тренутку већ извесно време непостојеће) српске владе.

Ослобођење Србије било је, поред заслуженог прогона окорелих сарадника окупатора, ратних злочинаца, профитера и денунцијаната, праћено и изливима класног и идеолошки мотивисаног насиља. Посебно у првим месецима, када поједини крајеви Југославије још увек нису били ослобођени а позиција нових власти довољно учвршћена, било је употребе прекомерне репресије али и злочина над деловима српског становништва. Посебно је, у стихијском прогону „класног непријатеља“ и „реакције“, страдало грађанство и национална интелигенција, јер су они били означени као носиоци „великосрпске буржоаске идеје“. У том периоду готово сви чланови колаборационистичке

управе који су били доступни новим властима ухапшени су и стрељани, а исту или сличну судбину доживели су и бројни виши чиновници или лица која су могла бити доведена у везу са предратним прогоном комуниста у Југославији. Наводно је крај погрома у пролеће 1945. године наредио лично Јосип Броз Тито, када је констатовао да се „смртне казне више нико и не боји“. У целини посматран, однос нових власти према српским колаборационистима имао је умногоме контрадикторан карактер. Након првог таласа револуционарног насиља, током кога су убијани и криви и недужни, уследио је период релативне попустљивости: многи истакнути колаборационисти (међу којима је било и доказаних ратних злочинаца) који су новим властима изручени током 1946. и 1947. године, осуђени су на вишегодишње казне затвора, али су услед различитих амнестија пуштани на слободу већ током педесетих година. Овакав однос пратили су и Судови части, посебне установе чији је задатак био да испитају „држање“ појединаца током окупације. Њихове одлуке значиле су јавну моралну осуду и друштвено изопштавање, што је био посебно ефикасан начин за обрачун са националном интелигенцијом и уметницима. Досадашња истраживања указују да комунистичке власти нису имале једнак однос према кривици: поређењем одлука судова части Универзитета у Београду и Свеучилишта у Загребу уочава се да су интелектуалци у Србији били кажњавани неупоредиво више и строже, иако је кривица професора под усташким режимом била знатно већа и јасно доказана. Ипак, управо на примеру професора Универзитета у Београду осуђених од Суда части, могуће је пратити процес „прећутне рехабилитације“, тј. њиховог враћања у државну службу и на руководећа места у просвети и науци већ током прве половине педесетих година.

Идеје, друштвено-политички пројекти и пракса владе Милана Недића део су српске историје прве половине 20. века. Они не могу бити посматрани изван два основна контекста у којима су настајали, развијали се, доживљавали делимичну реализацију и потпуни слом: агоније политичког и економског живота Краљевине СХС/Југославије и нацистичке окупације Србије у Другом светском рату. Корпус политичких идеја који је баштинила Недићева влада већим делим настао је у међуратном периоду и представљао реакцију на трауматично искуство југословенске националне интеграције, дисфункционалност парламентаризма, корупцију и неспособност политичких елита,

економску и цивилизацијску заосталост. Стога не изненађује што су екстремни српски десничари међуратног периода брзо и лако нашли своје место у редовима колаборациониста 1941–1944. године, и што је њихова политика била заснована на негацији свих културних и државно-правних тековина југословенства. Уместо парламентарне демократије желели су диктатуру, либерални приступ економији заменила је диригована привреда, изградњу једне урбане културе и мултикултуралности крајњи националистички конзервативизам праћен милитантним анти-интернационализмом. Приступ радикалног раскида са тековинама међуратног периода примећен је и у случају других окупираних држава које су прошле кроз раздобље негативног парламентарног искуства, а вероватно најбољи европски пример представља вишијевска Француска. Контекст настанка и реализације политичких идеја владе Милана Недића одразио се и на њене друштвено-политичке пројекте. Концепт Српске сељачке задружне државе представљао је, и поред значајног европског искуства са корпоративизмом у међуратном периоду, у великој мери аутохтону ултра-конзервативну верзију државног уређења, која је јасно била усмерена против политичког плурализма и парламентаризма уопште. Сматрајући да су се уобичајне форме политичког организовања показале неефикасним, Недићеви идеолози и законописци покушали су да српски народ организују као сеоско задружно домаћинство. Један тако радикалан раскид са конвенционалним државно-правним развојем европских земаља у предратном раздобљу захтевао је само ЈНП Збор, који се налазио на самом десном крају српског политичког спектра. Још особенији друштвено-политички пројекат Недићеве владе био је Српски цивилни/културни план. Овај по много чему јединствен план општег живота развијао се у контексту биолошке угрожености Срба и неизвесности постојања њихове државе након рата. Велмар-Јанковићева фасцинација Гарашаниновим „Начертанијем“ као и низ других појава у његовом политичком деловању недвосмислено указују на праксу супротстављања светлих примера из старије српске историје лошем искуству југословенског суживота које је заокружено срамним сломом у Априлском рату. Вођен идеализацијама српске историје, Велмар-Јанковић је иницирао стварање једног свеобухватног националног програма чија је примена кроз више генерација требало да трајно цивилизацијски унапреди српски народ. Ипак, нацистичка окупација и терор свакако нису били адекватан оквир за настанак и реализацију једног таквог плана, нити је Велмар-Јанковић, један фантаст, злочинац и

денунцијант, био права особа за историјско спашавање Срба од њих самих. Само захваљујући учешћу више десетина највећих српских стручњака из различитих области у његовом развоју Српски цивилни/културни план ипак се може означити као делимично позитивна тековина окупације и колаборације у Србији 1941–1944. године. Тоталитарни карактер српског колаборационистичког режима на челу са Миланом Недићем значајно се одразио и на просветну политику у најширем смислу тог појма, као и на однос према српској омладини уопште. Министарство просвете ангажовало се на организовању потпуно интегрисаног диригованог васпитавања српске деце и омладине, са циљем стварања „новог српског човека“, основне покретачке снаге „Нове Србије“. Као и у другим европским тоталитарним режимима, и у просветној идеологији Недићеве владе преовладала је идеја да образовање и васпитање омладине мора бити строго контролисан процес, чији је крајњи циљ стварање појединца који ће бити спреман да се безусловно жртвује за интересе народа и државе. „Нови српски човек“ имао је задатак да својим пожртвованим радом кроз неколико поколења створи здравије основе за развој српске државе и националне заједнице, као и да свој живот управља према „општем плану српског народног живота“ – Српском цивилном/културном плану. Због тога је у његово школовање, од основне школе до универзитета, морало да буде у „националном духу“, тј. проткано радикалним национализмом, православним мистицизмом, самопрегорношћу и строгом радном етиком. Поштовање хијерархије и извршавање задатака који су долазили са виших места подразумевало се само по себи.

Идеологија, културна и просветна политика српских колаборациониста 1941–1944. године само су део изузетно сложеног мозаика живота у окупираној Србији током Другог светског рата. Захваљујући бројним квалитетним истраживањима објављеним у последњих двадесетак година, која су екстензивно коришћена и у овом раду, данас се много више зна о свакодневном животу током окупације, функционисању окупационог режима, привреди окупиране Србије, колаборацији, српским колаборационистичким владама, њиховој идеологији, културној политици и оружаним јединицама. Па ипак, многа историјска питања остала су отворена, а бројни истраживачки проблеми везани за феномен колаборације тек су фрагментарно дотакнути у досадашњим проучавањима прошлости. Могућност добијања потпуније слике историје окупиране Србије свакао се

налази у компаративним истраживањима окупације и колаборације у Европи 1939–1945. године, тим пре што су архивски извори са простора бивше Југославије у значајној мери исцрпени. На нове помаке у науци требало би да утиче и временска дистанца која се створила у односу на предмет истраживања, а која ће омогућити додатно уклањање идеолошких и интересних упливања на научно-истраживачки процес. Други светски рат, као најинтензивнији и најтрауматичнији период 20. века историје људског друштва, сигурно ће и даље привлачити бројне истраживаче и заокупљати пажњу јавности.

ABSTRACT

The ultimate sacrifice of the Serbian people during The Great War made it possible for South Slavs to liberate and unite. The creation of a new state had been seen as the final solution to the Serbian national question, as almost all Serbs inhabiting the areas of the once mighty empires – Austro-Hungarian and Ottoman – were now gathered within its boundaries, under one flag and one ruler. It did not take long before the initial enthusiasm and euphoria caused by military victories and unification were replaced by the gloom of everyday life in The Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes / The Kingdom of Yugoslavia (hereafter The Kingdom). The country was burdened with the discordance of the national elites' policies, their inability to adequately resolve constitutional and national issues, secessionist and irredentist claims, and severe economic, educational and cultural backwardness of a substantial part of the country's population. From the very first day after unification, The Kingdom became a symbol of "The Versailles Order" in the Balkans and an object of continuous attacks by revisionist states, including Italy, Hungary and Bulgaria. In regards to internal affairs, the initial years of the collective life of Serbs, Croats and Slovenes in their new homeland were marked by a sound and enduring political agitation by Stjepan Radić, a prominent Croatian politician. His political action was oriented mostly against the new state and the Karadjordjević dynasty, issuing some chauvinistic and openly anti-Serbian rhetorical statements such as: "The Serbs are good for (fighting and) dying", whereas "the Croats are destined to create culture". Inflammatory rhetoric, as well as the continuous agitation by Radić and his associates against the political order (which had been established in extremely complex international circumstances), contributed substantially to sustained political and interethnic tensions in the country. Collaborating with the enemies of Yugoslavia, from pro-Habsburg General Sarkotić and his supporters (over a part of the Catholic clergy in the country) to the Comintern in Moscow, Radić did little to ease the process of integrating and building the new South Slav state. However, it would be irresponsible to put the blame exclusively on revisionist states, Croatian chauvinists and other secessionists in the country for the poor management and (eventual) fall of The Kingdom. A great deal of

responsibility for the failure of the experiment called “the first common South Slavic state” falls on Serbian political parties and rulers from the Karadjordjević dynasty. Although they were probably the most important political factor in the country, they did not fulfill their obligations to the state: they allowed parliamentary life and democratic traditions to degrade, neglected to articulate the Serbian national programme within new state in a timely fashion, rushed into a number of unprincipled coalitions with different political entities, and were inclined to corruption, intrigues and protection of self-interest in order to survive in power. This attitude, which could be associated with the majority of the interwar political actors, made possible the spread of the radical ideologies of communism and extreme nationalism, whose political proponents differed from the common image of a politician in the 1920s and the 1930s. Not even the establishment of the monarchic dictatorship, following the assassination at The People’s Assembly, had a lasting success. King Aleksandar Karadjordjević, keen to usurp constitutional authority and seize political power, had taken advantage of the instantaneous breakdown of parliamentarism to institute his personal regime and virtually paralyse the opposition in country. Although some of his political ideas were aimed at establishing a stronger national unity, abolishing national and tribal particularism and creating a state on a more solid and stable foundation, these ideas could not be fulfilled in a climate of political and national mistrust, combined with the enormous economic difficulties facing the country. Furthermore, the King’s attempt to impose national unity by decree and integral Yugoslav national idea caused an even harsher reaction by the secessionist extremists among the Ustasha and members of the Internal Macedonian Revolutionary Organization (VMRO). After several failed attempts, the terrorists eventually succeeded in killing King Aleksandar Karadjordjević in October 1934 in Marseilles.

The Regency, which subsequently took power, partially relaxed the political situation in the country and gradually stopped the persecution of the opposition as well as imposition of integral Yugoslav national idea. However, the mid-thirties was marked by the emergence of two powerful political figures, both with an authoritarian mind-set: Prince Pavle Karadjordjević (the Regent) and Dr Milan Stojadinović, the prime minister. Beyond the political spectrum there were a number of very difficult problems that hindered the development and progress of Yugoslav society and its further integration. According to some relevant comparative research (Holm Sundhaussen, Philip Longworth, Stevan K. Pavlović etc), during the entire interwar period The

Kingdom was rated at the bottom of the list of the European countries in economic development and education. The economy was based predominantly on backward agricultural production, while industry had seen little more than the production and export of raw materials and basic goods such as food, textiles, footwear, tobacco, etc. A favourable inflationary conjuncture during the initial post-war period set the conditions for partial reindustrialisation of the war-torn country. Despite the fact that this endeavour had enabled a certain economic progress (at least statistically), it was insufficient to give momentum to a more dynamic industrial and economic development, which both the regime and citizens expected. When war reparations and foreign investments (mainly French and Czechoslovak) came to an end, progress stalled as well. A global fall in prices of agricultural goods further hindered the economic development of The Kingdom. The Great Depression, the fall of the Wiener Loan Bank/Creditanstalt and the United Kingdom's abandonment of the Gold Standard all contributed to a depressive economic situation in Yugoslavia. During the crisis period, the Yugoslav economy was on its knees: state intervention was delayed unnecessarily, foreign investments faded out completely, and the possibility of taking loans virtually did not exist, whereas the domestic market was too small and poor and thus incapable of making a significant contribution to economic recovery and exiting the crisis. As was the case in the greater part of Europe, the economic crisis influenced political and international relations in Yugoslavia as well. Yugoslavia's former trade partners from the Allied Powers swapped places with Nazi Germany and Fascist Italy, given the fact that only those two countries had interest (and finances) to buy Yugoslav products. In this way, a policy driven by Dr Milan Stojadinović saved the country from the economic collapse, but the consequence of this policy was that Yugoslavia virtually became a part of the German „wider economic area“, and in a turbulent second half of the 1930s, that meant less space for an independent decision-making process regarding policy towards Germany and Italy. Among the numerous factors hindering the process of (internal) integration and development of The Kingdom were included the unequal regional development as well as the cultural backwardness of some parts of the country. According to research conducted by PhD Mari-Žanin Čalić, illiteracy was high during the 1930s, particularly in the areas inhabited by Muslim populations where most women had never attended any kind of school. After the war, it was concluded that half of the citizens over 12 years old were illiterate; primitive beliefs and superstition remained widespread while health awareness was at unacceptably low level due to poverty, basic food

deficiencies and poor hygiene. Living in harsh conditions, in the country with no proper electrical and transport infrastructure and where many settlements had no access to drinking water, Yugoslav people lacked the means to attain the high standards of parliamentary and political culture, let alone understand abstract themes over which the politicians argued for years. This situation presented a fertile ground for vulgar political demagogy and increased nationalistic sentiments that were widely misused by the politicians.

Among those political powers that sought for a radical break with the parliamentary practise, economic policy and cultural policy of The Kingdom, there was a Serbian extreme right wing as well as the right wing of the integral Yugoslav provenance. The ideology of the aforementioned political entities was influenced by the ideas of French nationalists and conservatives, particularly those of the philosophic school of organic political thought and critics of the French Revolution. Russian Slavophiles had significant influence, but at the same time, the first manifestations of Fascism and Nazism appeared, which is understandable given the fact that they were close to the peak of their power at the time and presented a role model for the entire European right wing. However, regardless of the obvious external influences, the dysfunctionality of The Kingdom, its economy and its society motivated the formation of both the Serbian and integral Yugoslav right wings. They relied on ideals deeply rooted in Serbian tradition, history and mythology. Despite rather heterogeneous nature of the Serbian right wing of the late 1920s and the 1930s, certain key virtues and ideas were a common denominator for nearly all right-wing movements, organisations and individuals. The treatment of Serbian national culture had been criticised, and the regime was blamed for the degradation of the Serbian national identity and for blending the same into an imaginary Yugoslav identity. Liberal capitalism, which was under fire throughout Europe in those days, was denounced in Yugoslavia as the enslaver of the human souls. Opponents searched for alternatives in different variants of a state controlled economy and labour organisation ranging from fascistic corporatism to the concept of a rural corporative state. A distinct antagonism was aimed at city and urban culture. The politicians lamented, in a populist manner, over the urban population being denationalised and living a lifestyle free of worry at the expense of the peasants' hardship. It was in this context that anti-Semitism had been gaining ground, which in the Serbian case was based much more on economical than on racial or religious grounds. Anti-Semitism was accompanied by a specific

form of xenophobia cultivated on the premise that the Serbian nation and its identity were endangered by its exposure to other cultures and progressive ideas of modern life. Serbian extreme right-wing supporters stood firmly against all kinds of internationalism, demanded the creation of an autochthonous culture free of any external influence, and aggressively disputed Marxism and materialist philosophy. Partially independently and partially under the influence of prominent European eugenicists such as Houston Stewart Chamberlain, the theories of a Yugoslav (subsequently Serbian) race and “racial type” and its imaginary role as a civilisation bridge between The East and The West had been developed. Because of its dysfunctionality and a compromised political elite, parliamentary democracy was perceived as unsuccessful and obsolete, and there were sound calls for establishing a firmer, more authoritarian regime. Some of the Serbian right-wing extremists believed that this issue had been successfully addressed through the introduction of the King Aleksandar’s dictatorship, which led to substantial right wing direct involvement in activities of integral Yugoslav political and cultural organisations such as The Orjuna, The Yugoslav Action, The Yugoslav Sokol, The National Defence and The Adriatic Guard. Both the right wing and patriots of different political views were deeply affected by the assassination of the King, perceiving his death as the ultimate threat to the survival of the country and the dynasty, which resulted in the biggest mobilisation of the right wing in the history of the Kingdom as well as the creation of The Yugoslav National Movement “Zbor”. The leader of this movement and former minister during the King’s dictatorship, Dimitrije Ljotić, is probably the most prominent figure in the history of the Serbian extreme right wing. Deeply religious, intelligent and educated, characterized by an unquestioned honesty and ascetic attitude, Ljotić swiftly became a kind of divinity among his followers. From the mid-1930s until his death in 1945, Ljotić developed ideology fuelled by Serbian nationalism (though the movement Zbor in the beginning had an integral Yugoslav orientation), anti-communism and an ultra conservative view towards policy and the economy. Under the influence of Charles Maurras and some older French proponents of the organic political thought, as early as in mid 1930s Ljotić demanded the abolition of democracy and establishment of a caste system in the form of an absolute monarchy. Ljotić used to say that capitalism and communism were „twin brothers“, advocating a communal planned economy under strict state supervision as an alternative to the democracy. The Zbor movement together with Ljotić himself became a pivotal point for the majority of the Serbian extreme right wing. Apart from the members and officials of the

prohibited Yugoslav Action movement, many other prominent members of the extreme right wing of the time, such as Velibor Jonić, Danilo Gregorić, Đorđe Perić, Svetislav Stefanović and Vladimir Vujić, joined the movement in the short period between its inception and the 1935 electoral debacle. Political activity was very intense – the movement had been publishing several newspapers (some of them in German) while political workshops and meetings were held regularly throughout the country. The expansion of the movement was assisted by part of the Serbian Orthodox clergy, in particular by the movement God-Prayers, headed by Bishop Nikolaj Velimirović (during the inter-war period Bishop of Ohrid and Bishop of Žiža). Unlike the Fascists and the Nazis, who had been trying to overturn the government, Zbor had taken part in two election cycles and had no intentions of seizing power by force, despite a deep mistrust of and disrespect towards parliamentary democracy. In both elections, Zbor received approximately 1% of votes, which was in sharp contrast to a strong agitation across almost the entire country, and vividly portrays the stance of the population towards extreme right wing ideas at that time. Nevertheless, despite heavy defeats, Serbian extreme right wing did not give up. Its ideas remained sound in some public circles, namely among the writers such as Svetislav Stefanović, Vladimir Velmar-Janković, Sima Pandurović and Miloš Crnjanski. Nor did its ideology change significantly by the end of World War II; however, the context of political action did change. The creation of Banovina Hrvatska had instigated a new wave of mobilization and expansion of the Serbian right wing, as the new entity was seen as an imminent threat to the state and national interests. For the first time, some democratically oriented Serbian politicians and intellectuals, such as academic Slobodan Jovanović, lined up with the extreme right wing. The Second World War in Europe, which started on 1st of September 1939, represented probably the most significant context for the rise and existence of the Serbian extreme right wing. During the period between the German invasion of Poland and the April War (the fall of the Kingdom), the ideology and practice of Zbor, as well as other publically declared extreme right-wing members such as Stefanović and Danilo Gregorić, had adopted a number of forms and manifestations of fascism and Nazism. Anti-communism and anti-internationalism became frequent topics in the newspapers published by Zbor. In some of his anti-Semitic observations, Dimitrije Ljotić went even further than Hitler and other Nazi ideologists. By the spring of 1941, the group of extreme right-wing thinkers who would go on to become the nucleus of the collaborating forces in occupied Serbia had gradually taken shape.

At the time when World War II broke out in Europe, the Yugoslav public had largely been preoccupied with the Cvetković-Maček treaty, the establishment of the Banovina Hrvatska and the reactions to these events by other peoples of the Kingdom. The official policy on the spreading war in Europe, formulated by the government and the regent Pavle Karadjordjević, was oriented towards retaining a neutral stance on the existing confrontation. In fact, a type of equilibrium had been established spontaneously during the period between the assassination of the King Aleksandar Karadjordjević and September 1939. Nazi Germany was the Kingdom's the largest trade partner (even raw materials had been exported from Yugoslavia, and were subsequently used for Nazi war industry), but the population (especially the Serbs) cultivated positive sentiments towards France and Great Britain. It is fair to say that because of the strengthening of Nazi Germany in Central Europe and Fascist Italy in the Mediterranean, which was made possible by the western democracies' attitude towards all international crises during the 1930s, the Yugoslav government had little room for conducting a different policy. The fascist invasion of Greece tragically altered the plans crafted by the regent Pavle Karadjordjević and the Government – as of October 1940 neutrality was no longer an option. Diplomatic manoeuvres bought some time until March 1941, when Prince Pavle made a final decision to join the Tripartite Pact. A military coup, the crowning of young King Petar II and a massive outburst of anti-fascism and anti-German hysteria all combined to seal the fate of the Kingdom. In this way, Yugoslavia chose the anti-fascist side in World War II. Winston Churchill paid tribute to such a decision by saying: “Yugoslavia has found its soul”, but at the same time Serbian people had nearly met its complete annihilation and had been subjected to a brutal retaliation. Merciless punishment came in the dawn of 6th April 1941 through a sustained bombing of Belgrade and other Yugoslav cities. The very same day a land invasion from different directions had been launched. Even though in all its facets the April War was a struggle of David and Goliath, the swift defeat of the Yugoslav army represents one of the most shameful episodes in the history of Serbian arms. Defeatism, desertion and a systematic sabotage of the Yugoslav forces in Croatia and Slovenia contributed to military defeat, but there is no doubt that the Serbian officer corps and the supreme military leadership were not up to the task. Neither coup government nor young king managed the crisis in a better manner – when it became obvious that the war had been lost, escape was organised and the military was ordered to sign the capitulation.

According to a prearranged scheme and in the context of punishing the Serbs for the “betrayal” and coup of 27th March, Hitler undertook an unlawful partition of the territory of the Kingdom of Yugoslavia and declared that the Kingdom ceased to exist. The ultimate punishment for the Serbs came in form of the establishment of the Independent State of Croatia (NDH/ISC), which was proclaimed by Ustasha Colonel Slavko Kvaternik on 10th of April in the presence of German military representatives. This quasi state has become a synonym for the greatest genocide of the Serbs in their modern history. The Ustasha regime was accountable for the death of tens of thousands of Serbs. According to research undertaken by the Museum of the Genocide Victims, roughly 110,000 Serbs, were killed in only two concentration camps, Jasenovac and Stara Gradiška, many of them tortured and maltreated before their agonizing deaths. It is estimated that between 300,000 and 400,000 Serbs, as well as several thousand Slovenes, fled across the Drina River into occupied Serbia, then under German military administration. Montenegro and part of Kosovo fell under the control of fascist Italy, the larger part of Slovenia was annexed by Nazi Germany, Hungary took Bačka, while Bulgaria seized the Yugoslav province of Macedonia and parts of south-east Serbia. The rest of the Kingdom was proclaimed to be under the jurisdiction of the Military Commander of Serbia. Basically, the new borders were similar to those from the period preceding the First Balkan War, including those for Banat (with the Volksdeutsche enjoying wide autonomy) and northern Kosovo (local Albanian population was granted self-government). The occupation of Serbia lasted for three and a half years. The occupying forces treated both the local population and collaborationists harshly, often with mistrust and contempt towards the “Balkan bandits”. As early as in April 1941, the first retaliations had taken place and a practice of holding hostages had been introduced. All unauthorised public gatherings were forbidden, a curfew was imposed, as well as a multifaceted and complex censorship on all information and public activities. Political parties and organisations were banned, with the exception of Zbor, which closely collaborated with the occupiers and enjoyed their support. From the very beginning of the occupation the top priorities of the Third Reich in Serbia were: the safety of the occupying forces, the possibility of unhindered exploitation of the Serbian economy and access to a labour force available to be sent to Germany either voluntarily or under force. Various historical sources and research papers suggest that the Germans did not plan war with Yugoslavia, nor did they intend to incept national-socialist forms into everyday life. Instead, they focused on the maximum fulfilment of

the aforementioned priorities. The only exception was persecution of the Jews, the Roma, masons and communists, as this was the practice in all occupied European countries. The Jews in Serbia lived to meet their tragic fate. This highly esteemed and socially integrated community in the pre-war period was irreversibly changed and almost totally annihilated during the occupation. According to various estimates, 80% to 90% of Serbian Jewish citizens lost their lives after having previously been deprived of their civil rights, forced into hard labour or interned in camps in Serbia and abroad. Persecution of the communists and the masons was an integral part of the Nazi mantra about the battle for salvation of Europe from “Judeo-Masonic Bolshevik revolution”, and therefore they fell under German repression from the early days of the occupation. The outbreak and spread of the uprising in Serbia during the summer and autumn 1941 were met by brutal retaliation against the civil population. A quota of 100 Serbian hostages executed for each German soldier killed was introduced. The most appalling retaliatory acts were punishment expeditions to western Serbia and mass executions in the cities of Kragujevac and Kraljevo, with the death toll reaching several thousands.

The occupation system in Serbia had a very complex structure. It was composed of a number of military, civil-administrative, economic and intelligence institutions, often with overlapping competencies. Given the fact that a significant portion of the occupying administration was reporting not only to the Supreme Military Commander of Serbia, but also to various headquarters in the Third Reich (such as the Ministry of Foreign Affairs, the Ministry of the Four-year Plan, etc.), some frictions and even confusion appeared within the occupying system regarding the jurisdiction of certain institutions in Serbia. As early as the end of April 1941 the Germans established the Council of Commissars headed by Milan Aćimović, which was the first collaborationist government in the occupied country. Prior to that Dragi Jovanović, a Nazi sympathiser and a fervent anti-communist, had been appointed chief of Special Police and governor of Belgrade. An institutionalised collaboration with the Germans began. Hitherto both existing research and new historical sources indicate a very broad spectrum of motives for collaboration with the occupier, and a number of different shades of collaboration. Much more research will be needed to establish the complete and objective picture of the nature and scale of collaboration in Serbia from 1941 to 1944. Yet, few would argue that certain black and white images upheld by the older Yugoslav historiography represent a simplified and ideologically

portrayed discourse of this extremely complex historical phenomenon. Later research has shown beyond any doubt a different nature and extent of collaboration of the two Serbian collaborative administrations: the Council of Commissars and the government headed by Milan Nedić (so called „Government of the national salvation“).

All political parties, with the exception of the Zbor, were prohibited by decree of the occupier. Political actions in Serbia throughout the occupation were directed by the occupying forces, who would set up tasks and objectives for the collaborative government as well as instruct them in the way they should be carried out. The Council of Commissars headed by Milan Aćimović was a technical administrative body, based on a concentration political formula. It is worth noting that the engagement of each commissar was negotiated individually and that they were not the delegates of the parties they used to belong to prior the war. The Council was formed in accordance with international law and it was incapacitated from making any kind of political decisions. Among the commissars there was a group of well known pre-war Germanophiles, openly showing sympathies for fascism and Nazism (Aćimović, Ivanović, Vasiljević), but there were also a certain number of the collaborationists to whom could not be attributed an ideological similarity with the occupiers. Their collaboration was motivated by the hope that their professional engagement would contribute to the protection of the interests of the citizens of Serbia. The most eminent example of the latter was Dr Gojko Grdjić, the commissar of the prices and wages. Regardless of political affiliation, the commissars were competent and qualified for running the entrusted departments, and the overall functioning of the Council might be characterised as being in accordance with the terms of international law and the customs of war. The change in the nature and scope of collaboration was predominately influenced by two factors. Internally, it was the uprising in the late summer and early autumn 1941 and the inability of the Council to cope with the situation. In a broader, European war context, it was the first defeats of the German army on Russian soil. These historical processes had led the occupiers to search for collaborationists among the most extreme anti-communist political forces in the country, as was the practice in all occupied areas in Europe. Contemporary research shows that this trend had been systematically carried out in Vichy France, Greece and Norway. The collaborationists were no longer expected to take part in technical governing bodies in the occupied territory, but to exert authority in favour of the interests of Nazi Germany. Propaganda

justified this with a narrative of the so-called “grand coalition of the free nations of Europe headed by Germany” confronting bolshevism. The Collaborationist metamorphosis in Serbia was the most obvious in the case of the Ministry of Education. Rista Jojić and academic Miloš Trivunac, two prominent figures who governed the ministry in compliance with international law and national dignity, were replaced by Velibor Jonić, a peculiar Germanophile, radical anti-communist and a man of ultra-conservative and partly clerical-fascist views. The technical commissar government stepped down in favour of the government led by Milan Nedić, which was formed with the main purpose of putting down the uprising. The national-conservative character of the new government was seen as the guarantor for pacifying the population and increasing its productivity.

Nedić’s government was ideologically heterogeneous, but all of its members were united in their nationalism and anticommunism, similar to the Cabinet of Marshal Pétain in France. There remained a sort of division between the proponents of Dr Milan Stojadinović and the members of the Zbor, while a third group dubbed “Nedićevci“ (“Nedić’s men”) appeared around the prime minister himself. These factions were in latent confrontation throughout the occupation, trying constantly to diminish the political influence of their opponents or to completely push the rival groups out of the power. The main reasons for this kind of situation were personal animosities and “unresolved issues” from the pre-war period, reliance on various centres of power inside the occupation system, and finally an indisputable desire for power, partly conditioned by their differing visions of the future of Serbia. Nedić himself significantly influenced relationships inside the government. He cultivated a deep distrust and even personal contempt towards many politicians and therefore often relied on his close relatives and war-time companions. Milutin Nedić and Stanislav Krakov, his brother and nephew respectively, were trusted with very important political tasks even though they were not formally the members of the government, while the ministers Dokić, Draškić and Kostić had fought alongside him in the Great War and were his personal friends. From its inception the Nedić government’s principal task was suppression of the uprising. During negotiations with the occupying forces prior to assuming the duty of prime minister, Nedić was told that a failure to suppress the rebellion would lead to the Hungarian, Bulgarian and Ustasha forces entering the territory of the occupied Serbia. On the same occasion Nedić was given a false hope that he would be granted greater

independence in ruling the country while the status of the Serbs both in Serbia and in neighbouring countries would be improved if he were a loyal collaborator. It was primarily because of these reasons that Nedić had taken over the government and launched an uncompromised battle against the resistance movement, above all against the National Liberation Movement (NOP) headed by the Communist Party of Yugoslavia (KPJ). He deeply hated the communists, depicting them as mercenaries, villains and adventurists, responsible for the deaths of the thousands of innocent people killed every month in the harsh retaliations. The royalist movement of resistance led by Colonel Dragoljub Draža Mihajlović maintained a somewhat different approach. Regardless of the well-known deep personal animosity between Nedić and Mihajlović, in the beginning both sides sought cooperation. Nedić wanted Mihajlović to lead his men to Bosnia (under control of the NDH) and start the fighting in order to protect the local Serbian people, while the communists in Serbia were to be confronted by the collaborationist government assisted by the occupying forces. This would never happen – following the great initial success of the combined Chetnik and Partisan forces in liberating the western part of Serbia, Mihajlović headed to meet Tito in attempt to create a unified leadership of the resistance movement. It would take a long string of new retaliations by the occupiers, the most brutal to date, followed by the invasion of the free territory under the command of General Boheme, to bring the Chetnik movement close to the collaborationist government, through the phase of the so-called „legalisation“ of Chetnik forces. Military forces under the command of Nedić's government played a secondary role in putting down the uprising in Serbia. Beside the reinforced gendarmerie, the volunteers of Zbor movement joined in the struggle against Partisans and Chetniks by mid-September; however, it was the occupier's force, reinforced with new divisions and lead by General Boheme, famous for his brutality against civilians, that won the battle. A new phase of collaboration started after the rebels' expulsion from the territory under the jurisdiction of the German Military Commander in Serbia by the end of 1941.

Following the uprising's demise in Serbia came a rather long period without any major military operations, which practically lasted until the end of 1943, when Partisan forces made their first attempts to enter Serbia and liberate it. However, this period of relative peace didn't mean that life in occupied Serbia became easy. Partially because of internal turmoil among Serbian collaborationists, but mostly because of the deterioration of Nazi Germany's military

situation, the population was under huge pressure. Due to the absence of so many men from being taken as prisoners of war (approximately 100,000), being mobilized into the collaborationist armed forces and going to Germany for work (both voluntarily and forced), agricultural production in Serbia suffered heavily, while the needs were larger than ever: beside the pre-war population, hundreds of thousands of refugees as well as the occupying forces had to be fed. Because of insufficient food, people starved in Serbia, especially in large urban areas. The lack of wood and coal for heating, an absence of medication, and the war damage or complete destruction of a great number of buildings all caused further problems. The occupiers ruthlessly conducted their policies of Serbian economic and labor force exploitation, without any regard for the consequences for the local population. Germans protected their military and economic priorities and gave certain freedoms to the collaborationists in administering other areas of life, while keeping the right of intervention for themselves. Under these circumstances, a group of Serbian collaborationists started intensive development of a new Serbian national and cultural policy and of a new system of values, with a state building process based on foundations that were entirely different from the prewar ones. A similar historical process took place in Vichy France, where Marshal Pétain's regime conducted the "national revolution", or "national restoration". Inefficiency of parliamentary democracy, corruption of the political elite and a false assumption that internationalism in culture and education had led to degeneration of youth and national spirit were taken as the starting point for building a new values system, predominately based on nationalism, an idealized perception of national history and the historical role of some social groups (especially the peasantry) and general anti-internationalism. This pursuit for national transformation had to be fitted within boundaries set by the occupier: although the changes were primarily focused on the internal social transformation of Serbian and French societies, they were formed and conducted in the context of the Nazi occupation and under the premise of German triumph in World War II. Collaborationists insisted that a large part of the "reforms" they conducted was directed toward postwar development and weren't directly dependent on the war's outcome. However, it was clear that in the cases of Yugoslavia and France – countries that had strong resistance movements with political platforms, the collaborationists' ideas couldn't outlive the fall of Nazi Germany. A return to traditional national values was the focal point of the new national, cultural and educational policy. This meant the adoption of an ultraconservative point of view, with

subjugation of individual interests to the interests of the community, promoted as a superior national moral credo. Strictly honoring the hierarchy, much like in Medieval states and pre-Revolutionary France, was also an important foundation of the new policy. At the very top of the hierarchy stood Nedić and Pétain: because of their ages, reputations and responsibility they assumed in truly hard times, they were seen as the fathers of the nation. In an ultra-conservative understanding of life, based considerably on organic political thought, they were the *Pater familias* of Serbia and France: their word became law, their decisions weren't questioned and people had an obligation to obey them. The fact that both Nedić and Pétain were largely dependent upon the occupier and its military and political agenda wasn't part of the calculation. The transformation was supposed to be total, which was the main reason that the collaborationist Ministry of Education in Serbia took full control over the complete spiritual and cultural life in the country. University, theatre, literature, school programs and books were "purified" from all elements not fitting into the vision of the new policy, as well any elements that could emerge as future alternatives or points of opposition. New national and cultural policies in Serbia had many characteristics that were derived from the historical development of Serbian people. Orthodoxy, and especially a perverted perception of Svetosavlje, had a prominent place in the cultural and educational policies of Nedić's government. That policy was, in its character, deeply anti-internationalistic, and specially, anti-Yugoslav: based on the assertion that the Serbs lost their national identity and fundamental national values by entering into Yugoslavia, creators of the new cultural policies were brutally hard on every part of Yugoslavian heritage, which also suited the occupier. The peasantry was marked as the "purest" part of the Serbian nation – morally, nationally and biologically superior to urban populations – proven as most resistant to the "disruptive influences of the West". Behind the propaganda praising the peasantry out of all proportion were, at least partially, pragmatic reasons: peasants were the only part of population which Nedić could rely on, since the intellectuals, working class and youths already had been under the influence of the left and internationalistic political ideas for a prolonged period of time. Serbian peasants carried the burden of feeding the entire nation while producing for the needs of the occupiers as well, so the president of the Serbian collaborationist government had to accommodate them to certain extent, being unable to reward them for their service in other way. However, there was an element of sincere and uncritical admiration for the village and peasantry in the eyes of Nedić and his Minister of Education Jonić, generated from their idealized

perception of Serbian history and traditional national values. The village cooperative household was regarded particularly highly, and with its principle of seniority, it became the basic organizational unit of the Serbian nation, in the eyes of the collaborationists. Prof. Ilija Pržić and Cvetan Ceka Đorđević upgraded this idea with certain ideological influences rooted in Zbor's ideology and created the socio-political project of a Serbian peasant corporative (cooperative) state. This project was supposed to become a foundation of the new social order in Serbia. It implied the repeal of democracy and political parties in general, with the entire nation politically organized in corporative units, from the basic level of villages, counties and regions all the way to the national level. By following the authoritarian and ultra-conservative understanding of leadership principles, the authors of this project created a draft of regulations with no possibility for the recall of state leadership by lower levels of authority and no direct responsibility of authority before the people. Quite extensive powers were given to the so-called "Superior state administration". This administrative body was supposed to "represent a political leadership of people and state", with the "State Leader" at the head of it, being the "leader of the people and the president of the state at the same time". The State Leader was supposed to have, in the aforementioned draft, practically unlimited power in ruling the country: he was the president of the government and supreme commander of all armed forces, and he couldn't be recalled, impeached or obstructed by the National Assembly: "The State Leader gives directions of general state policies, both to the government and the Assembly, and through them, to the entire Serbian people". Although the name of the leader is never mentioned in the draft, it is obvious that this role was dedicated to Milan Nedić, while King Peter II's name or function wasn't mentioned in any part of this thoroughly developed socio-political project. In works of older historiography there are polemics considering how serious the collaborationist administration was about the realization of this project; however, today is quite clear that the draft was produced by the personal order of Milan Nedić and that the collaborationists approached German authorities for official permission for its realization. It was General Paul Bader himself, the Military Commander in Serbia, that said "no" to the realization of this project after consulting Generals Mayszner and Löhr, the Commander of Southeast, reminding the Serbian collaborationists that the question of the future Serbian state remained open until the end of the war.

Another socio-political project for the transformation of Serbian society was the Serbian civil/cultural plan. Its creator was the assistant-minister of education, Vladimir Velmar-Janković, who was, as early as in 1920s, deeply impressed by Garašanin's "Načertanije" and the idea of the existence of a nationwide plan as a long-lasting program for the development of the Serbian nation. In collaboration with several professors of "reformed" Belgrade University, he produced a list of some 200 problems of Serbian national life, i.e. a list of unresolved issues that were slowing down Serbian development in all aspects. Problems were grouped into four sectors: biological, spiritual, technical and economical, and then entrusted to the University of Belgrade and other prominent scientific and cultural institutions for solving. Dozens of Serbian intellectuals of all political alignments were involved in this project. Although some pressures have been noticed during the recruitment for collaboration, the majority of archival materials indicate that the vast majority of participants in the development of the Plan joined voluntarily, and did their job without receiving salaries. The Serbian civil/cultural plan was, for the most part, an apolitical and neutral project, whose realization was possible independently of social order, regulations and borders. The biological sector of the Plan consisted of many useful and practical directives and ideas for improving healthcare and hygienic culture, while offering many solutions for improved childcare and an increased birthrate. The best Serbian doctors and medical experts, professors of Faculty of Medical Science and Faculty of Animal Medicine, were engaged on the Biological sector. Many of them continued their impressive medical careers after the liberation, so today several of the most prominent Serbian medical institutions bear their names. The Spiritual sector of the Serbian civil/cultural plan comprised several aspects of national life, primarily tied to culture, education, science and national traditions. It was the largest part of the Plan by both number of participants and projects within, being at the same time the largest part of Velmar-Janković's project. Additional attention was dedicated to nurturing the Serbian national identity: a number of problems in the Plan dealt with standardization of the Serbian language and making dictionaries for scientific and everyday use. The same principles were applied to Serbian history, and especially its medieval component. In collaboration with the Royal Serbian Academy (of Science), Faculty of Law and Faculty of Philosophy in Belgrade, publishing a history of the Serbian people was marked as a priority, and the plan for publishing important sources for the history of Serbia and the Serbian people was made. As a part of the new cultural policy, questions of standard Serbian theatre repertoire and

the creation of a list of 100 books every Serb should read were discussed, while directions for the preservation of Serbian folklore and cultural heritage (in the widest meaning of the term) were written. The Economical sector of the Plan dealt with solving the problems in Serbia's public finance, banking system and credit. Participants in this part of the project were mostly professors of the Economical unit of Faculty of Law (after the war this unit became Faculty of Economy in Belgrade) and the High School for Economy and Trade. The Technical sector dealt with a wide spectrum of problems connected with the industrialization and electrification of the country, use of mineral ore and other energy resources, as well as with questions of urban planning, architecture and development of technical sciences. The vast majority of offered solutions lacked any connection with politics and could be applied under any social order and state regulation. However, several questions were discussed under the ideological influence of Zbor movement: Milosav Vasiljević, one of the leading Zbor ideologists, produced studies on the industrialization of the country, labour organization and the nationalization of mines and potential energy sources. These studies envisaged a strictly planned (controlled) economy, which should be achieved by organizing all economical subjects in cooperations. The state was supposed to become the owner of all mineral and potential energy sources in the country, and to take over the process of labor organization. The Serbian peasant cooperative state was the envisioned frame for the realization of this part of Serbian civil/cultural plan, although the post-war experience showed that nationalization of resources was possible in different system of government. Many solutions offered in the Serbian civil/cultural plan were realized shortly after the liberation of the country, while it is worth mentioning that a large part of marked problems are left unresolved even today..

The third socio-political project of Milan Nedić's government was closely connected with the educational policy of the Serbian collaborationist government and its aspirations toward making a completely new society. A New Serbia was hard to imagine without the "New Serb" or "New Serbian Man", which is how the historical sources refer to the prototype of an ideal youth raised and educated in the "national spirit". Totalitarian regimes seeking some kind of social transformation or revolution always had high hopes in the coming generations and dedicated great attention to the educational process. Whether it was the Hitler Youth, Panunzio's vision of a fascist "Pedagogical state", ultra-conservative models of national education in Vichy France or ideologically indoctrinated Pioneers of post-war socialistic states, great expectations were

ubiquitous when talking about the role of youth. Because of that, much of young people's personal liberty and happiness was sacrificed in the educational process. Similar rules were present in Velmar-Janković's and Jonić's vision of the "New Serb": his personal agency was always supposed to be subjected to the interest of community, for whose welfare the individual was supposed to be always ready to unconditionally sacrifice. Moreover, considering the difficulty of the historical moment for the Serbian nation, several generations of young Serbs were supposed to be sacrificed. They were destined to be indoctrinated by a radical version of Serbian nationalism and a wide range of anti-internationalistic ideas from the earliest childhood to full maturity, in order to prevent them from "alienation" or becoming weak like the generations raised in the Kingdom of Yugoslavia. As a special corrective measure for the "bad mentality of our man, who is ashamed of work" mandatory work was introduced, defined under the influence of Nazi Germany example. Vladimir Velmar-Janković, one of the main creators of new cultural policy in occupied Serbia, gave another task to the "New Serb": he should commit himself to the long-lasting realization of Serbian civil/cultural plan until its full realization.

The socio-political projects of Milan Nedić's government were partially formed under foreign ideological influence, but they were mostly a product of extreme dissatisfaction with society and the political system of the Kingdom of Yugoslavia, its cultural and educational policies, and the way the Serbian people was treated within this community. These projects were also inseparably connected to the post-war destiny of Serbian collaborationists, i.e. they were completely developed on the premise of German military triumph that, fortunately, never came. Liberation brought about a complete crash of the collaborationists' concept of a Serbian social transformation.

Nazi Germany's wartime change in fortune greatly influenced all parts of the Serbian collaborationist government. After significant defeats of the German forces in the Soviet Union and Africa, and Italy's capitulation, some Serbian collaborationists started taking more of a pragmatic stance and tried to push for a more neutral form of collaboration. However, based on comparative research of collaboration in several European countries, one could conclude that with each defeat of the Third Reich, the German administration insisted even more fervently on the righteousness of its supposed struggle against communism, demanding more and more concessions from collaborationist governments in occupied territories. Although some of his

ministers were actively seeking a revised form of collaboration, while other supporters of Nazism and fascism were brought to the edge of depression because of Germany's military situation, Milan Nedić decided to stay loyal to Germany until the very end. Together with Dimitrije Ljotić, he tried to resist and stop the advancement of the People's Liberation Army of Yugoslavia and to weaken its position in eyes of the people. In the last months prior to liberation, a full-scale collaboration with Chetnik movement was established, but it was already too late: Partisans were coming from the South and West, while the Red Army rapidly advanced toward the eastern border of Serbia. Nedić hated communists deeply and strongly, but he was also afraid of them at the same time. His worst fear was the formation of a Soviet-like state on the territory of Serbia. Because of that, he continued his struggle even after the Germans had officially deprived him of his duties and evacuated him from the country. Several months after liberation, Nedić wrote from Tirol to Hermann Neubacher about the necessity for the introduction of a new form of anti-communist collaboration, signing the letters as the president of the Serbian government (which had long since prior ceased to exist).

The liberation of Serbia came not only with the deserved punishment for ideological collaborationists, war criminals, profiteers and informers, but also with an ideologically inspired outbreak of class violence. Especially during the first months, when some parts of Yugoslavia were still under the occupation and the new authorities weren't yet strongly entrenched, an extensive use of repression and crimes against parts of Serbian population occurred. Wild persecutions of "class enemies" and the "reaction" hit the Serbian bourgeoisie, middle class and intellectuals hard, as they were targeted as bearers of the "Great-Serbian bourgeoisie idea". During that period, almost all securable members of the collaborationist administration were arrested and executed. The same destiny came upon members of the pre-war administration linked with the persecution of communists in the Kingdom of Yugoslavia. Supposedly, Josip Broz Tito himself stopped the pogroms; he stated "no one is scared of the death penalty anymore". After a thorough analysis, one could conclude that the attitude of the new authorities toward the collaborationists has a somewhat contradictory character. After the first wave of revolutionary violence (when both guilty and innocent people were killed), came a period of relative clemency: many prominent collaborationists (some of them notorious war criminals) who were delivered to the new Yugoslav authorities in 1946 and 1947 were sentenced to lasting

imprisonment; however, due to several amnesties they were set free as early as the 1950s. This attitude was also present in the work of the so-called Honor courts, special institutions whose task was to investigate the behavior of certain individuals during the occupation. Their verdicts meant moral and public condemnation and isolation, which proved peculiarly effective in dealing with national intellectuals and artists. Recent research shows that the communist authorities didn't have a just and consistent method of determining guilt: by comparing the cases of Belgrade University and Zagreb University one can see how Serbian intellectuals were punished much more frequently and strictly, neglecting the fact that the guilt of professors working under Ustasha regime was greater and clearly proven. However, the same professors of Belgrade University (convicted by the Honor court) are the ideal case-study for monitoring of the "silent rehabilitation" process: many of them were reinstated to the public service and leading positions in education and science as early as the first half of 1950s.

The ideas, socio-political projects and praxis of Milan Nedić's government forms a part of twentieth century Serbian history. They cannot be observed and analyzed outside the two basic contexts of their genesis, development, partial realization and complete fail: the agony of political and economic life in Kingdom of SHS/Yugoslavia and Nazi Germany's occupation of Serbia during the World War II. Political ideas used by Nedić's government were mostly inherited from inter-war period, when they were formed as a reaction to the traumatic experience of Yugoslav national integration, the dysfunction of parliamentary democracy, the corruption and incompetence of political elites, and economic and civil underdevelopment. Hence, it is no surprise that the extreme Serbian right-wing politicians easily found their place in the lines of 1941–1944 collaborationists, with their politics founded on negating all of Yugoslavia's cultural and legal legacy. They wanted dictatorship instead parliamentary democracy, where a liberal approach in economy was to be replaced by a controlled economy, and the construction of an urban and multi-cultural culture supplanted by extreme nationalistic conservatism followed by militant anti-internationalism. This kind of radical break with the inter-war legacy also can be observed in the cases of several other occupied European countries that had a period of parliamentary crises, with Vichy France servings as probably the best example. The context of the genesis and realization of Milan Nedić's government's ideas influenced its socio-political projects. Although developed alongside a rich European experience of corporatism, the concept

of a Serbian peasant cooperative state was to a great extent an original, ultra-conservative legal state framework, pointed against political pluralism and parlamentarism. Seeing conventional types of political organization as inefficient, Nedić's ideologists and legislators tried to organize the Serbian nation as a village cooperative household. Only Zbor advocated for such a radical break from conventional models of European state legal development, acting from the far-right end of the political spectrum. Even more unusual was the Nedić's government's Serbian civil/cultural plan. This program, unique in many ways and encompassing the entirety of national life, evolved in the context of the Serbian people's biological endangerment and uncertainty concerning the Serbian post-war state. Velmar-Janković's fascination with Garašanin's Načertanije, as well as many other phenomena in his political work, points without doubt to the practice applying bright examples from older Serbian history to the traumatic experience of inter-war integration in Yugoslavia that culminated in the April war. Misled by idealizations of Serbian history, Velmar-Janković initiated the creation of an full-scale national program, the implementation of which over the course of several generations was supposed to bring about a lasting civilizational improvement for Serbian people. However, the German occupation and terror certainly did not provide the proper framework for the creation and evolution of such a project, and nor was Velmar-Janković, a fantast, criminal and Gestapo informer, the right person to save the Serbs from themselves in an historical mission. It was only due to the involvement of several dozens of great Serbian experts in many fields that the Serbian civil/cultural plan can be partially perceived as a positive legacy of occupation and collaboration in Serbia 1941–1944. The totalitarian nature of the Serbian collaborationist regime led by Milan Nedić deeply influenced educational policy (in the widest meaning of the term) and attitudes toward the Serbian youth in general. The Ministry of Education invested great efforts in organizing a completely integrated and controlled education of Serbian children and youth, with the creation of "New Serbian Man", a driving force of "New Serbia", as its main goal. Educational ideology of Milan Nedić's government was, much like in other European totalitarian regimes, dominated by the idea that the education and raising of the youth must be strictly controlled, in order to produce a dedicated individual ready to unconditionally sacrifice himself for the well-being of community as a final product. The "New Serbian Man" had an obligation to work hard and be dedicated in order to create a healthier foundation for further development of the Serbian state and nation, and also to follow the whole-national program: the Serbian civil/cultural plan. Hence,

his entire education, from elementary school to University, had to be “in the national spirit”, i.e., to be influenced by radical nationalism, Orthodox mysticism, self-sacrifice and the ethic of hard work. Respect for authorities and completion of the tasks coming from “above” went without saying.

The ideology, cultural and educational policies of the Serbian collaborationists in 1941–1944 are all just pieces of an extremely complex mosaic showing life in occupied Serbia during World War II. Thanks to much important research published during the past 20 years, a certain improvement of knowledge about everyday life, the functioning of the collaborationist administration, the Serbian collaborationist government, their ideology, cultural policy and armed forces has been achieved. However, many historical questions are still left unanswered while historical research in numerous topics considering collaboration hitherto have touched just on its surface. The greatest potential for further research of occupied Serbia’s history lies in comparative research of occupation and collaboration in Europe 1939–1945, especially since the most of the archival materials from the former Yugoslavia have already been exhausted. Historical distance from the subject should also influence progress in future research, further reducing the impact of ideology and interests on the research process. The Second World War, as the most intense and most traumatic period of twentieth century history, will continue to attract both numerous researchers and public attention without doubt.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

АРХИВСКИ ИЗВОРИ:

АРХИВ ЈУГОСЛАВИЈЕ

фонд: Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

фонд: Војислав Јовановић Марамбо

фонд: Стална делегација при Друштву народа у Женеви

Збирка: Збор Димитрија Љотића

Збирка Станислава Кракова

Збирка Илије Пржића

АРХИВ СРБИЈЕ

фонд: БИА

фонд: Главни одбор Народне одбране у САД 1917–1924

фонд: Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

фонд: Комесаријат за цене и наднице 1941–1944

фонд: Министарство народне привреде 1941–1944

фонд: Министарство пољопривреде и исхране 1941–1944

фонд: Министарство просвете и вера 1941–1944

фонд: Министарство просвете НРС

фонд: Правни факултет у Београду

фонд: Председништво Министарског савета – Београд 1941–1944

фонд: Ректорат Београдског Универзитета, Комисија за обнову

фонд: Универзитет у Београду

ВОЈНИ АРХИВ

фонд: Недићева архива

фонд: Немачка архива

фонд: Четничка архива

фонд: Микротека: микрофилмована грађа Националног архива у Вашингтону

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ БЕОГРАДА

фонд: БдС (Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdiensts—Заповедник полиције безбедности и службе безбедности)

фонд: Задужбина Илије М. Коларца

фонд: Управа града Београда, 1837–1944, Одељење Специјалне полиције (УГБ СП)

АРХИВ САНУ

фонд: Историјска збирка

Заоставштина Ива Андрића

Заоставштина Милана Антића

Заоставштина Милана Живановића

Заоставшина Љубомира Стојановића

Списак лица која су Немци затворили у Београду 1941. године

Грађа о животу и раду Тихомира Ђорђевића

АРХИВ СРПСКЕ КЊИЖЕВНЕ ЗАДРУГЕ

фонд: Записници

фонд: Преписка

фонд: Разно 1909–1945

фонд: Скупштине 1938–1945

АРХИВ ХУВЕРОВОГ ИНСТИТУТА НА УНИВЕРЗИТЕТУ СТЕНФОРД (Hoover Institution Archives, Stanford Univeristy)

фонд: Trivun Jevtich papers, 1941–1944

фонд: Dušan T. Simović papers, 1941–1962

РУКОПИСНО ОДЕЉЕЊЕ БИБЛИОТЕКЕ МАТИЦЕ СРПСКЕ, Нови Сад

Дневник Милана Јовановића Стоимировића (1941–1945) у рукопису

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ НИШ

фонд: Обласни одбор Јадранске страже Ниш 1923–1941. године

фонд: Varia

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ СМЕДЕРЕВСКА ПАЛАНКА

фонд: Фотокопирана архива о раду Завода за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци

АРХИВ СВЕТОГ АРХИЈЕРЕЈСКОГ СИНОДА СПЦ, Београд

Записник Светог архијерејског сабора одржаног у години 1947

МУЗЕЈ ЖРТАВА ГЕНОЦИДА, БЕОГРАД

Дигитална архива Бранислава Божовића

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

1. *27. mart 1941: tematska zbirka dokumenata*, priredili: Branko Petranović, Nikola Žutić, Beograd 1990.
2. *Aprilski rat 1941: zbornik dokumenata*, I, priredio: Vojnoistorijski institut, redaktor: Dušan Gvozdanović, gl. odg. urednik Fabijan Trgo, Beograd 1969.
3. *Aprilski rat 1941: zbornik dokumenata*, II, priredio: Antun Miletić, gl. odg. urednik Fabijan Trgo, Beograd 1987.
4. Велмар-Јанковић Владимир, *Поглед са Калемегдана*, Београд 1938.
5. Гавела Ђуро, *Српска књижевна задруга под окупацијом: Извештај о раду Комесарске управе*, Београд 1945.
6. Galton Francis, *Inquiries into Human Faculty and Its Development*, Macmillan Press, London 1883.
7. Gentile Giovanni, *Origins of Doctrine of Fascism Together with Selections from Other Works*, selected and translated by A. J. Gregor, New Brunswik 2002.
8. *Говори генерала Милана Недића председника српске владе*, Београд 1942.
9. *Годишњак Српске заједнице рада 1942–1943*, Београд 1944.
10. *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год.*, Београд 1931.
11. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine*, Knj. 3, *Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*, Beograd 1938.

12. *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*, приредио Драгољуб Баралић, Београд 1967.
13. *Збирка наредаба и упутстава*, Општина града Београда, Београд 1941.
14. *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије*, књ: I-1, II-2, XII-1,2,3,4.
15. Zečević Miodrag, Popović Jovan (priređivači), *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, IV tom: Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata, Beograd 2000.
16. Yves R. Simon, *The Ethiopian Campaign and French Political Thought*, Notre Dame Press, Indiana 2009.
17. Јовановић Драгољуб, *Сељак – свој човек: избор текстова* (приредили: Надежда Јовановић и Момчило Исић), Београд 1997.
18. Јоксимовић Чедомир, *Неколико речи о индустриским предузећима са иностраним капиталом у Југославији. Колико плаћају порез а колико зарађују*, Београд 1940.
19. Јонић Велибор, *Министар просвете говори...*, Београд 1941.
20. *Jugoslavija 1918–1984: zbirka dokumenata*, priredili: Branko Petranović, Momčilo Zečević, Beograd 1985.
21. Kallis Aristotle A., *The Fascism Reader*, Routledge 2003.
22. *Колаборација у Србији 1941–1945: зборник грађе* (приредио Жарко Јовановић), Београд 2001.
23. *Logor Vanjica: Logoraši*, I-II, Beograd 2009.
24. Николић Коста, Димитријевић Бојан Б., *Данило Грегорић и 25. март 1941. године*, Београд 2007.
25. Љотић Димитрије, *Драма савременог човечанства*, Београд 1939.

26. Љотић Димитрије, *Порука фашистичком шегрту*, Београд 1938.
27. Љотић В. Димитрије, *Сабрана дела*, 1–12 (приредио Драган Суботић), Београд 2001.
28. Љотић Димитрије, *Сад је ваш час и област таме*, Београд 1940.
29. Николић Коста, *Немачки ратни плакат у Србији 1941–1944*, Београд 2012.
30. *Pravila Jadranske straže*, Hrvatska štamparija gradske štedionice – Split, Split 1929.
31. Raven Thomson A., *The Coming Corporate State*, London 1935.
32. *Речи генерала Милана Недића српском народу и омладини*, Београд 1942.
33. *Sources of European History since 1900*, 2nd edition, edited by: M. Perry, M. Berg and J. Krukones, Wadsworth Cengage Learning 2011.
34. Секулић Исидора, *Писма*, књ. 14, Сабрана дела, Нови Сад 2004.
35. Смодлака Јосип, *Нацрт југословенског устава*, Загреб 1920.
36. Стипчевић Светлана, *Књижевни архив Српске књижевне задруге 1892–1970*, Београд 1982.
37. Стојановић Александар, *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, Београд 2012.
38. Tveskov Peter H., *Conquered, Not Defeated: Growing up in Denmark During the German Occupation of World War II*, Hellgate Press 2003.
39. *World War II: An Encyclopedia of Quotations* (editor: Howard J. Langer), Greenwood Press 1999.

МЕМОАРСКИ ИЗВОРИ:

1. Банић Милан, *Агонија Југославије. Дани слома 1941.*, Београд 1998.
2. *Генерал Драгиша Пандуровић: живот и сведочења*, приредио Миле С. Бјелејац, Београд 2007.
3. Де Гол Шарл, *Ратни мемоари*, књ. 1–3, Београд-Љубљана 1968.
4. Дероко Александар, *Мангуплуци око Калимегдана*, Београд 1987.
5. Ђоковић Милан, *Онај стари Београд*, Београд 2009.
6. Ђорђевић Димитрије, *Ожигљаци и опомене*, 1–3, Београд 2001.
7. Животић Душан, *Моје успомене*, Београд 1992.
8. Жујовић Младен, *Ратни дневник 2 – Југославија у II светском рату (јун 1942–април 1944)*, Врњачка Бања 2004.
9. Илић Богољуб С., *Мемоари армијског генерала: 1898–1942*, приредио Миле С. Бјелајац, Београд, 1995.
10. Јовановић Драгољуб, *Људи, људи...*, Београд 1975, 2005
11. Јовановић – Стоимировић Милан, *Дневник 1936–1941*, Нови Сад 2000.
12. Callil Carmen, *Bad Faith: Forgotten History of Family, Fatherland and Vichy France*, Vintage Books New York, ebook edition.
13. Kostić Boško N., *Za istoriju naših dana*, Lil 1949.
14. Љотић Димитрије, *Из мог живота*, Минхен 1981.
15. Медаковић Дејан, *Ефемерис*, књ. 2, Београд 1991.
16. Merkuri Melina, *Rođena kao Grkinja*, Beograd 2010.

17. Михаиловић Аритон, *Успомене из окупације 1942–1945*, приредио: Бојан Ђорђевић, Београд 2004.
18. Нојбахер Херман, *Специјални задатак Балкан*, Београд 2004.
19. Ранковић Ј. Драгутин, *Свакодневни живот под окупацијом – искуство једног Београђанина 1941-1944*, приредили Наташа Милићевић и Душан Никодијевић, Београд 2011.
20. Ciano Galeazzo, *Dnevnik grofa Ciana*, Zagreb 1948.
21. Šper Albert, *Sjećanja iz Trećeg Rajha*, Rijeka 1972.

ШТАМПА И ПЕРИОДИКА:

1. *Аграрна мисао*
2. *Балкан*
3. *Билтен* (ЈНП Збора)
4. *Борба*
5. *Бранич*
6. *Видици*
7. *Време*
8. *Глас Јавности*
9. *Двадесети век*
10. *Задругарство*
11. *Застава*
12. *Зенит*
13. *Идеје*
14. *Јавност*
15. *Јадранска стража*

16. *Југословенска реч*
17. *Југословенче*
18. *Књижевни гласник*
19. *Коло*
20. *Лист уредби војног заповедника у Србији*
21. *Мисао*
22. *Народна одбрана*
23. *Наш пут*
24. *Наша борба*
25. *Наша стварност*
26. *Нова искра*
27. *Нови видици*
28. *Ново време*
29. *Обнова*
30. *Општинске новине (Београд)*
31. *Отаџбина*
32. *Политика*
33. *Понедељак*
34. *Прогрес*
35. *Просветни гласник*
36. *Пут*
37. *Светосавље*
38. *Сигнал*
39. *Slobodna Далмација (Split)*
40. *Службене новине (окупирана Србија 1941–1944)*
41. *Службене новине Краљевине Југославије*
42. *Српска сцена*
43. *Српски глас*
44. *Српски књижевни гласник*
45. *Српски народ*
46. *Страни преглед*

47. *Teatron*
48. *Хришћанска мисао*
49. *Liberty*
50. *Life*
51. *Time*
52. *The Times*

ЛИТЕРАТУРА:

1. *27. март 1941. седамдесет година касније: зборник радова са међународне научне конференције*, (уредили: Момчило Павловић, Ивана Пантелић), Београд 2012.
2. Аврамов Смиља, Крећа Миленко, *Међународно јавно право*, Београд 1996.
3. Алексић Драган, „Генерал Петар Пешић о Пакту 25. марта 1941.“, *Архив*, 1-2/2011, стр. 114–130.
4. Алексић Драган, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, Београд 2010.
5. Aleksić Dragan, „Izdajnici ili rodoljubi“, *Istorija 20. veka*, 2/2010, str. 163–174.
6. Алексић Драган, „Мисија Едмунда Фезенмајера у Србији 1941. године“, *Срби и рат у Југославији 1941. године: зборник радова* (уредник: Драган Алексић), Београд 2013, стр. 319–354.
7. Aleksić Dragan, „Površina i broj stanovnika na području vojnoupravnog komandanta Srbije“, *Tokovi istorije*, 1-4/1999, str. 144–150.
8. Алексић Драган, „Подела Краљевине Југославије 1941. у светлу међународног права“, *Срби и Југославија: зборник радова*, Београд 2007, стр. 45–60.
9. Алексић Драган, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002.
10. Aleksić Dragan, „Robert Kronholc: jedan pogled na pitanje kvislinga“, *Istorija 20. veka*, 2/2007, str. 153–163.
11. Алексић Драган, „Франц Нојхаузен и привредна политика нацистичке Немачке у Србији“, *Токови историје* 1-2/2008, стр. 301–318.

12. Бајагић Р. Душан, *Управљање Министарством просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 2009.
13. Бајагић Р. Душан, Стојановић Александар, „Југословенске кризе (1918–1941) и Други светски рат на простору Србије у новијој српској историографији“, Зборник радова: *Срби и рат у Југославији 1941. године* (уредник: др Драган Алексић), Београд 2013, стр. 559–631.
14. Бакић Јово, „Фашизам у Југославији 1918–1941“, *Нова српска политичка мисао*, XI, 1-4, Београд 2006, стр. 21–43.
15. Бартл Петер, *Албанци*, Београд 2001.
16. Беговић Сима, „Професори и академици у Логору на Бањици“, *Универзитет у Београду 1838–1988: зборник радова*, уредили: Чедомир Попов, Новица Вучић, Београд 1988, стр. 241–261.
17. Becić Ivan, „Kreditna politika Narodne banke Kraljevine Jugoslavije“, *Istorija 20. veka*, br. 1/2010, str. 73–84.
18. Бецић Иван, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1941*, Београд 2012.
19. Becić Ivan M., „Finansijska politika Milana Stojadinovića“, *Istorija 20. veka*, br. 3/2011, str. 125–142.
20. Bešlin Branko, *Vesnik tragedije: nemačka štampa u Vojvodini 1933–1941. godine*, Novi Sad 2001.
21. Beevor Antony, *The Second World War*, London 2012.
22. Bell John D., *Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899–1923*, Princeton University Press 1977.
23. Bell P.M.H., *The Origins of the Second World War in Europe*, Third edition, Pearson Education Limited 2007.
24. Bellezza Simone A., “The Discourse over the Nationality Question in Nazi-occupied Ukraine: The Generalbezirk Dnjepropetrowsk 1941–3”, *Journal of Contemporary History*, Vol. 43, No. 4 (Oct. 2008), pp. 573–596.
25. Berton Pierre, *The Great Depression 1929–1939*, Anchor Canada 2001.
26. Bethencourt Francisco, *Racisms: From the Crusades to the Twentieth Century*, Princeton University Press 2013.

27. Biber Dušan, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, Ljubljana 1966.
28. Biber Dušan, „O padu Stojadinovićeve vlade“, *Istorija 20. veka*, knj. 8, Beograd 1966, str. 5–71.
29. Birešev Ana, „Kulturna politika u teoriji“, *Kultura*, Br. 116/117, 2006, str. 187–216.
30. Bjelajac Mile S., *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, Beograd 2004.
31. Bjelajac Mile S., Trifunović Predrag, *Između vojske i politike: biografija generala Dušana Trifunovića*, Beograd 1997.
32. Black Edwin, *War Against the Weak: Eugenics and America's Campaign to Create a Master Race*, Thunder's Mouth Press New York 2004.
33. Boban Ljubo, *Maček i politika HSS 1928–1941*, II, Zagreb 1974.
34. Boban Ljubo, *Svetozar Pribičević u opoziciji (1928–1936)*, Zagreb 1973.
35. Boban Ljubo, *Sporazum Cvetković–Maček*, Beograd 1965.
36. Божић Софија, „Нико Бартуловић у предвечерје Другог светског рата: идеолошки погледи једног хрватског интелектуалца“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, Књ. 77, 2011, стр. 13–26.
37. Божић Софија, „Црква и политика: часописи Јавност, Круг и Видици о деловању римокатоличких кругова код Хрвата: (1935–1940)“, *Глас*, Том 420, Књ. 16, Београд 2012, стр. 449–463.
38. Божовић Бранислав, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд 1998.
39. Божовић Бранислав, *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, Београд 2003.
40. Божовић Бранислав, *Управа и управници града Београда 1830–1944*, Београд 2011.
41. Божовић Бранислав, Стефановић Младен, Милан Аћимовић, Драги Јовановић, Димитрије Љотић, Едиција „Трагом издаје и злочина“, Загреб 1985.
42. Бојић Милутин, *Југославенски народни покрет „Збор“, 1935–1945: један критички приказ*, Београд 1996.
43. Bondžić Dragomir, *Beogradski Univerzitet 1944–1952*, Beograd 2004.
44. Борковић Милан, „Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци“, *Историјски гласник*, 1/1966, стр. 97–116.
45. Borković Milan, *Kontrarevolucija u Srbiji: Kvislinška uprava 1941–1944*, knj. 1-2, Beograd 1979.
46. Borković Milan, *Milan Nedić*, Zagreb 1985.

47. Bošković J. Ivan, *Orjuna: ideologija i književnost*, Zagreb 2006.
48. Brancaccio M. T., “From ‘Deportation Pathology’ to ‘Traumatismes Psychiques de Guerre’”, *The Politics of War Trauma: The aftermath of World War II in eleven European countries* (editors: J. Withuis & A. Mooij), Amsterdam 2010.
49. Bree G, Bernauer G (editors)., *Defeat and Beyond: An Anthology of French Wartime Writing, 1940–1945*, New York 1970.
50. Breuilly John, “On the principle of nationality”, *The Cambridge History of 19th Century Political Thought*, Cambridge University Press 2011, pp. 77–109.
51. Burrin Philippe, *France Under the Germans: Collaboration and Compromise*, The New Press 1998.
52. Васиљевић Милосав, *Диригована привреда*, Београд 1943.
53. Васиљевић Милосав, *Правци сутрашњице у етици, политичкој економији и политици*, Београд 1934.
54. Васиљевић Милосав, *Човек и заједница: основи савремене социологије*, Београд 1944.
55. Велер Ханс–Улрих, *Национализам: историја – форме – последице*, Нови Сад 2002.
56. Велмар-Јанковић Владимир, *Огледи о књижевности и националном духу - Играчи на жици*, Београд 2006.
57. Veljković Snežana, *Hronika Medicinskog fakulteta u Beogradu 1920–2010*, Beograd 2010.
58. Винавер Вук, *Светска економска криза у Подунављу и немачки продор 1932–1935*, Београд 1987.
59. Vošahlíková Pavla, Rochet Bénédicte, Weiss Fabrice, „Schooling as a Cultural Interface”, *Surviving Hitler and Mussolini: Daily Life in Occupied Europe*, edited by: R. Gildea, O. Wieviorka and A. Warring, Berg 2006, pp. 129–152.
60. Vukčević Slavko, *Borbe i otpori u okupiranim gradovima Jugoslavije 1941–1945*, Beograd 1985.
61. Вулетић Љиљана, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд 2005.
62. Вучковић Михаило, *Задругарство јуче и данас*, Београд 1945.
63. Vučković Mihailo, *Istorija zadružnog pokreta u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 1966.
64. Вучковић Михаило, *Сељаци и задругарство*, Београд 1963.
65. Вучо Никола, *Аграрна криза у Југославији 1930–1934*, Београд 1968.

66. Gašić Ranka, *Beograd u hodu ka Evropi: kulturni uticaji Britanije i Nemačke na beogradsku elitu 1918–1941*, Beograd 2005.
67. Gašić Ranka, „Jugoslovensko-nemačko društvo u Beogradu 1931–1941“, *Istorija 20. veka*, br. 1/1998, str. 99–107.
68. Gašić Ranka, „Nemački kulturni uticaj u Beogradu tridesetih godina 20. veka“, *Istorija 20. veka*, br. 1/2003, str. 31–46.
69. Gentile Giovanni, *The Theory of Mind as Pure Act*, Macmillan Press, New York 1922.
70. *German Voices: Memories of Life during Hitler's Third Reich*, edited by Frederic C. Tubach, Univeristy of California Press, Berekley–Los Angeles 2011.
71. Герварт Роберт, Хорн Цон, *Рат у миру: Паравојно насиље у Европи после Првог светског рата 1918–1923.*, Београд 2013.
72. Gerwarth Robert and Bloxham Donald (editors), *Political Violence in Twentieth Century Europe*, Cambridge Univeristy Press 2011.
73. Giltner Phil, „The Success of Collaboration: Denmark's Self-Assessment of Its Economic Position after Five Years of Nazi Occupation“, *Journal of Contemporary History*, Vol. 36, No. 3 (Jul., 2001), pp. 485–506.
74. Глигоријевић Бранислав, *Историја демократске странке*, Београд 2009.
75. Gligorijević Branislav, „Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)“, *Istorija XX veka: zbornik radova*, 5/1963, str. 315–396.
76. Gligorijević Branislav, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Beograd 1979.
77. Глишић Венцеслав, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, Београд 1970.
78. Godeša Bojan, „Italijanska in nemška okupacija Slovenije med Drugo svetovno vojno – nekateri primerjalni vidiki njune začetne okupacijske politike“, *Acta Histriae*, br. 20, vol. 3, Koper 2012, str. 433–444.
79. Griffin Roger, *Fascism*, Oxford University Press 1995.
80. Grunberger Richard, *The 12-Year Reich: A Social History of Nazi Germany 1933–1945*, Holt, Reinhart and Winston, 1971.
81. Давидовић Ђорђе, *Идеолошке основе нашег задругарства*, Београд 1940.
82. Давидовић Ђорђе, *Југословенско задругарство*, Београд 1940.

83. Davis Peter, *Extreme Right in France, 1789 to Present – From de Maistre to Le Pen*, Routledge 2002.
84. Davis Peter, *Dangerous Liaisons: Collaboration and World War Two*, Routledge 2004.
85. Davis Sonny B., “Salazar, Timor, and Portuguese Neutrality in World War II”, *Portuguese Studies Review*, 2005, Vol. 13#1, pp 449–476.
86. Deletant Dennis, *Hitler’s forgotten Ally: Ion Antonescu and his Regime, Romania 1940–1944*, Palgrave Macmillan 2006.
87. Димитријевић Бојан Б., *Војска Недићеве Србије*, Београд 2011.
88. Димић Љубодраг, *Културна политика Краљевине Југославије*, I–III, Београд 1996.
89. Димић Љубодраг, „Село и град у Краљевини Југославији“, *Југословенска држава: 1918–1998: зборник радова са научног скупа/одговорни уредник Ђорђе О. Пиљевић*, Београд – Подгорица 1999, стр. 291–303.
90. Dimić Ljubodrag, „Srpski kulturni klub između kulture i politike“, *Književnost*, god. 48, sv. 9/10, Beograd 1993, str. 858–903.
91. Димић Љубодраг, „Универзитет у Београду као научни и културни чинилац 1929–1941. године“, *Универзитет у Београду 1838–1988*, Зборник радова, уредили Чедомир Попов и Новица Вучић, Београд 1988, стр. 209–240.
92. de Meneses Filipe, *Salazar: A Political Biography*, Enigma Books 2009.
93. Dobrivojević Ivana, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra: 1929–1935*, Beograd 2006.
94. Dobrivojević Ivana, „Privatnost pod nadzorom: ograničavanje ličnih sloboda u Kraljevini Jugoslaviji (1929–1935)“, *Historijska traganja* (Sarajevo), br. 2/2008, str. 117–142.
95. Dobrivojević Ivana, „Cenzura u doba šestojanuarskog režima kralja Aleksandra“, *Istorija 20. veka*, br. 2/2005, str. 51–68.
96. *Досије о генези геноцида над Србима у НДХ*, приредио Василије Ђ. Крестић, Нови Сад 2009.
97. Драгосављевић Василије, „Идеолошки утицаји европског фашизма на ЈНП Збор (1934–1940)“, *Историјска трибина: из истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије*, уредник: Зоран Јањетовић, Београд 2013, стр. 93–110.
98. Đikanović Vesna, *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države: jugoslovensko iskustvo 1918–1941.*, Beograd 2012.

99. Đorđević Bojan, „Smisao intelektualnog angažmana u ratu i okupaciji“, *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s Desničinih susreta 2012. Dio I*, uredili Drago Roksanđić, Ivana Cvijović Javorina, Zagreb 2013, str. 107–114.
100. Ђорђевић Бојан, *Летопис културног живота у Србији под окупацијом 1941–1944*, Нови Сад-Београд 2001.
101. Ђорђевић Бојан, *Српска култура под окупацијом*, Београд 2008.
102. Đurašković Stevo, „Ideologija Organizacije jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)“, *Časopis za suvremenu povjest*, br. 43, 1/2011, Zagreb, str. 225–247.
103. Đurić Veljko, „Ko su bili nemački vojnoupravni komandanti Srbije 1941–1944. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3/1996, Beograd 1996, str. 159–168.
104. Ђурић Живојин, Суботић Драган, *Личности српске деснице 20. века: преглед конзервативних политичких портрета, идеја и покрета*, књ. 2, Београд 2008.
105. Eatwell Roger, “The nature of generic Fascism”, *Comparative Fascist Studies: New perspectives*, ed. by: C. Iordachi, Routledge, London–New York 2010.
106. Evans Richard J., *The Coming of the Third Reich*, Penguin Books 2005.
107. Evans Richard J., *The Third Reich in Power*, Penguin Books London 2005.
108. Екмечић Милорад, *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у Новом веку: (1492–1992)*, Београд 2011.
109. Екмечић Милорад, *Стварање Југославије 1790–1918*, 1-2, Београд 1989.
110. Живановић Милан Ж., *Библиографија Српске књижевне задруге*, Београд 1967.
111. Живановић Сергије, *Бенерал Михаиловић и његово дело*, књ. 2, Чикаго 1962.
112. Жорж А. Бранислав, *Завод у Смедеревској Паланци: острво спаса или робијашница*, Београд 2006.
113. Žutić Nikola, „Vjerski liberalizam i jugoslavenstvo patrijarha Varnave i konkordatska kriza 1930–1938“, *Istorija 20. veka*, br. 2/2012, str. 63–82.
114. Жутић Никола, *Крајишки соколи: соколи Српске крајине 1903–1941–1991*, Београд 1998.
115. Жутић Никола, *Нико Бартуловић римокатолик четник: од либерала-антиклерикалца и антикомунисте до равногорца-антифашисте*, Књ. 1, Београд 2010.
116. Жутић Никола, *Идеологија и политика Нике Бартуловића : књиге, чланци, критике и полемике 1911–1935*, Књ. 2, том. 1-2, Београд 2010.

117. Жутић Никола, *Историјско у књижевности Нике Бартуловића: аутобиографско идеолошко-политичко у романима, драмама и приповјеткама: 1918–1941*. Књ. 3, Земун 2011.
118. Жутић Никола, *Сокол Краљевине Југославије и римокатоличка црква*, Нови Сад 1992.
119. *Зборник радова Округлог стола „27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике“*, Београд 2003.
120. Зец Дејан, „Одељење за физичко васпитање Министарства просвете у окупираној Србији“, *Историјска трибина: истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије*, уредник: Зоран Јањетовић, Београд 2013, стр. 135–152.
121. Зундахузен Холм, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд 2009.
122. Ivanković Mladenka, *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952): kraj ili novi početak*, Beograd 2009.
123. Ивковић Божидар, „Уништење Јевреја и пљачка њихове имовине у Банату 1941–1944. године“, *Токови револуције: зборник радова*, бр. I, Београд 1967, стр. 373-403.
124. Исић Момчило, „Далеко од идиле: приватност на селу у кругу спорних промена“, *Приватни живот*, уредник: Милан Ристовић, Београд 2011.
125. Исић Момчило, Гудац Додић Верица, *Жена је темељ куће: жена и породица у Србији током двадесетог века*, Београд 2011.
126. Isić Momčilo, „Žena u seoskoj porodici u Srbiji između dva rata“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. 2, Položaj žene kao merilo modernizacije*, уредник: Latinka Perović, Beograd 1998.
127. Исић Момчило, „Исхрана и хигијена на селу у Србији између два светска рата“, *Виђења: часопис за рурални развој*, бр. 3 (1995), стр. 258–273.
128. Isić Momčilo, *Seljanka u Srbiji: u prvoj polovini 20. veka*, Beograd 2008.
129. Исић Момчило, *Сељаштво у Србији 1918–1925*, Београд 1995.
130. Исић Момчило, *Сељаштво у Србији: 1918–1941*, књ. 1: Социјално–економски положај сељаштва, Београд 2001.
131. Исић Момчило, *Сељаштво у Србији: 1918–1941*, књ. 2: Просветно–културни и верски живот, Београд 2009.

132. Исић Момчило, *Социјална и аграрна структура Србије у Краљевини Југославији: (према попису становништва од 31. марта 1931. године)*, Београд 1999.
133. Isić Momčilo, „Socijalno-agrarna struktura seljaštva u Srbiji 1931. godine“, *Tokovi istorije*, br. 1-2/1996, str. 71–89.
134. Iordachi Constantin (editor): *Comparative fascist studies: New perspectives*, Routledge, Taylor and Francis group, London–New York, 2010.
135. Jackson Jullian, *France: The dark years 1940–1944*, Oxford University Press 2003.
136. James Gregor A., *Marxism, Fascism and Totalitarianism: Chapters in the intellectual history of radicalism*, Stanford University Press 2009.
137. James Gregor A., *Mussolini's Intellectuals: Fascist social and political thought*, Princeton University Press, 2005.
138. Janjetović Zoran, „27. ožujak 1941.: uzroci, akteri, ideologija, posljedice“, *Časopis za suvremenu povjest*, 3/2006, str. 1013–1029.
139. Janjetović Zoran, *U skladu sa nastalom potrebom... prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941–1944*, Beograd 2012.
140. Jelić-Butić Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska: 1941–1945*, Zagreb-Rijeka 1977.
141. Јовановић Жарко, *Нова власт у Србију 1941–1945*, Београд 1997.
142. Jovanović Žarko, „Političko raslojavanje seljaštva u Srbiji 1941. godine“, *Istorija 20. veka*, 1/1994, str. 97–107.
143. Јовановић Жарко, „Селјаштво Србије у рату и револуцији 1941–1945“, *Токови револуције*, 1/1989, Београд 1989, стр. 96–126.
144. Jovanović Žarko, „Srpska seljačka država u ratnom programu Milana Nedića“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1-2/1996, str. 118–128.
145. Јовановић Миленко, *Заборављено време: Ваљево у годинама 1941–1944*, Ваљево 1990.
146. Јовановић Слободан, *Поратна држава*, Београд 1936.
147. Казимировић Васа, *Србија и Југославија 1914–1945*, књига IV, Крагујевац 1995.
148. Kalvokarezi Piter, Vint Gaj, *Totalni rat*, Beograd 1987.
149. Кандић Љубица, *Историја Правног факултета у Београду 1941–1945*, Београд 2005.

150. Карапанџић Боривоје М., *Грађански рат у Србији 1941–1945*, Београд 1993.
151. Карапанџић Боривоје (уредник), *Српски добровољци 1941–1981*, Кливленд 1981.
152. Karaula Željko, „Hrvatska nacionalna omladina – (Hanao): Prilog proučavanju djelovanja i rada hrvatskih omladinskih organizacija u Kraljevini SHS“, *Historijski zbornik*, br. 2/2008, str. 289–322.
153. Karaula Željko, *HANA O – Hrvatska nacionalna omladina*, Zagreb 2011.
154. Керкез Слободан, *Друштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*, Ниш 2004.
155. Керкез Слободан, *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији*, Ниш 2008.
156. Клог Ричард, *Историја Грчке новог доба*, Београд 2000.
157. Kloskovska Antonjina, *Sociologija kulture*, Beograd 2001.
158. Кнох MacGregor, *To the Treshold of Power, 1922/33: Origins and Dynamics of the Fascist and National Socialist Distatorship*, Volume I, Cambridge University Press 2007.
159. Cohen P. J., *Serbia's secret war: Propaganda and the Deceit of History*, Texas A&M University press 1999.
160. Coyne E.J., „Oliveira Salazar and the Portugese Corporative Constitution“, *The Irish Monthly*, Vol. 64, No. 752, Feb. 1936, pp. 81–94.
161. Koch H. W., *The Hitler Youth: Origins and Development 1922–1945*, Rowman and Littlefield Publishing Group 2001.
162. Кољанин Драгица, „Југословенска национална идеологија у народним школама (1929–1941)“, *Извори о историји и култури Војводине: зборник радова* (ур: Дејан Микавица), Нови Сад 2009, стр. 367–378.
163. Koljanin Dragica, „U službi „novog poretka“. Osnovno školstvo i udžbenici istorije u Srbiji (1941–1944)“, *Istraživanja*, br. 21, Novi Sad 2010, str. 395–415.
164. Кољанин Милан, „Идеологија и политика уништења Срба у НДХ“, *Војноисторијски гласник*, 1/2011, стр. 66–91.
165. Koljanin Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, Beograd 1992.
166. Koljanin Milan, „Pogled iz Vašingtona na martovske događaje 1941. u Beogradu“, *Istorija 20. veka*, br. 1/2012, str. 77–88.
167. Koljanin Milan, „Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941–1944“, *Istorija 20. veka*, br. 3/2011, str. 143–156.
168. Костић Лазо М., *Армијски ђенерал Милан Недић*, Мелбурн 1976.

169. Краков Станислав, *Генерал Милан Недић*, I-II, Београд 2008.
170. Crowdy Terry, *French Resistance Fighter: France's Secret Army*, Osprey Publishing Oxford 2007.
171. Kreso Muharem, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*, Beograd 1979.
172. Krizman Bogdan, *Hitlerov "Plan 25" protiv Jugoslavije*, Zagreb 1953.
173. Krizman Bogdan, *NDH između Hitlera i Musolinija*, Zagreb 1986.
174. Kuljić Todor, *Fašizam*, Beograd 1987.
175. Kurzydowski Christian, „The early ideological influences of Dimitrije Ljotić: the makings of a fascist and traitor?“, *Срби у рат у Југославију 1941: зборник радова*, уредник: Драган Алексић, Београд 2013, стр. 33–56.
176. Lampe David, *Hitler's Savage Canary: A History of Danish Resistance in WWII*, Arcade Publishing 2011.
177. Laquer Walter, *Fascism: Past, Present, Future*, Oxford Univeristy Press 1997.
178. Lee Stephen, *European Dictatorships 1918–1945*, 3rd edition: Routledge 2009.
179. Levine Ellen, *Darkness over Denmark: The Danis Resistance and the Rescue of the Jews*, Holiday House 2000.
180. Лессер Йонас, *Третий рейх: символы злодейства. История нацизма в Германии 1933-1945*, Москва 2010.
181. Lehmann Leo. H., *Behind the Dictators: A Factual Analysis of the Relationship of Nazi-Fascism and Roman Catholicism*, 3rd printing, Agora Publishing Company 1945.
182. Liberman Peter, *Does conquest pay? The exploitation of occupied industrial societies*, Princeton 1998.
183. Lidegaard Bo, *Countrymen: The untold story of how Denmark's Jews escaped the Nazis, of the courage of their fellow Danes and of the extraordinary role of the SS*, New York 2013.
184. Лонгворт Филип, *Стварање Источне Европе*, Београд 2002.
185. Longerich Peter, *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*, Oxford University Press 2010.
186. Love Gary, “‘What’s the big idea?’: Oswald Mosley, the British Union of Fascists and Generic Fascism”, *Journal of Contemproary History*, Vol. 42(3), July 2007, pp. 467–488.

187. Лукач Душан, „Интензивирање немачког продора према југоситоку Европе после светске економске кризе“, *Светска економска криза 1929–1934. године и њен одраз у земљама југоисточне Европе*, уредник: Васа Чубриловић, Београд 1976, стр. 63–76.
188. Лукач Душан, *Трећи Рајх и земље југоисточне Европе 1933–1936*, Књ. 1, Београд 1982.
189. Лукић Александар, „Корени републиканизма у Краљевини Југославији – Оснивање Југословенске републиканске странке 1920, *Историјска трибина: из истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије*, уредник: Зоран Јањетовић, Београд 2013, стр. 11–30.
190. Лукић Александар, „Оснивање Југословенске републиканске странке 1920. и односи у југословенској републиканској емиграцији у Сједињеним Америчким Државама (Чикагу)“, *Токови историје*, бр. 3/2012, стр. 343–360.
191. Lyttelton A., *The Seizure of Power: Fascism in Italy 1919–1929*, New York 1973.
192. Љушић Радош, *Књига о Начертанију*, Београд 2004.
193. Machiedo Mladinić Norka, *Jadranska straža*, Zagreb 2005.
194. Magazinović Hrvoje, *Kroz jedno mično stoljeće*, Valjevo 2009.
195. Мајданац Боро, *Позориште у окупираној Србији*, Београд 2011.
196. Mayall James, “Nationalism and imperialism”, *The Cambridge History of 20th Century Political Thought*, Cambridge University Press 2008, pp. 104–122.
197. Mazower Mark, *Dark Continent: Europe’s Twentieth Century*, Penguin Books 1999.
198. Mazower Mark, *Hitler’s Empire – Nazi rule in occupied Europe*, Penguin Books 2009.
199. Mazower Mark, *Inside Hitler’s Greece: The Experience of Occupation 1941–1944*, Yale University Press, London – New Heaven 1993.
200. Malović Ilija, „Eugenika kao ideološki sastojak fašizma u Srbiji 30-ih godina XX veka“, *Sociologija*, vol. 50, br. 1/2008, str. 79–96.
201. Manošek Valter, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, Beograd 2007.
202. Marcq René, „Collaboration under Enemy Occupation“, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 247 (Belgium in Transition), September 1946, pp. 69–72.
203. Marjanović Jovan, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963.

204. Марковић Василије, *Театри окупиране престонице*, Београд 1998.
205. Marković Predrag, *Beograd i Evropa 1918–1941. Evropski uticaji na modernizaciju Beograda*, Beograd 1992.
206. Martin Dejvid, *Mreža dezinformacija: Čerčilova jugoslovenska greška*, Beograd 1991.
207. Мартиновић Бајица Петар, *Милан Недић*, Београд 2003 (репринт оригиналног издања: Чикаго 1956).
208. Megargee Geoffrey P, *War of Annihilation: Combat and Genocied on the Eastern Front 1941*, Roman & Littlefield Publishers 2007.
209. Miller T., Yúdice G., *Cultural Policy*, London 2002.
210. Miletić Aleksandar R., *Journey under Surveillance: the overseas emigration policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in global context: 1918–1928*, Beograd 2009.
211. Милићевић Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950*, Београд 2009.
212. Милићевић Наташа, „О исхрани у окупираном Београду 1941–1944“, *Токови историје*, 2/2012, стр. 77–92.
213. Милићевић Наташа, „Опасне везе у Европи под нацистичком окупацијом или разматрања о колаборацији у Другом светском рату“, *Токови историје*, 1/2013, стр. 309–321.
214. Милосављевић Борис, „Питање покретача и оснивача Српског културног клуба“, *Токови историје*, бр. 1/2012, стр. 27–50.
215. Milosavljević Olivera, *Potisnuta istina: Kolaboracija u Srbiji 1941–1944*, Beograd 2006.
216. Milosavljević Olivera, *Savremenici fašizma*, 1, Beograd 2010.
217. Milosavljević Olivera, *U tradiciji nacionalizma: ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o “nama” i “drugima”*, Beograd 2002.
218. Митровић Андреј, *Време нетрпељивих: политичка историја великих држава Европе: 1919–1939*, Подгорица – Београд 1974.
219. Митровић Андреј, *Фашизам и нацизам*, Београд 2009.
220. Митровић Момчило, *Изгубљене илузије*, Београд 1997.
221. Митровић Момчило, „Обнова Универзитета 1944–1947“, *Универзитет у Београду 1838–1988: зборник радова*, уредили: Чедомир Попов, Новица Вучић, Београд 1988, стр. 263–280.

222. Митровић Момчило, *Српска национална част пред законом 1945*, Београд 2007.
223. Mitchell Otis C., *Hitler's Stormtroopers and the Attack on the German Republic, 1919–1933*, McFarland and Company 2008.
224. Molnar Aleksandar I., „Houston Stewart Chamberlain: počeci rasnog svetonazora”, *Theoria*, vol. 39, br. 3/1996, str. 41–108.
225. Mussolini Benito, *O korporativnoj državi: govori, doktrina, zakonodavstvo*, autorizovani prevod Svet. Stefanovića, Београд 1937.
226. Najbar–Agčić Magdalena, „Sud časti Sveučilišta u Zagrebu kao element politike vlasti prema intelektualcima nakon 1945. godine“, *Desničini susreti 2009* (Zbornik radova), Zagreb 2011, str. 151–163.
227. Најдановић Димитрије, *Философија историје И. Х. Фихтеа и други списи*, Београд 2003.
228. Недељковић Милорад, *Враћање селу и пољопривреди*, Загреб 1936.
229. Недељковић Милорад, *Поглед на данашњу кризу и њено решење*, Београд 1933 .
230. *Немачка обавештајна служба*, IV, Београд 1959.
231. *Немачка обавештајна служба*, књ. VIII, Београд 1958.
232. Nenezić Zoran, *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980)*, Београд 1984.
233. Nikolić Kosta, Dimitrijević Bojan, „Formiranje OZN-e u Srbiji i Beogradu i likvidacije “narodnih neprijatelja” 1944“, *Istorija XX veka*, 2/2010, str. 9–28.
234. Николић Коста, *Историја равногорског покрета 1941–1944*, књ. 1-3, Београд 1999 .
235. Николић Коста, *Страх и нада у Србији 1941–1944. године: свакодневни живот под окупацијом*, Београд 2002.
236. Nikolić Kosta, „O uzrocima izbijanja građanskog rata u Srbiji 1941.“, *Suočavanje sa prošlošću – put ka budućnosti: istorija Jugoslavije 1918–1991*, urednik: Darko Gavrilović, Sremska Kamenica 2010, str. 307–323.
237. Николова Маја, *Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци 1942–1944*, Београд 2010.
238. Nolte Ernst, *Fašizam u svojoj eri*, Београд 1990.
239. Његован Драго (приређивач), *Живот и рад домаћих Немаца (фолксдојчера) пре рата, за време рата и за време окупације*, Нови Сад 2012.

240. Orlow Dietrich, *The Nazis in the Balkans: A Case Study of Totalitarian Politics*, Pittsburgh University Press 1968.
241. Павловић Илија М., *Бенерал Милан Ђ. Недић и његово доба*, књига 1, отаџбинско издање, Београд 1994.
242. Павловић Момчило (приређивач), *Историја грађанских странака у Југославији*, I-II, Београд 2008.
243. Павловић Стеван К., *Историја Балкана 1804–1945*, друго издање, Београд 2004.
244. Павловић Стеван К., *Хитлеров нови антипоредак – Други светски рат у Југославији*, Београд 2009.
245. Парежанин Ратко, *Други светски рат и Димитрије В. Љотић*, Минхен 1971; Београд 2001.
246. Payne Stanley G., *A History of Fascism*, Routledge 1996.
247. Payne Stanley G., *Fascism: Comparison and Definition*, Univeristy of Wisconsin Press 1980.
248. Payne Stanley G., “Fascism and racism”, *The Cambridge History of twentieth-century political thought* (edited by: T. Ball and R. Bellamy), Cambridge University Press 2005.
249. Paxton Robert O., *Vichy France*, New York 1972.
250. Перазиић Ђ. Гавро, *Мађународно ратно право*, Београд 1986.
251. Петковић-Прошић Зденка, *Критичке идеје Светислава Стефановића*, Београд 1999.
252. Петрановић Бранко, *Без бојазни од табу-тема* (приредили Сава Даутовић и др Момчило Митровић), Београд 2010.
253. Петрановић Бранко, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд 1993.
254. Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I–III, Beograd 1988.
255. Петрановић Бранко, „Окупатор и Београдски универзитет (1941–1944)“, *Београдски универзитет у предратном периоду, ослободилачком рату и револуцији*, Београд 1983, стр. 140–149.
256. Petranović Branko, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*, Beograd 1983.
257. Petranović Branko, *Revolucije i pokreti otpora u Evropi 1939–1945*, Skopje 1985.

258. Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu (1939–1945)*, Beograd 1992.
259. Petranović Branko, Zečević Momčilo, *Agonija dve Jugoslavije*, Šabac 1991.
260. Петровић Ненад, „Град-Европа-демократија: три јахача апокалипсе“, *Нова српска политичка мисао*, вол. XI, 1-4, Београд 2006.
261. Pine Lisa, *Education in Nazi Germany*, Berg 2000.
262. Pine Lisa, *Hitler's "National Community": Society and Culture in Nazi Germany*, Bloomsbury 2007.
263. Pivac Marko, *Koraci u noći*, bez mesta izdanja, 2002.
264. Пленков О.Ю, *Третий Рейх: Арийская культура (Секретные материалы)*, И.Д. Нева, 2005.
265. Pollard John, „Corporatism“, *World Fascism: a historical encyclopedia*, ed. by: C. P. Blamires and P. Jackson, vol. 1, ABC-CLIO, Santa Barbara 2006.
266. Поповић Марко, Тимотијевић Милош и Ристовић Милан (уредници), *Историја приватног живота у Срба од средњег века до савременог доба*, Београд 2011.
267. Поповић Небојша А., *Слободан Јовановић и југословенска држава*, Београд 2003.
268. Popović Olga, *Stojan Protić i ustavno rešenje nacionalnog pitanja u Kraljevini SHS*, Beograd 1988.
269. Propadović Milutin, *D. V. Ljotić, Zbor i Komunistička partija Jugoslavije 1935–1945*, Birmingem 1990; Beograd 2012.
270. Пузић Предраг, *Ломача за Sensa: злочин и казна Светислава Стефановића*, Сремски Карловци 2003.
271. Pula Besnik, “Becoming citizens of empire: Albanian nationalism and fascist empire, 1939–1943”, *Theory and Society*, Vol. 37, No. 6, (Dec. 2008), pp. 567–596.
272. Радић Радмила, *Живт у временима: Гаврило Дожих 1881–1950*, Београд 2006.
273. Радић Радмила, *Народна веровања, религија и спиритизам у српском друштву 19. и у првој половини 20. века*, Београд 2009.
274. Радојевић Мира, *Милан Грол*, Београд 2014.
275. Радојевић Мира, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд 1994.
276. Радојковић М. Милош, *Рат и међународно право*, Београд 1947.
277. Ристановић Раде, *Акције комунистичких илегалца у Београду 1941–1942*, Београд 2013.

278. Ристић Ненад Ј., *Разбибрига у бараџи No. 8*, Смедеревска Паланка 2000.
279. Ристић Ненад Ј., *Џумбусана у централу: Позоришни живот у Паланци 1941–1944*, Смедеревска Паланка, 1995.
280. Ristović Milan, „Delovanje nemačke organizacije za zaštitu privrednih objekata ("Werkschutz") u Jugoslaviji 1940.: (o jednom vidu delatnosti nemačke SD), *Vojno-istorijski glasnik*, 1/1986, str. 183–203.
281. Ристовић Милан, „Изопачени град у идеологији српских колаборациониста 1941–1945“, *Нова српска политичка мисао*, vol. IX, no. 1-4, Београд 2006, стр. 67–79.
282. Ristović Milan, „Југоисточна Европа као допунски извор радне снаге немачке ратне привреде у Другом светском рату“, *Vojno-istorijski glasnik*, 2/1991, str. 119–142.
283. Ristović Milan, “Kolaboracija u Srbiji u II svetskom ratu: historiografski i (ili) politički problem”, *Religija, društvo i politika : kontroverzna tumačenja i približavanja* (urednik Thomas Bremer), Bonn 2002, str. 10–25.
284. Ristović Milan, *Nemački „Novi poredak“ i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45 – planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991.
285. Ristović, „Pokušaj konstruisanja 'nove tradicije' i 'nacionalni mit': Milan Nedić i 'vlada nacionalnog spasa' 1941–1944. godine“, *Nacije, države i dijaspora na prostoru bivše Jugoslavije*, Sremska Kamenica 2010, str. 69–87.
286. Ристовић Милан, „Положај жена у идеолошко-пропагандном речнику колаборационистичког режима у Србији у Другом светском рату“, *Токови историје*, 3/2009, стр. 20–32.
287. Ristović Milan, „Трећи Рајх и православне цркве на Балкану у Другом светском рату“, *Дијалог повјесничара–историčара*, vol. 2, Zagreb 2000, str. 551–568.
288. Roberts Andrew, *The Storm of War*, Penguin Books, 2009.
289. Romano Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945: žrtve genocida i učesnici NOR*, Beograd 1980.
290. Sanfey Michael, “On Salazar and Salazarism”, *Studies: An Irish Quarterly Review*, Vol. 92, No. 368 (Winter 2003), pp. 405–411.
291. Selden Steven, “Transforming Better Babies into Fitter Families: Archival Resources and the History of the American Eugenics Movement, 1908–1930”, *American Philosophical Society*, vol. 149, 2005, pp. 199–225.

292. Selinić Slobodan, Bondžić Dragomir, „'Prećutna rehabilitacija' – vraćanje na Beogradski Univerzitet nastavnika uklonjenih odlukom Suda časti posle Drugog svetskog rata”, *Desničini susreti 2009* (Zbornik radova), Zagreb 2011, str. 188–199.
293. Симић Бојан, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, Београд 2007.
294. Simpson Duncan A.H., “Salazar's Patriarch: Political Aspects in the Nomination of Manuel Gonçalves Cerejeira to the Patriarchate of Lisbon (April 1928-January 1930)”, *Portugese Studies*, Vol. 25, No. 2, 2005, pp. 131–150.
295. Слијепчевић Ђоко, *Историја Српске православне цркве*, III, Београд 2002.
296. Слијепчевић Ђоко, *Југославија уочи и за време Другог свetskog rata*, Минхен 1970.
297. Стакић Владислав, *Монархистичка доктрина Шарла Мораса*, Београд 1939.
298. Stallaerts Robert, *Historical Dictionary of Belgium*, 2nd edition, The Scarecrow Press 2007.
299. Stefanović Mladen, *Zbor Dimitrija Ljotića*, Београд 1984.
300. Стефановић Младен, „Учвршћивање веза немачких сарадника и њихов слом маја 1945. године“, *Југословенски историјски часопис*, 1-2/1998, стр. 157–170.
301. Стијовић Милун, *Српски глас*, Нови Сад 2004.
302. Stirling Taylor G. R., *The Guild State: Its Principles and Possibilities*, London 1920.
303. Стојановић Александар, „Екстремна српска међуратна десница – идеолошка основа српских колаборациониста 1941–1945“, *Историјска трибина: истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије* (уредник: Зоран Јањетовић), Београд 2013, стр. 111–134.
304. Стојановић Александар, „Историја и историографија у Српском цивилном/културном плану“, *Токови историје* 2/2012, стр. 112–135.
305. Stojanović Aleksandar, „Naučnik i politika: akademik Miloš Trivunac (1876–1944) između nacionalizma, nacizma i komunizma“, *Desničini susreti 2012: Intelektulaci i rat 1939–1947* (uredili: Drago Roksanđić, Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2013, str. 163–176.
306. Stojanović Aleksandar, „Planning a social Transformation: a Contribution to the Research of WWII Collaboration in Serbia“, *Токови историје*, 1/2013, стр. 135–152.
307. Стојановић Александар, „Политичка мисао Владимира Велмар-Јанковића“, Зборник радова: *Срби и рат у Југославији 1941. године* (уредник: Драган Алексић), Београд 2013, стр. 19–31.

308. Стојановић Александар, „Пројекат индустријализације земље по Српском цивилном/културном плану (1942–1944)“, *Токови историје*, 3/2010, стр. 55–73.
309. Стојановић Александар, „Радослав Грујић о преносу моштију српских светитеља априла 1942. године из НДХ у окупирану Србију“, *Токови историје*, бр. 1/2012, стр. 69–86.
310. Stojanović Aleksandar, „Srpski civilni/kulturni plan: geneza i prilog proučavanju“, *Istorija XX veka*, 1/2012, str. 89–109.
311. Stojanović Aleksandar, The City and urban culture in Serbian right-wing ideology, *International conference Architecture & Ideology*, CD proceedings, Belgrade 2012, pp. 216–223.
312. Stojkov Todor, *Vlada Milana Stojadinovića (1935–1937)*, Beograd, 1985.
313. Stojkov Todor, *Građanska opoziciona vođstva u vreme šestojanuarske diktature (1929–1935)*, Novi Sad 1969.
314. Subotić Dragan, *Organska misao Srba u XIX i XX veku: sociološke i politikološke ideje Milosava Vasiljevića: prilozi za konzervativnu političku ideologiju, tradiciju i kulturu*, Beograd 1999.
315. Суботић Драган, „Органска мисао Срба у 19. и 20. веку“, *Српске органске студије*, бр. 1/1999, Београд 1999, стр. 3–30.
316. Суботић Драган, „Конзервативна димензија српске политичке антропологије“, *Српске органске студије*, 1-2/2001, стр. 15–26.
317. Суботић Драган, „Уводник“, *Српске органске студије*, 1/1999, св.1.
318. *Surviving Hitler and Musolini*, edited by: Robert Gildea, Olivier Wiewiorika and Anette Warring, Berg 2006.
319. Tannenbaum Edward, *Fascism in Italy: Society and Culture*, London 1973.
320. Terzić Velimir, *Slom kraljevine Jugoslavije 1941: uzroci i posledice poraza*, Ljubljana-Beograd-Titograd 1984.
321. Тимофејев Алексеј Ј., *Руси и Други светски рат у Југославији*, Београд 2011.
322. *The Cambridge History of twentieth-century political thought*, ed. by: T. Ball and R. Bellamy, Cambridge University Press, 2005, 2008.
323. Тодоров Коста, *Стамболиски*, Београд 1940.

324. Tomasevich Jozo, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945: okupacija i kolaboracija*, Zagreb 2010.
325. Tomašević Jozo, *Četnici u Drugom svjetskom ratu: 1941–1945*, Zagreb 1979.
326. Трговчевић Љубинка, *Историја Српске књижевне задруге*, Београд 1992.
327. Трифковић Срђа, *Усташе: балканско срце таме на европској политичкој сцени*, The Lord Byron Foundation for Balkan Studies, 1998.
328. Ferenc Tone, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama 1941–1945*, Ljubljana–Beograd 1979.
329. Foray Jennifer L, *Visions of Empire in Nazi-occupied Netherlands*, Cambridge University Press, 2012.
330. Frusetta James, „The Final Solution in southeastern Europe: Between Nazi catalysts and local motivations“, *The Routledge History of Holocaust*, ed. by: J. C. Friedman, Routledge, Taylor and Francis group, London – New York 2011, pp. 264–276.
331. Хамилтон Аластер, *Фашизам и интелектуалци: 1919–1945*, Београд 1978.
332. Hastings Max, *All Hell let Loose: World at War 1939–1945*, Harper Press 2011.
333. Heywood Andrew, *Political Ideologies: An Introduction*, 5th edition, Palgrave Macmillan 2012.
334. *The Historical Dictionary of Holocaust*, ed. by: Jack R. Fischel, The Scarcrow Press 2010.
335. Hobsbaum Erik, *Doba ekstrema-Istorija kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, Beograd 2004.
336. Holmes Richard, *The World at War: The Landmark Oral History from previously unpublished Archives*, Ebury Press 2007.
337. *The Holocaust Encyclopedia*, Yale University Press, London-New Heaven 2001.
338. Нортнер Јакоб В., *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka 1972.
339. Čulinović Ferdo, *Jugoslavija između dva rata*, I-II, Zagreb 1961.
340. Шехић Нусрет, *Четничтво у Босни и Херцеговини (1918–1941)*, Сарајево 1971.
341. Schlarp Karl-Heinz, *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941–1944. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik in Südosteuropa*, Stuttgart 1986.
342. Shirer William L, *The Rise & Fall of the Third Reich*, Rosetta Books 2011.

343. Šitin Tonči, „Dalmatinsko orjunaštvo“ - feljton, *Slobodna Dalmacija*, 18. april – 10. maj 1991, Split.
344. Шишић Фердо, *Бискуп Штросмајер и јужнословенска мисао*, Београд 1922.
345. Škiljan Filip, „Progon Srba iz Zagreba i oduzimanje srpske imovine 1941. godine“, *Токови историје*, 1/2013, стр. 85–115.
346. Шкодрић Љубинка, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944*, Београд 2009.
347. Шкодрић Љубинка, „’Недићев Дечји град’ у Обилићеву код Крушевца“, *Жупски зборник* бр, 5, Александровац 2010, стр. 107–122.
348. Шкодрић Љубинка, „Однос немачког окупатора према домаћим сарадницима у Србији 1941–1944“, *Ослобођење Београда 1944. Године: зборник радова*, уредник: Александар Животић, Београд 2010, стр. 82–94.
349. Škodrić Ljubinka, „Prosvetni radnici u ideologiji Vlade Milana Nedića 1941–1944“, *Istorija 20. veka*, 1/2011, str. 151–162.
350. Шкордић Љубинка, „Утицај окупационих власти на ревизију наставних програма и уџбеника у Србији 1941–1944: прилог друштвеној историји рата“, *Војно -историјски гласник* 1/2009, стр. 172–183.
351. Škodrić Ljubinka, „’Horizontalna kolaboracija’ – intimne veze žena sa nemačkim okupatorom u Srbiji 1941–1944“, *Istorija 20. veka*, br. 3/2012, str. 105–122.
352. Шпенглер Освалд, *Пронаст Запада*, издање Геце Кона, Београд 1936.
353. Ščetinec Juraj, *Korporativno uređenje države s obzirom na novi austrijski ustav*, Zagreb 1935.
354. Ščetinec Juraj, *O ekonomskim i društvenim sustavima: Studije, članci i kritike* (прir. Domagoj Račić), Zagreb 2011.
355. Ščetinec Juraj, *Socijalna organizacija fašizma*, Zagreb 1935.
356. Warmbrunn Werner, *The Dutch under the German occupation 1940–1945*, Stanford 1963.
357. Warmbrunn Werner, *The German occupation of Belgium 1940–1944*, New York 1993.
358. Whittock Martyn, *A brief History of Third Reich*, Constable & Robinson 2011.
359. Worley Matthew, *Oswald Mosley and the New Party*, Palgrave Macmillan 2010.

НЕОБЈАВЉЕНЕ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ:

–Алексић Драган, *Привреда Србије у Другом светском рату 1941–1944*, Одбрањена на Филозофском факултету у Београду 1996.

–Гулић Милан, *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу (1944–1953)*, Одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2012.

–Kilibarda Danilo, *Prosvetno-kulturna politika u Srbiji za vreme II svetskog rata*, Odbranjena na Fakultetu političkih nauka u Beogradu 1984.

БИОГРАФИЈА

Александар Стојановић рођен је 16. децембра 1985. године у Београду. Дипломирао је на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду 2010. године. Од 2011. запослен је у Институту за новију историју Србије. Био је секретар редакције часописа „Токови историје“ и члан уредништва часописа „Карацић: часопис за историју, етнологију, археологију и уметност“. Објавио је већи број радова у српској историографској периодици и учествовао на више међународних научних скупова у земљи и иностранству. Приредио је и објавио монографски зборник грађе „Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића“ 2012. године. Сарађује на изради „Српске енциклопедије“ и хонорарно предаје у гимназији „Руђер Бошковић“ на IGCSE програму. Говори енглески и руски језик.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Александар Стојановић

број индекса 5i10-6

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Идеје, друштвено-политички пројекти и пракса владе Милана Недића (1941–1944)

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 27. јуна 2014. године

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Александар Стојановић

Број индекса: 5i10-6

Студијски програм: _____

Наслов рада Идеје, друштвено-политички пројекти и пракса владе Милана
Недића (1941–1944)

Ментор проф. др Мира Радојевић

Потписани/а: Александар Стојановић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској
верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног
репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског
звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум
одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне
библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 27. јуна 2014. године

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Идеје, друштвено-политички пројекти и пракса владе Милана Недића (1941–1944)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 27. јуна 2014. године

1. Ауторство - Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.